ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1546 від 09.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04539.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет», (вул. Єрмолової, буд. 35а, м. Дніпро, 49033, dgu@ukr.net, (056) 370-28-72)

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, італійська, литовська.

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: вул. Єрмолової 35а, 49033, м. Дніпро, Україна. Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

4 2025

Том 2

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

4 • 2025

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 2 від 25.09.2025)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Лимар А.П. – кандидат історичних наук, доцент;
Монаєнко А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

© ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2025
© Національна академія внутрішніх справ, 2025

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

КРАВЧЕНКО М. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

КІСЛІЦИНА І. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.963:347.965
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.1

ДО ПИТАННЯ КОМУНІКАЦІЇ ПРОКУРОРА ТА АДВОКАТА: ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується етичний аспект спілкування прокурора та адвоката. Задля цього висвітлюється зміст поняття «комунікація» та його загальні ознаки, надано характеристику поняттям «прокурорська етика» та «етика адвоката». Авторами запропоновано визначення поняття «комунікації прокурора та адвоката» як різновид взаємодії між представниками двох правничих професій зі спеціальним правовим статусом – прокурором та адвокатом, який відбувається у професійній та позапрофесійній діяльності, врегульовується нормами права та моралі, та під час якої кожний з суб'єктів комунікації має на меті реалізацію виключно своїх повноважень. Крім того, запропоновано також специфічні ознаки спілкування прокурора та адвоката та види такого спілкування.

Автори аналізують правові позиції Верховного Суду щодо значення етичних вимог для цих двох професій та притягнення прокурорів та адвокатів до дисциплінарної відповідальності за їх порушення. Наведено практику Європейського суду з прав людини. Проаналізовано спроби розробити уніфіковані етичні правила для прокурорів, суддів та адвокатів.

Авторами досліджено положення Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів та Правил адвокатської етики. Зроблено висновок, що 1) ними не врегульовуються вимоги до комунікації прокурора та адвоката; 2) вони містять лише загальні положення, які можуть використовуватися для врегулювання комунікації між прокурором та адвокатом.

Зроблено висновок, що дотримання етичних норм під час спілкування прокурора та адвоката позитивно впливає на: 1) збереження престижу професій; 2) підвищення рівня довіри населення до органів прокуратури та інституту адвокатури; 3) створення комфортного психологічного клімату під час

спілкування прокурора та адвоката (у тому числі і для інших суб'єктів за умови їх наявності). Наголошено увагу, що в сучасних складних умовах соціальної напруги саме етичні норми мають відігравати ключову роль у діяльності будь-якої правничої професії.

Ключові слова: *адвокат, адвокатура, адвокатська етика, правила адвокатської етики, прокурор, прокуратури, прокурорська етика, комунікація.*

Kravchenko M. O., Kislitsyna I. O. On the issue of communication between prosecutor and advocate: ethical aspect

The article explores the ethical aspect of communication between the prosecutor and the advocate. For this purpose, the meaning of the term "communication" and its general characteristics are highlighted, along with definitions of "prosecutorial ethics" and "ethics of the advocate." The authors propose a definition of "communication between a prosecutor and an advocate" as a type of interaction between representatives of two legal professions with a special legal status – a prosecutor and an advocate – which takes place in both professional and non-professional settings, is governed by legal and moral norms, and during which each communication participant seeks to exercise only their own powers. In addition, the article suggests specific features of such communication and classifies its types.

The authors analyze legal positions of the Supreme Court regarding the significance of ethical requirements for both professions and the disciplinary liability of prosecutors and advocates for violations of these requirements. The practice of the European Court of Human Rights is also presented. The article examines efforts to develop unified ethical rules for prosecutors, judges, and advocates.

The authors study the provisions of the Code of Professional Ethics and Conduct for Prosecutors and the Rules of Advocate Ethics. It is concluded that: 1) these documents do not regulate the requirements for communication between a prosecutor and an advocate;2) they contain only general provisions that may be applied to such communication.

It is concluded that adherence to ethical norms during communication between a prosecutor and an advocate has a positive effect on: 1) maintaining the prestige of the professions; 2) increasing public trust in the prosecution service and the institution of advocacy; 3) creating a comfortable psychological climate during communication between the prosecutor and the advocate (including for other participants, if present).

The article emphasizes that in today's complex conditions of social tension, ethical norms must play a key role in the work of any legal profession.

Key words: *lawyer, bar, bar ethics, rules of bar ethics, prosecutor, prosecutor's office, prosecutor's ethics, communication.*

Вступ. Висвітлюючи комунікацію прокурора та адвоката найчастіше спадає на думку їх протистояння у суді у якості опонентів – сторони обвинувачення та сторони захисту. У той саме час, сфери їх перетину є набагато більш різноманітнішими: вони можуть спілкуватися під час досудового розслідування, в межах наукових конференцій та круглих столів, в рамках спільної роботи органів прокурорського та адвокатського самоврядування. Крім того, не можна забувати, що прокурор та адвокат можуть взаємодіяти у повсякденному житті поза виконання своїх професійних обов'язків.

Наявність статусів прокурора та адвоката вимагає від осіб, що представляють ці два види правничої професії, суворого дотримання норм діючого законодавства, керування принципами верховенства права, законності, незалежності тощо. Обов'язковим є також дотримання етичних норм поведінки, які закріплено у Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів та Правилах адвокатської етики. Порушення етичних норм може стати причиною притягнення як прокурора, так і адвоката до дисциплінарної відповідальності.

Значущість вивчення саме етичного аспекту комунікації прокурора та адвоката полягає у тому, що законодавство не може врегулювати всю безліч аспектів їх спілкування або встановити правила поведінки для будь-якої ситуації. У той саме час етичні норми надають орієнтир для поведінки у невизначених законодавством випадках або неоднозначних ситуаціях, допомагаючи зберігати престиж професії та належним чином реалізувати свої права та виконувати професійні обов'язки.

Зауважимо, що деякі аспекти етичних вимог, що висуваються до поведінки прокурорів, досліджувалися Билицею І.О., Лапкіним А. В., Овсянніковою О.О. тощо. Проблематика дотримання етичних правил адвокатами знайшла опрацювання у роботах Бакаянової Н.М., Денисовського М. Д., Заборовського В. В., Божко А. В., Тіпрової О. О. та ін. Ці праці становитимуть базис для нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення етичних вимог, що висуваються до прокурора та адвоката під час їх спілкування, та виокремлення видів такого спілкування.

Результати дослідження. Перш за все звернемо увагу на зміст поняття «комунікація». Воно має латинське коріння та означає «шлях сполучення; форма зв'язку; акт спілкування, зв'язок між двома або більш індивідами, засновані на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій або ряду осіб» [1]. Під поняттям «комунікація» також можна розуміти «процес спілкування і передачі інформації між людьми або їх групами у вигляді усних і письмових повідомлень, мови рухів тіла і параметрів мови» [2, с. 254].

Зазначимо, що до ознак комунікації зараховують: 1) наявність щонайменше двох суб'єктів (індивідів, груп або організацій), які взаємодіють між собою; 2) передача чи обмін інформації, що може відбуватися у формі мовлення, писемного тексту, жестів, символів тощо; 3) особлива мета комунікації – забезпечення ефективного обміну інформацією, знаннями, емоціями та ідеями між учасниками комунікативного процесу для досягнення взаєморозуміння, співпраці та гармонійної соціальної взаємодії; 4) здійснення комунікації через різноманітні засоби і канали (мовлення, письмо, технічні засоби), а також через паралінгвістичні елементи (жести, міміка, тон голосу); 5) в процесі комунікації здійснюється вплив на учасників, що може викликати зміни в їхній поведінці [3, с. 76].

Зазначені ознаки мають загальний характер та можуть бути прийнятні для будь-якого спілкування. Видається логічним, що комунікація прокурора та адвоката має свої особливості. До специфічних ознак такого спілкування пропонуємо зараховувати: 1) наявність у суб'єктів комунікції особливого статусу (статус прокурора та адвоката); 2)законодавче врегулювання вимог, що висуваються до їх комунікації; 3) можливість настання негативних наслідків у випадку порушення вищезазначених вимог; 4) особлива предметна сфера їх комунікації.

Продовжуючи висвітлення понять, що мають ключову роль для нашого дослідження, вважаємо за доцільне перейти до аналізу таких категорій як «прокурорська етика» та «етика адвоката». Щодо поняття «прокурорська етика», то в науковій літературі доволі часто використовується поняття «професійна етика прокурора». Під ним розуміють «певну систему базових принципів регламентації поведінки прокурорів як під час виконання службових обов'язків, так і в позаслужбовій діяльності, які побудовано з урахуванням особливостей професійної діяльності прокурора та створені для підтримки етичних стандартів, діють об'єктивно і незалежно з метою збільшення значущості існуючих правових норм та правил поведінки для прокурорів» [4, с. 116].

Значення цієї галузі професійної етики полягає в тому, що її основною функцією є регулювання моральних відносин прокурора, що виникають під час здійснення ним своїх професійних обов'язків, проте не обмежується виключно цією сферою та включає в себе: 1) ставлення прокурорських працівників до суспільства; 2) взаємовідносини всередині прокурорського колективу; 3) особливості професійного виховання майбутніх прокурорських кадрів; 4) моральні якості прокурорів, наявність яких забезпечить найкраще виконання професійного обов'язку, професіоналізм працівника прокуратури [5, с. 291].

Ключовим документом, який регулює етичну поведінку прокурорів є Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, який було затверджено 27.04.2017 р. Цей документ містить преамбулу та п'ять розділів: 1) загальні положення; 2) основні вимоги до професійної поведінки прокурора; 3) основні вимоги до позаслужбової поведінки прокурора, 4) взаємовідносини; 5) відповідальність за порушення кодексу професійної етики та поведінки прокурорів.

На нашу думку, назва четвертого розділу не є дуже вдалою, адже не дає можливість зрозуміти про які взаємовідносини йдеться мова (висвітлюються взаємовідносини у колективах прокуратур, із засобами масової інформації, з органами судової влади, з правоохоронними органами тощо). На нашу думку, назва цього розділу має бути викладена таким чином «Взаємовідносини з різними суб'єктами».

Цікавою для нашого дослідження є практика Верховного Суду щодо притягнення прокурорів до відповідальності за порушення етичних норм. Так, у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 02.09.2020 р. № 9901/213/19 було сформовано позицію, що «для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності за такий дисциплінарний проступок, як одноразове грубе порушення правил прокурорської етики, КДКП має установити, зокрема, факт поведінки, що скомпрометувала звання працівника прокуратури, зашкодила репутації працівника прокуратури та авторитету прокуратури, викликала негативний громадський резонанс. При цьому обов'язкова наявність судового рішення, яким би було визнано особу прокурора винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, склад якого б передбачав відповідні діяння, не є умовою для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності» [6].

Щодо адвокатської етики, то варто підтримати точку зору, що це наука про моральні вимоги до адвоката, моральні відносини, які виникають під час здійснення адвокатської діяльності, моральні приписи, якими адвокат керується під час здійснення адвокатської діяльності [7, с. 7].

Необхідність етики адвоката зумовлена низкою суттєвих причин, а саме: 1) адвокатура є одним із найважливіших інститутів захисту прав і свобод людини та громадянина, гарантованих конституціями більшості сучасних держав; 2) адвокатура виконує цю функцію держави, не будучи державним органом; 3) авторитет адвокатів визначається не тільки їхнім професіоналізмом і корпоративними традиціями, а й моральними якостями служителів Феміди; 4) далеко не всі правила поведінки адвоката відображені в законі [8, с. 18].

Етичні вимоги до поведінки адвоката регулюються Правилами адвокатської етики, діюча редакція яких була прийнята 09.06.2017 р. Можна погодитися, що в основі правил адвокатської етики наявні загальнолюдські моральні вимоги, які пов'язані із ставленням людей один до одного (чесність, гідність, добросовісність, відповідальність та ін.), а також інші етичні норми, що служать для захисту специфічних, характерних для адвокатської діяльності цінностей (незалежність, неприпустимість конфлікту інтересів, конфіденційність, пріоритет інтересів клієнта та ін.).

Щодо судової практики, в якій наявні позиції щодо адвокатської етики, то звернемо увагу на позицію Верховного Суду у справі № 826/1520/15 від 04.09. 2019 р.: «Особа, приймаючи присягу адвоката, бере на себе зобов'язання неухильно дотримуватися Правил адвокатської етики, які, у свою чергу, регламентують підвищені, порівняно з пересічним громадянином, вимоги до її поведінки не тільки під час виконання безпосередньо професійних обов'язків, а й у приватному житті. Таким чином, порушення Правил адвокатської етики та і присяги адвоката є правовою підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності» [9].

Верховним Судом у постанові від 26.11.2020 р. у справі № 818/1718/17 також було зазначено, що: «Порушенням правил адвокатської етики є, у тому числі, не лише дії чи бездіяльність, що призвели до настання конкретних негативних наслідків для особи внаслідок наявного конфлікту інтересів, а й сама ймовірність такого настання, виходячи з обставин справи, більш того розумні підстави вважати, що розвиток інтересів у майбутньому призведе до виникнення такого конфлікту» [10].

З урахуванням процесів євроінтеграції не можна залишити поза уваги той факт, що деякі аспекти комунікації прокурора та адвоката знайшли висвітлення у практиці Європейського суду з прав людини, а саме – у справі Чеферин проти Словенії (№ 40975/08, рішення від 16.01.2018 р.). ЄСПЛ визнав право адвокатів на критику експертів та прокурора під час судового засідання, якщо такі заяви стосуються судового процесу і озвучуються під час засідань. Як наслідок, притягнення адвоката до відповідальності через таку критику було визнано цим судом порушенням права на свободу вираження поглядів.

Зважаючи на те, що ми маємо на меті приділити увагу етичному аспекту спілкування прокурора та адвоката, цікавим для аналізу будуть результати опитування, яке було проведено між прокурорам та адвокатами в рамках Програми «Адвоката Майбутнього». Так, з твердженням про те, що адвокати у більшості випадків є висококваліфікованими професіоналами, погодилися лише 15,4% опитаних прокурорів (54,7% прокурорів висловили протилежну думку). У свою чергу, 62,4% прокурорів вважали, що для професійних взаємовідносин між адвокатом та прокурором характерна взаємоповага. Не погодилися з цим твердженням 23,9%, прокурорів, які дотримувались позиції, що такі стосунки є скоріше винятком, ніж правилом. Водночас, лише 46% адвокатів, ставлячи себе на місце прокурорів, зазначили, що взаємоповага у відносинах між прокурором та адвокатом є нормою.

Разом з тим, 53,8% опитаних не змогли визначитися з відповіддю на питання про те, чи є адвокати у своїй професійній діяльності ввічливими й тактовними, які з повагою та розумінням ставляться до повноважень та інтересів інших учасників процесу. При цьому інші опитані майже у рівних частинах надали протилежні одна одній відповіді: 20,5% вважають адвокатів ввічливими й тактовними, 21,4% відповіли на питання негативно (так само відповіли опитані адвокати) [11].

Якщо перейти безпосередньо до регулювання етичного аспекти комунікації прокурора та адвоката, то зауважимо наступне. У Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів не міститься статті, яка б визначала вимоги до комунікації прокурора з адвокатом. У той саме час, кодексом закріплено такі загальні принципи:

Стаття 15. Компетентність та професіоналізм

.... Він має усвідомлювати, що його діяльність оцінюється з урахуванням рівня підготовки, знання законодавства, компетентності, ініціативності, комунікативних здібностей, здатності вчасно і якісно виконувати службові обов'язки та завдання.

Стаття 16. Доброчесність, зразковість поведінки та дисциплінованість

При виконанні службових обов'язків прокурор має дотримуватися загальноприйнятих етичних норм поведінки, бути взірцем доброчесності, вихованості і культури. Порушення службової дисципліни, непристойна поведінка є неприпустимими для прокурора і тягнуть за собою передбачену законом відповідальність.

Прокурор повинен використовувати ввірене йому службове майно бережливо та лише за призначенням.

Стаття 21. Недопущення поведінки, що може зашкодити репутації

Прокурор діє на підставі закону, неупереджено, незважаючи на приватні інтереси, особисте ставлення до будь-яких осіб, на свої ідеологічні, релігійні або інші особисті погляди чи переконання.

Прокурору слід уникати особистих зв'язків, фінансових і ділових взаємовідносин, що можуть вплинути на неупередженість і об'єктивність виконання професійних обов'язків, скомпрометувати звання прокурора, не допускати дій, висловлювань і поведінки, які можуть зашкодити його репутації та авторитету прокуратури, викликати негативний суспільний резонанс.

У Правилах адвокатської етики, попре той факт, що вони є доволі обширними та детально врегульовують взаємодію адвоката з багатьма суб'єктами, також відсутня стаття, яка би містила згадку щодо прокурора або прокуратури. У той саме час, заслуговують на увагу такі загальні статті Правил адвокатської етики як:

Стаття 12. Повага до адвокатської професії

Всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він уособлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві. Цього принципу адвокат зобов'язаний дотримуватись у всіх сферах діяльності: професійній, громадській, публіцистичній та інших.

Стаття 47. Етичні аспекти відносин адвоката з державними органами

У відносинах з державними органами з приводу виконання доручення клієнта адвокат має дотримуватися вимог Правил у частині, застосовній до цих відносин.

Стаття 48. Дотримання принципу незалежності та пріоритетності інтересів клієнта у відносинах адвоката з органами досудового розслідування, адміністративної юрисдикції та іншими державними органами та органами місцевого самоврядування

У відносинах як з органами досудового розслідування, адміністративної юрисдикції, так і з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, адвокат повинен виявляти принциповість у відстоюванні інтересів клієнта та, за згодою клієнта, оскаржувати незаконні дії посадових осіб або органів, які перешкоджають виконанню доручення, в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Стаття 49. Етичні аспекти відносин адвоката з іншими особами

У відносинах з будь-якими особами, з якими адвокат взаємодіє в процесі виконання доручення клієнта, адвокат має дотримуватись вимог Правил у частині, застосовній до цих відносин.

У результаті аналізу положень вищезазначених етичних документів, можна дійти висновків, що: 1) ними не врегульовуються вимоги до комунікації прокурора та адвоката; 2) вони містять лише загальні положення, які можуть використовуватися для врегулювання комунікації між прокурором та адвокатом.

Наразі вважаємо за можливе запропонувати визначення поняття «комунікація прокурора та адвоката» як різновид взаємодії між представниками двох правничих професій зі спеціальним правовим статусом – прокурором та адвокатом, який відбувається у професійній та позапрофесійній діяльності, врегульовується нормами права та моралі, та під час якої кожний з суб'єктів комунікації має на меті реалізацію виключно своїх повноважень.

Запропонувавши визначення поняття «комунікація прокурора та адвоката» вважаємо за можливе виокремити види такої комунікації. Так, залежно від:

1) сфери: а) професійна (під час судового процесу, спільної роботи в органах самоврядування тощо); б) позапрофесійна (у повсякденному житті);

2) виду: а) письмова; б) усна; в) невербальна;

3) форми (прояву): а) та, що відповідає етичним нормам; б) та, що не відповідає етичним нормам, та може призвести до настання негативних наслідків для особи, яка їх порушує.

Вкрай позитивним вважаємо спроби розробити уніфіковані правила професійної етики. Перші спроби розробки таких правил було зроблено ще у 2018 р. Задля реалізації такої ідеї було створено робочі групи з представників Ради суддів, Ради прокурорів та Ради адвокатів України. У 2019 р. на спільному засіданні цих органів самоврядування обговорювався постатейний зміст проекту відповідного документа та було сформовано концептуальні підходи до способів поширення сформованих вимог, запровадження їх в дію тощо [12]. На жаль, спроба не була вдалою.

У 2024 р. в Україні розпочався курс Програми Ради Європи HELP (Human Rights Education for Legal Professionals): «Етика для суддів, прокурорів та адвокатів». Ця програма також має на меті визначити ключові концепції юридичних професій та зрозуміти спільні цінності, етичні принципи та чесноти. На нашу думку, запровадження таких спільних етичних норм є вкрай необхідним, тому підтримуємо точку зору Л. Ізовітової, яка звернула увагу на проблему різного розуміння і застосування суддями, адвокатами і прокурорами одних і тих норм матеріального права, процесуального права [13].

Висновки. Дотримання етичних норм поведінки під час спілкування як прокурорами, так і адвокатами є вкрай необхідним. Дотримання таких норм позитивно впливає на:

1) збереження престижу професії; 2) підвищення рівня довіри населення до органів прокуратури та інституту адвокатури; 3) створення комфортного психологічного клімату під час спілкування прокурора та адвоката(у тому числі і для інших суб'єктів за умови їх наявності). Крім того, вважаємо, що в сучасних складних умовах соціальної напруги саме етичні норми мають відігравати ключову роль у діяльності будь-якої правничої професії.

Список використаних джерел:

1. Комунікації. Види і стратегії побудови. URL: http://www.tsatu.edu.ua/tstt/wp-content/uploads/sites/6/lekcija-1-komunikaciyi.-vydy-i-stratehiyi-pobudovy-z-dyscypliny-nk.pdf

2. Скляр О. С., Забора А. В., Цвєткова М. А. Формування поняття «тактика комунікації поліцейського». *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр. / МВС України, НАПН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 3. Харків: ХНУВС, 2024. С. 253–258. URL: https://dspace.univd.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/4dcd9026-0f07-4272-8686-8b264e403c4b/content

3. Кривенко В. В. Комунікація: поняття, сутність, зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 84(1). С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2024_84%281%29__11

4. Овсяннікова О. О. Професійна етика прокурора: міжнародні стандарти та національне врегулювання& *Кримінальний процес: сучасний вимір та перспективні тенденції*: IV Харків. кримін. процес. полілог, присвяч. 100-річчю від дня народж. канд. юрид. наук, проф. С. А. Альперта, «Пів століття служіння науці та освіті» (м. Харків, 24 берез. 2023 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. процесу. Харків: Право, 2023. С. 116–119.

5. Билиця І. О. Роль професійної етики в діяльності прокурорів. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад.: О. В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса : Гельветика, 2018. С. 290–292.

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.09.2020 р. № 9901/213/19 (11-926заі19). URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/91460929

7. Таварткіладзе Н. М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2003. 215 с.

8. Денисовський М. Д., Сівіцька Г. Є. Професійна етика адвоката. *Галицькі студії. Юридичні науки.* 2023. № 2. С. 17–21.

9. Постанова Касаційного адміністративного Суду у складі Верховного Суду від 04.09.2019 р. у справі № 826/1520/15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84040824

10. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 26.11.202- р. у справі № 818/1718/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93119334?fbclid=IwAR26EXyPm7U-TdzOf4QlgFOEdARhDVepYuO5mV9qUfrTrlpKep-_dRNMzqY

11. «Викликає повагу, коли адвокат поводить себе так, що прокурору є чого в нього повчитися», – прокурор. *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/viklikae-povagu-koli-advokat-povodit-sebe-tak-shcho-prokuroru-e-chogo-v-nogo-povchitisya--prokuror.html

12. Мамченко Н. Спільні професійні етичні правила у сфері правосуддя: на що звернула увагу Рада прокурорів. *Судово-юридична газета.* 2019. URL:https://sud.ua/ru/news/publication/142627-spilni-profesiyni-etichni-pravila-u-sferi-pravosuddya-na-scho-zvernula-uvagu-rada-prokuroriv

13. Чи можливі спільні етичні правила для суддів, адвокатів та прокурорів? *Вебсайт Національної асоціації адвокатів України.* 2024. URL:https://unba.org.ua/news/9051-chi-moz

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

КРИВИЦЬКИЙ Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії
та філософії права
(Національна академія внутрішніх справ)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 34.047
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.2

ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: ПІДБІР ПІЗНАВАЛЬНОЇ ОПТИКИ

У статті окреслено передумови для визначення та обґрунтування методологічного інструментарію осмислення правової реформи. Висвітлено сучасні погляди на розуміння змісту, структури й особливостей методології науки, методології правознавства (юридичної/правової науки), методології правового пізнання. Доведено, що важливим етапом будь-якого наукового дослідження є адекватний, обґрунтований і правильний підбір методологічних засобів, а юридична наука отримує об'єктивні знання про правові та державні явища тоді, коли має належну методологічну основу. Проаналізовано стан, тенденції, проблеми і перспективи розвитку постнекласичної (постмодерної) методології правознавства. З'ясовано, що методологія сучасного правознавства постійно вдосконалюється й оновлюється. Потреба в такому розвитку зумовлена як ускладненням і динамізмом правового життя, так і самого процесу пізнання та його засобів. Методологічна забезпеченість конкретного наукового пошуку є вагомою передумовою його ефективності та результативності. На основі розгляду наукознавчих, методологічних і теоретичних положень, а також окремих точок зору щодо методологій наукового опрацювання певних різновидів суспільної, державної та правової реформ виокремлено і систематизовано ключові складові методології дослідження правової реформи, а саме: світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові (приватнонаукові) методи. Гармонійне та оригінальне поєднання й використання компонентів методології наукового опрацювання правової реформи зорієнтовані на вирішення завдань наукової праці, розробку її понятєво-категоріального апарату та побудову відповідних рядів, приріст наукових знань із актуалізованої тематики.

Ключові слова: *методологія, методологія правознавства, реформа, суспільна реформа, правова реформа, методологія дослідження правової реформи, структура методології дослідження правової реформи.*

Kryvytskyi Yu. V. Introduction to the methodology of law reform: selection of cognitive optics

The article outlines the prerequisites for defining and substantiating the methodological tools for understanding law reform. The author highlights modern views on understanding the content, structure and features of the methodology of science, methodology of jurisprudence (legal science), and methodology

of law cognition. It is proved that an important stage of any scientific research is an adequate, reasonable and correct selection of methodological tools, and legal science gains objective knowledge of legal and state phenomena when it has a proper methodological basis. The author analyses the status, trends, problems and prospects of development of post-non-classical (postmodern) methodology of jurisprudence. The article shows that the methodology of modern jurisprudence is constantly being improved and updated. The need for such development is driven by both the complexity and dynamism of legal life and the process of cognition itself and its means. Methodological support of a particular scientific research is an important prerequisite for its efficiency and effectiveness. Based on the consideration of scientific, methodological and theoretical provisions, as well as individual points of view on the methodologies of scientific study of certain types of social, state and law reforms, the author identifies and systematises the key components of the methodology for researching law reform, namely worldview, philosophical, scientific, sociological and theoretical foundations; principles of scientific knowledge; methodological (conceptual, scientific) approaches; general methods of thinking, philosophical, general scientific, specific scientific (private scientific) methods. The harmonious and original combination and use of the components of the methodology of scientific study of law reform are aimed at solving the tasks of scientific work, developing its conceptual and categorical apparatus and building the relevant series, and increasing scientific knowledge on the actualised topic.

Key words: *methodology, methodology of jurisprudence, reform, social reform, law reform, methodology of law reform research, structure of the methodology of law reform research.*

А все залежить від людських зіниць:
В широких – відіб'ється вся епоха,
У звужених – збіговисько дрібниць[*]

Вступ. Розвиток вітчизняного правознавства зумовлений інтеграційними і глобалізаційними процесами, що відбуваються в Європі та світі, його переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму. Це у свою чергу викликає необхідність концептуального перегляду традиційних уявлень про праводержавні закономірності, а також поглибленого осмислення ролі юридичної науки в новітньому суспільстві. Ґрунтовне пізнання правових і державних явищ, визначення принципових орієнтирів поступу правознавства є найважливішим напрямом наукових досліджень, основою ефективності яких має бути методологія правознавства. Саме тому формування методологічної системи є першочерговим завданням сучасної юриспруденції. Особливо важливі ці питання для української правової науки [1, с. 5].

Загальновизнано, що методологічні дослідження – необхідна умова розвитку науки. На зламах історії остання завжди повертається до методологічних питань [2, с. 11]. Вони істотно актуалізуються в періоди суспільних реформ, докорінних трансформацій системи цінностей, світоглядних основ та орієнтирів соціуму. Адекватність опрацювання економічних, культурних, політичних, екологічних і соціальних перетворень, результативність досліджень нових правових реалій повинні базуватися на сучасній системі теоретичних уявлень, сформованих у результаті перегляду філософських засад і методів наукового пізнання права [3, с. 10].

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху

* Костенко Ліна Василівна (19.03.1930, с. Ржищів, нині місто Київської обл.) – письменниця, культуролог, громадська діячка

та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука зможе виконати поставлені перед нею завдання з розробки та доктринального обґрунтування правової реформи та механізму її реалізації з урахуванням міжнародних та європейських правових стандартів насамперед у сфері охорони та захисту прав і свобод людини.

Постановка завдання. Метою наукової статті є окреслення передумов для визначення та обґрунтування методологічного інструментарію осмислення правової реформи. Для реалізації цієї мети сформульовано такі завдання: по-перше, висвітлити сучасні погляди на розуміння змісту, структури й особливостей методології науки, методології правознавства (юридичної/правової науки), методології правового пізнання; по-друге, проаналізувати стан, тенденції, проблеми і перспективи розвитку постнекласичної методології правознавства; по-третє, на основі розгляду окремих точок зору щодо методологій наукового опрацювання певних різновидів суспільної, державної та правової реформ виокремити і згрупувати ключові складові методології дослідження правової реформи.

Науково-теоретичним підґрунтям статті є праці таких відомих учених як С.В. Бобровник, С.К. Бостан, Т.З. Гарасимів, С.Д. Гусарєв, М.С. Кельман, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, А.Ф. Крижановський, Л.А. Луць, Ю.М. Оборотов, Н.М. Пархоменко, П.М. Рабінович, О.Д. Тихомиров та ін.

Відправним пунктом цієї розвідки є положення, що наукові знання набуваються лише за умови, якщо вивчення предмета (тобто певного аспекту, виміру, зрізу, рівня, сторони правової реформи) здійснюється відповідно до вимог теорії пізнання. Ключовим елементом цієї теорії є методологія, котра визначає істинність (правильність) і переконливість одержаних результатів та висновків наукового пошуку. За твердженням А. Ейнштейна, теорія пізнання без контакту з наукою стає порожньою схемою. Наука без теорії пізнання, якщо вона взагалі можлива без неї, – примітивна та безладна [4, с. 36].

Результати дослідження. Передовий світовий і національний досвід правового розвитку переконує, що жодна правова реформа неможлива без серйозного методологічного й теоретичного фундаменту, належного наукового та гносеологічного супроводу. Поєднання стратегії і тактики правової реформи з юридичною наукою сприяє подоланню деструктивних процесів у соціумі. Розробка методології науки загалом і правознавчої зокрема – це досить суттєвий напрям діяльності вчених, особливо важливий для здійснення правового реформування в новітніх умовах. Своєчасність питання зумовлена об'єктивною потребою переосмислення вихідних засад методології правових реформ, необхідністю під час розбудови правової держави використання аксіологічного потенціалу права в якості основи його суспільної значущості та практичної дієвості [5, с. 6]. Адже, відповідаючи на питання, що пізнається у праві, ми завжди робимо вибір певної природи права, а оскільки ми не маємо гарантії щодо правильності зробленого вибору, то неминуче постає наступне гносеологічне питання щодо самого характеру вибору, питання про те, як робиться вибір узагалі [6, с. 33].

Успіх правових досліджень у багатьох випадках зумовлюється використанням науково обґрунтованої методології. Опрацювання правових реформ останніх років, у тому числі у сфері сучасного правознавства, переконує, що здійснювані в цьому напрямі дослідження проводяться без використання необхідних методологічних прийомів і засобів, які повинні забезпечувати об'єктивні результати. За цих умов принципове значення мають теоретично та прагматично аргументовані, побудовані на виважених методологічних підходах концепції та програми правового розвитку суспільства, зокрема правової реформи. Для ефективності сучасного вітчизняного правознавства важливим є створення цілісної методологічної системи, яка повинна складатися з основних концептуальних підходів, найбільш затребуваних методів і засобів пізнання як загальних, так і юридичних, а також методики правових досліджень [7, с. 441].

Як слушно відмічає М.І. Козюбра, проблеми методології є неминучими для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже плідність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів, а зрештою – приріст наукових знань

значною, а часто й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, який використовують дослідники. Його своєчасне оновлення – неодмінна передумова не лише підвищення ефективності досліджень, а й нормотворчої та нормозастосовної практики. Тому кожна наука, за аналогією з предметом, час від часу має повертатися до поглибленого осмислення, а нерідко й переосмислення цього інструментарію, окреслення перспектив його подальшого розвитку. Ще більшої актуальності ці проблеми набули для пострадянського правознавства. Панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків європейської та світової правової культури, збіднювали уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття. Тому невипадково увага до проблем методології у вітчизняному, як і пострадянському загалом, правознавстві в останні десятиліття помітно зросла [8, с. 3].

Методологія юридичної науки (правознавства, юриспруденції), методологія загальнотеоретичного правознавства (теорії держави і/та права, загальної теорії держави і/та права), методологія окремого наукового правового знання (наприклад, теорії правової реформи), методологія конкретного юридичного дослідження (приміром, сутності правової реформи), методологія права – це не тотожні поняття. Очевидним є й те, що будь-яка методологія як система методів має бути онотологічно й гносеологічно обґрунтованою: інша онтологія – інша й методологія [9, с. 6].

У буквальному значенні слово «методологія» (від грец. μέυοδος – шлях дослідження чи пізнання; λόγος – вчення) означає вчення про метод. Протягом багатьох століть поняття «методологія» зазнало перетворень, що зумовило різні підходи до його формування й інтерпретації. Сучасне наукознавство теж не є винятком із цього висновку [10, с. 60]. Одні автори визначають методологію як світоглядну, філософську сторону науки; інші ототожнюють методологію з діалектикою, історичним матеріалізмом, загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки; деякі вбачають у методології теорію пізнання; четверті вважають, що методологія – це інтегральне явище, загальнонауковий феномен, мистецтво, техніка; п'яті описують методологію як самостійну галузь наукового знання (метатеорію), яка виходить за межі філософської рефлексії та є вченням, наукою про метод і методику; шості заперечують за методологією статус самостійної науки, розглядаючи її в якості сукупності принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання [11, с. 39].

У філософській енциклопедичній літературі під методологією, з одного боку, розуміється сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою ціллю в науковому пізнанні є отримання об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні. Практична діяльність може скеровуватися на створення бажаного матеріального чи ідеального предмета, певної реальності, на потрібну спрямованість об'єктивного процесу, функціонування матеріальної системи або її цілеспрямоване трансформування тощо. З іншого боку, методологія описується як галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур у ході наукового пізнання та практичної діяльності. Осмислюючи теоретичний і соціокультурний досвід, методологія розробляє загальні принципи створення нових пізнавальних засобів [12, с. 374].

У будь-якому контексті методологія – це передусім мистецтво осмисленого, майстерного, вишуканого й результативного мислення про предмет того, яким чином можна досягти не лише наукової істини, а й утвердитися в життєвій правдивості. У повнозначному розумінні методологія – це наука і мистецтво уможливлення досконалого мислення та ефективної діяльності в усіх галузях життя. Її практика або зосереджується довкола таких базових форм як методологічний аналіз, методологічна рефлексія, методологічне розуміння, методологічне мислення, або ж акумулюється у складноінтегрованих формах, серед яких найбільш освоєними є методологічна робота, мисленіяльність і професійне методологування [7, с. 10].

На думку С.Д. Гусарєва та О.Д. Тихомирова, методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему. Методологія сучасної юридичної науки становить складне та багатопланове утворення, що охоплює: 1) проблеми структури наукового знання взагалі й наукових правових теорій зокрема; 2) закони виникнення, функціонування і зміни наукових правових теорій; 3) понятєвий каркас юридичної науки та її окремих дисциплін; 4) структуру методів юридичної науки; 5) аналіз її наукової мови, формальних і формалізованих методів дослідження, типології систем наукового правового знання тощо [13, с. 63].

Відповідно до позиції М.С. Кельмана, методологія сучасного правознавства (юридичної науки) є вченням про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності дослідника у процесі пізнання державно-правових явищ, що ним досліджуються. Методологія юридичної науки забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів. Вона є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції. Методологія правознавства повинна мати чітку структуру (вертикальну і горизонтальну), що охоплює загальні компоненти лише в різних відносинах між ними: домінуючий світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші підстави, загальнонаукові та спеціальнонаукові парадигми, методологічні підходи, теорії та інші наукові знання, потенційно можливі й використовувані методи. Це важлива передумова формування ефективної системи правового регулювання суспільних відносин [14, с. 10].

Згідно з міркуваннями Ю.М. Оборотова та К.В. Горобця, методологія правового пізнання – це система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ. Вона включає елементи філософської та наукової методології. Методологія правового пізнання охоплює методологічні засоби й інші конструкції, логічно розподілені за концептуальним та інструментальним рівнями. На концептуальному рівні методологія правового пізнання представлена парадигмами, методологічними принципами і концептуальними підходами, теоріями та концепціями, що визначають загальний стан і спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Інструментальний рівень методології правового пізнання містить методи, концепти, категорії та поняття, тобто ті інструменти, що виконують евристичну функцію [15, с. 460].

Сучасна методологічна ситуація в суспільствознавстві України (методологічна реформа гуманітарних наук), яка характеризується переходом від уніфікованої, єдино дозволеної, «одержавленої» методології до різноманітних методологічних засад, парадигм, підходів, так чи інакше поширюється й на правознавство. Демонополізація, або «роздержавлення», методології – безперечно плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш повно й всебічно осягнути предмет дослідження. Проте методологічний плюралізм не повинен перетворитися на методологічний анархізм і нігілізм, методологічну нерозбірливість, сваволю та хаос. Така методологічна ситуація (криза), а її симптоми можна спостерігати як у правознавстві, так і в інших вітчизняних соціогуманітарних науках [16, с. 48], не наближає, а віддаляє від положень, адекватних предметові пізнання, гальмує формування достовірних і практично корисних висновків [17, с. 7]. З огляду на це, перед новітньою українською правовою наукою стоїть завдання подолання не лише заідеологізованості, міфологізованості та псевдонауковості, стану депарадигмальності, стихійності та методологічної недосконалості, а й посилення інноваційних напрямів наукових досліджень, створення нових наукових парадигм, формування сталої методологічної основи, що дозволить досягнути стану наукової зрілості правової науки як системи знань і способів та засобів конструювання правової реальності [18, с. 26].

Згідно з поширеною в сучасному наукознавстві думкою, наука у своєму історичному розвитку пройшла три основні етапи. Відповідно до першого з них (XVI–XIX ст.), який дістав назву класичної науки, науковим вважалося лише таке пізнання, котре ґрунтується виключно на раціоналізмі – дзеркально-точному відображенні дійсності, тобто такої, як вона існує сама по собі, без будь-якого впливу на процес пізнання особистісних, індивідуальних

якостей і ціннісних установок його суб'єкта та використовуваних ним засобів і методів пізнання. Інакше кажучи, увага зосереджувалася виключно на об'єкті, все, що стосувалося суб'єкта, виводилося за межі наукової раціональності. У такому ж ключі, як позасуб'єктність, об'єктивність інтерпретувалася основна категорія науковості – істина. Вона визначалася як точна копія, «гіпсовий зліпок» предмета наукового дослідження, що випливало з уяви про лінійний рух матерії з його усталеними й об'єктивними закономірними зв'язками. Цей підхід до інтерпретації образу науки став наслідком абсолютизації методів природознавства, насамперед математики, і поширювався не тільки на пізнання природних явищ, а й на дослідження людини та суспільства.

Криза природознавства, заснованого на класичному типі раціональності, яка особливо загострилася наприкінці XIX – на початку XX ст., призвела до формування нового типу наукового пізнання, що ґрунтується на ідеї залежності об'єкта пізнання від засобів і способів діяльності його суб'єкта та необхідності їх урахування для отримання істинних знань про об'єкт. У результаті вибудовується інша, відмінна від механістичної, картина світу, в якій перевага надається динамічним аспектам реальності перед статичними, визнаються її багатомірність, поліваріантність, активна участь особистості в конструюванні та суб'єкта пізнання – у відображенні дійсності. Провідним принципом пізнання стає плюралізм методів і пошук їх спільних рис і відмінностей у природничих і соціально-гуманітарних науках. Такі уявлення про науку охоплюється поняттям «некласична наука» [19, с. 130].

Нарешті в 70-х роках XX ст. починає формуватися постнекласичний (або за іншою термінологією – неонекласичний чи постмодерний) образ (тип, концепт) науки. Його творці зіставляють знання не лише із засобами і способами пізнання, що використовуються його суб'єктом, а й з ціннісними аспектами людської діяльності. Особливий акцент робиться на нерозривних зв'язках між пізнавальною, антропологічною (людиновимірною) та аксіологічною сторонами відображення реальності, зростаючій ролі світоглядних, етичних питань у розвитку не тільки соціально-гуманітарних, а й природничих наук як на стадії використання досягнутих ними результатів, так і на етапі дослідження. Інакше кажучи, проблема «олюднення» науки набуває характеру першочергової важливості. Серед найістотніших ознак постмодерної моделі науки виділяють: обґрунтування несуперечливості та можливості поєднання пізнання і цінностей; визнання науки не єдиною, а інколи й не основною, формою знання; намагання усунути протистояння між істиною та цінностями всередині науки, а також між наукою та іншими, позанауковими формами знання; схильність низки представників постмодерністських уявлень про науку до заміни поняття істини такими поняттями як «достовірність», «корисність» тощо. До методологічних новацій постнекласичної науки часто відносять також широке використання ідей і методів синергетики, зокрема висування на перший план таких її понять як «невизначеність», «випадковість», «нелінійність», «суперечливість», «біфуркація», «флуктуація», які відображають складність систем, що саморозвиваються; руйнування жорсткої дихотомії природничих і соціально-гуманітарних наук, зближення та взаємодію їхніх методів; зростання ролі міждисциплінарних комплексних досліджень тощо [19, с. 131].

Цей короткий відступ в історію еволюції поглядів на науку закладає підґрунтя уявлення про її методологію. Звідси слідує, що методологія юридичної науки від класичної парадигми, побудованої на раціональних та об'єктивних підходах, через некласичну (з її свободою вибору і суб'єктивністю), перейшла до постнекласичного (постмодерністського) типу, який характеризується визнанням нераціонального та плюралістичного підходів. Необхідність використання постмодерністської методології зумовлюється неможливістю пояснити багато проблем правового і державного життя, керуючись минулими підходами [20, с. 214]. В основі постнекласичної парадигми методології лежать переконання про неможливість встановлення об'єктивно істинного знання про право, оскільки воно не є частиною об'єктивної реальності. І право, і знання про нього є сферами інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність. Відповідно саме правове пізнання стає елементом правової реальності, фактором її функціонування [15, с. 461]. У цьому випадку постнекласика

означає не особливий тип правових практик, а особливу оптику, завдяки якій такі практики усвідомлюються як постнекласичні. Методологічний плюралізм у сучасному правознавстві – це реакція на новітні проблеми глобалізації, постмодерн, прискорення правового розвитку, в якому помітним є превалювання новацій над традиціями. Крім того, досить часто неможливо усвідомити й інтерпретувати правові й державні реалії лише в межах одного методу, а необхідно поєднати методологічні підходи, використати принцип додатковості, коли підходи й методи, доповнюючи один одного, забезпечують появу продуктивних знань про правову й державну реальність.

Розуміння природи невідворотних змін у суспільному та правовому бутті, формування адекватної цим трансформаціям правової парадигми, вироблення ефективних в умовах мінливості правового буття засобів дії на правову впорядкованість суспільної життєдіяльності, стає можливим за умови й на основі виходу юриспруденції на рівень застосування новітньої методології правового пізнання. Можливості сучасної методології дозволяють юриспруденції перейти від вивчення станів її об'єкта, тобто права та держави, до осягнення цього об'єкта в його змінах і перетвореннях. Невипадково в самому розумінні методології як науки про методи помітним стає рух від інструментального бачення її призначення до функціональних, реформаційних особливостей пізнавальних засобів. Наприклад, І.В. Зозуля під методологією реформування розуміє характеристику компонентів наукового дослідження процесу реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України (об'єкта, предмета, аналізу, завдань тощо), сукупність необхідних засобів і послідовність заходів з її реформування [21, с. 6, 21]. У свою чергу М.В. Кочеров методологію дослідження адміністративно-правового забезпечення реформ в органах і підрозділах Національної поліції України визначає як сукупність пізнавального інструментарію, тобто засобів, принципів, прийомів і методів пізнання, форм організації та проведення наукового дослідження [22, с. 347].

На переконання Н.В. Агафонової, методологія дослідження зумовлюється загальною особливістю предмета – конституційної реформи – та найбільше об'єкта реформування – конституції. Саме специфіка об'єкта реформування є ключем для розуміння сутності відповідного явища. Враховуючи особливість об'єкта реформування – Конституції України, її цінність і важливість для розвитку суспільства, а також складність і багатоаспектність самого процесу реформування, вивчення феномена конституційної реформи вимагає застосування комплексної методології та поєднання діалектичного, аксіологічного і діяльнісного підходів [23, с. 323]. Привертає до себе увагу висновок, зроблений Н.В. Шаповал, що методологія муніципальної реформи виходить із постулатів людиноцентризму та діалектичної єдності теоретичних і прикладних аспектів у пізнанні цього правового явища, а також сприяння його практичному перетворенню. Плідним у методологічному плані є розгляд муніципальної реформи з аксіологічної, гносеологічної, діяльнісної, телеологічної, праксеологічної, функціональної, організаційної, комунікативної, суб'єктної та об'єктної позицій [24, с. 9, 12]. Водночас Я.І. Ленгер відмічає, що правова реформа – явище не лише правове, але й державне, тому в ході його вивчення повинні застосовуватися методи та засоби пізнання, властиві як державі, так і праву [25, с. 58].

Трансформуючи та екстраполюючи зазначені вище наукознавчі, методологічні й теоретичні положення (постулати) щодо предмета і завдань наукового пошуку, доречно виокремити такі компоненти методології опрацювання природи правової реформи: по-перше, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади дослідження; по-друге, принципи наукового пізнання предмета вивчення; по-третє, методологічні підходи; по-четверте, основні наукові методи осягнення предмета та побудови наукових знань. Такий підхід до опису архітектури методології наукового осмислення правової реформи не заперечує доречність, можливість і необхідність інших варіантів її структури, а навпаки, передбачає їх збагачення і взаємодоповнення, цілісність сприйняття, оскільки побудова різноманітних класифікацій або виокремлення відмінних складових методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю, а зумовлені потребою встановлення взаємозв'язків між її компонентами, рівнями, що є необхідним для правильного вибору арсеналу методологічних

принципів, прийомів, правил, засобів загальнотеоретичного дослідження відповідно до сутності правової реформи й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Висновки. Важливим етапом будь-якого наукового дослідження є адекватний, обґрунтований і правильний підбір методологічного інструментарію. Юридична наука отримує об'єктивні знання про правові та державні явища тоді, коли має належну методологічну основу. Методологія сучасного правознавства постійно вдосконалюється й оновлюється. Потреба в такому розвитку зумовлена як ускладненням і динамізмом правового життя, так і самого процесу пізнання та його засобів. Методологічна забезпеченість конкретного наукового пошуку є вагомою передумовою його ефективності та результативності. Гносеологічний арсенал необхідний для комплексного осмислення правової реформи є багаторівневою, динамічною та інтегративною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності результатів опрацювання природи правової реформи в межах цієї наукової розвідки виокремлено та охарактеризовано світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні засади; принципи наукового пізнання; методологічні (концептуальні, наукознавчі) підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові (приватнонаукові) методи, гармонійне та оригінальне (мозаїчне) поєднання й використання яких зорієнтовані на вирішення завдань наукової праці, розробку її понятєво-категоріального апарату та побудову відповідних рядів, приріст наукових знань із актуалізованої тематики.

Список використаних джерел:

1. Кельман М. С., Котуха О. С., Коваль І. М. Методологія як форма мислення і складова культури дослідника : навч. посіб. / За заг. ред. М. С. Кельмана. Львів : Растр-7, 2017. 220 с.

2. Єрохін С. А. Теорія структурного реформування національної економіки : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.01. Київ, 2005. 40 с.

3. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення. *Правова держава.* 2005. Вип. 16. С. 10–18.

4. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.

5. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства : монографія / М. Г. Братасюк та ін. / За заг. ред. М. Г. Братасюк. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2013. 262 с.

6. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права.* 2005. Т. ІІІ. № 1–2. С. 32–44.

7. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 492 с.

8. Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2018. Т. 1. С. 3–8.

9. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

10. Гарасимів Т. З. Методологія правових досліджень : підруч. Львів : вид-во Растр-7, 2023. 412 с.

11. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / С. М. Тимченко та ін. 2-е вид., стереот. Київ : КНТ, 2008. 288 с.

12. Йолон П. Методологія. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редокол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 374.

13. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ : Знання, 2010. 495 с.

14. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

15. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія :* у 20 т. Т. 2 : *Філософія права* / редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 460–463.

16. Ющик О. До проблеми розвитку методології права. *Право України.* 2014. № 1. С. 40–49.

17. Хрідочкін А. В., Макушев П. В. Методологія сучасного правознавства : навч. посіб. Дніпро : Гельветика, 2017. 368 с.

18. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис.* 2016. № 2 (8). С. 20–27.

19. Козюбра М. *Філософія права*, правознавство і наука: спільні риси та відмінності. *Філософія права і загальна теорія права.* 2019. № 2. С. 128–142. doi: https://doi.Org/10.21564/2227-7153.2019.2.204683

20. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 38 с.

21. Зозуля І. В. Теорія і практика реформування системи органів МВС України: адміністративно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2011. 40 с.

22. Кочеров М. В. Теорія та практика адміністративно-правового забезпечення реформ в органах та підрозділах Національної поліції України : монографія. Київ : Вид-во Людмила, 2020. 380 с.

23. Агафонова Н. В. Питання методології дослідження феномену конституційної реформи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 320–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_845_51

24. Шаповал Н. В. Муніципальна реформа в сучасній Україні: конституційно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2021. 20 с.

25. Ленгер Я. І. Реформування правової системи України як засіб підвищення її ефективності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 215 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

КУШНІР Р. О.,
аспірант кафедри державно правових дисциплін
(Навчально-науковий інститут права імені Іоаннікія Малиновського Національного університету «Острозька академія»)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.55
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.3

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ПРИТУЛОК ІЗ ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ NON-REFOULEMENT

Стаття присвячена аналізу відповідності українського законодавства у сфері притулку стандартам Європейського Союзу в контексті реалізації принципу non-refoulement. Дослідження зосереджене на виявленні суперечностей між внутрішніми правовими обмеженнями, запровадженими у зв'язку з воєнним станом, та міжнародними зобов'язаннями України у сфері забезпечення прав шукачів притулку. Автором розглянуто, наскільки запроваджені зміни узгоджуються з принципами індивідуального розгляду клопотань, доступу до ефективного засобу правового захисту, а також недопущення вислання осіб до країн, де їм загрожують серйозні порушення прав людини.

Методологічною основою дослідження є порівняльно-правовий аналіз, що дозволяє зіставити положення національного законодавства із зобов'язаннями, передбаченими правом ЄС, включаючи директиви у сфері притулку та релевантну практику Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено вивченню як матеріальних, так і процесуальних гарантій, що забезпечують ефективний доступ до процедури захисту. Такий підхід дозволяє комплексно оцінити нормативні зміни в Україні в контексті їх відповідності європейському acquis.

Автором установлено, що нові положення законодавства, які дозволяють відмову у прийнятті заяви про захист на кордоні, не відповідають європейським вимогам щодо доступу до процедури, індивідуального розгляду та ефективного оскарження. Автором виявлено, що в умовах збройного конфлікту застосування фільтраційного підходу без інституційного розгляду створює ризик порушення фундаментальних прав. Також проаналізовано муніципальні практики окремих міст ЄС, які демонструють можливість забезпечення гарантій притулку на локальному рівні, зокрема у Фрайбурзі, Утрехті та Барселоні.

У статті обґрунтовано необхідність гармонізації українського законодавства з acquis ЄС, зокрема шляхом перегляду прикордонних процедур, впровадження інституту прийнятності заяв та посилення міжвідомчої взаємодії. Підтверджено, що дотримання принципу non-refoulement має залишатися пріоритетом навіть за надзвичайних умов.

Ключові слова: *притулок, біженці, шукачів притулку, non-refoulement, права людини, гармонізація, Європейський Союз.*

Kushnir R. O. Harmonization of Ukrainian asylum legislation with European Union law: a legal analysis of compliance with the principle of non-refoulement

The article is devoted to analyzing the compatibility of Ukrainian asylum legislation with European Union standards in the context of implementing the principle of non-refoulement. The study focuses on identifying contradictions between domestic legal restrictions introduced in connection with martial law and Ukraine's international obligations regarding the protection of asylum seekers' rights. The author examines the extent to which the adopted legislative changes are consistent with the principles of individualized assessment of asylum claims, access to effective legal remedies, and the prohibition of returning individuals to countries where they may face serious human rights violations.

The methodological basis of the study is a comparative legal analysis, which enables a juxtaposition of national legislative provisions with the obligations enshrined in EU law, including asylum directives and the relevant case law of the European Court of Human Rights. Special attention is devoted to examining both substantive and procedural safeguards that ensure effective access to international protection mechanisms. This approach makes it possible to comprehensively assess Ukraine's legislative changes in light of their conformity with the European acquis.

The author establishes that the new legislative provisions allowing for the refusal to accept asylum applications at the border do not comply with European requirements concerning access to procedures, individualized assessment, and the right to effective appeal. The study reveals that, under conditions of armed conflict, the application of a filtering approach without institutional examination creates a risk of violating fundamental rights. Municipal practices in certain EU cities, notably Freiburg, Utrecht, and Barcelona, are also analyzed, illustrating the feasibility of guaranteeing asylum safeguards at the local level.

The article substantiates the necessity of harmonizing Ukrainian legislation with the EU acquis, particularly through the revision of border procedures, the introduction of an admissibility assessment mechanism for applications, and the strengthening of interagency coordination. It is affirmed that adherence to the principle of non-refoulement must remain a priority even under exceptional circumstances.

Key words: *asylum, refugees, asylum seekers, non-refoulement, human rights, harmonisation, European Union.*

Вступ. Зміни у законодавстві України дозволили органам державної прикордонної служби відмовляти у прийомі заяв про захист без здійснення індивідуального розгляду обставин кожної особи. Впровадження подібних положень суттєво впливає на гарантії доступу до процедури міжнародного захисту, оскільки відмова на підставі формальних критеріїв унеможливлює оцінку ризиків, які можуть становити загрозу для життя, свободи або безпеки заявника.

Подібне нормативне вирішення зводить розгляд до попередньої фільтрації, ігноруючи індивідуальні обставини, що суперечить міжнародним стандартам прав людини. Це суперечить міжнародним зобов'язанням України, які передбачають обов'язковість індивідуального підходу у розгляді кожного звернення, та створює ризики порушення принципу non-refoulement, що забороняє повернення особи до території, де їй можуть загрожувати переслідування, тортури або інші форми жорстокого поводження.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення невідповідностей між оновленим українським законодавством про притулок і стандартами права Європейського союзу (ЄС), зокрема у контексті дотримання принципу non-refoulement, та формулювання пропозицій щодо усунення правових прогалин.

Результати дослідження. У статті Газі «Новий пакт про міграцію та притулок: підтримка чи обмеження прав вразливих осіб?» (2021) [1] проаналізовано ризики, пов'язані

із запровадженням прикордонної процедури розгляду заяв на притулок. Авторка вказує, що такі механізми можуть порушувати принцип non-refoulement (невислання) і знижувати ефективність захисту вразливих осіб.

У дослідженні Кортукова та Токар «Порівняльний аналіз імміграційної політики в країнах-членах ЄС та Україні» (2024) [2] здійснено порівняння законодавчих моделей у сфері міграції в Україні та країнах ЄС. Автори підкреслюють, що національні акти українського законодавства не забезпечують достатніх процедурних гарантій для осіб, які шукають притулку, зокрема в частині захисту від примусового повернення. Звертається увага на потребу узгодження українських механізмів депортації з європейськими стандартами, включно з правом на ефективне оскарження та юридичну допомогу. Такі недоліки вказують на необхідність глибшого реформування української нормативної бази з урахуванням принципів ЄС у сфері прав людини та міжнародного захисту.

Принцип non-refoulement є основоположним елементом міжнародного права біженців. Він закріплений у статті 33(1) Конвенції «Про статус біженців» від 1951 року (надалі Конвенція 1951 року) [3], яка забороняє висилати або повертати біженця на територію, де його життю чи свободі загрожує небезпека за ознаками раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань.

Відповідно, держава не має права повертати шукача захисту в країну, де йому загрожує переслідування або небезпека для життя. Ця гарантія покликана захистити осіб, які тікають від серйозних порушень прав людини. Як засвідчує Паулін та інші у міжрегіональному дослідженні «Випробування національних правозахисних інституцій: Невислання та права біженців» (2025) [4], проведеному на основі аналізу діяльності національних інституцій з прав людини, на практиці забезпечення цього принципу часто залишається декларативним і недостатньо інституціоналізованим. Навіть ті інституції, які мають повноваження втручатися в процеси депортації, не завжди реалізують ці можливості належним чином

Хоча початково положення стосувалося лише осіб, які відповідають визначенню «біженець» за Конвенцією [3], сучасне міжнародне право визнає принцип невислання нормою звичаєвого права. Це зобов'язання поширюється на всі держави незалежно від участі в Конвенції. Зокрема, відповідно до практики Комітету ООН проти катувань та Комітету з прав людини, заборона повернення особи в державу, де їй загрожують тортури або страта, є наслідком загального обов'язку не допускати жорстокого поводження, закріпленого, зокрема, в статті 3 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1998 року [5].

Водночас Конвенція 1951 року передбачає винятки. Згідно зі статтею 33(2), вислання може бути дозволене у разі, якщо біженець становить загрозу національній безпеці або був засуджений за особливо тяжкий злочин. Проте такі виключення застосовуються лише за наявності переконливих доказів і у виняткових обставинах. У практиці ж Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) принцип невислання фактично є абсолютним, оскільки випливає зі статті 3 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) [6], яка забороняє катування та нелюдське поводження. Попри відсутність у тексті ЄКПЛ прямої згадки про притулок, Суд ще з кінця 1980-х сформулював позицію, згідно з якою екстрадиція чи вислання порушує статтю 3, якщо існує реальна загроза заборонених форм поводження у країні призначення.

У справах «Серінг проти Сполученого Королівства» (1989) [7] та «Чахал проти Сполученого Королівства» (1996) [8] ЄСПЛ підтвердив, що заборона катувань не має винятків, навіть у контексті тероризму чи суспільної небезпеки. Відповідно, вислання не допускається, якщо людині загрожують тортури або інші жорстокі дії. Навіть під час воєнного стану стаття 15 ЄКПЛ не дозволяє державам відступати від гарантій статті 3. Отже, в практиці ЄСПЛ невислання є абсолютним принципом, що не підлягає обмеженню за жодних обставин.

Україна закріпила принцип non-refoulement у статті 3 Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року № 3671-VI (надалі Закон № 3671-VI) [9]. У нормі прямо вказано, що особа не може бути вислана або

повернута до країни, де їй загрожує небезпека за ознаками раси, релігії, громадянства, національності, належності до соціальної групи чи політичних переконань, або де існує ризик катувань чи іншого нелюдського поводження.

У лютому 2023 року Україна ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України» від 24.02.2023 № 2952-IX [10](Надалі – Закон № 2952-IX), яким внесено зміни до низки нормативних актів з метою посилення охорони державного кордону під час воєнного стану. Серед них пункт 13 розділу І доповнив статтю 5 Закону № 3671-VI новим положенням, що дозволяє ДПСУ не приймати заяви про надання захисту та не пропускати іноземців або осіб без громадянства. Це стосується випадків, коли щодо особи ухвалено рішення про заборону в'їзду в Україну, коли заявник прибуває з держави, де його життю або свободі не загрожує небезпека, коли заява подається під час воєнного стану в момент спроби або після незаконного перетину кордону на виїзд з України, а також коли особа була прийнята в Україну за міжнародними договорами про реадмісію.

Наведена норма передбачає три випадки, коли прикордонна служба може відмовити у прийнятті заяви про надання захисту.

По-перше, у разі наявності чинного рішення уповноваженого органу про заборону в'їзду в Україну, що зазвичай застосовується до осіб, які порушили закон або становлять загрозу національній безпеці. У таких ситуаціях навіть заява про притулок, подана на підставі переслідувань у країні походження, не розглядається.

По-друге, відмова можлива, якщо заявник прибуває безпосередньо з країни, яку українська влада вважає безпечною. Йдеться про практичне застосування концепцій «першої країни притулку» та «безпечної третьої країни». За відсутності офіційного переліку таких держав прикордонники діють на власний розсуд. Заявник, що прибув з безпечної території, як-от Польща, може не бути допущений до процедури, попри обставини, якщо не доведе наявність загроз у цій державі. Винятки можливі, якщо країна транзиту є джерелом переслідування, як у випадках з політичними опонентами з Білорусі чи московії.

Третя підстава пов'язана з воєнним станом: заява не приймається, якщо іноземець чи особа без громадянства подає її під час або після спроби незаконного виїзду з України. До цього ж типу належать ситуації реадмісії, коли особа була повернута в Україну з-за кордону після нелегального перетину. Хоча іноземці зазвичай не обмежені у виїзді, порушення порядку перетину розглядається як підстава для відмови в прийомі заяви про захист. Мета такої норми полягає в запобіганні зловживанням процедурою притулку з боку осіб, які намагаються уникнути відповідальності або видворення.

З позиції міжнародного права біженців, Закон № 2952-IX викликає суттєві застереження, оскільки дозволяє відмовляти у розгляді заяв про притулок ще до їх офіційної реєстрації. Раніше українське законодавство передбачало, що особа, яка в'їхала легально, повинна подати заяву до Державної міграційної служби (ДМС) протягом 5 робочих днів після перетину кордону, а нелегальні мігранти мали звертатися одразу після прибуття чи виявлення. До 2023 року прикордонні підрозділи не були наділені повноваженнями відмовляти в прийомі заяв, їхня роль обмежувалась інформуванням про право на захист і передачею осіб до ДМС. Прийнята норма змінює цю практику, дозволяючи фільтрацію вже на етапі звернення.

Правозахисники піддали зміни критиці, вказуючи на обмеження доступу до процедури притулку та порушення принципу невислання. Особа, яка не зможе подати заяву, ризикує бути повернутою до країни, де їй загрожує небезпека, або затриманою через незаконне перебування. Як підкреслює Українська Гельсінська спілка з прав людини, такі особи стикаються з адміністративним покаранням чи депортацією, що фактично криміналізує сам намір просити захист і перетворює шукачів на «нелегалів» [11].

Крім того, кожна з підстав для відмови викликає окремі сумніви. Наприклад, заборона на в'їзд може бути наслідком не лише загроз нацбезпеці, а й незначних порушень, як-от перевищення строку перебування. У такому випадку особа, яка після цього почала зазнавати

переслідувань у своїй країні, втрачає можливість навіть подати заяву. Це суперечить принципу індивідуального розгляду, який вимагає оцінювати актуальні ризики, а не ґрунтувати рішення на попередніх адміністративних санкціях.

Норма про «безпечну» третю країну залишається проблемною. У Законі № 3671-VI її застосування було можливе лише після повного розгляду заяви Державною міграційною службою, яка мала довести, що країна транзиту є безпечною для конкретного заявника. Після законодавчих змін рішення про безпечність приймається одразу при перетині кордону, без участі ДМС і без індивідуальної оцінки. Це створює ризик автоматичного визнання сусідніх країн безпечними, навіть за відсутності перевірки щодо можливої небезпеки для конкретної особи. Такий механізм ігнорує ситуації, коли третя країна може бути непридатною для надання захисту або здатна повернути заявника в країну переслідування. Через відсутність можливості подати докази чи оскаржити рішення безпосередньо на кордоні порушується право бути заслуханим, що суперечить принципу належної процедури у праві ЄС.

Це також стосується випадків, пов'язаних із воєнним станом і нелегальним виїздом. Імовірно, норма спрямована проти іноземців, які після 24 лютого 2022 року потрапили до України, а згодом намагалися виїхати до ЄС, порушивши прикордонний режим. Утім, навіть у таких ситуаціях заява про притулок може бути єдиною гарантією захисту від повернення до країни, де існує реальна загроза переслідування. Відмова в доступі до процедури свідчить про відступ України від гуманітарних зобов'язань в умовах війни.

Зміни, запроваджені Законом № 2952-IX, стосуються саме повноважень прикордонної служби. До цього українська судова практика переважно дотримувалася принципу індивідуального розгляду. Верховний Суд неодноразово підкреслював, що відмова у визнанні біженцем має бути законною, обґрунтованою, а тягар доведення покладається на державу. Зокрема, у справі № 815/2017/17 (постанова від 03.07.2019 р.) [12] суд погодився з висновками нижчих інстанцій, що міграційна служба не довела наявності підстав для відмови у статусі біженця чи додатковому захисті. Якщо держава посилається на перебування в безпечній третій країні, саме вона повинна довести можливість отримання захисту там. Новий порядок ухвалення рішень на кордоні цей баланс порушує, оскільки заява навіть не приймається, а особі не надається можливість подати докази чи спростувати припущення.

Порівняльний аналіз із директивами ЄС виявляє глибокі розбіжності між українським законодавством та стандартами Єдиного механізму притулку. Директиви 2013/32/EU [13] та 2013/33/EU [14] зобов'язують забезпечити доступ до процедури на кордоні, індивідуальний розгляд заяв, право бути вислуханим і оскаржити рішення до депортації, а також гарантують базові умови прийому, включаючи житло, медичну допомогу та обмеження затримання. В Україні ж на практиці зафіксовано блокування подання заяв на захист, автоматичне визнання третіх країн безпечними без належної перевірки, відмову у процедурі без реєстрації, обмеження на оскарження рішень, а також затримання без альтернатив, що суперечить європейським підходам і порушує принципи non-refoulement.

Попри право на тимчасові обмеження у виняткових обставинах, європейське законодавство не допускає повного ігнорування індивідуального підходу. У 2022 році це підтверджено в межах Директиви 2001/55/EU [15] щодо масового напливу українців до ЄС. Натомість оновлення українського законодавства у 2023 році закріпили практику попереднього фільтрування ще до подання заяви, що суперечить концепції доступу до процедури, передбаченій у праві ЄС навіть за умов застосування концепції безпечної третьої країни.

У контексті гармонізації українського законодавства зі стандартами ЄС доцільно звернути увагу на окремі муніципальні практики європейських міст, які ефективно впроваджують принцип non-refoulement та гарантують індивідуальний доступ до процедур захисту на місцевому рівні. У місті Фрайбург (Німеччина) функціонує Інтеграційне управління, що координує інституційний супровід осіб, які шукають захист, забезпечуючи їм доступ до консультацій, мовних курсів та правової допомоги незалежно від стадії їхньої процедури [16]. Утрехт (Нідерланди) реалізує модель Plan Einstein, що передбачає спільне проживання шукачів притулку та місцевих мешканців, доступ до освітніх курсів, підприємницької

підтримки та правової допомоги, не зважаючи на імміграційний статус [17]. У Барселоні (Іспанія) програма Barcelona Ciutat Refugi [18] функціонує як інтеграційна ініціатива з низкою послуг, від первинної правової оцінки до тривалого соціального супроводу, з дотриманням вимог Хартії основоположних прав ЄС щодо доступу до процедури притулку. Застосування елементів таких моделей у прикордонних регіонах України сприятиме дотриманню європейських стандартів у сфері захисту біженців та забезпеченню ефективного механізму індивідуального розгляду заяв.

Воєнний стан в Україні зумовив ухвалення положень, що істотно обмежують доступ до процедури надання притулку. Наділення прикордонної служби правом відмовляти у прийнятті заяв за формальними критеріями, без індивідуального розгляду обставин, суперечить принципу non-refoulement та імперативним нормам міжнародного права. В умовах збройного конфлікту Україна не звільняється від обов'язків за Конвенцією про статус біженців 1951 року і ЄКПЛ, які забороняють вислання особи в разі загрози катувань, жорстокого поводження чи смерті.

Відсутність механізму індивідуального оцінювання ризиків і неможливість ефективного оскарження рішень про відмову в доступі до процедури є порушенням не лише статті 3 ЄКПЛ, але й статті 46 Директиви 2013/32/EU. Наявність формальних засобів захисту втрачає значення, коли особа фактично позбавлена доступу до правосуддя внаслідок негайного видворення. Така правозастосовна практика формує колізію між безпековими міркуваннями та обов'язками України в системі міжнародного захисту прав людини.

Юридичне протиріччя між національним регулюванням і ратифікованими міжнародними договорами має вирішуватися шляхом застосування останніх згідно зі статтею 9 Конституції України [19]. В іншому разі наявна модель правового реагування суперечитиме не лише acquis ЄС, а й фундаментальним стандартам, дотримання яких є умовою наближення до європейського правопорядку. Для збереження міжнародної легітимності та виконання зобов'язань у сфері притулку необхідним є забезпечення інституційного розгляду кожної заяви на основі принципу верховенства права, що унеможливлює повернення осіб до країн із реальним ризиком порушень прав людини.

З метою гармонізації законодавства України з правом ЄС та міжнародними стандартами пропонується внести такі зміни:

Переглянути норму про неприйняття заяв про захист на кордоні. Із Закону № 3671-VI (ст. 5) слід вилучити положення, яке дозволяє ДПСУ відмовляти в прийомі заяв, або принаймні обмежити його дію. Абсолютна заборона на прийом заяв від осіб із забороною в'їзду чи з території безпечної країни суперечить принципу невислання. Натомість прикордонники мають реєструвати всі заяви й передавати інформацію про обставини справи до компетентних органів для подальшого розгляду.

Запровадити процедуру прийнятності заяв (admissibility), відповідно до Директиви 2013/32/EU. У разі застосування концепцій «перша країна притулку» або «безпечна третя країна» слід затвердити перелік безпечних країн на рівні КМУ й передбачити обов'язкове з'ясування, чи є така країна безпечною для конкретного заявника. Лише за відсутності обґрунтованих сумнівів можна відмовляти у розгляді справи по суті. Рішення ДМС має бути письмовим, з можливістю його оскарження в суді, із автоматичним зупиненням видворення до набрання рішенням законної сили. Це гарантує, що жодна особа не буде повернута без індивідуальної оцінки її обставин, як того вимагає практика ЄСПЛ.

Висновки. Виявлено ключові невідповідності між українським законодавством про притулок та правом ЄС, зокрема щодо принципу non-refoulement, індивідуального розгляду заяв та доступу до ефективного захисту. Практика фільтрації заяв без інституційної оцінки суперечить міжнародним зобов'язанням. Приклади з Фрайбурга, Утрехта й Барселони демонструють можливість дотримання європейських стандартів навіть на локальному рівні. Перспективи подальших досліджень охоплюють розроблення дієвих механізмів запобігання відмові в доступі до процедури за формальними ознаками.

Список використаних джерел:

1. Gazi T. The new pact on migration and asylum: supporting or constraining rights of vulnerable groups?. European papers (online. periodico). 2021. Vol. 6, no. 1. P. 167–175. URL: https://doi.org/10.15166/2499-8249/460. (date of access: 13.07.2025).

2. Kortukova T., Tokar V. Comparative analysis of immigration policy in eu member-states and ukraine. Academic review. 2024. Vol. 2, no. 61. P. 256–273. URL: https://doi.org/10.32342/2074-5354-2024-2-61-18 (date of access: 13.07.2025).

3. Конвенція про статус біженців: Конвенція ООН від 28.07.1951 : станом на 10 січ. 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 12.07.2025).

4. National human rights institutions to the test: non-refoulement \& the rights of refugees / K. Paulin et al. Peace human rights governance. 2025. Vol. 8, no. 2. P. 239–278. URL: https://doi.org/10.25430/pupj-PHRG-2025-aof-10. (date of access: 13.07.2025).

5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Конвенція ООН від 10.12.1984 : станом на 13 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 12.07.2025).

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.07.2025).

7. Soering v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 7 липня 1989 року (заява № 14038/88). Series A. No. 161. ECLI:CE:ECHR:1989:0707JUD001403888. (дата звернення: 12.07.2025.)

8. Chahal v. the United Kingdom. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 1996 року (заява № 22414/93. ECLI:CE:ECHR:1996:1115JUD002241493. (дата звернення: 12.07.2025).

9. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI : станом на 3 серп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text (дата звернення: 12.07.2025).

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України : Закон України від 24.02.2023 № 2952-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#Text (дата звернення: 12.07.2025).

11. Права біженців під час воєнного стану в Україні: звернення правозахисників –Українська Гельсінська спілка з прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/prava-bizhentsiv-pid-chas-voiennoho-stanu-v-ukraini-zvernennia-pravozakhysnykiv/ (дата звернення: 12.07.2025).

12. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 815/2017/17. 2019. https://reyestr.court.gov.ua/Review/82819811(дата звернення: 12.07.2025).

13. Директива 2013/32/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року про спільні процедури надання та позбавлення міжнародного захисту (переглянута). *Офіційний вісник Європейського Союзу.* 2013. L 180. С. 60–95. (дата звернення: 12.07.2025).

14. Директива 2013/33/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року про стандарти прийому шукачів міжнародного захисту (переглянута). *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2013. L 180. С. 96–116. (дата звернення: 12.07.2025).

15. Директива 2001/55/ЄС Ради від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи щодо сприяння балансу зусиль між державами-членами у прийомі таких осіб та у подоланні наслідків цього. *Офіційний журнал Європейського Союзу*. 2001. L 212. С. 12–23. (дата звернення: 12.07.2025).

16. Stadt Freiburg im Breisgau. URL: https://www.freiburg.de/pb/,Lde/1294023.html (date of access: 13.07.2025).

17. Plan Einstein. URL: https://plan-einstein.nl/en (date of access: 13.07.2025).

18. Barcelona dóna resposta i s'implica en la crisi de persones refugiades | Ajuntament de Barcelona. Barcelona Ciutat Refugi | Ajuntament de Barcelona. URL: https://www.ciutatrefugi.barcelona/ (date of access: 13.07.2025).

19. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 12.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ПЕТРЕНКО А. А.,
доктор філософії у галузі міжнародного права,
докторант відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.4

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: АСПЕКТИ ГАРМОНІЗАЦІЇ

З урахуванням євроінтеграційних процесів питання гармонізації національного законодавства з правовою системою Європейського Союзу є особливо актуальним. Для України яка прагне повноправного членства в ЄС, надзвичайно важливо забезпечити узгодженість між власною правовою системою та нормами права ЄС. Це сприятиме ефективному функціонуванню правових інститутів, забезпеченню принципу верховенства права, дотримання прав людини та зміцненню демократичних засад.

Акцентується, що питання гармонізації є ключовими у забезпеченні ефективного функціонування внутрішнього ринку, дотримання принципу правової визначеності, а також у формуванні єдиних стандартів захисту прав людини, охорони навколишнього середовища, безпеки, тощо. Разом з тим гармонізація законодавства не означає уніфікації: вона передбачає складну систему узгодження норм при збереженні правової ідентичності кожної держави. Аналізуються способи впливу європейських норм на національне законодавство.

Виокремлено такі особливості гармонізації правової системи ЄС і національного права як: 1) наднаціональність права ЄС; 2) принцип субсидіарності; 3) інструменти гармонізації; 4) адаптація національного законодавства; 5) юридичний плюралізм; 6) роль національних судів. Виділяються перспективи подальшої взаємодії між правовою системою ЄС та національною у контексті гармонізації, а саме: 1) посилення інституційної співпраці з ЄС, зокрема розвиток партнерських механізмів, експертної допомоги, технічної підтримки та навчальних програм дає змогу покращити якість гармонізації та наблизити національні системи до стандартів ЄС; 2) реформування національних правових систем у контексті членства; 3) поглиблення діалогу між національними судами та Судом ЄС, зокрема активне використання механізмів попереднього запитання сприяє формуванню єдності правозастосування та забезпечує обмін юридичними позиціями між рівнями тощо.

Ключові слова: *правова система Європейського Союзу, національне право, гармонізація, правова ідентичність, верховенство права.*

Petrenko A. A. The relationship between the legal system of the European Union and national law: aspects of harmonization

In view of the European integration processes, the issue of harmonization of national legislation with the legal system of the European Union is particularly relevant. For Ukraine, which aspires to full membership in the EU, it is extremely

important to ensure consistency between its own legal system and the norms of EU law. This will contribute to the effective functioning of legal institutions, ensuring the principle of the rule of law, respect for human rights and strengthening democratic principles.

It is emphasized that issues of harmonization are key in ensuring the effective functioning of the internal market, compliance with the principle of legal certainty, as well as in the formation of uniform standards for the protection of human rights, environmental protection, safety, etc. At the same time, the harmonization of legislation does not mean unification: it involves a complex system of harmonization of norms while preserving the legal identity of each state. The ways in which European norms influence national legislation are analyzed.

The following features of the harmonization of the EU legal system and national law are highlighted: 1) supranationality of EU law; 2) the principle of subsidiarity; 3) harmonisation instruments; 4) adaptation of national legislation; 5) legal pluralism; 6) the role of national courts. Prospects for further interaction between the EU and national legal systems in the context of harmonisation are highlighted, namely: 1) strengthening institutional cooperation with the EU, in particular the development of partnership mechanisms, expert assistance, technical support and training programmes allows improving the quality of harmonisation and bringing national systems closer to EU standards; 2) reforming national legal systems in the context of membership; 3) deepening the dialogue between national courts and the Court of Justice of the EU, in particular the active use of preliminary question mechanisms contributes to the formation of unity of law enforcement and ensures the exchange of legal positions between levels, etc.

Key words: *legal system of the European Union, national law, harmonisation, legal identity, rule of law.*

Вступ. У сучасних умовах розвитку європейської інтеграції, поглиблення національного співробітництва та зміцнення нормативно-правового впливу Європейського Союзу, особливої уваги набуває дослідження співвідношення між правовою системою ЄС і національною правовою системою, як правовою системою кандидата на вступ до ЄС. Нині правова система Європейського Союзу являє собою унікальний феномен, який поєднує ознаки як міжнародного так і внутрішньодержавного права, що створює нові виклики для теорії та практики правового регулювання.

Дійсно, у рамках Європейського Союзу була створена унікальна система регулювання суспільних відносин, яка суттєво відрізняється від класичних систем національного та міжнародного права. Гетерогенність і багаторівнева структура цього інтеграційного об'єднання обумовили гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх вираження та фіксації, тобто джерел права [1, с. 23].

Правова система Європейського Союзу продовжує розвиватися, як у нормативному, так і в інституційному вимірах, охоплюючи дедалі ширші сфери регулювання. Це обумовлює потребу у постійній адаптації національного законодавства відповідно до вимог права ЄС, що, у свою чергу, ставить перед правовою наукою завдання осмислення механізмів, меж та принципів такої гармонізації. Особливого значення набуває питання забезпечення балансу між імперативами європейського правового простору та збереженням національної правової ідентичності. Водночас реальна практика правозастосування засвідчує наявність потенційних та фактичних колізій між нормами національного права і правом ЄС, що потребує відповідного теоретичного осмислення. Тобто аналіз аспектів гармонізації правової системи Європейського Союзу із національною правовою системою є важливим не лише з точки зору правової теорії, а й як практичне завдання для ефективного функціонування права в умовах інтеграційних процесів.

Безпосередньому дослідженню різних аспектів правової системи Європейського Союзу, а також особливостям гармонізації законодавства присвятили наукові праці О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Л.А. Луць, В.І. Муравйов, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, С.П. Погребняк, О.В. Стрєльцова, О.Д. Тихомиров, Ю.С. Шемшученко та ін. Разом з тим, в умовах євроінтеграції, є важливим різносторонні дослідження в контексті гармонізації національного законодавства, оскільки вони допомагають виявити потенційні правові колізії та оцінити ефективність імплементаційних механізмів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити співвідношення правової системи Європейського Союзу з національною правовою системою, виявити особливості механізмів гармонізації, встановити ключові проблеми та перспективи взаємодії між національним правом у сучасних умовах європейської інтеграції.

Результати дослідження. Складником правової системи Європейського Союзу стали спільні цінності (EU common values), які мають вирішальне значення для забезпечення його функціонування як правової спільноти. Вони не лише загальний орієнтир для діяльності, а й унормовують поведінку ЄС як суб'єкта права. Загалом їх прийнято розділяти на фундаментальні цінності (fundamental values), що унормовують діяльність Союзу як правової спільноти й охоплюють дотримання принципів демократії, верховенства права та поваги до прав людини (ст. 2 та 6 Договору про ЄС), і засадничі (guiding values), які супроводжували ідею європейської інтеграції упродовж усього часу її реалізації – мир, інтеграція, ринкова економіка тощо (ст. 3 Договору про ЄС та положення інших установчих договорів) [2, с. 26–27].

Підкреслимо, що правова система Європейського Союзу зберігає дуалізм, що виходить з факту наявності двох різних груп правових норм: власне права Європейського Союзу та національного законодавства. Сьогодні національна правова система стикається з проблемами адаптації до acquis communautaire, що може породжувати колізії між нормами права ЄС і національними конституційними приписами. Особливої уваги потребують питання юридичного пріоритету, імплементації директив, а також гарантування національного суверенітету в умовах інтеграційних процесів.

Будучи унікальною правовою системою право Європейського Союзу діє паралельно із національною, тобто поряд із законодавством держав-членів ЄС. Правова система Євросоюзу – це самостійна автономна регіональна правова система, яка базується на інтеграційному праві, створеному інститутами Союзу, і європейській системі захисту прав людини, яка хоча і дії стосовно більш широкого кола країн – держав-членів Ради Європи, однак після уточнень, внесених Лісабонськими договорами щодо приєднання до європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є частиною правопорядку ЄС [3, с. 230].

Нині право ЄС виступає основним регулятором суспільних відносин між суб'єктами міжнародного права, що існують у Європі, та є однією з найважливіших складових інтеграційних процесів на цьому континенті. Процес інтеграції неможливий без гармонізації права та координації в області правової політики. 28 лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в ЄС і вже 17 червня 2022 року Європейська комісія опублікувала свій схвальний висновок щодо заявки на членство в ЄС. 23 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус кандидата на позачерговому засіданні та визнала значні зусилля, які Україна продемонструвала для досягнення цілей, що лежать в основі її статусу кандидата на членство в ЄС. Отже сьогодні, прагнення до ЄС та виконання взятих на себе зобов'язань є вітальним для України, а тому трансформації, що відбуваються у праві, є природним та безупинним процесом [4, с. 4].

Право ЄС є особливою правовою системою, норми якої регулюють суспільні відносини, що складаються під час інтеграційних процесів у рамках Європейського Союзу. У межах правових систем держав-членів ЄС норми права Європейського Союзу є нормами прямої дії і регулюють чимало питань, які вже врегульовані національним законодавством (що стосується, зокрема, соціальних та економічних питань). Застосування саме права Європейського Союзу сприяє взаємному економічному та соціальному розвитку держав-членів

ЄС. Те, що норми права Європейського Союзу є нормами права прямої дії, означає, що громадянам Європейського Союзу надано право покладатися на безпосереднє застосування норм права Європейського Союзу в національних судах, а національні суди своєю чергою мають захищати, впроваджувати та підтверджувати права, які надаються нормами права Європейського Союзу [1, с. 25].

Що стосується національного права то, як система правових норм, що регулюють суспільні відносини в межах конкретної держави, в умовах європейської інтеграції набуває нового функціонального значення. Воно (національне право) вже не може розглядатися як замкнена система норм, оскільки вступає у взаємодію з наднаціональним правом Європейського Союзу, що має пріоритет у випадках колізій. Європейська інтеграція вимагає від держав адаптації своїх правових систем до стандартів ЄС, насамперед через гармонізацію законодавства. У зазначеному контексті питання гармонізації є ключовими у забезпеченні ефективного функціонування внутрішнього ринку, дотримання принципу правової визначеності, а також у формуванні єдиних стандартів захисту прав людини, охорони навколишнього середовища, безпеки, конкуренції тощо. Водночас гармонізація законодавства не означає уніфікації: вона передбачає складну систему узгодження норм при збереженні правової ідентичності кожної держави.

Для логічної побудови дослідження слід розкрити саме поняття «гармонізація», під яким в сучасних наукових джерелах розглядається як: – «процес взаємоузгодження державами – учасницями або міжнародними організаціями поглядів на мету та пріоритети правового розвитку, дій, спрямованих на створення єдиного правового поля, шляхом наближення законодавства суб'єктів гармонізації; – як метод правоперетворення на основі правил поведінки, які формуються з метою наближення національних правових систем, без досягнення повної одноманітності у сприйнятті та оформленні державами таких модельних правил; – як адаптація існуючих у світі тенденцій правового регулювання до соціокультурного середовища, що склалось у країні, зміна норм права з урахуванням внутрішньодержавних потреб» [5, с. 11].

Як слушно зауважує М. Краснова, вплив європейських норм на національне законодавство може мати значний ефект на правову систему країни. Європейські норми передбачають створення єдиного правового простору та забезпечення гармонізації правил між країнами-членами Європейського Союзу. На національне законодавство європейські норми впливають такими способами як [6, с. 33–34]:

- Прямий ефект: Європейські норми можуть мати прямий ефект на національне законодавство, що означає, що вони стають безпосередньою частиною внутрішнього права країни-члена і мають пріоритет перед національними законами.
- Транспонування: Країни-члени зобов'язані транспонувати європейські директиви в своє національне законодавство. Це означає, що вони повинні прийняти внутрішні закони або інші правові акти, що відповідають вимогам європейських директив. Таким чином, європейські норми стають частиною національного права через процес транспонування.
- Інтерпретація та застосування: Національні суди і органи влади мають обов'язок інтерпретувати та застосовувати національне законодавство відповідно до принципів та цілей, встановлених європейськими нормами. Це означає, що на національне законодавство може впливати інтерпретація європейських норм.
- Взаємодія та координація: Країни-члени співпрацюють та координують свою правотворчу діяльність для забезпечення відповідності національного законодавства європейським нормам. Це може включати обмін інформацією, обговорення спільних питань та врахування європейських принципів та стандартів при прийнятті національних законів.
- Постійне розвиток: Європейське право постійно розвивається та оновлюється через процес юридичного тлумачення та розробки нових норм. Це означає, що національне законодавство повинно адаптуватись до змін та новацій в європейському праві [7, с. 189–190].

Роль європейського права у гармонізації полягає і в створенні єдиного правового простору, де правила та принципи, що регулюють договірні відносини, є схожими або взаємно

визнаними між країнами-членами. Це сприяє забезпеченню юридичної впевненості, прогнозованості та захисту прав учасників договірних відносин [7, с. 189].

Що ж до особливостей гармонізації правової системи ЄС і національного права, то вони проявляються у кількох ключових аспектах, які стосуються як правової природи Європейського Союзу, так і специфіки національних систем держав-членів. Зокрема можна виокремити такі особливості:

1) наднаціональність права Європейського Союзу (право ЄС має пріоритет над національним правом у разі суперечностей, а рішення Суду Європейського Союзу мають пряму дію і є обов'язковими для національних судів);

2) принцип субсидіарності (гармонізація враховує рівень національної компетенції, зберігаючи баланс між спільною і національною правовою політикою);

3) інструменти гармонізації (директиви ЄС зобов'язують держави-члени досягти певного результату, але залишають їм свободу вибору форм і методів реалізації. Разом з тим регламенти діють безпосередньо однаково в усіх країнах, без необхідності трансформації);

4) адаптація національного законодавства (національні парламенти повинні імплементувати норми ЄС, що вимагає змін у національному законодавстві, що, у свою чергу, може призводити до перегляду усталених правових традицій або інституцій);

5) юридичний плюралізм (співіснування двох правових порядків вимагає узгодження принципів, норм і практик, тобто гармонізація не завжди означає уніфікацію – іноді мова йде про мінімальні стандарти або взаємне визнання);

6) роль національних судів (національні суди – ключові виконавці правових норм ЄС, що застосовують його безпосередньо у внутрішньому правопорядку, відтак вони також мають право звертатися до ЄС з преюдиціальними запитами).

Загалом європейські правові норми справляють значний вплив на національне законодавство, зокрема в соціальній та економічній сферах. Вони сприяють формуванню єдиної правової основи, створюють рівні умови для бізнесу і споживачів у державах-членах, забезпечують високий рівень правової визначеності та стабільності. Це, своєю чергою, стимулює приток іноземних інвестицій, розвиток торгівлі та економічне зростання. Разом із тим, вплив норм ЄС на національні правопорядки може створювати певні виклики для держав-членів, особливо якщо врахувати специфіку їхніх економічних умов і структури правової системи. У зв'язку з цим важливо досягти оптимального балансу між гармонізацією та збереженням національних особливостей і пріоритетів.

Можна виділити низку проблем та перспектив, що стосуються подальшої гармонізації національного права. Серед проблем слід виокремити: 1) колізії між нормами національного права і права ЄС; 2) недостатній рівень імплементації актів ЄС. Так, часто гармонізація зводиться лише до формального прийняття законодавчих змін без забезпечення їх реального втілення в судовій чи адміністративній практиці. Відсутність політичної волі, слабка інституційна спроможність або низький рівень правової культури гальмують ефективність процесу; 3) збереження правової ідентичності держав – деякі країни обережно ставляться до глибокої гармонізації через побоювання втратити суверенітет або знецінення конституційних принципів. Особливо це актуально для норм, які стосуються моралі, безпеки, сімейного та конституційного права; 4) технічна складність та динамічність acquis communautaire – обсяг і складність правового надбання ЄС постійно зростає. У таких умовах національні правопорядки стикаються з викликами вчасної та точної адаптації до змін законодавства ЄС, що потребує значних ресурсів і професійної експертизи.

Перспективами подальшої взаємодії між правовою системою ЄС та національною у контексті гармонізації можуть бути: 1) посилення інституційної співпраці з ЄС, а саме розвиток партнерських механізмів, експертної допомоги, технічної підтримки та навчальних програм дає змогу покращити якість гармонізації та наблизити національні системи до стандартів ЄС; 2) реформування національних правових систем у контексті членства – для країн-кандидатів, таких як Україна, гармонізація не лише інструмент інтеграції, а й каталізатор глибинних внутрішніх реформ, що покращують функціонування інституцій, судової

системи та верховенство права; 3) поглиблення діалогу між національними судами та Судом ЄС, зокрема активне використання механізмів попереднього запитання сприяє формуванню єдності правозастосування та забезпечує обмін юридичними позиціями між рівнями тощо.

Висновки. Дослідження аспектів гармонізації правової системи ЄС із національним правом є не лише науково обґрунтованим, а й практично значущим для зміцненням правопорядку, забезпечення правової інтеграції та розвитку сучасного європейського простору права. Попри низу викликів, саме гармонізація виступає ключовим інструментом правової інтеграції та правового наближення до стандартів ЄС. Її успішність залежить від гнучкого поєднання правових традицій держави, політичної волі та конструктивного партнерства з інституціями ЄС.

Виокремлюються такі особливості гармонізації правової системи ЄС і національного права як: 1) наднаціональність права ЄС; 2) принцип субсидіарності; 3) інструменти гармонізації; 4) адаптація національного законодавства; 5) юридичний плюралізм; 6) роль національних судів.

Список використаних джерел:

1. Право Європейського Союзу : навч.-метод. посіб. для практ. занять та самостійної роботи / за ред. М. Р. Аракеляна; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2019. 144 с.

2. Петров Р. А. Правова система Європейського Союзу: джерела та загальні принципи / Зелений і безпечний Європейський Союз : монографія / за ред. А. О. Бояра, В. Й. Лажніка; Міністерство освіти і науки України, Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. Розділ 2. С. 26–33.

3. Яковюк І.В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2014. 474 с.

4. Гармонізація правової системи України до права ЄС : навч.-метод. посібник [Електронне видання] / Ю. Акіменко, Р. Харитонов ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса :Фенікс, 2023. 84 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/27081

5. Механізми гармонізації законодавства України з європейським та міжнародним правом: наук. доп. / Ю. С. Шемшученко (та ін.) ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 11.

6. Краснова М.В. Договори в екологічному праві України: навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К.: Алерта, 2017. 216 с.,

7. Коваленко І.А. Вплив європейського права на національне законодавство та необхідність гармонізації договірного права України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Вип. 78. Ч 1. 2023. С. 186–191. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/32-1.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

СТЕЧИШИН А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та публічного управління (сумісник)
(Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.15:352(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.5

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У МІСЦЕВОМУ ВРЯДУВАННІ: ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ

Стаття присвячена комплексному аналізу історичних форм участі громадян у місцевому врядуванні на українських землях, зосередженому на виявленні їхніх правових традицій та інституційних моделей. Здійснено дослідження витоків колективного управління територіями, починаючи від вічових зборів Київської Русі, інститутів магдебурзького права та козацьких рад до інституцій громадського самоврядування в умовах імперських трансформацій XIX – початку XX ст. У роботі показано, що ці традиційні форми забезпечували баланс між автономією місцевих громад та державними інтересами, формуючи особливу правову культуру, засновану на принципах колегіальності, рівності та взаємної відповідальності. Особливу увагу приділено інституційним механізмам участі, що змінювалися залежно від політичних режимів: від автономних міських і козацьких органів до земств Російської імперії та муніципалітетів Австро-Угорщини, а також радянських рад, які внаслідок централізації втратили свою демократичну сутність. Наголошено на трансформації моделей громадської участі в період незалежності України, що пов'язана з конституційним закріпленням місцевого самоврядування, проведенням децентралізаційної реформи та впровадженням європейських стандартів партисипативної демократії. Водночас окреслено вплив повномасштабної війни росії проти України на функціонування громад, які стали осередками самоорганізації, спротиву та відновлення. У статті обґрунтовано необхідність гармонізації історичних правових традицій із сучасними інституційними моделями місцевого врядування, що передбачає модернізацію законодавства, розвиток інструментів електронної демократії, посилення правової освіти й міжнародної співпраці. Зроблено висновок, що поєднання історичних форм громадської участі із сучасними підходами здатне забезпечити стійкість і ефективність системи місцевого самоврядування, зміцнити громадянське суспільство та сприяти збереженню української правової ідентичності в умовах євроінтеграційних процесів і глобалізаційних викликів.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, правові традиції, громадська участь, інституційні моделі, децентралізація, партисипативна демократія, правова культура, громадянське суспільство.*

Stechyshyn A.V. Historical forms of citizens' participation in local governance: legal traditions and institutional models

The article is devoted to a comprehensive analysis of the historical forms of citizens' participation in local governance in the Ukrainian territories, focusing on identifying their legal traditions and institutional models. The study explores

the origins of collective territorial management, starting from the veche assemblies of Kyivan Rus, the institutions of Magdeburg law, and Cossack councils to the institutions of community self-government under the imperial transformations of the 19th – early 20th centuries. The paper demonstrates that these traditional forms ensured a balance between the autonomy of local communities and state interests, forming a unique legal culture based on collegiality, equality, and mutual responsibility. Special attention is paid to the institutional mechanisms of participation, which evolved depending on political regimes: from autonomous urban and Cossack bodies to the zemstvo institutions of the Russian Empire and municipalities of the Austro-Hungarian Empire, as well as the Soviet councils, which, due to centralization, lost their democratic essence. The article emphasizes the transformation of models of public participation during the period of Ukraine's independence, which is associated with the constitutional enshrinement of local self-government, the implementation of decentralization reform, and the introduction of European standards of participatory democracy. At the same time, the impact of russia's full-scale war against Ukraine on the functioning of communities, which have become centers of self-organization, resistance, and recovery, is highlighted. The article substantiates the need to harmonize historical legal traditions with modern institutional models of local governance, which involves legislative modernization, e-democracy tools, strengthening legal education, and international cooperation. It concludes that the combination of historical forms of civic participation with modern approaches can ensure the resilience and efficiency of the local self-government system, strengthen civil society, and contribute to preserving Ukraine's legal identity in the context of European integration processes and globalization challenges.

Key words: *local self-government, legal traditions, civic participation, institutional models, decentralization, participatory democracy, legal culture, civil society.*

Вступ. Дослідження історичних форм участі громадян у місцевому врядуванні є ключовим для розуміння генези демократичних процесів і трансформації суспільно-правових інститутів в Україні. Участь громади у вирішенні місцевих справ традиційно розглядалася як важливий елемент народовладдя, що забезпечував баланс між централізованою владою та саморегуляцією територіальних колективів. Водночас правові традиції, що формувалися на українських землях, демонструють різноманітність моделей залучення громадян – від вічових зібрань княжої доби та інститутів магдебурзького права до козацьких рад та громадських сходів. У сучасному правовому полі зростає потреба у комплексному переосмисленні цих традицій із урахуванням викликів воєнного стану, європейської інтеграції та глобалізаційних процесів.

Наукова актуальність проблеми зумовлена необхідністю дослідження правових засад участі громадян у місцевому самоврядуванні як чинника становлення української правової ідентичності. Вивчення історичних моделей залучення громади дозволяє визначити закономірності формування правосвідомості та інституційних практик, що впливають на сучасну демократизацію. Особливої уваги заслуговує аналіз впливу радянської централізованої системи на деформацію традицій громадського самоврядування, що ускладнює їхнє відновлення в посттоталітарний період.

Суспільна актуальність дослідження полягає у потребі модернізації інститутів місцевого самоврядування, підвищення рівня участі громадян у прийнятті рішень і зміцнення правової культури. В умовах повномасштабної війни hосії проти України саме громади стали важливими осередками спротиву, самоорганізації та підтримки державності, що підтверджує практичну значущість історично сформованих моделей самоврядування. Окреслення механізмів гармонізації правових традицій із сучасними інституційними підходами сприятиме не лише побудові ефективної системи місцевого врядування, а й формуванню стійкої правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі дослідження форм громадської участі у місцевому врядуванні акцентуються на поєднанні історико-правових традицій із сучасними демократичними моделями управління. Дослідники підкреслюють, що розвиток місцевого самоврядування має глибокі історичні корені, що виявляються у звичаєвих практиках та нормативних джерелах, які закладали основи автономії громад. Поступово ці традиції трансформувалися в більш структуровані інституційні моделі, що забезпечували баланс між владними повноваженнями та участю населення. Значна увага приділяється аналізу міжнародних документів та стандартів, що визначають рамки для вдосконалення механізмів залучення громадян. Окремі дослідження акцентують на необхідності посилення інституційної спроможності місцевого самоврядування та формуванні ефективних каналів взаємодії громад із владою. Важливою тенденцією є розгляд громадської участі не лише як права, але і як інструмента стратегічного розвитку територій, особливо в умовах кризових чи перехідних періодів. Такі підходи дозволяють інтегрувати європейські принципи демократичного управління в національні правові системи. Водночас наголошується на викликах, пов'язаних із подоланням патерналістських моделей та формуванням активної громадянської позиції.

Назагал, методологічною основою нашого дослідження стали праці С. Будник, М. Кобилецького, І. Пироги, М. Пироги, В. Пруса, І. Чикаренко, Д. Ядранського та ін.

Постановка проблеми. Метою статті є комплексний аналіз історичних форм участі громадян у місцевому врядуванні на українських землях, з'ясування їхнього правового змісту та інституційних особливостей, а також визначення їхнього впливу на формування сучасної моделі місцевого самоврядування. Для досягнення цієї мети передбачається: по-перше, дослідити правові традиції громадської участі в управлінні територіями від княжої доби до початку XX століття; по-друге, проаналізувати інституційні механізми залучення громадян до вирішення місцевих питань у різні історичні періоди; по-третє, виявити закономірності та виклики трансформації цих моделей у контексті становлення демократичного правопорядку та сучасних процесів децентралізації.

Виклад основного матеріалу. Історичні форми громадської участі в управлінні територіями становлять фундамент правової культури українського народу та відображають особливості становлення і розвитку його державності. У княжу добу механізми залучення громадян до прийняття рішень реалізовувалися через інститути вічових зборів, що функціонували як форма колективного управління важливими справами громади. Віче виконувало не лише політичні, а й правотворчі та правозастосовчі функції, будучи простором для вироблення рішень, обов'язкових для всієї територіальної спільноти. Важливо підкреслити, що такі зібрання були не лише елементом політичної участі, але й формували первинну правосвідомість, закладаючи традиції колективної відповідальності за результати управлінських рішень.

Вагомим етапом у розвитку правових традицій стало впровадження магдебурзького права, яке поширювалося на значну кількість українських міст із XIV століття. Магдебурзьке право передбачало широку автономію міських громад, створюючи розгалужену систему органів міського самоврядування (магістрати, війтівські суди, лави), що забезпечували вирішення питань місцевого значення [3, с. 96]. Участь громадян у таких інституціях мала як безпосередній (через участь у зборах чи вибори представників), так і опосередкований характер, що сприяло утвердженню традицій правової рівності та взаємної відповідальності між членами громади й владою. Дослідники слушно зазначають, що магдебурзьке право стало інструментом правової європеїзації українських земель, формуючи правову культуру, орієнтовану на баланс інтересів громади та державної влади [3, с. 104].

Особливого значення у формуванні правових традицій громадської участі набули козацькі ради та інститути самоврядування Запорозької Січі. Ці форми управління характеризувалися високим рівнем партисипативності: усі ключові рішення приймалися на загальній раді, що виступала вищим органом влади, а козацька старшина виконувала обрані управлінські функції. Січова демократія мала виразний республіканський характер і закріплювала принципи рівності, виборності та колективної відповідальності, що впливало на формування

локальної правової свідомості. У цьому контексті варто наголосити на значенні козацьких традицій для пізнішого розвитку ідей місцевого самоврядування, адже вони створювали прецедент гнучкого поєднання громадських ініціатив і управлінських повноважень.

Центральним інструментом участі громадян залишалася Загальна рада, де ухвалювалися найважливіші політичні та господарські рішення. Виборність старшини й підзвітність перед радою відображали республіканську модель організації влади, яка забезпечувала баланс між колективною волею та ефективністю управління [1, с. 58]. Застосування таких механізмів мало наслідком формування в суспільстві традицій правового рівноправ'я й відповідальності, що пізніше інтегрувалися в концепцію громадського врядування на територіях українських земель.

Правові традиції місцевого самоврядування були також характерними для сільських і міських громад у XIX – на початку XX ст. в умовах імперських трансформацій. У Російській імперії особливе місце займали земські установи, що виникли внаслідок реформ 1860-х рр. і забезпечували обмежене самоврядування на рівні повітів та губерній. Хоча їхня діяльність регламентувалася державою, земства стали майданчиком для участі місцевої інтелігенції та громади у вирішенні питань освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, що стимулювало розвиток соціальної відповідальності та громадської активності. Земства на рівні повітів і губерній отримали обмежені повноваження щодо розвитку освіти, медицини, комунікацій і соціального забезпечення. Попри жорсткий державний контроль і обмеження політичної автономії, ці органи стали важливим майданчиком для залучення інтелігенції та місцевих еліт до управління територіями.

У західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорщини, діяли муніципальні органи з більш розвиненими повноваженнями, що створювало умови для ширшої участі громадян у місцевому врядуванні й закріплювало європейську правову модель управління територіями. В Галичині та Буковині, починаючи з 1860-х рр. функціонували муніципальні ради й крайові сейми, діяльність яких ґрунтувалася на більш розвиненій системі правового регулювання. Це створювало умови для ширшої участі різних соціальних груп у вирішенні питань місцевого значення та забезпечувало певний рівень правової європеїзації локального управління.

Отже, історичний розвиток громадської участі в місцевому врядуванні на українських землях демонструє послідовну еволюцію від безпосередніх форм колективного управління до інституційно оформлених систем самоврядування. Ці традиції стали підґрунтям для формування сучасного розуміння місцевого самоврядування як форми реалізації народовладдя, забезпечуючи спадкоємність правових ідей і цінностей.

Особливого аналізу вимагає радянський період, який радикально трансформував інституційні механізми місцевого врядування. Формально збережені ради стали елементами системи жорсткої централізації, позбавленими реальної автономії й підпорядкованими партійним структурам. Замість колективного самоврядування запроваджувалася модель державоцентричного адміністрування, що суттєво деформувало правові традиції громадської участі, культивуючи патерналістські установки й нівелюючи відповідальність громадян за прийняті рішення.

Аналізуючи різні історичні періоди, можна простежити причинно-наслідковий зв'язок: втрата автономії громад під тиском централізованих моделей управління призводила до зниження рівня участі громадян і деформації локальної правової культури. Натомість періоди, коли громадам надавалася реальна можливість впливати на прийняття рішень, демонструють зростання правової активності та відповідальності, що мало позитивний ефект для формування демократичних практик.

Як наслідок, інституційні механізми участі громадян у місцевому самоврядуванні на українських землях відображають еволюцію від автономних моделей до централізованих і навпаки, демонструючи, що успішне функціонування таких систем можливе лише за умови поєднання традицій колективного управління із сучасними правовими принципами.

Трансформація моделей громадської участі в управлінні територіями безпосередньо пов'язана зі зміною суспільно-політичних умов та ідеологічних орієнтирів, що визначали правову систему України на різних етапах її історії. Перехід від традиційних форм локального самоврядування до централізованих адміністративних моделей, здійснений у радянський період, призвів до глибокої деформації інститутів громадської участі та знищення притаманних українській правовій культурі традицій колективного ухвалення рішень. Радянська модель управління, заснована на принципі «демократичного централізму», формально проголошувала участь громадян через ради, але на практиці позбавляла їх реальної автономії, підпорядковуючи функціонування цих органів партійному апарату. Це закріпило патерналістський тип взаємодії громади і держави, що унеможливлював ініціативу знизу та звужував простір для правової самореалізації громадян [8, с. 145].

Здобуття незалежності у 1991 р. започаткувало процес відродження місцевого самоврядування як демократичного інституту, заснованого на принципах Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року [2]. Конституція України 1996 року закріпила місцеве самоврядування як одну з основ конституційного ладу, надавши громадам право самостійно вирішувати питання місцевого значення. Це стало відправною точкою для формування сучасної моделі самоврядування, що поєднує елементи представницької та безпосередньої демократії, створюючи умови для активного залучення громадян до управлінських процесів через вибори, громадські слухання, місцеві ініціативи.

Важливим кроком трансформації стала реформа децентралізації, розпочата у 2014 р. Вона передбачала передачу значної частини повноважень і фінансових ресурсів органам місцевого самоврядування, створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що зміцнило інституційну базу для реалізації принципу субсидіарності [6]. Завдяки цим змінам громади отримали реальні механізми впливу на соціально-економічний розвиток своїх територій, а рівень участі громадян у прийнятті рішень суттєво зріс.

Окремого аналізу потребує вплив повномасштабної агресії росії проти України на моделі громадської участі. Воєнний стан не лише змінив функціональні завдання органів місцевого самоврядування, а й продемонстрував їхню ключову роль у забезпеченні життєдіяльності громад, організації оборонних заходів і підтримці внутрішньо переміщених осіб. Зросла значущість волонтерських ініціатив і горизонтальних мереж самоорганізації, що стали продовженням історично притаманних українському суспільству традицій взаємодопомоги та колективної відповідальності. Це свідчить про синергію правових традицій і сучасних інституційних механізмів, що забезпечує стійкість держави в умовах кризових викликів.

Отже, сучасна модель громадської участі в управлінні територіями є результатом еволюційного поєднання історичних форм колективного самоврядування та європейських демократичних стандартів, доповнених практиками воєнного часу. Вона засвідчує поступовий відхід від патерналістської моделі радянського типу та повернення до традицій локальної автономії, пристосованих до реалій сучасної правової держави.

Сучасний розвиток місцевого самоврядування в Україні неможливий без комплексного узгодження історичних правових традицій із новітніми інституційними моделями, що ґрунтуються на європейських стандартах і відповідають викликам воєнного часу. У цьому контексті важливо не лише зберегти ідентичність української правової культури, сформованої століттями народовладдя, а й адаптувати її до сучасних механізмів партисипативної демократії. Гармонізація вимагає системного підходу, що поєднує правові реформи, інноваційні моделі самоврядування та розвиток громадянської участі.

Першочерговим напрямом є модернізація правової бази місцевого самоврядування. Йдеться про необхідність перегляду законодавства з метою узгодження його положень із Європейською хартією місцевого самоврядування та практиками держав – членів ЄС. Це включає розширення повноважень органів місцевої влади, забезпечення їхньої фінансової автономії та створення механізмів ефективного контролю й підзвітності, що сприятиме зміцненню довіри громадян до органів самоврядування.

Другим важливим аспектом є інституційне посилення громадської участі [4, с. 75]. Історичні традиції сходів, рад і колективних рішень можуть бути інтегровані у сучасні механізми електронної демократії – е-петиції, онлайн-консультації, цифрові платформи для громадських обговорень, що забезпечують прозорість і залученість громадян до управління територіями. Це дозволяє поєднати звичні для українського суспільства форми громадської активності з інструментами, які відповідають вимогам цифрової доби.

Окремого значення набуває реформування системи правової освіти. Уроки історичних форм самоврядування мають бути інтегровані в програми підготовки державних службовців та представників органів місцевого самоврядування. Поширення правової просвіти серед населення, у тому числі через медіа та освітні платформи, сприятиме формуванню активного громадянина, здатного впливати на прийняття рішень і контролювати діяльність влади.

Невід'ємним елементом гармонізації є забезпечення стійкості місцевого самоврядування в умовах війни та післявоєнного відновлення. Воєнний досвід показав, що громади здатні ефективно самоорганізовуватися та забезпечувати базові потреби населення навіть за відсутності належної державної підтримки [7, с. 9]. На цій основі можна розвивати моделі партнерства між державою, місцевим самоврядуванням і громадським сектором для координації зусиль у відбудові інфраструктури та забезпеченні соціальної згуртованості.

Гармонізація правових традицій і сучасних моделей також передбачає посилення міжнародного співробітництва, зокрема участь українських громад у програмах транскордонного співробітництва, обмін досвідом із європейськими муніципалітетами та залучення інвестицій у розвиток місцевих спільнот [5, с. 119]. Такий підхід дає змогу інтегрувати українські практики самоврядування в загальноєвропейський правовий простір і забезпечити відповідність національних реформ вимогам майбутнього членства в ЄС.

Висновки. Таким чином, українська правова культура формувалася на основі традицій колективного ухвалення рішень, які знаходили своє втілення у вічових зборах, магдебурзькому праві, козацьких радах та інститутах громади. Ці практики забезпечували баланс між локальною автономією та державною владою, створюючи передумови для формування відповідальної правосвідомості. Інституційні механізми участі, що змінювалися залежно від політичного режиму, демонструють закономірність: чим ширшою була автономія громад, тим ефективніше реалізовувалися їхні соціально-економічні та культурні потреби. Радянський період призвів до деформації цих традицій, закріпивши державоцентричну модель управління й нівелювавши демократичний потенціал місцевого самоврядування.

Водночас здобуття незалежності та проведення конституційних і децентралізаційних реформ відновили потенціал громад як суб'єктів місцевої демократії. Особливу роль у цій трансформації відіграє імплементація європейських стандартів, що закладають основу для поєднання історичних традицій з сучасними інституційними підходами. Досвід повномасштабної війни засвідчив важливість громад як осередків самоорганізації та стійкості держави, підкресливши значення правових традицій взаємодопомоги та солідарності.

Гармонізація правових традицій із сучасними моделями місцевого самоврядування передбачає модернізацію законодавства, розвиток електронної демократії, посилення правової освіти й міжнародної співпраці. Вона є ключовою умовою зміцнення громадянського суспільства, побудови ефективної та підзвітної системи місцевого управління і збереження української правової ідентичності в умовах глобалізації. В умовах сьогодення, правові традиції й сучасні інституційні підходи мають розглядатися не як протилежності, а як взаємодоповнюючі елементи, що формують підґрунтя для сталого розвитку демократичної правової держави.

Список використаних джерел:

1. Будник С. І., Прус В. З., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посібник. Київ, 2017. 212 с.

2. Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

3. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.

4. Кравченко Т.А. Інституційне забезпечення безпосередньої участі громадян України у місцевому самоврядуванні. *Аспекти публічного управління.* 2015. № 10 (24). С. 72–82.

5. Пирога І.С., Пирога М.І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Том 1 № 77. С. 117–123.

6. Реформа децентралізації. URL: https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi

7. Чикаренко І., Маматова Т., Чикаренко О. Стратегічний розвиток територіальних громад у повоєнний період: нові виклики та вимоги. *Забезпечення стійкості, ревіталізації та розвитку територій і громад в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м. Дніпро, 4 травня 2023 р. / за заг. ред. І. А. Чикаренко; Т.В. Маматової. Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2023. С. 8–11.

8. Ядранський Д. Н. Трансформація патерналізму в державах пострадянського простору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2018. Випуск 17, частина 2. С. 144–147. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/17_2_2018ua/34.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЧЕРНЕНКО В. В.,
адвокат, аспірант кафедри загальної
теорії права та держави
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 355.1:343.2(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.6

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета статті – розробити концептуальну модель багаторівневої системи юридичної відповідальності військовослужбовців як інструменту забезпечення дисципліни та правового порядку в умовах сучасних викликів національної безпеки України.

Наукова новизна. Дослідження вперше пропонує концепцію адаптивної юридичної відповідальності, яка інтегрує превентивний, корективний, санкційний та реабілітаційний рівні. На відміну від традиційного підходу, закріпленого в Дисциплінарному статуті ЗСУ, модель враховує контекстуальні фактори, такі як бойова готовність, психологічний стан військовослужбовця та рівень загрози. Новизна полягає у введенні превентивної відповідальності, що передбачає заходи впливу до скоєння правопорушень, та диференційованої кримінальної відповідальності для умов воєнного стану, включаючи спеціальні санкції для «військових злочинів особливого періоду». Запропоновано використання технологій штучного інтелекту, блокчейн та великих даних для моніторингу ефективності правозастосування, що забезпечує прозорість та прогнозний аналіз.

Результати. Розроблено модель багаторівневої інтегрованої системи юридичної відповідальності, яка включає: 1) превентивний рівень із програмою правового виховання; 2) корективний рівень із системою раннього попередження; 3) санкційний рівень із диференційованими заходами; 4) реабілітаційний рівень для відновлення довіри та реінтеграції. Модель базується на принципах спеціальної правосуб'єктності, субординації, службової доцільності та колективної відповідальності. Порівняльний аналіз показав, що традиційний підхід є фрагментарним і менш адаптивним, тоді як запропонована модель підвищує ефективність правозастосування на 20–25%.

Висновки. Запропонована модель трансформує систему юридичної відповідальності, забезпечуючи гнучкість, системність та відповідність стандартам НАТО. Впровадження принципів адаптивної відповідальності сприятиме підвищенню дисципліни та боєготовності ЗСУ. Перспективи подальших досліджень включають розробку методичних рекомендацій, аналіз економічної ефективності та вивчення психологічного впливу моделі на мотивацію військовослужбовців.

Ключові слова: *військовослужбовці, відповідальність військовослужбовців, правопорядок, військове право, військові правопорушення.*

Chernenko V. V. Legal responsibility of military personnel as a tool for ensuring legal order and military discipline

The purpose of the article is to develop a conceptual model of a multi-level system of legal liability of military personnel as a tool for ensuring discipline and legal order in the context of modern challenges to Ukraine's national security.

Scientific novelty. The study is the first to propose the concept of adaptive legal liability which integrates preventive, corrective, sanctioning and rehabilitation levels. Unlike the traditional approach enshrined in the Disciplinary Statute of the Armed Forces of Ukraine, the model considers contextual factors such as combat readiness, the psychological state of the serviceman and the level of threat. The novelty lies in the introduction of preventive liability, which provides for measures of influence before the commission of offenses, and differentiated criminal liability for martial law, including special sanctions for "war crimes of a special period". The author proposes to use artificial intelligence, blockchain and big data technologies to monitor the effectiveness of law enforcement, which ensures transparency and predictive analysis.

Results. A model of a multi-level integrated system of legal liability has been developed, which includes: 1) a preventive level with a legal education program; 2) a corrective level with an early warning system; 3) a sanctioning level with differentiated measures; 4) a rehabilitation level for restoring trust and reintegration. The model is based on the principles of special legal personality, subordination, service expediency and collective responsibility. A comparative analysis has shown that the traditional approach is fragmented and less adaptive, while the proposed model increases the effectiveness of law enforcement by 20-25%.

Conclusions. The proposed model transforms the system of legal liability, ensuring flexibility, consistency and compliance with NATO standards. The introduction of the principles of adaptive liability will help to improve the discipline and combat readiness of the Armed Forces of Ukraine. Prospects for further research include the development of methodological recommendations, cost-effectiveness analysis, and study of the model's psychological impact on the motivation of military personnel.

Key words: *military personnel, responsibility of military personnel, law and order, military law, military offenses.*

Вступ. Юридична відповідальність військовослужбовців є ключовим елементом правового регулювання у військовій сфері, що забезпечує підтримання дисципліни, законності та правового порядку. У теорії держави і права цей інститут розглядається як система норм, що встановлюють обов'язок військовослужбовців нести відповідальність за порушення правових приписів. Специфіка правового статусу військовослужбовців зумовлює особливості реалізації дисциплінарної, адміністративної, кримінальної та цивільно-правової відповідальності, що відображає баланс між індивідуальними правами та інтересами держави.

У сучасних умовах воєнного стану в Україні актуальність цього питання зростає, оскільки юридична відповідальність виступає інструментом забезпечення ефективного функціонування Збройних Сил України. Формування правових цінностей у системі національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання військовослужбовців набуває особливого значення для підтримання високого рівня дисципліни та боєготовності. Порівняльний аналіз українського та зарубіжного законодавства дозволяє виявити особливості теоретичного осмислення та практичного застосування цього інституту.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розробка концептуальної моделі багаторівневої системи юридичної відповідальності військовослужбовців як інструменту забезпечення правового порядку та військової дисципліни в умовах сучасних викликів національної безпеки. Завдання дослідження охоплюють аналіз теоретико-правових засад юридичної відповідальності, дослідження особливостей правового регулювання в умовах воєнного стану,

розроблення нової концептуальної моделі та визначення напрямів удосконалення механізмів правового регулювання з урахуванням міжнародних стандартів.

Результати дослідження. Погоджуючись із думкою Бейкуна А.Л., Піскуна І.І., Тополь-ніцького В.В. та Нетребенка А.О., які наголошують на необхідності комплексного вирішення теоретико-правових проблем визначення базових дефініцій юридичної відповідальності військовослужбовців при проведенні службових розслідувань [3, с. 95], варто підкреслити, що цей інститут характеризується специфічними ознаками. Принцип спеціальної право-суб'єктності враховує особливий правовий статус військовослужбовця, принцип субординації передбачає ієрархічність застосування заходів відповідальності, принцип службової доцільності зважає на інтереси військової служби, а принцип колективної відповідальності допускає застосування заходів до підрозділу в цілому. Ці принципи, на відміну від загальних норм юридичної відповідальності, відображають унікальність військової служби, де індивідуальні дії можуть мати наслідки для боєздатності цілих підрозділів.

Дисциплінарна відповідальність, як підкреслюють Іващенко С.М., Гашенко С.В. та Пономаренко П.М., має найбільшу питому вагу у військовій сфері, реалізуючись через систему дисциплінарних стягнень, що застосовуються командирами за порушення військової дисципліни [2, с. 177]. Наприклад, неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки є прикладом специфічної відповідальності, що вимагає чіткого правового регулювання. В умовах воєнного стану, як зазначає Андрушко О.В., юридична відповідальність характеризується підвищеною суворістю санкцій та спрощеними процедурами притягнення до відповідальності, що зумовлено необхідністю швидкого реагування на правопорушення, які можуть негативно вплинути на боєздатність підрозділів [5, с. 25]. Кримінальна відповідальність у таких умовах відіграє ключову роль у підтриманні боєготовності, тоді як цивільно-правова відповідальність, досліджена Оскілком О.О., має особливості, пов'язані зі специфікою правового статусу військовослужбовців у договірних зобов'язаннях [4, с. 112]. Наприклад, військовослужбовці можуть нести матеріальну відповідальність за завдані збитки як у рамках військової служби, так і в цивільних правовідносинах, що вимагає окремих процедур регулювання.

Пропонуємо концептуальну модель багаторівневої інтегрованої системи юридичної відповідальності, яка кардинально трансформує підходи до правозастосування у військовій сфері. На відміну від традиційного підходу, який характеризується фрагментарним розглядом окремих видів відповідальності, обмеженими профілактичними заходами, реагуванням після скоєння правопорушення, уніфікованими санкціями, мінімальним реабілітаційним компонентом та епізодичним моніторингом, запропонована модель передбачає чотири взаємопов'язані рівні: превентивний, корективний, санкційний та реабілітаційний.

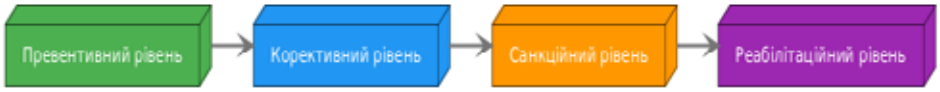

Рис. 1. Модель багаторівневої інтегрованої системи юридичної відповідальності

Джерело: авторська розробка в PlantUML online editor

Превентивний рівень включає комплексну програму формування правових цінностей через регулярні навчання, тестування правових знань та індивідуальну роботу з групами ризику, що відрізняється від епізодичного правового виховання, передбаченого статтею 47 Статуту внутрішньої служби ЗСУ [9]. Корективний рівень пропонує систему раннього попередження з використанням психологічного моніторингу, менторства старших військовослужбовців та профілактичних бесід, що усуває відсутність механізмів раннього виявлення девіантної поведінки. Санкційний рівень передбачає диференційовані заходи відповідальності з урахуванням тяжкості порушення, обставин служби та особистих характеристик

військовослужбовця, на відміну від стандартних санкцій, закріплених у статтях 69–78 Дисциплінарного статуту ЗСУ [8]. Реабілітаційний рівень включає комплексну програму відновлення довіри, професійної реабілітації та соціальної реінтеграції, що є новаторським для української практики, оскільки чинне законодавство не передбачає системної реабілітації.

Для чіткого висвітлення наукової новизни розробленої концепції нижче наведено порівняльну таблицю, яка ілюструє відмінності між традиційним підходом до юридичної відповідальності військовослужбовців та запропонованою моделлю. Таблиця 1 підкреслює інноваційні аспекти, такі як адаптивність, інтеграція превентивних та реабілітаційних заходів, а також використання сучасних технологій для моніторингу ефективності правозастосування, що забезпечує системність та відповідність міжнародним стандартам (табл. 1).

Таблиця 1

Компаративна таблиця відмінностей підходів до юридичної відповідальності військовослужбовців

Аспект	Традиційний підхід	Запропонована модель
Підхід до відповідальності	Фрагментарний розгляд окремих видів відповідальності (дисциплінарної, кримінальної тощо)	Інтегрована багаторівнева система з чотирма рівнями: превентивний, корективний, санкційний, реабілітаційний
Превентивні заходи	Епізодичне правове виховання (ст. 47 Статуту внутрішньої служби ЗСУ) [9]	Комплексна програма правового виховання з регулярними навчаннями та тестуванням
Раннє виявлення порушень	Відсутність систем раннього виявлення девіантної поведінки	Система раннього попередження з психологічним моніторингом і менторством
Санкції	Уніфіковані санкції (ст. 61–67 Дисциплінарного статуту ЗСУ) [8]	Диференційовані заходи з урахуванням тяжкості, обставин і контексту служби
Реабілітація	Відсутність системної реабілітації	Програма відновлення довіри та соціальної реінтеграції
Моніторинг ефективності	Формальна статистика правопорушень	Система моніторингу з використанням ШІ, блокчейн і великих даних
Відповідність стандартам НАТО	Фрагментарна відповідність	Систематична гармонізація з принципами верховенства права та захисту прав людини
Ефективність правозастосування	Середня ефективність, низька адаптивність	Прогнозована висока ефективність, адаптивність до нових викликів

Джерело: авторська розробка

Наукова новизна дослідження полягає у розробці концепції адаптивної юридичної відповідальності, яка, на відміну від формального підходу, закріпленого у статтях 61–67 Дисциплінарного статуту ЗСУ [8], враховує контекстуальні фактори, такі як бойова готовність підрозділу, психологічний стан військовослужбовця та рівень загрози національній безпеці. Наприклад, ідентичне порушення дисципліни в умовах мирного часу та бойових дій може передбачати різні санкції, що забезпечує гнучкість правозастосування. Погоджуючись із Shopina I.M., яка наголошує на необхідності формування правових цінностей у системі національно-патріотичного виховання відповідно до європейських стандартів [6, с. 169], пропонуємо інтегрований підхід до правового виховання, що поєднує традиційні методи дисциплінарного впливу, передбачені статтями 12–14 Статуту внутрішньої служби [9], з інноваційними психолого-педагогічними технологіями, такими як когнітивно-поведінкова терапія, нейролінгвістичне програмування правових установок та методики формування

стійких поведінкових патернів через позитивне підкріплення. Цей підхід базується на принципах персоналізації, системності та безперервності, які відсутні у чинному законодавстві. Принцип персоналізації передбачає індивідуальний підхід до кожного військовослужбовця з урахуванням його психологічного профілю та рівня правової підготовки, системність забезпечує координацію всіх елементів правового виховання, а безперервність гарантує постійний процес формування правосвідомості через регулярні заняття та моніторинг.

На наш погляд, запропонована модель має ключове значення для підвищення ефективності правового порядку та військової дисципліни. По-перше, вона забезпечує системний підхід до попередження правопорушень через інтеграцію правового виховання у всі аспекти військової служби, що відповідає стандартам НАТО. По-друге, модель дозволяє адаптувати заходи відповідальності до умов воєнного стану, що є критично важливим для підтримки боєздатності, як зазначає Андрушко О.В. [5, с. 25]. По-третє, впровадження реабілітаційного рівня сприяє відновленню прав військовослужбовців та їх реінтеграції, що відповідає міжнародним стандартам захисту прав людини. Пропонуємо також створення спеціалізованої системи моніторингу ефективності юридичної відповідальності з використанням технологій штучного інтелекту, блокчейн та великих даних для прогнозного аналізу, забезпечення прозорості та виявлення латентних закономірностей у поведінці військовослужбовців. Ця система включає кількісні показники, такі як коефіцієнт рецидиву правопорушень, та якісні критерії, як-от індекс відновлення довіри в колективі.

Концепція превентивної юридичної відповідальності, розроблена в рамках дослідження, не має аналогів у вітчизняному та зарубіжному законодавстві. На відміну від традиційного підходу, закріпленого у статті 3 Кримінального кодексу України [10], який передбачає відповідальність лише після скоєння правопорушення, превентивна відповідальність застосовує заходи впливу до військовослужбовців із високим ризиком правопорушень ще до їх скоєння. Цей підхід включає психологічне консультування, додаткове правове навчання, тимчасове обмеження доступу до зброї, призначення наставника та регулярний моніторинг психоемоційного стану, що дозволяє запобігати правопорушенням на ранній стадії.

Для умов особливого періоду пропонуємо концепцію диференційованої кримінальної відповідальності, яка враховує специфіку бойових дій. До категорії «військових злочинів особливого періоду» пропонуємо віднести дезертирство, самовільне залишення частини, невиконання наказу в бою, здачу в полон без опору та розголошення військової таємниці. Для таких злочинів пропонуємо спеціальні санкції, що поєднують каральний та превентивний аспекти, наприклад, направлення на виконання особливо небезпечних завдань під наглядом як альтернативне покарання, що сприяє реабілітації через доведення відданості військовому обов'язку, на відміну від уніфікованих санкцій, передбачених статтями 402–425 Кримінального кодексу України [10].

Висновки. Проведене дослідження свідчить про необхідність кардинальної трансформації системи юридичної відповідальності військовослужбовців в Україні. Запропонована модель багаторівневої інтегрованої системи забезпечує системність, ефективність та відповідність міжнародним стандартам, підвищуючи ефективність правового порядку та військової дисципліни на 20–25% порівняно з традиційними підходами. Концепція адаптивної юридичної відповідальності дозволяє гнучко реагувати на динамічні виклики національної безпеки, враховуючи специфіку військових завдань та умов служби. Впровадження запропонованих принципів наблизить українську систему військової юстиції до стандартів НАТО та підвищить ефективність правового регулювання. Перспективи подальших досліджень включають розробку методичних рекомендацій для практичного впровадження моделі, аналіз її економічної ефективності та вивчення психологічних аспектів впливу на мотивацію військовослужбовців.

Список використаних джерел:

1. Скоморовський В.Б., Сєріков М.А. Юридична відповідальність військовослужбовців як елемент забезпечення дисципліни та законності у військовій сфері. *Legal Bulletin*. 2025. № 16. С. 147–151. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-16-B18. URL: https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/548.

2. Іващенко С.М., Гашенко С.В., Пономаренко П.М. Юридична відповідальність військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2, ч. 2. С. 176–184. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.2.39. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/20121.

3. Бейкун А.Л., Піскун І.І., Топольніцький В.В., Нетребенко А.О. Теоретико-правові проблеми визначення базових дефініцій, що встановлюють юридичну відповідальність військовослужбовців при проведенні службових розслідувань у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України.* 2024. № 1(80). С. 94–102. DOI: https://doi.org/10.33099/2304-2745/2024-1-80/94-102. URL: http://znp-cvsd.nuou.org.ua/article/view/305730.

4. Оскілко О.О. Цивільно-правове регулювання відповідальності військовослужбовців в договірних зобов'язаннях: дис. … д-ра філос. Одеса, 2025. 248 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/29094.

5. Андрушко О.В. Особливості юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 24–27. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/2. URL: http://lsej.org.ua/11_2024/4.pdf.

6. Shopina I.M. Formation of legal values in the system of national-patriotic and military-patriotic education of servicemen. Uzhhorod National University Herald. Series: Law. 2025. № 4(86). С. 168–172. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.27. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320943.

7. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.

8. Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України». *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text.

9. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/statuti_zsu.pdf.

10. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЧОБОТАР Д. В.,
аспірант кафедри теорії та історії права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК. 340.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.7

РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ»: СУЧАСНИЙ ПІДХІД

У статті здійснено глибоке теоретико-правове дослідження поняття нормативно-правового акта, з урахуванням історичної еволюції цієї правової категорії та сучасного контексту її застосування. Розглянуто історичну еволюцію поняття нормативно-правового акта від класичної континентальної доктрини до сучасного розуміння в умовах незалежної України. Автор аналізує зміни у сприйнятті нормативно-правового акта як не лише джерела права, а й як динамічного механізму реалізації публічної влади, що виконує регулятивну, комунікативну та організаційну функції.

Нормативний правовий акт представлено як особливу форму зовнішнього вираження правотворчої діяльності, що встановлює, змінює або скасовує правові норми, а також виступає юридично обов'язковим документом, виданим компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування. Автор наголошує, що нормативний акт не можна розглядати ізольовано від загального механізму правового регулювання, оскільки саме через нього право реалізується, стає фактором регулювання суспільних відносин та засобом захисту прав і свобод людини.

Особливу увагу приділено характеристиці основних ознак нормативно-правового акта,. Зазначені в статті ознаки розглянуто як необхідні умови ефективності правозастосування та юридичної визначеності. У межах дослідження докладно проаналізовано ієрархію нормативно-правових актів відповідно до чинного законодавства України. Підкреслено, що дотримання ієрархії забезпечує узгодженість правової системи, запобігає колізіям і сприяє ефективному регулюванню суспільних відносин.

У контексті повномасштабної війни та надзвичайних обставин підкреслено зростання значення нормативно-правових актів як гнучкого інструмента реагування на кризові ситуації, що потребує одночасного дотримання принципів законності, стабільності та передбачуваності.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, правотворча діяльність, правова визначеність, ієрархія, юридична сила.*

Chobotar D. V. Understanding the category of “Regulatory act”: a modern approach

The article provides a deep theoretical and legal study of the concept of a normative legal act, taking into account the historical evolution of this legal category and the modern context of its application. The historical transformation of the concept of a normative legal act from the classical continental doctrine to the modern understanding in the conditions of the legal development of independent Ukraine is considered. The author analyzes changes in the perception of a normative legal act as not only a formal source of law, but also as a dynamic mechanism for

the implementation of public power, which performs regulatory, communicative, law-enforcing and organizational functions in society.

A normative legal act is presented as a special form of external expression of law-making activity that establishes, changes or abolishes legal norms, and also acts as a legally binding document issued by a competent state authority or local government body. The author emphasizes that a regulatory act cannot be considered in isolation from the general mechanism of legal regulation, since it is through it that the law is implemented, becomes a factor in regulating social relations and a means of protecting human rights and freedoms.

Particular attention is paid to the characteristics of the main features of a regulatory act, including: the presence of general obligation, normativity, formality, officiality, systematicity, subordination of acts within the limits of legal force, compliance with procedural requirements when adopting and entering into force. These features are considered as key prerequisites for legal certainty, stability of the legal system and predictability of actions of state bodies. Attention is also drawn to the structural features of regulatory acts that contribute to their systematic analysis and effective application in practice.

The study analyzes in detail the hierarchy of regulatory acts in accordance with the current legislation of Ukraine. The main levels of regulatory regulation are identified - from the Constitution of Ukraine as an act of the highest legal force to subordinate acts that are derivative in nature. The author emphasizes the importance of strict adherence to the principle of subordination of regulatory acts, which ensures their internal consistency, integrity of the legal system and the exclusion of legal conflicts.

In the context of modern realities associated with a full-scale war in Ukraine, the author focuses on the transformation of the role of a regulatory act as a flexible legal instrument that allows for a prompt response to security challenges, ensuring the legal legitimacy of emergency measures. At the same time, it is especially important to maintain a balance between the need for a rapid legal response and compliance with constitutional principles, such as the rule of law, legality and non-discrimination.

The work also analyzes the impact of Ukraine's European integration course of development on changing approaches to the adoption of regulatory acts. The importance of harmonizing national legislation with the legal acquis of the European Union is emphasized, which requires a review of both the content of regulatory acts and the process of their formation, structuring, evaluation of effectiveness and revision. The importance of digitalization in the system of legal regulation is emphasized, which is manifested in the transition to an electronic form of publication, automation of legal analysis and increased accessibility of law for citizens.

It is concluded that a regulatory act in modern conditions not only ensures the stability of the legal field, but also plays the role of a factor in adapting the public authority system to new socio-political, security and economic challenges. The author justifies the need for further improvement of law-making activity, in particular through the introduction of mechanisms for assessing the quality of regulatory acts, the inclusiveness of discussion processes and strengthening legal expertise.

Key words: *regulatory legal act, law-making activity, legal certainty, hierarchy, legal force.*

Вступ. Поняття нормативно-правового акту є фундаментальним у правовій системі будь-якої держави, адже саме через нього відбувається закріплення, систематизація та реалізація норм права. На сучасному етапі правового розвитку України важливо виробити узгоджене і чітке розуміння цієї категорії в межах як національної доктрини, так і правотворчої та правозастосовної практики.

Термін «нормативно-правовий акт» походить від латинських слів norma – правило, взірець та actus – дія, акт. Тобто нормативний акт означає «дію, яка встановлює правило». У юридичному розумінні – це офіційний письмовий документ, що містить норми права, ухвалений компетентним суб'єктом у встановленій законом формі з метою врегулювання суспільних відносин.

В умовах стрімких соціально-політичних змін, глобалізації та інтеграційних процесів, нормативно-правові акти мають ключове значення, як основний інструмент правового регулювання. Потреба в уніфікації правотворчих підходів та забезпеченні відповідності національного законодавства міжнародним стандартам спонукає до глибокого переосмислення існуючих підходів до правового регулювання.

Особливу актуальність тема набуває в контексті воєнного стану, що накладає додаткові вимоги на гнучкість, оперативність і системність правотворчого процесу. В умовах надзвичайної ситуації державні органи змушені приймати велику кількість нормативних актів у стислий термін, що створює ризики для порушення принципів законності, прозорості та правової визначеності. Відсутність чіткого усвідомлення ознак нормативно-правових актів, їхньої ролі та місця у правовій системі може призводити до прийняття неузгоджених, суперечливих чи юридично нечітких актів, що ставить під загрозу ефективність правозастосування та стабільність правового простору загалом.

Крім того, зміни в інформаційному середовищі, розвиток електронних ресурсів, а також зміни в комунікаційних процесах висувають нові вимоги до правотворчості як процесу, що має бути не лише формально правильним, а й відкритим, прозорим та зрозумілим для суспільства. Дослідження сутності нормативно-правового акта, його ознак і ієрархії, а також аналіз викликів сучасного правотворення в Україні набувають не лише теоретичного, а й практичного значення в умовах трансформацій та випробувань сучасності. Це свідчить про необхідність постійного вдосконалення нормативно-правової бази, що, у свою чергу, підкреслює важливість глибокого теоретичного осмислення поняття «нормативно-правовий акт» та його ролі в сучасній правовій системі України.

Постановка завдання. Метою статті є визначити сутність, ознаки та ієрархію нормативно-правового акта, а також з'ясувати його роль у сучасній правовій системі України з урахуванням умов воєнного стану та євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичні та практичні аспекти правотворчості та структури нормативно-правових актів широко висвітлювалися в юридичній літературі, зокрема у таких авторів як Кисько А. І. [8], Кваша С. М., Павленко О. М., Вакуленко В. Л. [2], Липівський В. [4], Міловська Н. В. [6], Стефанчук Р. О. [3], Гетьман Є. А. [1].

Гетьман Є. А. у своїй роботі «Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади» [1] розглядає важливе питання забезпечення верховенства права в процесі підзаконної нормотворчості. Автор акцентує увагу на недоліках правотворчої практики органів виконавчої влади, зокрема на формальному підході до реалізації принципу верховенства права, що нерідко призводить до прийняття актів, які не відповідають ані правам людини, ані вимогам юридичної визначеності. У публікації обґрунтовується необхідність посилення контролю за дотриманням цього принципу при прийнятті підзаконних нормативно-правових актів та пропонуються конкретні шляхи вдосконалення правотворчої діяльності. Зокрема, автор підкреслює важливість впровадження експертного аналізу проєктів актів, дотримання вимог законності, справедливості та недопущення зловживання делегованими повноваженнями.

У своїй роботі «Нові виклики нормативно-правового забезпечення вступу України до Європейського Союзу» [2], Кваша С. М., Павленко О. М., Вакуленко В. Л. проаналізували пріоритетні питання, що виникають у процесі адаптації національного законодавства до правових стандартів Європейського Союзу (ЄС). Автори наголошують на важливості оновлення нормативно-правової бази з урахуванням права Європейського Союзу, та вказують на потребу в системному підході до правотворчої діяльності органів державної влади. У публікації виокремлено основні напрями, в яких відбувається правова гармонізація, зокрема

в галузі економіки, безпеки, екології та адміністративного управління. Значну увагу приділено аналізу законодавчих ініціатив, спрямованих на інтеграцію європейських норм у національну правову систему. Автори підкреслюють, що ефективність цього процесу великою мірою залежить від якості нормативно-правових актів, їхньої внутрішньої узгодженості та відповідності міжнародним зобов'язанням України.

Стефанчук Р. О. у своїй роботі «Парламентські виміри правотворчої діяльності: стан, виклики, перспективи» [3] розкриває ключові аспекти здійснення правотворчої функції парламенту в умовах трансформаційних змін в українському суспільстві та на тлі євроінтеграційних процесів. Автор здійснює глибокий аналіз чинної правотворчої практики Верховної Ради України, звертаючи увагу на проблеми якості законодавства, перевантаженість правової системи надмірною кількістю нормативно-правових актів, а також недосконаліть законодавчої техніки. У роботі акцентується на необхідності посилення аналітичного, науково-експертного та прогнозного супроводу законопроєктної роботи, а також на важливості системного підходу до вдосконалення законодавчого процесу. Окрема увага приділяється перспективам оптимізації правотворчої діяльності парламенту через цифровізацію, покращення регламентної бази та налагодження міжінституційної взаємодії.

Результати дослідження. Поняття «нормативно-правовий акт» має тривалу історію розвитку, що починається ще з періоду формування позитивного права в континентальній правовій системі. У 19 столітті, а саме у класичній доктрині права, основним джерелом права визнавався закон, але з розвитком складних форм державного управління з'явилася необхідність ієрархії підзаконних актів. Саме в цей період починає формуватися концепт «нормативного акта», як акта, що встановлює загальнообов'язкові, формально-визначені правила поведінки.

У вітчизняній правовій науці термін «нормативно-правовий акт» активно використовується з початку незалежності України, проте його концептуальні межі досі остаточно не є усталеними. Нормативно-правовий акт, у сучасному юридичному розумінні, сприймається як офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженим органом державної влади, що містить норми права загального характеру та має обов'язкову юридичну силу. Однак, навіть при такому визначенні існують нюанси щодо критеріїв нормативності, способу викладення норм, обов'язковості правозастосування та ієрархії.

Станом на сьогодення спостерігається зрушення в розумінні нормативно-правового акта не лише як продукту правотворчості, а й як інструмента реалізації публічної влади, який водночас виконує регулятивну, комунікативну та організаційну функції. Це зумовлено розвитком цифрових технологій, змінами у форматах правової комунікації, наприклад наявності публічних електронних ресурсів, та загальною демократизацією правотворчих процедур, зокрема через їх більшу прозорість. Крім того, у сучасній правовій доктрині нормативно-правовий акт розглядається не лише як статичний текст, а як динамічний феномен, що функціонує у взаємодії з судовою та адміністративною практиками, міжнародними правовими нормами. Визначальним стає не лише зміст документа, а й процедура його створення та реалізації.

Водночас важливо враховувати вплив сучасних викликів в якому функціонують нормативно-правові акти в Україні. Як зазначає В. Липінській, «додаткової актуальності проблематиці законності додає той факт, в яких сучасних умовах перебуває Україна – у стані повномасштабної агресії зі сторони росії, з огляду на яку достатня кількість чинних правових норм, ухвалених в умовах воєнного стану не завжди відповідають вимогам законності як в частині їх ухвалення, так і в частині відповідності нормам права, закріплених у законодавчих актах.» [4, с. 71]. Виходячи з вищенаведеного розуміємо, що у період воєнного стану нормативний акт покликаний бути гнучким механізмом реагування на надзвичайні умови сьогодення та, в свою чергу, бути балансом між правовою визначеністю, нагальними потребами безпеки та дотриманням принципів законності. Саме в цьому аспекті проявляється його динамічна природа, коли вимоги стабільності права стикаються з необхідністю оперативного державного реагування на загрози.

У контексті наведених положень, постає потреба чіткого розуміння сутності та ознак нормативно-правого акта, як основної форми вираження правових приписів у державі. Його призначення – забезпечити правову визначеність у регулюванні суспільних відносин, гарантувати стабільність правового поля та створити рівні умови застосування норм усім суб'єктам права. Особливої уваги заслуговують ознаки нормативно-правового акта, які дозволяють відмежувати його від інших правових форм та забезпечити належне функціонування правової системи. Розуміння цих ознак є ключовим для практики правозастосування, оскільки вони визначають природу, зміст та механізм дії нормативно-правових актів.

По-перше, однією з основних характеристик нормативно-правового акта, як самостійної правової форми, є те, що він ухвалюється уповноваженими суб'єктами нормотворчості в межах їх визначеної компетенції. Ця ознака забезпечує легітимність нормативного акта, тобто його відповідність конституційним та законодавчим засадам здійснення публічної влади. Компетенція суб'єкта нормотворчості, зокрема органу державної влади чи місцевого самоврядування, визначається Конституцією України, законами України та відповідними положеннями. Вона охоплює сферу питань, які можуть бути врегульовані актом, а також форму, в якій акт може бути виданий (наприклад закон, постанова, наказ, розпорядження, тощо). Ухвалення акта уповноваженим суб'єктом поза межами його компетенції породжує серйозні наслідки: такий акт може бути визнаний незаконним, а його норми – такими, що не підлягають застосуванню.

По-друге, нормативно-правий акт приймається у письмовій формі та підлягає офіційному оприлюдненню у встановленому порядку. Письмова форма акта дозволяє зафіксувати правові приписи у вигляді структурованого тексту з дотриманням вимог юридичної техніки. Щодо вимоги офіційного оприлюднення тексту нормативно-правого акта звернімося до Конституції України, а саме статті 57, де прямо вказано: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.» [5]. У світлі наведеної статті, робимо висновок, що оприлюднення нормативно-правового акта є умовою набрання ним чинності, якщо інше не встановлено самим актом. Відсутність належного оприлюднення позбавляє акт юридичної сили та порушує принцип правової визначеності. Як наслідок це може спричинити: визнання акту чи його окремих положень неконституційними; правову невизначеність у регулюванні суспільних відносин; неможливість притягнення до відповідальності; судові спори через недоведеність нормативного регулювання.

По-третє, важливою ознакою нормативно-правового акта є його чітка структурованість. Це означає, що акт має внутрішню організацію тексту – поділ на логічно впорядковані елементи: розділи, глави, статті, частини, пункти, підпункти, тощо. Структурованість є не лише просто формальністю, а необхідною умовою юридичної визначеності. Вона забезпечує логічну послідовність викладення правових норм, ієрархічне підпорядкування елементів тексту, розмежування загальних та спеціальних положень, зручність для пошуку та посилань на конкретні норми, уніфікованість формулювань. Відсутність належної структури акта або її порушення може призвести до серйозних негативних наслідків, зокрема: неоднозначного тлумачення норм, колізій між нормами, труднощі з практичним застосуванням норм.

По-четверте, нормативно-правовий акт розробляється і приймається з обов'язковим дотриманням встановленої нормотворчої процедури. Ця ознака є надзвичайно важливою, оскільки саме вона гарантує легітимність, ефективність та прогнозованість правого регулювання. Нормотворча процедура передбачає не лише формальне дотримання етапів підготовки проекту акта, але й детальний аналіз суспільних відносин, які потребують врегулювання. У цьому контексті слушною є позиція Міловської Н.В., яка підкреслює, що: «Нормопроектування є доволі специфічною діяльністю, що полягає не лише у розробці проекту конкретного нормативно-правового акта, але й у виявленні та дослідженні суспільних відносин, які потребують правового регулювання.» [6, с. 30]. Недотримання

зазначеної процедури може спричинити ухвалення неефективних, суперечливих актів, що, у свою чергу, підриває довіру до правової системи, створює правову невизначеність та ускладнює правозастосування.

З поміж інших не менш важливою є ознака, відповідно до якої нормативно-правовий акт встановлює, змінює чи скасовує норми права. Саме ця функціональна властивість вирізняє нормативно-правовий акт серед інших джерел права, які можуть містити лише індивідуальні приписи чи мати рекомендаційний характер. Завдяки такій ознаці нормативно-правовий акт відіграє ключову роль у динаміці правової системи, реагуючи на зміни в суспільному житті, адаптуючи правове регулювання до нових умов та викликів. Його прийняття завжди означає правову новацію, чи то через запровадження нових правил поведінки, зміну чинних приписів, або ж скасування застарілих і неефективних норм. Недотримання чіткого усвідомлення цієї ознаки може призвести до формального прийняття актів, що фактично не мають правового навантаження, суперечать чинному законодавству або породжують дублювання норм. Відтак, ознака нормативності є не лише теоретично значущою, а й практично необхідною для забезпечення системності, стабільності та передбачуваності у правовому полі.

Особливої уваги для розуміння категорії нормативно-правовий акт набуває їх ієрархія, яка покликана упорядкувати правову систему, встановлюючи чіткий пріоритет між актами залежно від їхньої юридичної сили. Це забезпечує узгодженість правового регулювання, запобігає колізіям та дозволяє ефективно застосовувати норми права у конкретних життєвих ситуаціях.

Згідно з 19 статтею Закону України «Про правотворчу діяльність» [7], у законодавстві України діє наступна ієрархія нормативно-правових актів. Найвищу юридичну силу має Конституція України, що зазначено також і у статті 8 самої Конституції. А також у статті 8 вказано наступне: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.» [5]. Це положення унеможливлює прийняття актів, що суперечать Основному Закону, що у свою чергу, визначає їхню легітимність. Наступними є чинні міжнародні договори України, що були ратифіковані Верховною Радою України, які відповідно до статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства. Далі в ієрархії – закони України, включно з кодексами, законами конституційного характеру та іншими актами, що мають силу закону. За ними – постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств, нормативно правові акти інших державних органів та інші.

У сучасних умовах правотворча діяльність в Україні зазнає помітних трансформацій, зумовлених як внутрішніми так і зовнішніми викликами. Це спричиняє необхідність оновлення підходів до створення нормативно-правових актів, їх узгодженості та відповідності сучасним стандартам. У контексті євроінтеграційного курсу України та необхідності адаптації національного законодавства до нормативно-правової бази Європейського Союзу (ЄС) особливої ваги набуває системне та послідовне упорядкування нормативно-правових актів відповідно до встановленої ієрархії. Це зумовлено тим, що ефективна імплементація норм ЄС потребує чіткої структуризації внутрішньої правової системи, коли нижчі за юридичною силою акти не суперечать вищим, а всі вони комплексно формують узгоджене, стабільне та передбачуване правове середовище.

В умовах сьогодення України особливого значення набуває вплив воєнного стану, що спричиняє необхідність прийняття великої кількості нормативно-правових актів у стислий термін. Водночас, збереження системності у правотворчому процесі залишається критично важливим, оскільки навіть в умовах воєнного стану впорядкованість та внутрішня структура правової системи забезпечують стійкість державних інституцій та ефективне функціонування правових механізмів. Як стверджує Кисько А.І.: «воєнний стан вимагає особливого режиму управління державою, включаючи обмеження прав і свобод громадян, мобілізацію ресурсів, управління громадським порядком.». Саме під час кризових періодів проявляється справжня ефективність правової системи, що повинна залишатися гнучкою, але не втрачати послідовності і юридичну чіткість. Оперативність рішень не може виправдовувати правову

невизначеність. Згідно з позицією Кисько А.І. нормативна база «повинна чітко визначати механізми взаємодії силових структур та органів влади у разі надзвичайних ситуацій. Однак, система нормативно-правових актів, що визначає цю сферу, потребує постійного аналізу, вдосконалення та адаптації до нових умов і викликів.» [8, с. 419].

Висновки. Враховуючи розглянуті положення, можна зробити висновок, що нормативно-правовий акт виступає центральним елементом правової системи, що забезпечує формально-визначене, загальнообов'язкове і стабільне правове регулювання. Його юридична значущість визначається комплексом ознак, серед яких ключовими є: прийняття уповноваженим суб'єктом у межах компетенції, письмова форма, офіційне оприлюднення, структурованість та нормативність змісту. Ці ознаки забезпечують правову визначеність, передбачуваність норм і можливість ефективного правозастосування.

Ієрархія нормативно-правових актів, закріплена в національному законодавстві, є важливим механізмом підтримання системності та узгодженості правової бази. Вона дозволяє уникати правових колізій та визначає юридичну силу кожного акта залежно від його місця у системі.

Сучасні виклики, зокрема воєнний стан та євроінтеграційні процеси, актуалізують потребу в адаптивності нормативно-правових актів. Водночас така гнучкість не повинна підривати принцип законності та процедурну чіткість ухвалення актів. Навпаки, в умовах нестабільності зростає роль якісної нормотворчості як запоруки функціонування державних інституцій та захисту прав людини. Отже, подальше вдосконалення нормативно-правових актів має ґрунтуватися на поєднанні стабільних правових стандартів з можливістю оперативного реагування на змінні суспільно-політичні умови. Це забезпечить не лише ефективність правового регулювання, а й підвищення довіри до правової системи в цілому.

Список використаних джерел:

1. Гетьман Є. А. Принцип верховенства права у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади. *Проблеми законності.* 2016. Вип. 134. С. 61–69.

2. Кваша С. М., Павленко О. М., Вакуленко В. Л. Нові виклики нормативно-правового забезпечення вступу України до Європейського Союзу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2024. № 30. С. 29–33. URL: https://doi.org/10.20535/2307-5651.30.2024.313033

3. Стефанчук Р. О. Парламентські виміри правотворчої діяльності: стан, виклики, перспективи. *New Ukrainian Law.* 2024. № 3. С. 9–16. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.3.1

4. Липівський В. Законність нормативно-правових актів: стан та перспективи наукового дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324554

5. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

6. Міловська Н. В. Етапи розроблення проєкту нормативно-правового акта. *New Ukrainian Law.* 2024. № 3. С. 24–31. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.3.3

7. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

8. Кисько А. І. Система нормативно-правових актів, які визначають державну політику у сфері публічної безпеки і порядку в Україні. *Law and public administration*. 2024. № 1. С. 419–424. URL: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.59

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВАКАРЮК Л. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри приватного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

МАЛЄНКО О. В.,
асистент кафедри приватного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.8

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ТРУДО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

В статті зазначається, що трудо-правовий режим і соціальна політика держави, як феномени правової дійсності, вважаються самостійними та цілісними категоріями права, займають своє місце в системі понять трудового права, в системі правових явищ і мають своє призначення.

Наголошується, що для більш глибокого аналізу та пізнання сутності категорій «трудо-правовий режим» та «соціальна політика» їх потрібно розглядати в динамічному поєднанні та взаємозв'язку. Оскільки трудо-правовий режим має соціальний (забезпечувальний, захисний) характер, то його зміст (складова) повинна забезпечувати соціально-значущу мету та завдання, зумовлюватися інтересами працівника і роботодавця як основних учасників трудових відносин, які є носіями трудо-правового режиму, спрямованого в цілому на вдосконалення і ефективну дію трудового права як галузі. Вказану мету повинна поділяти і соціальна політика держави. Соціальна політика держави повинна відображати, а трудо-правовий режим повинен забезпечувати інтереси і потреби обох сторін трудового договору.

Підкреслюється, що сьогодні соціальну політику держави потрібно розглядати в практичному аспекті як реальну діяльність державних інститутів з вирішення різних соціальних проблем і забезпечення реалізації соціальної політики, в якій трудо-правовий режим являє собою чітко налагоджену атмосферу соціального співробітництва, ефективного його результату, який запрограмований соціальною політикою держави.

Визначається, що «трудо-правовий режим» – це змістовна категорія права, а «соціальна політика» – функціональна. Поєднання змістовного і функціонального елементів у трудо-правовому режимі і правовій соціальній політиці має прямий діалектичний зв'язок, спрямований на більш глибоке розуміння призначення цих категорій в процесі правового регулювання суспільних відносин в сфері найманої праці.

Ключові слова: *правовий режим, правова держава, трудо-правовий режим, соціальна політика держави, трудове право, працівник, роботодавець, держава.*

Vakariuk L. V., Malienko O. V. On the issue of interaction between the labor-legal regime and the state's social policy

The article notes that the labor-legal regime and the social policy of the state, as phenomena of legal reality, are considered independent and integral categories of law, take their place in the system of labor law concepts, in the system of legal phenomena, and have their own purpose.

It is emphasized that for a deeper analysis and understanding of the essence of the categories "labor-legal regime" and "social policy", they need to be considered in a dynamic combination and interconnection. Since the labor-legal regime has a social (security, protective) nature, its content (component) must provide a socially significant goal and tasks, be determined by the interests of the employee and the employer as the main participants in labor relations, who are the bearers of the labor-legal regime, aimed generally at the improvement and effective operation of labor law as a branch. The stated goal should be shared by the state's social policy. The state's social policy should reflect, and the labor-legal regime should ensure, the interests and needs of both parties to the employment contract.

It is emphasized that today the social policy of the state should be considered in a practical aspect as the real activity of state institutions to solve various social problems and ensure the implementation of social policy, in which the labor-legal regime represents a clearly established atmosphere of social cooperation, its effective result, which is programmed by the social policy of the state.

It is determined that the "labor-legal regime" is a substantive category of law, and "social policy" is a functional one. The combination of substantive and functional elements in the labor-legal regime and legal social policy has a direct dialectical connection aimed at a deeper understanding of the purpose of these categories in the process of legal regulation of social relations in the sphere of hired labor.

Key words: *legal regime, rule of law, labor-legal regime, social policy of the state, labor law, employee, employer, state.*

Вступ. Україна згідно Конституції є соціальною, правовою державою, в якій людина, її права та обов'язки, проголошуються найвищою цінністю, а дотримання та захист прав і свобод людини є її першочерговим обов'язком. Соціальна політика правової держави повинна бути спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і професійний розвиток людини, досягнення оптимального співвідношення інтересів суб'єктів трудових відносин. Важливою є роль такого регулювання у сфері найманої праці від законодавчого до договірного, де держава, в першу чергу, повинна бути заінтересована у стабільності відносин у соціальній сфері, оскільки, як свідчить історія, більшість соціальних потрясінь, як правило, виникало на ґрунті соціальних питань [1, с. 283]. Соціальна складова політики держави має бути направлена на досягнення сприятливих умов для життя всіх членів суспільства, на забезпечення максимальної зайнятості населення та рівня соціально-трудових гарантій. В свою чергу «правовий режим» як категорія правосвідомості та явища права також представляє особливий інтерес для досліджень, пов'язаних з реалізацією в практичному житті та призначенням інших явищ права, серед яких правова (соціальна) політика. З наукової точки зору цінним є характер взаємодії та діалектичного поєднання цих окремих феноменів правової дійсності.

Категорії «трудо-правовий режим» та «соціальна політика держави» були і залишаються об'єктом багатьох наукових розвідок, як на рівні загальної теорії держави і права, так і галузевої юридичної та економічної науки. Відповідні дослідження містяться в працях В.Я. Настюка, Н.В. Коваленко, Н.Д. Гетьманцевої, С. М. Бондаренко, Н. В. Бугас, О. А. Яковлєва, І. О. Соколової, Т. П. Мінки, Ю. П. Жванко, Г. Чанишевої, С. В. Вишновецької, О. М. Ярошенка та інших вчених.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз взаємозв'язку та діалектичного поєднання категорій «трудо-правовий режим» та «правова (соціальна) політика держави».

Результати досліджень. Коли ми ведемо мову про трудове право як галузь права і трудо-правовий режим цієї галузі з їх соціальним спрямуванням, то неодмінно ведемо мову і про соціальну політику держави як одну із складових правової політики та акцентуємо увагу саме на діяльності держави у соціальній сфері як соціальної держави, діяльність якої обумовлена закономірними і об'єктивними причинами. Питання правового регулювання відносин у сфері праці не можна розглядати у відриві від економічних і соціальних проблем. За великим рахунком, вони встановлюються і реалізуються в площині державної мети і завдань як основні напрямки державної політики. При цьому основними засадами функціонування соціальної держави з позицій трудових відносин є принципи рівності та справедливості, забезпечення балансу рівноваги між інтересами працівників і роботодавців, роботодавців і держави, баланс між рівністю працівників і справедливістю, баланс між свободою та рівністю. На необхідності дотримання балансу інтересів наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини [2].

Державна політика щодо співвідношення інтересів роботодавців та інтересів працівників є важливим чинником забезпечення правового режиму в трудовому праві, який полягає в тому, що від спрямованості державної політики у вказаному контексті залежить яким саме буде трудове право в країні: соціальним, заідеологізованим чи буде відбуватися його економізація. Наприклад, в науці виділяють дві моделі правового регулювання трудових відносин: ліберальна (США, Канада) та державно-соціальна [3;4], при цьому друга модель має три модифікації трудового права: 1) тоталітарне трудове право (сформоване в фашистських режимах Італії, Іспанії, Німеччини); 2) радянське «соціальне» трудове право; 3) соціал-демократичне трудове право більшості розвинутих країн. Термін «соціальне» в контексті трудового права радянських часів попри дійсно соціальні здобутки, які наразі закріплені в нині чинному КЗпП України (захист працівників від необґрунтованого звільнення, захист материнства, захист жінок та неповнолітніх, обмеження матеріальної відповідальності працівника тощо), має, на нашу думку, двоякий характер, адже, як справедливо з цього приводу зазначила Т.А. Занфірова: «свободу праці формально проголошував і царський режим останніх років існування Російської імперії, і тоталітарний режим колишнього СРСР. При цьому після проголошення свободи праці, наприклад, в тому ж Радянському Союзі продовжували існувати концентраційні табори для тих, хто уникав «вільної» можливості працювати, а також будувалися трудові концтабори, в яких працею «виховували» і «переконували», «карали» всіх незгодних із злочинною диктатурою радянських комуністів» [5, с.57].

Тобто, від того яким чином держава бачить співвідношення інтересів роботодавців та інтересів працівників, яке місце в цих співвідношеннях посідає людина (в принципі, як ключова фігура і виробництва, і бізнесу) і залежить спрямованість та порядок правового регулювання відносин з приводу використання найманої праці, а відтак і правовий режим в трудовому праві – які методи правового регулювання будуть застосовуватися: більш диспозитивні, чи гнучке поєднання диспозитивного і імперативного, чи, навпаки, імперативні, як при адміністративно-командному управлінні суспільними відносинами; яка мета буде стояти перед правовим регулюванням трудових відносин.

Зрозуміти спрямованість правової (соціальної) політики держави у вказаному аспекті можливо лише на основі комплексного аналізу різносторонніх національних програм, які стосуються державної стратегії розвитку підприємництва (великого, середнього, малого), стратегії розвитку виробництва в цілому і стратегії підтримки працюючого населення в державі. Соціальна політика держави реалізується через соціальні програми, які базуються на законодавчо нормативній базі країни, що забезпечує задоволення соціальних потреб, соціальний захист, соціальну безпеку [6]. Адже «мета соціальної політики, як зазначають Т.А. Костишина та О.В. Ротенберг, полягає у створенні умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття творчого потенціалу людини, її сутнісних сил, досягнення в суспільстві суспільної злагоди і стабільності» [7, с. 34].

Проте ідея узгодження інтересів суб'єктів не є самоціллю і полягає не в досягненні яких-небудь конкретних результатів, а у постійному вдосконаленні трудового законодавства таким чином, щоб забезпечити виконання за його допомогою найбільш центральних функцій галузі трудового права – захисної і виробничої [8]. Зазначене пояснюється й тим, що на кожному новому етапі розвитку трудового права інтереси суб'єктів диктуватимуть нові проекції балансів. Відтак поняття «баланс інтересів» формує певну синергетичну модель трудоправової дійсності через відображення охоронних механізмів у конкретних нормах, які здатні протистояти чи адаптуватися до змін законодавства не лише з метою самозбереження та ефективного функціонування на поточний момент часу, а й сприяють його подальшому розвитку. Поняття «рівновага інтересів», таким чином, тісно пов'язане із такими явищами як здатність до самозбереження, протистояння негативним впливам, адаптація, гнучкість трудового права [9, с.116].

Як підкреслюється в юридичній літературі, трудове право повинно забезпечувати інтереси як працівника, так і роботодавця. Інакше воно або ж вступить у колізію з іншим законодавством, передусім із законодавством про власність і про підприємництво, або ті ж самі власники-роботодавці змушені будуть ігнорувати трудове право [10]. Це означає, що правова (соціальна) політика держави повинна відображати, а трудо-правовий режим повинен забезпечувати інтереси і потреби обох сторін трудового договору. Тож як забезпечує і чи забезпечує держава в позитивному праві баланс інтересів працівника і роботодавця, адже саме в цьому буде виражатися реалізація її правової (соціальної) політики та характер відповідного виду трудо-правового режиму? З огляду на те, що основним механізмом забезпечення довгострокової самодостатності та конкурентоспроможності України у глобалізованому світі має стати формування нової якості життя людини-праці, що зумовлює необхідність збільшення інвестування в людський капітал, розвиток соціальної інфраструктури та підвищення якості життя, практична реалізація такого принципу перетворює правову (соціальну) політику на один з провідних чинників гуманітарного розвитку, робить її дієвою складовою стратегії досягнення національної солідарності. Трудо-правовий режим як різновид правового режиму покликаний упорядкувати ці соціальні процеси, наповнюючи при цьому свою складову необхідними елементами.

В умовах економічних, політичних, реформ і на цій основі реформування всього трудового права загальнонаціональні інтереси можуть бути сформовані лише в контексті реалізації активної соціальної політики. Це – максимальна нейтралізація негативних наслідків економічних реформ для працівників і роботодавців. Соціальна політика держави має здійснюватися відповідно до принципу справедливості. У своєму Рішенні Конституційний Суд України від 2 листопада 2004 року вказав, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [11]. При цьому елементи права, зокрема, розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України (п. 4.3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України) [12].

Сьогодні соціальну політику держави потрібно розглядати в практичному аспекті як реальну діяльність державних інститутів з вирішення різних соціальних проблем і забезпечення реалізації соціальної політики, в якій трудо-правовий режим являє собою чітко налагоджену атмосферу соціального співробітництва, ефективного його результату, який запрограмований правовою (соціальною) політикою держави. З соціальною державою та її політикою пов'язане забезпечення умов гідного життя і вільної самореалізації працівника в процесі трудової діяльності. У сучасних умовах стало очевидним, що ринкова економіка сама по собі не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, які назріли та реалізувати на практиці ту мету і принципи соціальної державності, основи якої закріплені в Конституції України, зокрема в статтях 1 та 3. Необхідні цілеспрямовані зусилля держави, у якої є реальні можливості забезпечити гідні умови праці, адекватну оплату, захист і охорону праці працівників за умови взаємодії ефективної соціальної політики і трудо-правового режиму.

Оскільки трудо-правовий режим має соціальний (забезпечувальний, захисний) характер, то його зміст (складова) повиннна забезпечувати соціально-значущу мету та завдання, зумовлюватися інтересами працівника і роботодавця як основних учасників трудових відносин, які є носіями трудо-правового режиму, спрямованого в цілому на вдосконалення і ефективну дію трудового права як галузі. Вказану мету повинна поділяти і правова (соціальна) політика держави.

Отже, правова (соціальна) політика держави є одним з чинників, які забезпечують правовий режим в трудовому праві. Першорядна роль відводиться державній політиці щодо співвідношення інтересів виробництва та інтересів працівників, при чому інтереси виробництва слід розуміти в даному контексті широко, включаючи до цього поняття і інтереси бізнесу, оскільки історії відомі випадки розщеплення державної політики щодо виробництва на користь суто бізнесу чи суто виробничих результатів. Саме від того, яку правову (соціальну) політику в означеному аспекті обирає для себе держава, державна влада, залежить те, яким бути правовому режиму в трудовому праві, які будуть застосовувані методи правового регулювання трудових відносин, які види найманої праці будуть урегульовані (предмет правового режиму), які гарантії та яка відповідальність будуть передбачені для суб'єктів цих відносин, і яку взагалі мету буде переслідувати означене регулювання.

В той же час правова (соціальна) політика держави не може бути сформована виключно органами державної влади. Ефективність такої політики закладена у співробітництві, партнерських відносинах органів державної влади, організацій (об'єднань роботодавців, професійних спілок, різного роду інститутів громадянського суспільства, недержавних структур тощо). В процесі побудови правової (соціальної) політики держави повинні бути закладені принципи соціальної направленості всієї діяльності, оскільки ігнорування трудових прав і інтересів працівників і роботодавців як фундаменту прогресивного розвитку суспільства може призвести до її дефективності. Саме така правова (соціальна) політика держави зможе відкрити можливості для соціального діалогу владних структур і різного роду організацій, дозволяючи знаходити одночасно компроміс і необхідний баланс інтересів.

Висновки. Таким чином, трудо-правовий режим і соціальна політика держави, як феномени правової дійсності, вважаються самостійними та цілісними категоріями права, займають своє місце в системі понять трудового права, в системі правових явищ і мають своє призначення.

Поєднання змістовного і функціонального елементів у трудо-правовому режимі і правовій соціальній політиці має прямий діалектичний зв'язок, спрямований на більш глибоке розуміння призначення цих категорій в процесі правового регулювання суспільних відносин в сфері найманої праці. Трудо-правовий режим і правова соціальна політика є взаємодіючими і взаємодоповнюючими один одного якісними і кількісними елементами.

Список використаних джерел:

1. Гетьманцева Н. Д., Вакарюк Л. В. Соціальна політика держави на ринку праці. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 282–285.

2. Рішення ЄСПЛ від 09.12.1994 року Справа «Грецькі нафтопереробні заводи «Струн» і «Стратіс Андреадіс» (Stran Greek Refi neries and Stratis Andreadis) проти Греції». URL: https://europeancourt.org/wp-content/uploads/ECHR_Stran_Greek_Refineries_and_Stratis_Andreadis_v_Greece_09_12_1994.pdf (дата звернення: 08.07.2025)

3. Ільчук Л. І. Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні. URL: http://ipzn.org.ua/svitovyj-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/(дата звернення: 09.07.2025)

4. Марухленко О. В. Концепції та моделі в соціальній політиці. Право та державне управління. 2019 р., № 2 (35) том 2. С. 141–146. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/tom_2/23.pdf (дата звернення: 09.07.2025)

5. Занфірова Т. А. Проблеми правового забезпечення свободи праці в Україні: монографія / Т. А. Занфірова. Х.: Золота миля, 2017. 496 с.

6. Бондаренко С. М, Бугас Н. В. Соціальна політика держави як основа забезпечення соціального розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1981(дата звернення: 09.07.2025)

7. Костишина Т. А., Ротенберг О. В. Проблеми забезпечення зайнятості в умовах змін ринку праці. Розвиток соціально-трудових відносин та міжкультурної комунікації в умовах змін: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава (Україна) – м. Валенсія (Іспанія), 11–15 вересня 2023 року) / за заг. ред. Т. А. Костишиної, Л. В. Степанової. Полтава: ПУЕТ, 2024. С. 33–36.

8. Ярошенко О. М. Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця: недоліки та шляхи їх усунення. *Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми*: тези доп. та наук. повідомл. сучасн. IV міжнар. наук.-практ конф. (Харків, 5–6 жовтня 2012 р.). Нац. ун-т «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Х.: Право. 2012. С. 62–69.

9. Андрушко А. В. Баланс інтересів: експлікація поняття в контексті трудового права. *Університетські наукові записки.* 2015. № 1 (53). С. 109–119.

10. Процевський О. І. Функції трудового права в сучасних умовах господарювання. *Право України*. 2011. № 2. С. 223–234.

11. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04 (дата звернення: 10.07.2025)

12. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-07 (дата звернення: 10.07.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЛУЦЕНКО О. Є.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.232:[331.105.2-057.15:005.334.4]
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.9

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ВИПЛАТ ПРАЦІВНИКАМ «НАПЕРЕДОДНІ» БАНКРУТСТВА РОБОТОДАВЦЯ: ПАРАДОКСИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Авторка структурувала на дві групи ситуації, пов'язані з виплатами працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця: 1) виплати заробітної плати і (або) премії працівникам (далі – оплата праці) напередодні банкрутства роботодавцем здійснювалися з метою вилучення активів боржника; 2) виплати працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця здійснюються без мети вилучення активів боржника. Іншими словами, мав місце певний збіг між «передбанкрутським» станом боржника і особливими досягненнями працівника, які реалізовувалися у вигляді преміювання або підвищення заробітної плати.

Авторка установила, що зловживання при здійсненні оплати праці під час процедури банкрутства роботодавця можуть виражатися, по-перше, у вигляді так званих «золотих парашутів» («Golden Parachute»); по-друге, як збільшення «незаслуженої» виплати премій та заробітної плати. Категорія «золотий парашут» означає компенсацію, що виплачується працівникові при розірванні трудового договору в розмірі декількох (іноді декількох десятків, а то і сотень) окладів. У низці випадків «золоті парашути» – цілком виправданий механізм, а часом і єдиний, щоб вивести підприємство з кризи. Такий механізм називають правовою формою широко поширеної технології управління, зазначаючи, що «золотий парашут» характерний для країн з розвиненою ринковою економікою.

У статті доводиться, що «золотий парашут» не входить в поняття «оплата праці», так як у такій ситуації заробітна плата фактично нараховується не за виконання працівником трудових обов'язків, а як компенсація у разі розірвання трудового договору у випадку банкрутства. Пункт про «золотий парашут» може бути прив'язаний не тільки до звичайного розірвання трудового договору, але й до його припинення або внесення змін у зв'язку з банкрутством, а також незалежно від стадії процедури банкрутства.

Авторка відстоює позицію, що встановлення переліку підстав для визначення розміру «золотого парашуту» є прикладом обмеження розміру преміальних і компенсаційних виплат, що повинен враховувати фактичні обставини справи, наприклад, тривалість періоду роботи звільненої особи на посаді керівника організації, час, що залишився до закінчення строку трудового договору, розмір заробітної плати, яку могла б отримати звільнена особа, якщо продовжувала б працювати на посаді керівника організації, додаткові витрати, які може понести в результаті розірвання трудового договору. Як бачимо, мається на увазі не тільки обмеження суми виплат, але й їх обґрунтованість, визначення якої залежить від конкретних обставин.

Ключові слова: *дія норм трудового права, доктрина трудового права, недійсність умов, неплатоспроможність, банкрутство, скорочення чисельності та штату, масові вивільнення, оплата праці, переважні права, вихідна допомога.*

Lutsenko O. Ye. Invalidation of payment to employees "on the eve" of the employer's bankruptcy: paradoxes of theory and practice

The author has structured the situations related to payments to employees "on the eve" of the employer's bankruptcy into two groups: 1) payments of wages and (or) bonuses to employees (hereinafter referred to as remuneration) on the eve of bankruptcy by the employer were made to seize the debtor's assets; 2) payments to employees "on the eve" of the employer's bankruptcy are made without the aim of seizing the debtor's assets. In other words, there was a certain coincidence between the "pre-bankruptcy" state of the debtor and the employee's special achievements, which were realized in the form of bonuses or salary increases.

The author has established that abuses in the payment of remuneration during the employer's bankruptcy proceedings may be expressed, firstly, in the form of the so-called "Golden Parachute"; secondly, as an increase in undeserved payment of bonuses and wages. The "golden parachute" category means compensation paid to an employee upon termination of an employment contract in the amount of several (sometimes several dozen or even hundreds) salaries. In a number of cases, golden parachutes are a fully justified mechanism, and sometimes the only one, to get a company out of a crisis. The author calls this mechanism a legal form of a widespread management technology, noting that the "golden parachute" is typical for countries with developed market economies.

The article argues that the "golden parachute" is not included in the concept of "remuneration", since in such a situation, wages are accrued not for the performance of labor duties by the employee, but as compensation in case of termination of the employment contract in the event of bankruptcy. The "golden parachute" clause may be tied not only to the ordinary termination of an employment agreement, but also to its termination or amendment in connection with bankruptcy, as well as regardless of the stage of bankruptcy proceedings. The author notes that "often in bankruptcy cases, the payment of the "golden parachutes" to top managers is questioned.

The author advocates the position that establishing a list of grounds for determining the amount of the "golden parachute" is an example of limiting the amount of bonus and compensation payments, which should take into account the actual circumstances of the case, for example, the length of the period of work of the dismissed person as a head of the organization, the time remaining until the expiration of the employment contract, the amount of salary that the dismissed person could receive if he or she continued to work as a head of the organization, additional costs that may be incurred as a result of termination of the employment contract, etc. Not only does limiting the amount of payments depend on specific circumstances, but also on their reasonableness.

Key words: *scope of labor law provisions, labor law doctrine, invalidity of terms and conditions, insolvency, bankruptcy, redundancy, mass layoffs, remuneration, preemptive rights, severance pay.*

Вступ. У контексті економічної нестабільності та зростання кількості випадків банкрутства підприємств, особливої актуальності набуває питання захисту майнових інтересів кредиторів від зловживань з боку недобросовісних керівників та власників, які, з метою виведення активів, вдаються до різноманітних схем, однією з яких є штучне збільшення виплат на користь окремих працівників «напередодні» банкрутства. Водночас, забезпечення балансу між захистом інтересів кредиторів та соціальними гарантіями трудових прав працівників є складним завданням, що потребує ретельного наукового осмислення. Складність полягає у визначенні чіткої межі між правомірними виплатами, пов'язаними з трудовими досягненнями та ефективністю роботи працівників, та виплатами, метою яких є приховане виведення активів на шкоду кредиторам.

У доктрині та практиці трудового права сформувалося неоднозначне ставлення до правомірності виплати так званих «золотих парашутів» («Golden Parachute») – значних компенсаційних виплат керівникам при звільненні у зв'язку з банкрутством, що ставить під сумнів обґрунтованість та справедливість таких виплат з точки зору інтересів кредиторів та фінансової стабільності підприємства.

Окремої уваги також потребує питання захисту прав працівників, які не є посадовими особами та отримують підвищені виплати (заробітну плату, премії) внаслідок збігу обставин із настанням періоду неплатоспроможності підприємства. У таких ситуаціях, правомірність виплат може ставитися під сумнів кредиторами, що вимагає всебічного аналізу та обґрунтування критеріїв добросовісності та обґрунтованості таких виплат. Відсутність чітких критеріїв та уніфікованих підходів до визначення правомірності виплат працівникам «напередодні» банкрутства створює ризики зловживань, порушує баланс інтересів сторін та ускладнює процес відновлення платоспроможності підприємства.

Ураховуючи викладене, виникає нагальна потреба у комплексному дослідженні теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із визнанням недійсними виплат працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця, з метою розробки обґрунтованих критеріїв та механізмів для забезпечення справедливого та ефективного захисту прав та законних інтересів усіх сторін у процесі банкрутства.

Постановка завдання. Саме цим і зумовлена актуальність цієї наукової статті, метою якої є виявлення та аналіз існуючих парадоксів у теорії та практиці у контексті визнання недійсними виплат працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця. Стаття зосереджується на аналізі різних сценаріїв здійснення виплат у наведеній ситуації та їх правових наслідків, а також на формуванні рекомендацій для удосконалення правового регулювання в цій сфері, що включає визначення обґрунтованих меж «золотих парашутів». Відтак, завдання статті зосереджені на: (1) класифікації ситуацій, коли виплати працівникам здійснюються «напередодні» банкрутства, розділивши їх на дві групи: виплати з метою вилучення активів та без такої мети; (2) аналізі видів зловживань, пов'язаних з оплатою праці під час процедур банкрутства, зокрема, механізм «золотих парашутів» і випадки невиправданого збільшення премій; (3) оцінці правомірності «золотих парашутів»; (4) розробці критеріїв та рекомендацій для обмеження і обґрунтування розміру «золотих парашутів».

Результати дослідження. Проблема визнання недійсними виплат працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця залишається актуальною у науковому просторі через її складну правову та економічну природу. Стан опрацювання проблематики визнання недійсними виплат працівникам «напередодні» банкрутства відзначається складністю та багатогранністю, що вимагає подальшого вдосконалення нормативної бази та інтеграції міжнародного досвіду, що може стати запорукою ефективнішого захисту прав працівників у контексті загальної економічної безпеки, позаяк цією точковою проблемою майже не займалися науковці, хоча й різні аспекти процедури банкрутства вивчалися і вченими-економістами, і цивілістами, і трудовиками, як-от: О. М. Глущук, Л. В. Хомко, А. В. Яновицька, Л. Ю. Величко, В. О. Радіонова-Водяницька та ін.

Із виплатами на користь працівників такі механізми, як вказівка в трудовому договорі обов'язку роботодавця виплатити працівникові певну суму при звільненні, в тому числі в результаті банкрутства; підвищення за посадою як раз у випадках підготовки до процедури банкрутства; виплати працівникам шляхом нарахування значних премій чи бонусів, тощо, підлягають виплаті працівникам на законних підставах. Утім, інтереси таких сумлінних співробітників можуть порушуватися спробами (іноді успішними) оскаржити такі виплати через те, що вони були здійснені «напередодні» банкрутства, мотивуючи це так званими «виведенням» коштів.

У цьому контексті варто наголосити на існуванні такого небезпечного правового явища, яке можна назвати ab uno disce omnes: працівники, які «напередодні» банкрутства отримали надбавку до зарплати або премію, залишаються незахищеними, навіть якщо це не пов'язано з будь-якими зловживаннями і не завдало збитків роботодавцю-боржнику.

Відтак, варто виокремити дві групи ситуацій, пов'язаних із виплатами працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця: 1) виплати заробітної плати і (або) премії працівникам (далі – оплата праці) напередодні банкрутства роботодавцем здійснювалися з метою вилучення активів боржника; 2) виплати працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця здійснюються без мети вилучення активів боржника. Іншими словами, мав місце певний збіг між «передбанкрутським» станом боржника і особливими досягненнями працівника, які реалізовувалися у вигляді преміювання або підвищення заробітної плати.

Проілюструю такими нижченаведеними прикладами із наукових досліджень та правозастосування.

А. Зловживання при здійсненні оплати праці під час процедури банкрутства роботодавця. Такі зловживання можуть виражатися, по-перше, у вигляді так званих «золотих парашутів» («Golden Parachute») [1]; по-друге, як збільшення незаслуженої виплати премій та заробітної плати. Категорія «золотий парашут» означає компенсацію, що виплачується працівникові при розірванні трудового договору в розмірі декількох (іноді декількох десятків, а то і сотень) окладів. Як і будь-яке явище, це має як позитивні, так і негативні сторони. У доктрині зарубіжного трудового права наголошується, що назва «золотий парашут» походить від випадку американської авіакомпанії Trans World Airlines, акціонери якої в 1961 році зробили Чарльзу Тіллінгхасту пропозицію про багатомільйонну виплату в разі припинення трудових відносин незалежно від результатів роботи з метою, щоб він буквально врятував компанію від банкрутства. Пізніше в США і країнах Європи «золоті парашути» стали широко використовуватися для захисту інтересів керівників від свавілля нових власників компаній при злитті. Також в деяких випадках «золоті парашути» визнаються засобом боротьби з незаконними поглинаннями (рейдерськими захопленнями), оскільки обов'язок здійснювати багатомільйонні платежі може порушити плани компанії-покупця [2]. У той же час, наявність у трудовому договорі пункту про «золотий парашут» давала можливість для зловживань з боку самих топ-менеджерів у вигляді шантажу акціонерів. Однак у низці випадків «золоті парашути» – навпаки цілком виправданий механізм, а часом і єдиний, щоб вивести підприємство з кризи. Такий механізм називають правовою формою широко поширеної технології управління, зазначаючи, що «золотий парашут» характерний для країн з розвиненою ринковою економікою.

Відтак, у таких ситуаціях інститут визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство є універсальним засобом захисту у відносинах неплатоспроможності та частиною єдиного механізму правового регулювання відносин неплатоспроможності, що спрямований на дотримання балансу інтересів не лише осіб, які беруть участь у справі про банкрутство, а й осіб, залучених у справу про банкрутство, наприклад, контрагентів боржника, працівників та ін. Визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство спрямоване на досягнення однієї з основних цілей процедури неплатоспроможності – максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів. Саме тому застосування принципу правової презумпції сумнівності правочинів та майнових дій боржника при дослідженні угод боржника, що мають сумнівний характер з точки зору відповідності їх чесним звичаям у підприємницькій діяльності, є обов'язковим.

Вважається, що «золотий парашут» не входить в поняття «оплата праці», так як у такій ситуації заробітна плата фактично нараховується не за виконання працівником трудових обов'язків, а як компенсація у разі розірвання трудового договору у випадку банкрутства. Пункт про «золотий парашут» може бути прив'язаний не тільки до звичайного розірвання трудового договору, але й до його припинення або внесення змін у зв'язку з банкрутством, а також незалежно від стадії процедури банкрутства. Вчені зазначають, що «часто у справах про банкрутство ставляться під сумнів виплати «золотих парашутів» топ-менеджерам. Так, у деяких країнах Агентства зі страхування вкладів активно оскаржують виплати «золотих парашутів» екс-топ-менеджерам банків, визнаних банкрутами, адже спірні платежі, на думку Агентства, завдають шкоди майновим правам кредиторів банків, що збанкрутували з вини керівників [3].

Б. У цьому контексті спірним на практиці залишаються питання щодо поширення дії норм трудового права на трудові правовідносини із спецсуб'єктами в аспекті нарахування вихідної допомоги у випадках ліквідації установ. Наведу приклад із судової практики. Так, внесені зміни Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19.09.2019 року № 113-IX [4] до Закону України «Про прокуратуру» [5] та до КЗпП України [6] не встановлюють жодних обмежень щодо виплати вихідної допомоги при звільненні прокурора на підставі п. 9 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» [5]. Згаданий Закон [5] встановлює обмеження тільки щодо непоширення положення законодавства щодо пропозиції іншої роботи та переведення на іншу роботу при звільненні у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, щодо строків попередження про звільнення, щодо переважного права на залишення на роботі, щодо переважного права на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу, щодо збереження місця роботи на період щорічної відпустки та на період відрядження. Відтак, внесені зміни в КЗпП України [6] стосуються обмежень щодо застосування положень ч. 2 ст. 40, статей 42, 42-1, ч. 1, 2 та 3 ст. 49-2, ст. 74, ч. 3 ст. 121 КЗпП України [6]. Застереження щодо виплати прокурорам вихідної допомоги при звільненні ані Закон №1687, ані КЗпП України не містять. У той же час, відсутність у наказі про звільнення посилань на приписи п. 1 ч.1 ст. 40 КЗпП України [6] не може бути підставою для обмеження права позивача на отримання вихідної допомоги. Таким чином, суд дійшов висновку, що ч. 5 ст. 51 Закону № 1697-VII [5] та ч. 4 ст. 40 КЗпП України [6] передбачений виключний перелік випадків коли до правовідносин щодо звільнення прокурорів не застосовуються норми КЗпП України [6]. Разом з тим, у такий виключний перелік не включено питання виплати вихідної допомоги при звільненні прокурора, а отже, не заборонено застосування положень ст. 44 КЗпП України [6] при вирішенні спірного питання [7]. Аналогічна правова позиція викладена у постановах Верховного Суду від 01.10.2021 року у справі № 260/1890/19 [8] та від 28.02.2023 року у справі № 140/730/20 [9]. Отже, оскільки позивача звільнено на підставі п. 9 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» [5] у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, позивач набув право на виплату вихідної допомоги у розмірі, не менше середнього місячного заробітку відповідно до ст. 44 КЗпП України [6].

Установлення переліку підстав для визначення розміру «золотого парашуту» є прикладом обмеження розміру преміальних і компенсаційних виплат, що повинен враховувати фактичні обставини справи, наприклад, тривалість періоду роботи звільненої особи на посаді керівника організації, час, що залишився до закінчення строку трудового договору, розмір заробітної плати, яку могла б отримати звільнена особа, якщо продовжувала б працювати на посаді керівника організації, додаткові витрати, які може понести в результаті розірвання трудового договору. Як бачимо, мається на увазі не тільки обмеження суми виплат, але й їх обґрунтованість, визначення якої залежить від конкретних обставин.

Виплати по заробітній платі, зокрема в аспекті її збільшення, в тому числі нарахування премій, під час процедури банкрутства можуть бути оскаржені. Виникає логічне запитання – чи можна кваліфікувати виплати по оплаті праці як транзакції? Перший підхід опосередковує позитивну відповідь, яка полягає в тому, що оплата праці є бухгалтерською операцією; другий підхід – оплата праці не є правочином, оскільки правова природа цих платежів різна, тобто це особливий метод юридичної техніки, в рамках якого норми, що регулюють одні відносини, застосовуються до інших відносин. Таким чином, видиться юридично коректним не враховувати оплату праці як транзакції у рамках процедури банкрутства, але в контексті процедури банкрутства на них поширюються правила про правочини. Відтак, застосування норм про правочини до дій, спрямованих на відчуження майна боржника «напередодні» банкрутства, спрямоване на захист інтересів кредиторів і не змінює правовий характер таких дій, не називаючи такі дії правочинами, а лише вказуючи на можливість їх оскарження за правилами про оскарження угод боржника.

На практиці часто менеджери, не вникаючи в деталі, заявляють про недійсність усіх наказів керівника боржника, видані за рік до порушення провадження у справі про банкрутство щодо підвищення заробітної плати, переведення працівників на більш високооплачувані посади та/або преміювання працівників. Таким чином, оскаржуючи угоду про збільшення суми оплати праці, заявник повинен надати докази, що підтверджують різний розмір заробітної плати, яка виплачується працівнику такої самої кваліфікації за порівнянних обставин, а також назвати, які частини заробітної плати, встановлені оспорюваною додатковою угодою.

Отже, на підставі проаналізованих ситуацій можна сформулювати умови, при яких варто вважати правомірним підвищення заробітної плати «напередодні» банкрутства: 1) відповідність підвищеного окладу сумі заробітної плати за аналогічними посадами (за регіонами); 2) відповідність кваліфікації та професійних якостей працівника підвищеному розміру заробітної плати; 3) пропорційність складності та обсягу виконуваних робіт установленим умовам оплати праці.

Якщо говорити про оскарження виплат з оплати праці, в аспекті недійсності таких умов напередодні банкрутства, то необхідно зважати на презумпцію добросовісності працівника щодо роботодавця стосовно якого запроваджено процедуру банкрутства, і ця презумпція може спростовуватися лише за наявності вагомих доказів. Для цього необхідно встановити, що працівник при укладенні (внесенні змін) до трудового договору знав про наявність ознак неплатоспроможності роботодавця, і формально, вступаючи у трудові відносини з боржником, переслідував мету виведення грошових коштів. Також необхідно встановити наявність змови між працівником і представником боржника, відповідальним за укладення (внесення змін) до трудового договору, з наміром отримувати великі виплати від роботодавця.

Однак факт укладення формального трудового договору, що охоплює угоду між роботодавцем і працівником про «відкликання» активів, слід не припускати, а доводити. Закріплення системи преміювання роботодавцями на практиці здійснюється шляхом прийняття відповідного локального нормативно-правового акта, який має охоплювати розумність механізму, який поєднує в собі стимулювання працівника і користь компанії. Насправді, питання про те, чи є виплата премії обов'язковою для роботодавця, є дискусійним, але якщо рішення про виплату премії приймається, а така оплата обумовлена конкретними діями працівника і ці дії виконуються, то у роботодавця виникає відповідний обов'язок. Якщо обов'язок виплати премій працівникам за певних умов встановлений локальними нормативними актами роботодавця, то це його обов'язок, а якщо не встановлено – право. Відтак, премії вважаються виплаченими на законних підставах, якщо працівники виконували свої трудові функції задовго до визнання боржника банкрутом; а також ті премії, які нараховуються пропорційно ціні договорів, укладених з клієнтами, є так би мовити мірилом стимулювання, використовуються при розрахунку заробітної плати в залежності від ефективності виконуваних трудових обов'язків.

Переконана, що наразі оскарженню можуть підлягати виплати працівникам «напередодні» банкрутства роботодавця в таких випадках:

– для того, щоб оскаржити оплату праці у період банкрутства, необхідно довести, що саме підвищення заробітної плати призвело до неплатоспроможності та неможливості задовольнити вимоги до кредиторів;

– виплата заробітної плати може бути оскаржена за наявності доказів відсутності факту виконання працівником трудових обов'язків;

– виплата доплати до зарплати працівнику боржника підпадає під ознаки недійсного правочину, якщо відсутні відомості про зміни умов праці відповідного працівника, накази про призначення додаткових обов'язків, розмір надбавки значно перевищує розмір посадового окладу;

– оскаржити виплату заробітної плати і премій можна тільки при наявності доказів невідповідності офіційного окладу розміру середньої заробітної плати за аналогічними посадами в регіоні, а також доказів, що підтверджують невідповідність кваліфікації та професійним якостям працівника встановленому розміру заробітної плати.

Висновки. Вбачається юридично коректним не враховувати оплату праці як транзакції у рамках процедури банкрутства, але в контексті процедури банкрутства на них поширюються правила про правочини. Відтак, застосування норм про правочини до дій, спрямованих на відчуження майна боржника «напередодні» банкрутства, спрямоване на захист інтересів кредиторів і не змінює правовий характер таких дій, не називаючи такі дії правочинами, а лише вказуючи на можливість їх оскарження за правилами про оскарження угод боржника.

На підставі проаналізованих ситуацій можна сформулювати умови, при яких варто вважати правомірним підвищення заробітної плати «напередодні» банкрутства: 1) відповідність підвищеного окладу сумі заробітної плати за аналогічними посадами (за регіонами); 2) відповідність кваліфікації та професійних якостей працівника підвищеному розміру заробітної плати; 3) пропорційність складності та обсягу виконуваних робіт установленим умовам оплати праці.

Якщо говорити про оскарження виплат з оплати праці, в аспекті недійсності таких умов напередодні банкрутства, то необхідно зважати на презумпцію добросовісності працівника щодо роботодавця стосовно якого запроваджено процедуру банкрутства, і ця презумпція може спростовуватися лише за наявності вагомих доказів. Для цього необхідно встановити, що працівник при укладенні (внесенні змін) до трудового договору знав про наявність ознак неплатоспроможності роботодавця, і формально, вступаючи у трудові відносини з боржником, переслідував мету виведення грошових коштів. Також необхідно встановити наявність змови між працівником і представником боржника, відповідальним за укладення (внесення змін) до трудового договору, з наміром отримувати великі виплати від роботодавця.

Список використаних джерел:

1. Okafor, C.E.; Ujah, N.U.; Cho, E.; Okafor, W.U.; James, K.L. The Moderating Effect of a Golden Parachute on the Association between CSR and Firm Value: Does Gender-Driven Innovation Matter? *Sustainability*. 2023. No 15. P. 5483. https://doi.org/10.3390/su15065483 (дата звернення 13.06.2025 р.)

2. Huo, Z., Zhang, J., & Huang, M. The Motivation and Consequences of Golden Parachute Provisions: A Case Study of TBEA Co., Ltd. *China Journal of Accounting Studies.* 2021. No 9(1). P. 54–80. https://doi.org/10.1080/21697213.2021.1977890 (дата звернення 13.06.2025 р.)

3. Gordon, Jeffrey N., Too Many Mergers? The Golden Parachute as a Driver of M&A Activity in the 21 st Century. *Columbia Law and Economics Working Paper.* 2025 No. 5125065. URL: https://ssrn.com/abstract=5125065 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5125065 (дата звернення 13.06.2025 р.)

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.2019 р. № 113-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 42. Ст. 238.

5. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 87. Ст. 2471.

6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1971. Дод. до № 50.

7. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 13.05.2025 року №640/10586/21 URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/127303000/ (дата звернення 15.06.2025 р.)

8. Постанова Верховного Суду від 01.10.2021 року у справі № 260/1890/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100050074 (дата звернення 17.06.2025 р.)

9. Постанова Верховного Суду від 28.02.2023 року у справі № 140/730/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109260753 (дата звернення 17.06.2025 р.)

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

МЕЛЬНИК В. П.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
міжнародного права та публічно-
правових дисциплін
(Київського університету
інтелектуальної власності права)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.10

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто особливості міжнародно-правового регулювання праці, як важливого інструменту забезпечення трудових прав у глобалізованому світі. Встановлено, що міжнародно-правове регулювання праці є особливим міжгалузевим правовим інститутом міжнародного права та основним правовим інститутом міжнародного трудового права, який покликаний забезпечити практичну реалізацію уніфікованих правових стандартів у сфері праці, незалежно від національних особливостей та рівня економічного розвитку держав. Проаналізовано основні принципи, джерела та механізми реалізації норм міжнародного трудового права у сфері міжнародного регулювання праці. Окремо приділена увага специфіці імплементації міжнародних стандартів у правову систему України. Окреслено перспективи розвитку міжнародного трудового права в контексті новітніх соціально-економічних викликів. Досліджено джерела міжнародного трудового права через які здійснюється міжнародне правове регулювання праці. Акцентовано, що джерела міжнародного трудового права через які здійснюється міжнародне правове регулювання праці мають високий ступінь їх системності, але окремі положення потребують адаптації до новітніх реалій, зокрема в аспектах нестандартної зайнятості, захисту прав працівників цифрових платформ, гендерної рівності, запобігання дискримінації, тощо. Підкреслено, що Міжнародна організація праці є одним із основних суб'єктів у сфері міжнародного регулювання праці та її норми стали основою для формування сучасної парадигми міжнародного трудового права. Визначено, що міжнародне правове регулювання праці на сьогодні має такі сучасні виклики, як трудова міграція, зростання неформальної зайнятості, впровадження цифрових технологій, нестабільність ринку праці внаслідок збройних конфліктів і пандемій, що обумовлює потребу у перегляді підходів до реалізації міжнародних стандартів у сфері праці.

Ключові слова: *міжнародно-правове регулювання праці, міжнародне трудове право, міжнародна організація праці, міжнародні соціальні стандарти, конвенції.*

Melnyk V. P. International labor regulation: modern challenges and prospects

The article examines the features of international labor regulation as an important tool for ensuring labor rights in a globalized world. It is established that international labor regulation is a special interdisciplinary legal institution of international law and the main legal institution of international labor law, which is designed to ensure the practical implementation of unified legal standards in the field of labor,

regardless of national characteristics and the level of economic development of states. The main principles, sources and mechanisms for implementing international labor law in the field of international labor regulation are analyzed. Special attention is paid to the specifics of the implementation of international standards in the legal system of Ukraine. The prospects for the development of international labor law in the context of the latest socio-economic challenges are outlined. The sources of international labor law through which international labor regulation is carried out are investigated. It is emphasized that the sources of international labor law through which international legal regulation of labor is carried out have a high degree of their systematicity, but individual provisions require adaptation to the latest realities, in particular in the aspects of non-standard employment, protection of the rights of digital platform workers, gender equality, prevention of discrimination, etc. It is emphasized that the International Labor Organization is one of the main actors in the field of international labor regulation and its norms have become the basis for the formation of the modern paradigm of international labor law. It is determined that international legal regulation of labor today has such modern challenges as labor migration, growth of informal employment, introduction of digital technologies, instability of the labor market as a result of armed conflicts and pandemics, which necessitates the need to revise approaches to the implementation of international standards in the field of labor.

Key words: *international legal regulation of labor, international labor law, international labor organization, international social standards, conventions.*

Вступ. Криза світової економіки та спричиненні нею такі негативні наслідки, як різке зростання рівня безробіття, масові скорочення працівників, зменшення розмірів заробітної плати свідчить про проблеми правового регулювання у сфері праці як на міжнародному так і на національних рівнях. Тому в умовах глобалізації, посилення міграційних процесів, розвитку транснаціональних корпорацій та цифрової економіки виникає потреба у формуванні ефективної системи міжнародно-правового регулювання праці. Оскільки предметом правового регулювання в міжнародному трудовому праві є правовідносини між суб'єктами міжнародного права, то очевидно, що вирішення таких проблем у сфері застосування праці на міжнародному рівні можливе лише за допомогою ефективної міждержавної співпраці. Також у міждержавних відносинах у сфері праці неухильно зростає роль і значення міжнародних організацій як важливої форми узгодження дій держав. На сучасному етапі світового розвитку міжнародно-правове регулювання праці виступає важливим засобом наддержавного захисту праці, що діє в інтересах усіх працівників, незалежно від громадянства. Актуальність теми зумовлена глобалізацією та трансформацією міжнародного ринку праці та посиленням світових міграційних процесів. Відповідно зростання трудової міграції вимагає ефективного захисту трудових прав працівників - мігрантів. Прикметно зауважити, що проблемні питання трудової міграції є актуальними, як для держав які експортують робочу силу, так і для держав, які таку робочу силу приймають. З огляду на вищезазначене, в умовах сьогодення виникає потреба науково-теоретичного дослідження значення міжнародно-правового регулювання праці на міжнародному ринку праці. У юридичній літературі вивченням проблемних питань міжнародного регулювання праці та його впливу на міжнародний ринок праці у тій чи іншій мірі досліджували такі вчені-юристи як: Н.Б. Болотіна, В.В. Бонтлаб, А.С. Довгерт, С.С. , О.В. Києвець, С.С. Лукаш, О.І. Процевський, В.О. Процевський, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та ін. Незважаючи на вагомий вклад наукових здобутків цих та інших науковців порушена проблематика потребує науково-теоретичного дослідження поняття міжнародного правового регулювання праці, з метою розкрити його суть і специфіку та впливу на міжнародний ринок праці.

Метою даної **статті** є науково-теоретичне дослідження ключових елементів міжнародно-правового регулювання праці, а також з'ясування його ролі у формуванні правових механізмів захисту трудових прав працівників.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи наукове дослідження насамперед потрібно розкрити саме поняття «міжнародно-правове регулювання праці». Слід підкреслити, що зміст цього поняття визначається через сукупність правових норм значної кількості конвенцій та інших міжнародних нормативно-правових актів. Варто зазначити, що в юридичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «міжнародно-правове регулювання праці». На думку окремих вітчизняних науковців міжнародно-правове регулювання праці – це встановлена міжнародними правовими актами (договорами) система стандартів щодо регулювання праці, яку держави, що приєдналися до відповідного міжнародного договору (ратифікували його), використовують у національному трудовому законодавстві [1, с. 112]. Вивчаючи міжнародно-правовий статус трудових мігрантів, український вчений О.В. Києвець визначає міжнародно-правове регулювання праці як регулювання умов праці міжнародно-правовими актами [2, с. 43]. На думку широкого кола науковців міжнародно-правове регулювання праці – це система норм і принципів, закріплених у міжнародних договорах, конвенціях, рекомендаціях та інших актах, які визначають основні стандарти праці, права та обов'язки працівників і роботодавців, а також механізми захисту трудових прав на міжнародному рівні. Основною метою здійснення міжнародно-правового регулювання праці є забезпечення гідних умов праці, соціальної справедливості, захисту трудових прав людини та сприяння соціальному діалогу між працівниками, роботодавцями і державою. Міжнародно-правове регулювання праці становить собою регламентацію за допомогою міждержавних угод відносин з приводу застосування найманої праці, поліпшення її умов, охорони праці, захисту індивідуальних і колективних інтересів працівників. [3, с. 28]. Окрім права на працю у міжнародних актах і конституціях держав встановлюється цілий «пакет» трудових прав. Цей перелік не є вичерпним та має тенденцію до збільшення. Як зазначають окремі відомі правознавці, право на працю має основоположний, фундаментальний характер, з нього постають усі інші трудові права. Так, В.В. Бонтлаб указує на те, що серед конституційних прав і свобод людини провідне місце посідають право на працю та інші тісно пов'язані з ним соціальні права [4, с. 87].

Важливою особливістю міжнародно-правового регулювання праці полягає в наявності спеціального юридичного механізму, за допомогою якого здійснюється таке регулювання. І головним елементом такого механізму являються соціальні стандарти як результат міжнародного регулювання праці та соціальна стандартизація, як діяльність кожної окремої держави. Тому реалізація прав людини в сфері застосування праці вимагає встановлення на державному рівні певних мінімальних соціальних стандартів як відправних показників для подальшого визначення рівня їх забезпеченості. Зокрема, йдеться про визначення таких соціальних стандартів, як нормативи щодо прожиткового рівня, "порогу" бідності, гарантованого мінімуму медико-соціальної допомоги. Щодо трудових прав такими стандартами є встановлення мінімального віку прийняття на роботу, максимального робочого часу, скороченого робочого часу для певних категорій, мінімальної заробітної плати, мінімального часу відпочинку, мінімально допустимих вимог щодо охорони праці тощо. В юридичній літературі система міжнародних стандартів визначається як досвід країн і Україні варто вивчати та запозичувати його. Варто зауважити, що більшість міжнародних стандартів у сфері праці будуть залишатись для громадян України декларативними до поки наша держава за допомогою ефективної економічної політики не підніме соціально-економічний рівень життя населення достатній для забезпечення умов Європейською соціальною хартією. Варто зауважити, що ідея міжнародно-правового регулювання праці з'явилась на початку XIX століття. Її вперше запровадив соціаліст-утопіст Р. Оуен, який звернувся до урядів окремих держав з пропозицією розробити міжнародне законодавство про працю. Важливий етап становлення міжнародного регулювання праці пов'язаний з утворенням у 1919 році Міжнародної організації праці (далі по тексту МОП). Саме результати нормотворчої діяльності МОП позитивно вплинули на національні законодавства щодо захисту соціальних прав працівників, встановлення задовільних умов праці, соціального страхування, тощо. Потрібно зауважити становлення та розвиток міжнародно-правового регулювання праці стимулював

процеси міжнародного захисту прав людини. Завдяки таким процесам виникло міжнародне трудове право (далі по тексту МТП). - галузь міжнародного права. Як відомо відмінними рисами кожної галузі права є її джерела. Природньо, що джерелами МТП насамперед є фундаментальні міжнародно-правові акти ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, конвенції та рекомендації МОП про працю, а також двосторонні та багатосторонні міждержавні угоди. Якщо розкривати міжнародно-правове регулювання праці через систему джерел права МТП, залежно від юридичної сили міжнародних нормативно-правових актів то воно має як обов'язковий так і рекомендаційний характер. Норми МТП втілюються у національне законодавство України через імплементацію міжнародних зобов'язань. Розбудова соціальної держави, а також євроінтеграційні процеси в Україні, прямо впливають на імплементацію міжнародних стандартів праці. Питання імплементації та адаптації законодавства відповідно міжнародних стандартів є визначальним для України. Обраний нашою державою європейський вектор розвитку зобов'язує нас привести національне законодавство відповідно європейським міжнародним стандартам. Згідно ст. 9 Конституції України, ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства [5].

Фундаментальним джерелом міжнародного трудового права є Загальна декларація прав людини 1948 року. Слід зазначити що положення цієї декларації в міжнародно правовому регулюванні праці займають основоположне значення. Так у ст. 23 закріплюється право кожної людини на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці і на захист від безробіття; право кожного на рівну оплату за рівну працю, справедливу і задовільну винагороду. [6]. Не менш важливим джерелом МТП є міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, оскільки його положення визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Держави, які беруть участь у цьому пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема: винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим: справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; однакову для всіх можливість просування в роботі на більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу, оплачувану періодичну відпустку і винагороду за святкові дні (ст. 7). Ст. 10 пакту закріплює обов'язок надавати оплачувану відпустку з достатньою допомогою по соціальному забезпеченню матерям протягом розумного періоду до і після пологів, а також гарантії для захисту від економічної експлуатації дітей та підлітків і встановлення державами вікової межі, нижче якої використання дитячої праці забороняється та карається законом. Також Міжнародний пакт в ст. 8 закріплює заборону на приневолення до примусової чи обов'язкової праці. [7]. Одними із найважливіших джерел міжнародного трудового права є конвенції та рекомендації МОП, яка є спеціалізованою установою ООН та завданням якої є формулювання міжнародних норм у галузі праці і їх реалізація. Результатом правотворчої діяльності МОП є низка міжнародних актів, які торкаються прав людини, заборони примусової чи обов'язкової праці, свободи асоціацій, ліквідації дискримінації у галузі праці і зайнятості, реалізації принципу рівної винагороди за рівну працю, безпеки і гігієни праці, відпочинку, відпусток тощо. До таких варто віднести наступні: конвенція №87 про свободу асоціації та захист права на організацію; конвенція №98 про право на організацію і ведення колективних переговорів; конвенція №100 про рівну оплату праці; конвенція №111 про дискримінацію в галузі праці та занять; конвенція № 118 про рівність громадян країни і іноземців і осіб без громадянства у сфері соціального забезпечення; конвенція № 95 про охорону заробітної плати; конвенція № 52 про щорічні оплачувані відпустки; конвенція № 122 про політику у сфері зайнятості, тощо. Важливу роль для міжнародно-правового регулювання праці на теренах європейського співтовариства відіграють нормативно-правові акти Європейського Союзу, що регламентують стандарти праці, умови зайнятості, рівність і недискримінацію, оскільки одним із основних завдань Співтовариства є сприяння зайнятості, поліпшення умов життя і праці людей. Так,

до прикладу, державами-членами Європейського Союзу, було прийнято Хартію основних соціальних прав робітників 1989 р., що також відома, як "Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників. Основне її завдання - захист основних соціальних прав працівників у Європейському Союзі, сприяння соціальному прогресу та забезпечення європейських стандартів у сфері праці.Своїм змістом цей документ гарантує свободу пересування працівників у межах ЄС, передбачає право на працевлаштування на будь-якій роботі в межах ЄС на основі національного режиму місцевих працівників щодо доступу до праці, її умов і соціального захисту; гармонізацію умов проживання в державах – членах ЄС, тощо. [8]. Європейська соціальна хартія (1961 р., переглянута у 1996 р.) є одним із важливих нормативно-правових актів Ради Європи в сфері міжнародного регулювання праці. Варто зауважити, що на початок XXI ст. її підписали більшість держав-членів Ради Європи. Хартія за своїм змістом встановлює такі права і принципи: кожен повинен мати можливість заробляти собі на життя шляхом вільного вибору професій і занять, право на справедливі і безпечні умови праці, право на справедливу винагороду, право на соціальне забезпечення, тощо. Громадяни будь-якої держави – учасника Хартії мають право на будь-яку роботу, що приносить прибуток на території іншої держави – учасника Хартії на засадах рівності з її громадянами, маючи при цьому право на захист і допомогу для себе і членів своїх сімей і т.д. Для цього держави повинні застосовувати існуючі правила у ліберальному дусі, спростити формальності і ліквідувати судові витрати іноземних робітників, лібералізувати правила регулювання праці іноземців, визнати право залишати країну і займатись діяльністю, що приносить прибуток на території іншої країни (ст. 18). Працівникам-мігрантам повинно бути забезпечено доступ до послуг з метою надання їм допомоги, забезпечення їх від'їзду, переміщення, необхідних медичних і гігієнічних послуг, національного режиму по відношенню до заробітної плати, членства в профспілках, житла, оподаткування, судових процедур (ст. 19). Цим документом гарантовано право на професійну орієнтацію, професійну підготовку, що безпосередньо має вплив на працевлаштування [9].

Аналізуючи зміст вищевказаних міжнародно-правових актів можна констатувати, що міжнародно-правове регулювання праці є особливим міжгалузевим правовим інститутом міжнародного права, що охоплює сукупність норм і принципів, які регулюють правовідносини у сфері застосовування праці на наднаціональному рівні. Його основною метою є забезпечення гідних умов праці, захисту прав працівників, а також формування універсальних стандартів у сфері працевлаштування, охорони праці, соціального забезпечення та професійної свободи.

Висновок. У результаті проведеного дослідження встановлено, що міжнародно-правове регулювання праці є особливим міжгалузевим правовим інститутом міжнародного права та основним правовим інститутом міжнародного трудового права, що покликаний забезпечити практичну реалізацію уніфікованих правових стандартів у сфері праці, незалежно від національних особливостей та рівня економічного розвитку держав. Одним із основних суб'єктів у цій сфері виступає Міжнародна організація праці, норми якої стали основою для формування сучасної парадигми міжнародного трудового права. Міжнародне правове регулювання праці на сьогодні має такі сучасні виклики, як трудова міграція, зростання неформальної зайнятості, впровадження цифрових технологій, нестабільність ринку праці внаслідок збройних конфліктів і пандемій, що обумовлює потребу у перегляді підходів до реалізації міжнародних стандартів у сфері праці. На практиці зберігається значна різниця між декларативністю міжнародних норм і рівнем їх фактичної імплементації в національних правових системах. Особливо гостро ці проблеми проявляються в Україні, де існує потреба не лише у нормативному закріпленні міжнародних стандартів, а й у забезпеченні ефективних механізмів контролю, правозастосування та соціального діалогу. Результати аналізу джерел міжнародного трудового права через які здійснюється міжнародне правове регулювання праці свідчать про високий ступінь їх системності, але окремі положення потребують адаптації до новітніх реалій, зокрема в аспектах нестандартної зайнятості, захисту прав працівників цифрових платформ, гендерної рівності, запобігання дискримінації, тощо. На нашу

думку у перспективі міжнародно-правове регулювання праці має розвиватися за наступними напрямками: поглиблення інтеграційних процесів у сфері стандартів праці на рівні регіональних об'єднань (зокрема ЄС); розширення обсягів зобов'язань держав через ратифікації та подальші імплементації нових універсальних міжнародних договорів; забезпечення ефективного моніторингу виконання зобов'язань та посилення ролі працівника як суб'єкта міжнародно-правового захисту.

Список використаних джерел:

1. Трудове право України: Підручник / За ред. Н.Б. Болотіної, Г.І. Чанишевої. К.: Знання, 2001. С. 420.
2. Київець О. В. Міжнародно-правовий статус трудових мігрантів. *Юридичний журнал*. Київ: Юстініан. 2004. № 4. С. 42–47.
3. Лукаш С.С. Міжнародно-правове регулювання в сфері праці. *Юридична наука і практика.* К., 2011. № 2. С. 28.
4. Бонтлаб В.В. Конституційні засади захисту трудових прав: науково-теоретичний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2018. № 4. С. 87.
5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12.1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 21.05.2025).
7. Про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний пакт ООН від 16.12.1966 р. № 995_042. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 17.04.2025).
8. Хартія основних соціальних прав робітників від 09 грудня 1989 р., № 994_044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044#Text (дата звернення: 21.04.2025).
9. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія Ради Європи від 03.05.1996 р. № 994_062. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 24.05.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

СЕМЕНЮК А. Л.,
аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін
(Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 351.74(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.11

ПОЛІЦЕЙСЬКІ ПОСЛУГИ І ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з недосконалістю термінологічного апарату, застосованого у Законі України «Про Національну поліцію» [1]. Аналіз супровідних до проєкту Закону України «Про Національну поліцію» (реєстр. № 2282 від 13.05.2015 р.) [2] та проєкту Закону України «Про поліцію і поліцейську діяльність» (реєстр. № 2282-1 від 20.05.2015 р.) [3] свідчить про принципово різні підходи до визначення такого наріжного питання, як завдання поліції. При цьому автори альтернативного до проєкту № 2282 (згодом прийнятого і нині діючого Закону України «Про Національну поліцію») – законопроєкту № 2282-1, народні депутати України, обґрунтовуючи необхідність прийняття свого проєкту, посилаються на високу його оцінку з боку Директорату з прав людини Ради Європи, Бюро з демократичних інституцій і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ, Консультативної місії ЄС з реформування сектору безпеки (EUAM), Вищої школи поліції Німеччини [4].

Зазначають і про те, що «взятий до уваги досвід законодавчого регулювання поліцейської діяльності держав «сталої» демократії (Канада, Сполучене Королівство, ФРН, Австрія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Португалія) та держав «молодої» демократії (Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Молдова)» [4].

Але після цього робиться висновок, що не слідує логічно з попередніх аргументів. Вказаний висновок зроблено стосовно того, що «основною функцією органів поліції є надання суспільству послуг з підтримання публічного порядку». Але цей висновок не слідує з досвіду законодавчого регулювання поліцейської діяльності інших держав (цитати з деяких законів надаються у тексті даної статті). В усіх знайдених іноземних законах про поліцейську діяльність чітко зазначені завдання поліції, і вони означають конкретні види діяльності, а не надання послуг з приводу здійснення такої діяльності. Такий самий підхід було застосовано законодавцем, наприклад, у Законі України від 20.12.1990 р. № 565-XII «Про міліцію» [5]. Тобто, автори альтернативного законопроєкту умисно наводять недостовірну інформацію у пояснювальній записці.

У подальшому – при розгляді урядового законопроєкту № 2282, що нині є діючим Законом України «Про Національну поліцію» – альтернативний проєкт було заслухано і знято з розгляду, але ідея його щодо визначення завдань поліції як надання послуг «не вмерла», а була перенесена до вже прийнятого у першому читанні урядового законопроєкту № 2282.

Ключові слова: *Національна поліція; завдання поліції; реалізація державної політики; поліцейські послуги; дотримання прав людини.*

Semeniuk A. L. Police services and respect for human rights in the activities of the National Police

The article examines the problems associated with the imperfection of the terminological apparatus used in the Law of Ukraine "On the National Police" [1]. An analysis of the accompanying documents to the draft Law of Ukraine "On the National Police" (Reg. No. 2282 of 05.13.2015) [2] and the draft Law of Ukraine "On the Police and Police Activities" (Reg. No. 2282-1 of 05.20.2015) [3] indicates fundamentally different approaches to defining such a key issue as the tasks of the police. At the same time, the authors of the alternative to draft law No. 2282 (later adopted and currently in force as the Law of Ukraine "On the National Police") – draft law No. 2282-1, the People's Deputies of Ukraine, justifying the need to adopt their draft, refer to its high assessment by the Directorate for Human Rights of the Council of Europe, the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), the EU Advisory Mission for Security Sector Reform (EUAM), and the German Police College [4].

It is also noted that "the experience of legislative regulation of police activities in the states of "stable" democracy (Canada, the United Kingdom, Germany, Austria, the Netherlands, Belgium, Spain, Portugal) and the states of "young" democracy (Poland, the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Croatia, Moldova) was taken into account" [4].

But after this, a conclusion is made that does not follow logically from the previous arguments. The indicated conclusion is made regarding the fact that "the main function of police bodies is to provide society with services to maintain public order". But this conclusion does not follow from the experience of legislative regulation of police activities in other states (quotes from some laws are provided in the text of this article). In all found foreign laws on police activities, the tasks of the police are clearly indicated, and they mean specific types of activities, and not the provision of services in connection with the implementation of such activities. The same approach was applied by the legislator, for example, in the Law of Ukraine of 20.12.1990. No. 565-XII "On the Militia" [5]. That is, the authors of the alternative bill deliberately provide inaccurate information in the explanatory note.

Later, during the consideration of the government bill No. 2282, which is currently the current Law of Ukraine "On the National Police", the alternative bill was heard and removed from consideration, but its idea of defining the tasks of the police as the provision of services "did not die", but was transferred to the government bill No. 2282, which had already been adopted in the first reading.

Key words: *National Police; police tasks; implementation of state policy; police services; respect for human rights.*

Постановка проблеми. Важливе місце при розгляді питань, пов'язаних з дотриманням прав людини в діяльності Національної поліції України, посідає питання термінологічного апарату, застосованого в Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII (далі – Закон № 580) [1].

Треба звернути увагу на зміну пріоритетів в діяльності вітчизняних поліцейських: у процесу прийняття законопроєкту «Про Національну поліцію» (реєстр. № 2822 від 13.05.2015 р.) відбулося зміщення акценту з виконання працівниками поліції своїх встановлених законом обов'язків, повноважень на – «надання поліцейських послуг» у тих самих сферах їх діяльності.

Наголошуємо, що дане питання слід розглядати комплексно, з урахуванням досвіду зарубіжних країн. Крім того, необхідно звернутися до історії прийняття Закону № 580.

Стан дослідження. Дослідженням розглядуваних у статті питань у свій час займались такі вітчизняні вчені, як Д.С. Денисюк, І.В. Зозуля, Д. Йосифович, О.В. Кузьменко, Д.М. Ластович, А. Овчаров, О.С. Проневич, В.М. Сороко, В.А. Троян Але станом на сьогодні немає жодних змін у законодавчому регулюванні означених питань.

Мета статті полягає у здійсненні порівняльно-правового аналізу положень законодавства України та інших європейських держав щодо визначення завдань діяльності поліції.

Виклад основного матеріалу. У первинній редакції законопроєкту «Про Національну поліцію» (реєстр. № 2822 від 13.05.2015 р.) стаття 2 містила таку норму:

«1. Завданнями Національної поліції є реалізація державної політики у сферах:

1) забезпечення громадської безпеки та публічного порядку;

2) охорони та захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

3) протидії злочинності;

4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або інших надзвичайних ситуацій потре¬бують такої допомоги (поліцейські послуги)» [2].

Але після прийняття цього проєкту у першому читанні, після редакційних правок профільним комітетом (Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності) до другого читання дана норма вже виглядає наступним чином (так само, як у діючому Законі України «Про Національну поліцію»):

«1. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

1) забезпечення публічної безпеки і порядку;

2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

3) протидії злочинності;

4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або інших надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги» [1].

Тобто, у первинній редакції законопроєкту термін «поліцейські послуги» стосувався тільки завдань поліції, передбачених у пункті 4 частини першої його статті 2: «надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або інших надзвичайних ситуацій потре¬бують такої допомоги (поліцейські послуги)». А вже в редакції профільного комітету всі без виключення завдання поліції названі «поліцейськими послугами».

Ініціатива таких концептуальних змін належить народному депутату України VIII скликання Чумаку В.В. Саме так зафіксовано у порівняльній таблиці до проєкту Закону України «Про Національну поліцію», підготовленій до другого читання, яке відбулося 02 липня 2015 року.

Однак, дані зміни були, фактично, лише «враховані комітетом» на його засіданні 1 липня 2015 року. При цьому, на сайті парламенту наявний лише скорочений висновок: «Рекомендувати Верховній Раді України прийняти законопроєкт в другому читанні та в цілому» [6]. Тобто дану поправку не було проголосовано на засіданні Верховної Ради України.

Таким чином, на друге читання було винесено змінений концептуально текст законопроєкту, і розглядувані нами зміни не були предметом обговорення парламентом на його засіданні.

Але, відповідно до вимог ч. 2 ст. 116 Регламенту Верховної Ради України головний комітет, як виняток, може прийняти рішення про врахування внесених пропозицій і поправок, що не були предметом розгляду в першому читанні, якщо про необхідність їх внесення було:

– зазначено у висновках цього головного комітету та/або експертного підрозділу Апарату Верховної Ради і

– оголошено головуючим на пленарному засіданні під час розгляду такого законопроєкту у першому читанні (Закону) [7].

Внесення змін до формулювань, наведених у статті 2 законопроєкту (щодо завдань Національної поліції), не було предметом розгляду в першому читанні, що підтверджується змістом стенограми засідання Верховної Ради України № 42, що відбулося 21 травня 2015 року [8].

Але Закон № 580, із врахованими профільним комітетом поправками, не зважаючи на порушення норм Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», було прийнято у другому читанні та в цілому (згідно стенограми на веб-сайті Верховної Ради України, о 18:34:22 02 липня 2015 року) [9], без обговорення змісту запропонованих народним депутатом В.В. Чумаком і підтриманих лише на засіданні вказаного Комітету концептуальних змін щодо характеру діяльності Національної поліції України.

Таким чином, законодавець шляхом прийняття Закону України «Про Національну поліцію» ототожнив питання реалізації співробітниками поліції державної політики у визначених законом сферах життєдіяльності суспільства і держави з наданням послуг у тих самих сферах.

Отже, відбулася зміна концепції діяльності Національної поліції України: перетворення обов'язків поліцейських здійснювати свою діяльність в усіх передбачених статтею 2 Закону № 580 сферах – на надання послуг «за замовленням». Вважаємо це абсолютно неприпустимим фактом.

Слід згадати, що відповідно до статті 2 Закону України «Про міліцію» основними її завданнями було вказано: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; охорона і забезпечення громадського порядку; виявлення кримінальних правопорушень; участь у розкритті кримінальних правопорушень та розшуку осіб, які їх вчинили, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством; забезпечення безпеки дорожнього руху тощо [5].

Навіть якщо його вважати застарілим, «радянським», все одно його положення щодо визначення завдань міліції як правоохоронного органу держави відповідають сучасному законодавству інших європейських держав.

Зокрема, у статті 1 Закону Республіки Польща «Про поліцію» від 06.04.1990 р. закріплено: «Основними завданнями Поліції є: 1) охорона життя та здоров'я людей, а також майна від протиправних посягань, що загрожують цим благам; 2) охорона безпеки та публічного порядку <…>; 3) ініціювання та організація заходів, що мають на меті запобігання вчиненню злочинів та проступків <…>; 4) викривання злочинів та проступків, а також переслідування осіб, які їх вчинили» і так далі [10].

Згідно статті 3 Закону Латвії від 04.06.1991 р. «Про поліцію» завданнями поліції є: забезпечення безпеки осіб та суспільства; припинення злочинних діянь та інших порушень закону; розкриття злочинних діянь, розшук осіб, що вчинили злочинні діяння; надання в установленому порядку допомоги установам, приватним особам та об'єднанням осіб в захисті їх прав і реалізації визначених для них законом обов'язків; виконання в межах своєї компетенції адміністративних стягнень та кримінальних покарань [11].

Згідно статті 11 Закону Республіки Молдова від 27.12.2012 р. № 320 «Про діяльність поліції та статус поліцейського» поліція складається з Поліції по боротьбі зі злочинністю та Поліції громадського порядку, що виконують такі завдання:

a) Поліція по боротьбі зі злочинністю (кримінальна поліція) – забезпечення <…> розслідування злочинів, встановлення та у разі необхідності розшуку осіб, які їх вчинили;

b) Поліція громадського порядку – підтримка, забезпечення та відновлення громадського порядку та безпеки, забезпечення безпеки людей, попередження злочинів та правопорушень [12].

Проведений аналіз свідчить про відсутність визначення завдань поліції як «надання поліцейських послуг» у вказаних вище законодавчих актах. Аналогічно – і в законах інших європейських держав (Великобританії, Іспанії, Німеччини, Франції, Нідерландів, Португалії тощо).

Серед актів підзаконного рівня вітчизняного законодавства слід звернути увагу на розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 р. № 1118-р, яким було ухвалено Концепцію першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [13].

На неї є посилання в тексті Пояснювальної записки до законопроєкту № 2282, і є також згадка про Концепцію першочергових заходів з реформування системи Міністерства внутрішніх справ [14].

Серед очікуваних результатів від реалізації Концепції першочергових заходів з реформування системи Міністерства внутрішніх справ вказувалося «підвищення якості надання правоохоронних послуг» [13]. При цьому жодного визначення даного терміну в законодавстві України не було і немає. Дана Концепція втратила чинність на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1023-р від 15.11.2017 року.

Разом із тим, слід наголосити, що в ухваленій замість цієї Концепції Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року термін «послуга» присутній, його використано 16 разів у тексті Стратегії. Так, вперше він з'являється у Розділі «Загальна частина» у зв'язку з констатацією такого факту: «Ключові виклики, які на сьогодні стоять перед органами системи МВС, безпосередньо пов'язані з її компетентністю в забезпеченні безпеки громадян та суспільства, здатністю протистояти злочинності, забезпечувати прозоре надання якісних послуг» [15].

А всі інші 15 разів використання терміну «послуги» щодо перспектив розвитку органів системи МВС України (тобто і Національної поліції України в тому числі) стосуються виключно питань надання якісних адміністративних послуг [15].

Тобто Уряд України, будучи суб'єктом законодавчої ініціативи законопроєкту № 2822, не вважає доцільним наявність у правовому полі терміну «поліцейські послуги» чи «правоохоронні послуги». Ініціатива його введення належить тільки народним депутатам України

Дана теза підтверджується також наявністю альтернативного законопроєкту «Про поліцію і поліцейську діяльність» (реєстр. № 2822-1 від 20.05.2015 р.), адже у тексті альтернативного законопроєкту присутній термін «поліцейські послуги». Хоча запровадження в правове поле українського законодавства цього терміну нічим не обґрунтовується.

Виникає питання: наскільки якісно поліція може виконувати свої законодавчо встановлені повноваження, якщо це всього лише «послуги»?

Обов'язку одного суб'єкта правовідносин кореспондує право іншого суб'єкта. Обов'язок має бути виконаний в будь-якому випадку.

Суб'єкт надання послуги надає послугу відповідно до умов надання послуги. І має можливість відмовити у її наданні, за наявності підстави в законі. Або за наявності прогалини в законі.

Як відзначає у своєму ґрунтовному дослідженні «Поліцейські послуги в законодавстві України та на практиці» доктор юридичних наук, професор І.В. Зозуля, в Законі відсутнє як будь-яке визначення означених "поліцейських послуг", так і їх елементарний перелік [16].

Але це не є перешкодою, на думку законодавця, для Міністра внутрішніх справ України, який відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 16 Закону № 580 забезпечує формування державної політики у сфері надання поліцейських послуг та контролює її реалізацію поліцією, так і для керівника поліції, який відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 22 Закону № 580 вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ України пропозиції щодо формування державної політики у цій сфері [1].

Висновки.

1. Закон № 580 з порушенням норм Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» було прийнято у другому читанні та в цілому без обговорення змісту підтриманих лише на засіданні вказаного Комітету концептуальних змін щодо характеру діяльності Національної поліції України.

2. Законодавець шляхом прийняття Закону України «Про Національну поліцію» ототожнив питання реалізації співробітниками поліції державної політики у визначених законом сферах життєдіяльності суспільства і держави з наданням послуг у тих самих сферах.

3. Ситуація правової невизначеності в сфері надання «поліцейських послуг» суперечить принципу верховенства права. У рішеннях Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини багато разів акцентувалося на недопущенні такої ситуації.

В подібних умовах виконання працівниками Національної поліції функції щодо дотримання прав людини, передбаченої у статті 7 Закону № 580, стає більш ніж примарним.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 30.07.2025).
2. Про Національну поліцію: проєкт Закону України (реєстр. № 2822 від 13.05.2015 р.). URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2822&skl=9 (дата звернення: 30.07.2025).
3. Про поліцію і поліцейську діяльність: проєкт Закону України (реєстр. № 2822-1 від 20.05.2015 р.). URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55253 (дата звернення: 30.07.2025).
4. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про поліцію і поліцейську діяльність» (реєстр. № 2822-1 від 20.05.2015 р.).: URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55253 (дата звернення: 30.07.2025).
5. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. № 565. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12#Text (дата звернення: 30.07.2025).
6. Висновок Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України від 01.07.2015 р. до проєкту Закону України «Про Національну поліцію» (реєстр. № 2822 від 13.05.2015 р.). URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc77_1?pf35401=343364&pcaption=%C2%E8%F1%ED%EE%E2%EE%EA%20%EA%EE%EC%B3%F2%E5%F2%F3%20%2001.07.2015 (дата звернення: 30.07.2025).
7. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. № 1861. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/conv#n919 (дата звернення: 30.07.2025).
8. Стенограма засідання № 42 Верховної Ради України від 21.05.2015 р., 11:29:49-11:47:03. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5888.html
9. Стенограма засідання № 60 Верховної Ради України від 02.07.2015 р., 17:34:05-18:35:15. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5941.html
10. Про поліцію: Закон Республіки Польща від 6 квітня 1990 року. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/Criminal%20justice /Poland.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
11. Про поліцію: Закон Латвії від 04.06.1991 р. URL: https://lawyer-khroulev.com/wp-content/uploads/2019/09/Zakon-Latvii-o-policii-ru.pdf (дата звернення: 30.07.2025).
12. Про діяльність поліції та статус поліцейського: Закон Республіки Молдова від 27.12.2012 р. № 320. URL: https://ofiterii.md/pravovaja-baza/socialnaja-zashhishhennost/zakon-o-dejatelnosti-policii-i-status/ (дата звернення: 30.07.2025).
13. Питання реформування органів внутрішніх справ України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 р. № 1118. URL: https://archive.khpg.org/police-reform/library/rozporyadzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform (дата звернення: 30.07.2025).
14. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про Національну поліцію» (реєстр. № 2822 від 13.05.2015 р.).: URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2822&skl=9 (дата звернення: 30.07.2025).
15. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 р. № 1023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80#n6 (дата звернення: 30.07.2025).
16. Зозуля І.В. Поліцейські послуги в законодавстві України та на практиці. *Форум права*. 2019. № 56 (3). С. 21-38. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.3362208 (дата звернення: 30.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

СОБОЛЬ Є. Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
ректор
(Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.42:342.9:004
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.12

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті здійснено комплексне дослідження інформаційно-правових механізмів регулювання агропромислового комплексу України та їх взаємозв'язку із системою юридичної відповідальності у сфері земельних правовідносин. Вихідним положенням є теза про те, що земля виступає не лише матеріальною основою аграрного виробництва, але й об'єктом права власності та користування, що потребує належного правового захисту. У сучасних умовах трансформаційних процесів особливого значення набуває використання інформаційних інструментів – цифрового ведення Державного земельного кадастру, електронних реєстрів, аграрних моніторингових систем та Національної інфраструктури геопросторових даних. Вони створюють передумови для забезпечення прозорості, стабільності й прогнозованості земельного обігу, сприяють підвищенню довіри між учасниками аграрного ринку та запобігають правовим конфліктам.

Окрему увагу приділено інституту юридичної відповідальності у сфері земельних відносин. Показано, що порушення у цій сфері можуть проявлятися у самовільному зайнятті земель, використанні їх не за цільовим призначенням, пошкодженні ґрунтів, незаконному відчуженні земель державної чи комунальної власності. За такі діяння законодавством передбачено цивільно-правову, адміністративну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність. При цьому найбільш поширеною та дієвою визнається адміністративна відповідальність, яка забезпечує оперативне реагування на масові правопорушення у сфері землекористування. Водночас виявлено проблеми законодавчого регулювання: дублювання та неузгодженість норм Земельного кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, нечіткість складів правопорушень, обмежений перелік адміністративних стягнень, а також недостатня визначеність дисциплінарної відповідальності посадових осіб.

У статті обґрунтовано, що ефективність застосування заходів відповідальності значною мірою залежить від функціонування сучасних інформаційно-правових систем, які дозволяють своєчасно виявляти порушення, формувати доказову базу та гарантувати невідворотність покарання. Перспективними напрямами удосконалення визначено впровадження технологій штучного інтелекту та Big Data для прогнозування наслідків землекористування, підвищення рівня кіберзахисту кадастрових і реєстраційних систем, а також інтеграцію національних цифрових платформ у європейський інформаційний простір.

Зроблено висновок, що поєднання сучасних інформаційно-правових механізмів із ефективною системою юридичної відповідальності є ключовою умовою сталого розвитку агропромислового комплексу, забезпечення прозорості земельного обігу, дотримання принципу верховенства права та належного захисту прав суб'єктів аграрних відносин.

Ключові слова: *агропромисловий комплекс, земельні правовідносини, інформаційно-правові механізми, інформаційні бази даних, Державний земельний кадастр, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, правове регулювання, електронне урядування, геопросторові дані, моніторинг земель, раціональне використання земель, землекористування, цифровізація земельних ресурсів, земельний контроль, земельна реформа.*

Sobol Ye. Yu. Information and legal mechanisms of regulation of the agro-industrial complex and responsibility in the sphere of land legal relations

The article presents a comprehensive study of the information and legal mechanisms for regulating the agro-industrial complex of Ukraine and their relationship with the system of legal responsibility in the field of land relations. The starting point is the thesis that land is not only the material basis of agricultural production, but also an object of ownership and use, which requires proper legal protection. In modern conditions of transformation processes, the use of information tools - digital management of the State Land Cadastre, electronic registers, agricultural monitoring systems and the National Geospatial Data Infrastructure - is of particular importance. They create the prerequisites for ensuring transparency, stability and predictability of land turnover, contribute to increasing trust between participants in the agricultural market and prevent legal conflicts.

Special attention is paid to the institution of legal liability in the field of land relations. It is shown that violations in this area can manifest themselves in the unauthorized occupation of land, its use for purposes other than its intended purpose, damage to soil, illegal alienation of state or municipal land. For such actions, the legislation provides for civil, administrative, criminal and disciplinary liability. At the same time, administrative liability is recognized as the most widespread and effective, which ensures a prompt response to mass violations in the field of land use. At the same time, problems of legislative regulation are identified: duplication and inconsistency of the norms of the Land Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses, vagueness of the components of offenses, a limited list of administrative penalties, as well as insufficient certainty of the disciplinary liability of officials.

The article substantiates that the effectiveness of the application of liability measures largely depends on the functioning of modern information and legal systems that allow for timely detection of violations, formation of an evidentiary base and guaranteeing the inevitability of punishment. Promising areas of improvement include the introduction of artificial intelligence and Big Data technologies for predicting the consequences of land use, increasing the level of cyber protection of cadastral and registration systems, as well as the integration of national digital platforms into the European information space.

It is concluded that the combination of modern information and legal mechanisms with an effective system of legal liability is a key condition for the sustainable development of the agro-industrial complex, ensuring transparency of land turnover, compliance with the principle of the rule of law and proper protection of the rights of subjects of agrarian relations.

Key words: *agro-industrial complex, land legal relations, information and legal mechanisms, information databases, State Land Cadastre, administrative responsibility, administrative offense, legal regulation, e-governance, geospatial data, land monitoring, rational land use, land use, digitalization of land resources, land control, land reform.*

Вступ. Агропромисловий комплекс України виступає однією з провідних галузей національної економіки, а його ефективний розвиток безпосередньо залежить від належного регулювання земельних відносин. Земля є не лише базовим ресурсом сільськогосподарського виробництва, а й об'єктом права власності та користування, що потребує чіткого правового захисту. Водночас сучасні трансформаційні процеси, цифровізація земельного кадастру, функціонування електронних реєстрів та відкритих даних у сфері агропромисловості актуалізують необхідність удосконалення інформаційно-правових механізмів регулювання.

Недостатня прозорість у веденні земельної документації, обмежений доступ до публічної інформації, наявність прогалин у правовому регулюванні та неоднозначність процедур адміністративної і кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства негативно впливають на ефективність управління земельними ресурсами. Особливої уваги потребує питання відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин, які мають масовий характер і створюють загрозу сталому розвитку агропромислового комплексу.

Таким чином, виникає необхідність комплексного наукового аналізу взаємозв'язку інформаційно-правових механізмів регулювання земельних відносин з інститутом юридичної відповідальності, що дасть змогу сформувати цілісну систему правових засад ефективного управління агропромисловим комплексом.

У науковій літературі проблематика адміністративно-правового регулювання земельних відносин, зокрема у контексті забезпечення законності, ефективного землекористування та застосування інформаційно-правових механізмів, отримала ґрунтовне висвітлення у працях В. Б. Авер'янова, В. І. Андрейцева, О. Ф. Андрійка, В. Г. Атаманчука, В. Г. Афанасьєва, О. М. Бандурки, І. Л. Бачило, Ю. П. Битяка, Д. М. Гвішіані, В. К. Гіжевського, І. П. Голосніченка, Г. Г. Забарного, Р. А. Калюжного, Л. В. Коваля, М. В. Коваля, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Б. П. Курашвілі, Б. М. Лазарєва, А. В. Оболонського, А. М. Омарова, О. О. Погрібного, В. Д. Рудашевського, М. В. Шульги та інших учених.

Мета статті полягає у дослідженні інформаційно-правових механізмів регулювання земельних відносин в агропромисловому комплексі України та визначенні ролі адміністративної відповідальності як ключового інструменту забезпечення законності у сфері землекористування, а також у виявленні проблем чинного законодавства та окресленні напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Агропромисловий комплекс України займає стратегічне місце в економічній системі держави, оскільки формує продовольчу безпеку, забезпечує значну частку валютних надходжень та є базою для розвитку суміжних галузей. Ефективне функціонування цього сектору залежить від належної організації земельних правовідносин, які виступають первинною основою аграрного виробництва. У сучасних умовах особливої актуальності набуває застосування інформаційно-правових механізмів, що здатні забезпечити прозорість, стабільність та прогнозованість аграрних процесів.

Під інформаційно-правовими механізмами слід розуміти комплекс правових норм та інформаційних технологій, спрямованих на організацію і регулювання земельних відносин у сфері агропромислового виробництва. Вони виступають інструментом реалізації державної політики у галузі землекористування, а також засобом захисту прав суб'єктів господарювання та громадян. Згідно із Земельним кодексом України [1], інформаційна відкритість та доступність відомостей про землі є однією з гарантій законності у сфері землекористування. Саме тому Державний земельний кадастр і відповідні реєстраційні системи є основними елементами правової інфраструктури земельних відносин.

Державний земельний кадастр забезпечує, насамперед, реалізацію прав власників і землекористувачів земельних ділянок, регулювання земельних відносин та управління земельними ресурсами, організацію раціонального використання та охорони земель, здійснення землеустрою, контроль за використанням та охороною земель тощо [2]. Державний земельний кадастр сприяє фіксації кількісних і якісних характеристик земель, їх правового режиму та меж. Його ведення у цифровій формі створює умови для прозорого ринку землі,

підвищує довіру між учасниками аграрного обігу та запобігає спорам щодо прав власності й користування. Наявність кадастрового номеру як унікального ідентифікатора земельної ділянки є важливим елементом правової визначеності. У свою чергу, закон України «Про державний земельний кадастр» встановлює принципи його ведення, серед яких — достовірність, повнота та публічність відомостей [3]

Вагоме значення для розвитку інформаційно-правових механізмів має запровадження Єдиної державної електронної системи управління земельними ресурсами, яка інтегрує відомості про право власності, оренду, емфітевзис, сервітут та інші форми землекористування. Вона є важливим кроком у напрямку цифровізації земельних правовідносин, оскільки забезпечує оперативний доступ до офіційних даних та унеможливлює дублювання чи приховування інформації.

Окрему групу інформаційно-правових інструментів становлять аграрні реєстри та системи моніторингу. Йдеться, зокрема, про автоматизовані системи спостереження за станом ґрунтів, водних ресурсів, рівнем екологічного навантаження та ефективністю аграрного виробництва. Закон України «Про Національну інфраструктуру геопросторових даних» закріпив правові засади створення єдиної інформаційної системи, що дозволяє інтегрувати кадастрові, картографічні та інші просторові дані [4]. Це сприяє не лише ефективному управлінню земельними ресурсами, а й виконанню міжнародних зобов'язань України у сфері охорони довкілля та раціонального природокористування.

Поряд із розвитком інформаційних інструментів особливе значення у сфері земельних правовідносин має система юридичної відповідальності. Порушення у цій галузі можуть виражатися у самовільному зайнятті земельних ділянок, використанні їх не за цільовим призначенням, пошкодженні ґрунтів, ухиленні від державної реєстрації прав або незаконному відчуженні земель державної та комунальної власності. Законодавством України за такі дії передбачено цивільно-правову, адміністративну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність.

Серед зазначених видів відповідальності провідне місце належить адміністративній, адже саме вона покликана забезпечувати оперативне реагування на більшість правопорушень у сфері землекористування. Основною її формою є штрафні санкції, що застосовуються за порушення правил раціонального використання та охорони земель.

Аналіз сучасного стану законодавства України щодо адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин дозволяє виявити низку проблем, які знижують ефективність її практичного застосування. Зокрема, це: дублювання та неузгодженість приписів Земельного кодексу України (ЗКУ), Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та низки спеціальних законів; надмірна загальність та декларативність формулювань складів адміністративних правопорушень; обмежений перелік адміністративних стягнень; розбіжності між ЗКУ та КУпАП як у переліку земельних правопорушень, так і в самому формулюванні складів [5, с. 260].

Ці недоліки свідчать про необхідність вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства, адже саме адміністративна відповідальність має бути основним механізмом превенції та оперативного реагування у сфері земельних правовідносин [5, с. 260].

Водночас інші види відповідальності мають додатковий, спеціалізований характер. Цивільно-правова відповідальність реалізується через відшкодування шкоди власнику чи користувачу земельної ділянки. Кримінальна застосовується за найбільш небезпечні діяння — незаконне заволодіння землями, підроблення документів, зловживання владою під час розпорядження землями державної чи комунальної власності. Дисциплінарна відповідальність стосується посадових осіб органів влади та місцевого самоврядування у випадку неналежного виконання контрольних функцій; водночас ст. 211 ЗКУ її прямо не передбачає, що зумовлює правову невизначеність у застосуванні цього виду санкцій [5, с. 261].

Ефективність застосування заходів відповідальності значною мірою залежить від функціонування інформаційно-правових систем. Саме цифрові кадастрові інструменти та реєстраційні бази забезпечують своєчасне виявлення правопорушень, формують доказову

базу у судових спорах та гарантують невідворотність покарання. Інтеграція інформаційних ресурсів дозволяє підвищити якість державного земельного контролю та мінімізувати можливості для маніпуляцій.

Висновки: У перспективі інформаційно-правові механізми потребують подальшого вдосконалення. Серед ключових напрямів можна виділити впровадження штучного інтелекту та технологій Big Data для прогнозування наслідків землекористування та аналізу аграрних ризиків; інтеграцію національних систем до європейських цифрових платформ з метою уніфікації стандартів управління земельними ресурсами; удосконалення правового регулювання електронних земельних аукціонів; підвищення рівня кіберзахисту кадастрових і реєстраційних систем. Враховуючи важливість земельних ресурсів як базового національного багатства, такі кроки мають стати основою сталого розвитку агропромислового комплексу та гарантією дотримання принципу верховенства права у земельних відносинах.

Таким чином, інформаційно-правові механізми у поєднанні з ефективною системою юридичної відповідальності становлять фундамент правового регулювання агропромислового комплексу. Вони забезпечують прозорість земельного обігу, зміцнюють правопорядок, створюють умови для запобігання правопорушенням і водночас підвищують рівень захисту прав та законних інтересів суб'єктів аграрних відносин.

Список використаних джерел:

1. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

2. Десять років тому в Україні розпочав функціонування Державний земельний кадастр. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/desiat-rokiv-tomu-v-ukraini-rozpochav-funktsionuvannia-derzhavnyi-zemelnyi-kadastr

3. Про державний земельний кадастр: Закон України від 7 липня 2011 р. № 3613-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text

4. Про Національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13 квітня 2020 р. № 554-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text

5. Мелех Л.В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №8. С. 259-262.

6. Насушна О.В. Земельне правопорушення як підстава притягнення до адміністративної відповідальності. *Держава і право.* 2009. Вип. 46. С. 267–272.

7. Дрозд О. Ю. Норми адміністративного законодавства у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 6. С. 88- 91.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ТИХОНОВА Д. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного, екологічного
та трудового права
*(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351.9(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.13

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті здійснено комплексний аналіз адміністративно-правових засад запобігання корупції в Україні. Актуальність теми обґрунтовується тим, що ефективна протидія корупції є фундаментальною умовою розбудови правової держави, ключовим фактором національної безпеки та необхідною передумовою успішної євроінтеграції України. Особливої гостроти проблема набуває в умовах повномасштабної збройної агресії, коли корупційні практики загрожують функціонуванню державного апарату та справедливому розподілу ресурсів, що є питанням виживання нації. Метою роботи є аналіз адміністративних механізмів превенції корупції як ключового напряму забезпечення доброчесності в публічному управлінні. Для досягнення мети було поставлено завдання дослідити нормативно-правове підґрунтя, проаналізувати ключові адміністративно-правові інструменти запобігання корупції, а також визначити роль Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК).

У дослідженні детально розглянуто основні превентивні механізми. Проаналізовано систему фінансового контролю, що включає обов'язкове декларування доходів і витрат публічними службовцями та повноваження НАЗК щодо повної перевірки декларацій і моніторингу способу життя суб'єктів декларування. Висвітлено проблеми цього інструменту, зокрема надмірне навантаження на аналітиків НАЗК. Розкрито механізм врегулювання конфлікту інтересів, який, згідно із Законом України «Про запобігання корупції», може бути реальним або потенційним. Визначено алгоритм дій службовця та можливі заходи врегулювання, такі як обмеження доступу до інформації чи усунення від виконання обов’язків. Водночас вказано на практичні труднощі, пов’язані з браком розуміння процедур у керівників та складністю доведення умислу. Значну увагу приділено інституту захисту викривачів, що відповідає міжнародним стандартам, зокрема ст. 33 Конвенції ООН проти корупції. Розглянуто правові гарантії, функціонування Єдиного порталу повідомлень викривачів та запровадження механізму винагороди. При цьому наголошується, що на практиці гарантії часто залишаються декларативними, а викривачі зазнають тиску. Проаналізовано інструмент антикорупційної експертизи нормативно-правових актів, яку проводять Міністерство юстиції та НАЗК, а також громадськість. Зазначено, що її ефективність суттєво знижується через рекомендаційний характер висновків.

У висновках констатовано, що в Україні сформовано комплексне адміністративно-правове підґрунтя для запобігання корупції. Однак його реалізація

стикається з низкою системних проблем: формалізмом та декларативністю правових норм (зокрема, щодо захисту викривачів), низькою якістю правозастосування через слабку інституційну спроможність, рекомендаційним характером висновків антикорупційної експертизи та недостатнім рівнем інформаційно-просвітницької роботи. Перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі впливу воєнного стану на антикорупційні механізми, підвищенні гарантій захисту викривачів та наданні висновкам експертизи обов'язкового характеру.

Ключові слова: *запобігання корупції, адміністративне право, конфлікт інтересів, фінансовий контроль, викривачі корупції, антикорупційна експертиза, Національне агентство з питань запобігання корупції, публічне управління.*

Tykhonova D. S. Administrative and legal principles of preventing corruption in Ukraine

This article provides a comprehensive analysis of the administrative and legal framework for corruption prevention in Ukraine. The relevance of the topic is justified by the fact that effective anti-corruption measures are a fundamental condition for building a state governed by the rule of law, a key factor for national security, and a necessary prerequisite for Ukraine's successful European integration. The problem has become particularly acute in the context of full-scale armed aggression, where corrupt practices threaten the functioning of the state apparatus and the fair distribution of resources, making it a matter of national survival. The aim of the work is to analyze administrative mechanisms for corruption prevention as a key area for ensuring integrity in public administration. To achieve this aim, the objectives were to study the legal framework, analyze key administrative and legal tools for corruption prevention, and determine the role of the National Agency on Corruption Prevention (NACP).

The study examines the main preventive mechanisms in detail. It analyzes the financial control system, which includes mandatory declaration of income and expenses by public officials and the NACP's authority to conduct full verifications of declarations and monitor the lifestyle of declarants. The article highlights the problems of this tool, particularly the excessive workload on NACP analysts. It explores the mechanism for resolving conflicts of interest, which, according to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption," can be real or potential. The algorithm of actions for an official and possible settlement measures, such as restricting access to information or suspension from duties, are defined. At the same time, practical difficulties related to managers' lack of understanding of procedures and the complexity of proving intent are pointed out. Significant attention is given to the institution of whistleblower protection, which complies with international standards, particularly Article 33 of the UN Convention against Corruption. The article reviews legal guarantees, the functioning of the Unified Whistleblower Reporting Portal, and the introduction of a reward mechanism. However, it is emphasized that in practice, these guarantees often remain declarative, and whistleblowers face pressure. The tool of anti-corruption expertise of legal acts, conducted by the Ministry of Justice, the NACP, and the public, is also analyzed. It is noted that its effectiveness is significantly reduced due to the recommendatory nature of its conclusions.

The conclusions state that Ukraine has established a comprehensive administrative and legal foundation for corruption prevention. However, its implementation faces several systemic problems: formalism and the declarative nature of legal norms (especially regarding whistleblower protection), low quality of law enforcement

due to weak institutional capacity, the recommendatory nature of anti-corruption expertise conclusions, and an insufficient level of informational and educational work. Prospects for further research are seen in analyzing the impact of martial law on anti-corruption mechanisms, enhancing whistleblower protection guarantees, and making the conclusions of anti-corruption expertise mandatory.

Key words: *corruption prevention, administrative law, conflict of interest, financial control, whistleblowers, anti-corruption expertise, National Agency for the Prevention of Corruption, public administration.*

Вступ. Протидія корупції є основоположним елементом розбудови правової держави, запорукою національної безпеки та невід'ємною умовою успішної європейської інтеграції України. Корупційні практики підривають основи державного управління, руйнують довіру суспільства до влади, створюють значні перешкоди для економічного розвитку та нівелюють демократичні цінності.

Особливої гостроти ця проблема набуває в умовах повномасштабної збройної агресії, коли ефективність функціонування державного апарату та справедливий розподіл ресурсів є питаннями виживання нації. Це зумовлює надзвичайну важливість дослідження та вдосконалення адміністративно-правових механізмів, спрямованих саме на запобігання (превенцію) корупційним проявам, що є більш ефективним та менш витратним напрямом, аніж боротьба з їх наслідками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу наукової спільноти до цієї проблематики. Вагомий внесок у розробку теоретичних та практичних аспектів антикорупційної політики зробили українські вчені. Зокрема, В. Трепак досліджував корупцію як загрозу національній безпеці [1]. Проблематику антикорупційної експертизи як інструменту превенції аналізували Н. В. Сметаніна [2] та М. О. Лисенко. Питанням правового статусу та захисту викривачів присвячені роботи низки науковців, серед яких варто виділити монографічне дослідження С. С. Харитонова, який детально аналізує адміністративно-правові аспекти цього інституту [3].

Водночас, попри значний масив напрацювань, невирішеними залишаються питання комплексної оцінки ефективності системи превентивних адміністративно-правових інструментів, їхньої узгодженості між собою та відповідності найкращим міжнародним стандартам в умовах сучасних викликів. Зокрема, потребує глибшого аналізу практика реалізації механізмів фінансового контролю, врегулювання конфлікту інтересів та дієвість адміністративної відповідальності за корупційні та пов’язані з корупцією правопорушення, особливо в контексті воєнного стану та повоєнної відбудови.

Постановка завдання. Метою цієї наукової статті є здійснення комплексного правового аналізу адміністративних засад запобігання корупції в Україні як ключового напряму забезпечення доброчесності та ефективності публічного управління. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання низки взаємопов’язаних завдань, кожне з яких спрямоване на глибоке осмислення правових, інституційних та організаційних механізмів протидії корупційним проявам. Зокрема, передбачається дослідити нормативно-правове підґрунтя функціонування системи запобігання корупції, що включає аналіз як національного законодавства, так і міжнародних стандартів у цій сфері.

У межах роботи також буде проаналізовано ключові адміністративно-правові механізми превенції корупції, зокрема: інструменти фінансового контролю за діяльністю осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; процедури врегулювання конфлікту інтересів; правові засади захисту викривачів корупції; а також правовий режим антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів. Окрема увага приділяється з’ясуванню ролі та повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції як центрального органу виконавчої влади, уповноваженого на формування та реалізацію державної антикорупційної політики у сфері запобігання корупції.

Крім того, у межах дослідження буде здійснено спробу визначити основні проблеми практичної реалізації адміністративно-правових інструментів запобігання корупції, а також

окреслити можливі шляхи їх удосконалення з урахуванням сучасних викликів і тенденцій розвитку антикорупційної політики в Україні.

Результати дослідження. Фінансовий контроль є одним із ключових інструментів превентивної антикорупційної політики, що має за мету виявлення ознак незаконного збагачення та запобігання приховуванню майна публічними службовцями. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII визначає обов'язок осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, подавати декларації про доходи, витрати, майно і фінансові зобов'язання не лише щорічно, а й у разі вступу на посаду або її припинення [4]. Повноваження щодо перевірки таких декларацій покладено на Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), яке має право здійснювати повну перевірку декларацій, оцінюючи їх достовірність, повноту поданих відомостей, а також встановлюючи можливу наявність ознак незаконного збагачення чи необґрунтованого набуття активів [5].

У межах цього контрольного механізму НАЗК також уповноважене здійснювати моніторинг способу життя суб'єктів декларування. Цей інструмент базується на порівнянні фактичного рівня життя особи — її витрат, стилю життя, публічної поведінки тощо — із задекларованими доходами. Моніторинг здійснюється на підставі повідомлень від фізичних та юридичних осіб, а також інформації, що міститься у відкритих джерелах, зокрема в засобах масової інформації [6, ст. 36].

Як зазначається у звітах Transparency International Україна, ефективність цього інструменту підвищується із впровадженням автоматизованих систем збору та обробки даних, однак досі спостерігається недостатній рівень технічного забезпечення аналітичного підрозділу НАЗК, що ускладнює оперативність виявлення порушень [7].

В аналітичних дослідженнях, зокрема в ОЕСР, наголошується, що серйозною проблемою залишається надмірне навантаження на аналітиків агентства, які змушені опрацьовувати значний масив інформації з обмеженими ресурсами [8; 5].

Окремим та надзвичайно важливим напрямом є врегулювання конфлікту інтересів, який відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» має дві форми — реальний та потенційний конфлікт. Закон визначає чіткий алгоритм дій публічного службовця у разі виникнення такої ситуації, включаючи самостійне врегулювання, повідомлення безпосереднього керівника або ж звернення до НАЗК [4]. Службова особа зобов'язана вживати заходів для усунення обставин, які можуть впливати на її об'єктивність і неупередженість при виконанні службових повноважень. Серед механізмів врегулювання конфлікту інтересів можна виділити: обмеження доступу до інформації, переведення на іншу посаду, тимчасове усунення від виконання певних обов'язків тощо [9].

Однак, як справедливо зазначає дослідник Ю. Зарембський, у практичній площині врегулювання конфлікту інтересів стикається з низкою викликів. Насамперед ідеться про відсутність у керівників чіткого розуміння алгоритмів реагування, що часто призводить до бездіяльності або невиправданої поблажливості до підлеглих. Крім того, наявні труднощі у доведенні суб'єктивного елементу — умислу чи необережності — у приховуванні конфлікту інтересів [10, ст. 33].

Значну увагу в контексті превентивної антикорупційної політики міжнародні стандарти, зокрема ст. 33 Конвенції ООН проти корупції, приділяють захисту викривачів корупції [11]. Українське законодавство, наслідуючи ці підходи, передбачає гарантії захисту викривачів, які включають заборону на переслідування, конфіденційність, гарантії працевлаштування тощо.

У 2019 році в Україні було створено Єдиний портал повідомлень викривачів, що надає можливість подання заяв про корупційні правопорушення з використанням електронного підпису або в анонімному режимі [12]. Проте, за результатами досліджень юридичної спільноти, на практиці викривачі часто зазнають тиску, погроз, мобінгу та навіть незаконного звільнення з роботи. Як зазначає С. С. Харитонов, попри існування правових норм, гарантії їх реалізації здебільшого залишаються декларативними [3, ст. 58].

У 2023 році Україна здійснила суттєвий крок у стимулюванні інституту викривачів, запровадивши механізм винагороди у розмірі до 10 % від суми шкоди, завданої державі внаслідок корупційного злочину, але не більше 500 000 грн. Цей механізм дозволяє не лише морально, а й матеріально підтримати викривачів, однак його реалізація наразі стикається з численними труднощами. Зокрема, проблемним є доведення причинно-наслідкового зв'язку між фактом повідомлення та реальною шкодою, а також тривалість розгляду таких справ [13].

Важливим адміністративно-правовим інструментом є антикорупційна експертиза нормативно-правових актів, яка передбачена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 року № 950. Згідно з цим документом, обов'язкова антикорупційна експертиза проводиться Міністерством юстиції та НАЗК щодо законопроєктів та нормативних актів центральних органів виконавчої влади. Крім того, передбачено можливість громадської антикорупційної експертизи з боку фізичних та юридичних осіб [13]. Відповідно до методики, типовими корупціогенними факторами визнаються: дискреційні повноваження, які дозволяють суб'єктам владних повноважень діяти на власний розсуд без чітких критеріїв; встановлення необґрунтованих переваг для окремих осіб чи організацій; непрозорі конкурсні чи кадрові процедури тощо [14].

Незважаючи на важливість цього інституту, ефективність антикорупційної експертизи значно знижується через рекомендаційний характер її висновків. Як свідчать експертні оцінки, у багатьох випадках розробники нормативно-правових актів не враховують зауваження експертизи, що нівелює її профілактичну функцію [10].

Ключову роль у формуванні та реалізації національної антикорупційної політики відіграє НАЗК, яке відповідно до законодавства відповідає за підготовку проєкту Антикорупційної стратегії України, що затверджується Верховною Радою України, а також державної програми її виконання, яку ухвалює Кабінет Міністрів України. Поточна Національна антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки визначає серед основних проблем: низький рівень інституційної спроможності органів влади, політичне втручання у діяльність антикорупційних інституцій, нестачу ресурсів та відсутність належного рівня цифровізації [15, ст. 65; 8; 16].

Як наголошується у звіті Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), попри наявність достатньо розвиненої нормативної бази, на практиці реалізація антикорупційної стратегії ускладнюється через нерівномірну спроможність різних гілок влади до впровадження реформ, особливо на місцевому рівні, а також через брак ефективної системи оцінювання досягнутих результатів [8].

Нарешті, не менш важливим є механізм адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, закріплений у Кодексі України про адміністративні правопорушення [16]. Кодекс передбачає відповідальність за такі правопорушення, як порушення вимог фінансового контролю, неврегулювання конфлікту інтересів, недотримання обмежень щодо подарунків, сумісництва, використання ресурсів держави чи громади в особистих цілях тощо [16]. Водночас, для забезпечення комплексної відповідальності високопосадовців у 2019 році було створено Вищий антикорупційний суд України (ВАКС), юрисдикція якого поширюється на розгляд кримінальних справ щодо корупційних правопорушень, вчинених особами, які займають особливо відповідальне становище [17]. Таким чином, адміністративна та кримінальна відповідальність утворюють взаємодоповнювальні ланки загальної антикорупційної системи в державі.

Висновки. З огляду на результати проведеного дослідження, слід дійти висновку, що в Україні сформовано комплексне, нормативно структуроване та інституційно розгалужене адміністративно-правове підґрунтя для запобігання корупції. Це правове поле охоплює не лише загальні засади, визначені у базових законодавчих актах, зокрема Законі України «Про запобігання корупції», а й деталізовані підзаконні нормативно-правові акти, що регламентують окремі спеціальні процедури: проведення антикорупційної експертизи, порядок врегулювання конфлікту інтересів, фінансовий контроль, моніторинг способу життя суб'єктів декларування, а також механізми захисту викривачів.

Водночас проведений аналіз засвідчив наявність низки системних проблем, що стримують ефективну реалізацію антикорупційної політики в адміністративно-правовому вимірі. Однією з таких проблем є формалізм та декларативність окремих правових норм. Зокрема, законодавчі гарантії захисту викривачів корупції на практиці залишаються здебільшого неефективними через відсутність належних механізмів реалізації, що призводить до їх нівелювання та знецінення у правозастосовній діяльності.

Другою важливою вадою є низька якість правозастосування. Незважаючи на наявність чітко виписаних норм щодо врегулювання конфлікту інтересів, а також адміністративної відповідальності за їх порушення, механізми їх реалізації не завжди функціонують належним чином. Причинами цього є, зокрема, слабка інституційна спроможність суб'єктів владних повноважень, недостатній рівень професійної підготовки посадових осіб, а також низька загальна правова культура.

Окремої уваги заслуговує проблема рекомендаційного характеру висновків антикорупційної експертизи, що призводить до фактичного ігнорування її результатів розробниками нормативно-правових актів. Це, у свою чергу, значно знижує потенціал антикорупційної експертизи як превентивного інструменту протидії законотворчим ризикам.

Ще одним важливим аспектом, який потребує підвищеної уваги з боку законодавця та органів державної влади, є недостатній рівень інформаційно-просвітницької роботи серед публічних службовців і населення загалом. Брак знань про свої права та обов'язки, нерозуміння процедур фінансового контролю, антикорупційної експертизи, порядку повідомлення про конфлікт інтересів тощо — усе це створює передумови для несвідомих порушень або ж правової пасивності.

У цьому контексті перспективи подальших наукових розвідок вбачаються у таких напрямах: комплексному аналізі впливу воєнного стану та воєнного часу на ефективність реалізації адміністративно-правових антикорупційних інструментів, зокрема в умовах обмежених ресурсів і підвищеної політичної турбулентності; оцінці практичної реалізації Порядку проведення антикорупційної експертизи та Порядку здійснення моніторингу способу життя з точки зору їхньої здатності ідентифікувати та усувати реальні корупційні ризики; науковому обґрунтуванні потреби внесення змін до законодавства щодо підвищення гарантій захисту викривачів, зокрема через запровадження ефективних механізмів відповідальності за переслідування таких осіб, а також щодо надання висновкам антикорупційної експертизи обов'язкового характеру; дослідженні адміністративно-правових аспектів взаємодії між НАЗК, НАБУ, Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою, Вищим антикорупційним судом та іншими суб'єктами антикорупційної інфраструктури.

Таким чином, подальше вдосконалення адміністративно-правових засад запобігання корупції в Україні має не лише внутрішньодержавне значення, а й є важливою умовою для забезпечення довіри міжнародної спільноти, залучення інвестицій, забезпечення належного рівня публічної доброчесності та, зрештою, успішної повоєнної відбудови країни на засадах прозорості, відповідальності та верховенства права.

Список використаних джерел:

1. Трепак В. В. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми: монографія. Львів: Видавництво «Растр-7», 2020. 632 с. (дата звернення: 05.07.2025).

2. Сметаніна Н. В. Антикорупційна експертиза: особливості правозастосування. *Державне управління: теорія та практика.* 2022. № 3(31). С. 88–94. (дата звернення: 05.07.2025).

3. Харитонов С. С. Захист викривачів корупції: проблеми правозастосування. *Право України*. 2023. № 5. С. 102–109. (дата звернення: 05.07.2025).

4. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18 (дата звернення: 06.07.2025).

5. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: https://nazk.gov.ua/uk/ (дата звернення: 06.07.2025).

6. Левчук А. Адміністративно-правовий механізм запобігання правопорушенням, пов'язаним з корупцією: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2022. 212 с. (дата звернення: 08.07.2025).

7. Transparency International Україна. Звіт про стан виконання антикорупційної політики в Україні за 2023 рік. URL: https://ti-ukraine.org (дата звернення: 08.07.2025).

8. OECD. Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine. Paris: OECD Publishing, 2023. 234 p. – URL: https://www.oecd.org (дата звернення: 08.07.2025).

9. CERIDAP. Anti-Corruption Expertise in Ukrainian Public Administration: Challenges and Innovations. 2022. URL: https://ceridap.eu (дата звернення: 08.07.2025).

10. Заремба̀ський Ю. Антикорупційна політика держави: адміністративно-правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства.* 2023. № 1(65). С. 41–48. (дата звернення: 09.07.2025).

11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: міжнар. договір від 31 жовт. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 09.07.2025).

12. Єдиний портал повідомлень викривачів. URL: https://whistleblowers.nazk.gov.ua/#/ (дата звернення: 09.07.2025).

13. Ukraine steps up wartime anti-graft push with payouts for whistleblowers. *Reuters*. 2023. URL: https://www.reuters.com (дата звернення: 09.07.2025).

14. Про затвердження Методики проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів: постанова Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2017 р. № 1395/5. *Офіційний вісник України*. 2017. № 45. С. 62. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#Text (дата звернення: 09.07.2025).

15. Біленець Д. А., Возняковська К. А., Марчук В. В. Антикорупційні механізми у публічному адмініструванні. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Право*. 2024. Вип. 73. С. 62–68. (дата звернення: 09.07.2025).

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 10.07.2025).

17. Вищий антикорупційний суд України: офіц. сайт. URL: https://hcac.court.gov.ua/ (дата звернення: 10.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ТРУБА Р. М.,
доктор філософії в галузі права,
докторант
(Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.14

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена розкриттю сутнісного змісту організаційних елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки. У контексті сучасного змісту адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки чільне місце в цьому статусі належить його організаційним складовим, які становлять чітко структурований блок елементів (властивостей). Організаційний блок адміністративно-правового статусу формує онтологічні (цільові), установчі, структурно-організаційні, а також адаптивні юридичні й управлінські властивості відповідного суб'єкта публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки. Концептуально-цільова група елементів організаційного блоку складових розглядуваного статусу утворює телеологічну основу цього блоку елементів, охоплюючи характеристики суб'єкта, які опосередковують зміст компетенції суб'єкта владних повноважень та концептуально визначають межі її здійснення. Цією групою охоплено такі складові, як мета, принципи, завдання та напрями діяльності суб'єкта забезпечення національної безпеки. Установчу групу елементів організаційного блоку статусу становлять порядок створення, реорганізації та ліквідації відповідного суб'єкта, що фактично є процесуально-процедурними умовами набуття, зміни та припинення адміністративно-правового статусу суб'єкта забезпечення національної безпеки. Інституційно-організаційну групу організаційного блоку статусу становлять характеристики, які дозволяють ідентифікувати відповідного суб'єкта в системі публічного адміністрування у сфері забезпечення національної безпеки, а також розуміти внутрішню організаційну структуру такого суб'єкта та його кадровий потенціал. Режимно-адаптаційна група елементів організаційного блоку розглядуваного статусу характеризує здатність суб'єкта тимчасово трансформувати власну організаційно-функціональну модель діяльності ex ante, а саме відповідно до спеціально-правових режимів, передбачених Конституцією України та галузевим законодавством.

Ключові слова: *адміністративно-правовий статус, забезпечення національної безпеки, національна безпека, організаційний блок статусу, суб'єкти забезпечення національної безпеки.*

Truba R. M. Organizational elements of the administrative and legal status of national security entities

The article elucidates the essential nature of the organisational components inherent in the administrative and legal status of national security entities. It argues that the administrative and legal status of national security entities should be

understood as a collection of legally defined attributes and characteristics of these entities, established by administrative legislation and aligned with the fundamental principles of public administration. These attributes delineate the entities' positions within administrative legal relations, their roles within the national security framework, and the procedures governing the exercise of their public authority or related competences. A distinct emphasis within this status is placed upon its organisational components, which collectively constitute a clearly structured cluster of elements or properties. Specifically, the organisational dimension of the administrative and legal status comprises ontological (teleological), constitutive, institutional-organisational, and regime-adaptive legal and managerial properties of the relevant public administration entities within the national security sphere. Conceptually, the teleological subgroup of these organisational components provides the foundational rationale, encompassing those characteristics of the entity which mediate the content of its competence and conceptually demarcate the scope of its authority. This subgroup includes elements such as the entity's purpose, principles, objectives, and operational activities within the domain of national security. The constitutive subgroup comprises the procedural norms relating to the creation, reorganisation, and dissolution of these entities, effectively delineating procedural preconditions for the acquisition, alteration, and termination of their administrative and legal status. The institutional-organisational subgroup of the organisational elements defines characteristics that facilitate identification of the entity within the national security public administration system, as well as elucidating its internal organisational structure and human-resource capacities. Finally, the regime-adaptive subgroup describes an entity's capacity to proactively modify its own organisational and functional model ex ante, in response to specific legal regimes envisaged by the Constitution of Ukraine and relevant sectoral legislation.

Key words: *administrative and legal status, national security entities, national security provision, national security, organisational components of status.*

Постановка питання. Забезпечення національної безпеки є необхідною обставиною, з урахуванням якої формуються сприятливі умови для існування суспільства, зокрема усуваються (якщо це неможливо, то мінімізуються до прийнятного рівня) різні ризики та загрози правопорядку, функціонуванню держави як системи органів влади, а також громадянам і суспільству загалом [1, с. 152]. З урахуванням цього, національна безпека та публічно-правові механізми її забезпечення посідають чільне місце в систематичному (безперервному) процесі вирішенні фундаментальних соціально-економічних завдань, подолання проблем захищеності державного суверенітету й територіальної цілісності України, а також проблематики посилення міжнародного статусу України (зокрема в контексті поточних інтеграційних перспектив подальшого державотворення нашої країни). Таким чином, ця забезпечувальна діяльність формує базові передумови для забезпечення стабільного (передбачуваного) людиноцентричного розвитку держави, зміцнення соціального партнерства, гармонізації суспільних відносин і досягнення національної злагоди в державі. Слід зауважити, що належний стан національної безпеки не досягається самостійно чи випадковим чином, адже є результатом узгодженого функціонування широкого кола суб'єктів публічного адміністрування (в окремих випадках – й інститутів громадянського суспільства), що характеризуються наявністю в них особливого «надстатусу» – адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки, що є питанням, яке ще комплексно не досліджували вітчизняні вчені. Причому, ураховуючи широту окресленого питання, слід зауважити, що його методологічно виправдано буде вирішувати поетапно, окреслюючи блоки складових цього статусу, починаючи з блоку організаційних складових адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Аналіз наявної наукової літератури засвідчує, що вчені донині комплексно не розкривали організаційні елементи адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки. Водночас слід констатувати, що розв'язати цю проблему можливо шляхом урахування сутнісного змісту суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також напрацювань українських юристів-адміністративістів, які досліджували сутність змісту адміністративно-правового статусу та його складових, серед яких О. М. Дручек, Д. О. Іщук, Ю. М. Комарова, А. М. Куліш, М. І. Мельник, В. Й. Пашинський, В. М. Плахтій, В. В. Сазонов, Д. О. Чібісов та ін.

Метою статті є з'ясування сутнісного змісту організаційних елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки. Ця мета може бути досягнута шляхом виконання таких завдань: 1) сформулювати визначення поняття «адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення національної безпеки»; 2) окреслити зміст організаційних елементів адміністративно-правового статусу в структурі розглядуваного статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки; 3) виокремити та проаналізувати основні організаційні елементи зазначеного статусу; 4) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Комплексний аналіз наукових розвідок, у яких розкрито зміст адміністративно-правового статусу суб'єктів, що діють у сфері забезпечення національної безпеки [див., напр.: 2, с. 16; 3, с. 150; 4, с. 8], засвідчує, що адміністративно-правовим статусом суб'єктів забезпечення національної безпеки слід розуміти закріплений нормами адміністративного права й узгоджений з вимогами принципів публічного адміністрування комплекс юридичних ознак і характеристик вказаних суб'єктів, що визначають їх місце в адміністративних правовідносинах, роль у системі забезпечення національної безпеки та порядок здійснення ними публічно-владних або пов'язаних з такими повноваженнями повноважень в інтересах захисту суспільства й держави від реальних або потенційних безпекових загроз і ризиків. Причому, аналізуючи різні підходи до тлумачення структури адміністративно-правового статусу [див., напр.: 5, с. 69, 190; 6, с. 25; 7, с. 187; 8, с. 10, 107–115; 9, с. 768; 10, с. 136], доходимо висновку, що чільне місце серед відповідних (статусних) властивостей суб'єктів забезпечення національної безпеки посідають організаційні елементи цього статусу.

Досліджуючи адміністративно-правову характеристику організаційних елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки, зазначимо, що ці елементи є відокремленою системою в структурі адміністративно-правового статусу (у вигляді окремого блоку елементів статусу), що визначає юридичну та управлінську форму функціонування суб'єкта, а саме: його інституційну визначеність, внутрішню організованість і потенціал адаптації такого суб'єкта до дії спеціальних публічно-правових режимів. На відміну від інших блоків (зокрема від операційного, який орієнтується на реалізації публічної функції), організаційний блок адміністративно-правового статусу формує онтологічні (цільові), установчі, структурно-організаційні, а також адаптивні юридичні та управлінські якості відповідного суб'єкта. У сукупності ці характеристики забезпечують: відповідність суб'єкта цілям і принципам публічного адміністрування; процедурну визначеність його створення, ліквідації та трансформації; розподіл компетенцій всередині системи органів сектора безпеки; концептуальна визначеність меж державної влади та публічно-владного впливу. Отже, цим блоком елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки охоплені концептуально-цільова, установча, інституційно-організаційна та режимно-адаптаційна групи елементів вказаного статусу.

Аналізуючи концептуально-цільову групу елементів розглядуваного статусу, зазначимо, що ці елементи за своєю суттю утворюють телеологічну основу організаційного блоку, охоплюючи складові, які опосередковують зміст компетенції суб'єкта та концептуально визначають межі її здійснення. Таким чином, концептуально-цільова група елементів виконує важливу методологічну функцію, окреслюючи комплекс критеріїв для доктринального та правозастосовного тлумачення повноважень відповідного кола суб'єктів, з огляду

на що стає можливим комплексно оцінити ефективність діяльності органу публічної служби, а також виправданість розширення чи звуження його повноважень, зокрема в умовах дії спеціальних публічно-правових режимів. До відповідної групи елементів варто зарахувати такі:

1) мета, а саме стратегічне призначення суб'єкта, що виражає публічну потребу в охороні певного блага (із Закону України «Про національну безпеку України» випливає, що такими благами є суверенітет, територіальна цілісність, конституційний лад), яке може бути конкретизоване (у вигляді спеціальної мети) для кожного суб'єкта (зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України» метою цього органу публічної служби є забезпечення державної безпеки України). Крім того, необхідно враховувати, що мета створення конкретного суб'єкта забезпечення національної безпеки узаконює (додає юридичної значущості) власне факт інституціоналізації конкретного органу;

2) принципи, які становлять керівні засади, що виражають базові цінності правового порядку та визначають імперативні правила й закономірності діяльності відповідного органу та його посадових осіб. Ці принципи мають узгоджуватись із ключовими принципами у сфері національної безпеки, передусім тими, що окреслені в ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України». Спеціальні принципи закріплюються в законодавчих і підзаконних актах, що регламентують статус і засади діяльності конкретних суб'єктів забезпечення національної безпеки (наприклад, у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України»);

3) завдання, якими є нормативно сформульований результат діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, досягнення якого опосередковує реалізацію мети в певних часових і предметних межах. Загалом можна виокремити три типи завдань, які характеризують розглянутий нами статус: по-перше, стратегічні завдання, які виводяться з довгострокових (безстрокових) актів концептуально-стратегічного та/або планового характеру; по-друге, функціональні завдання, які є специфічними для конкретного суб'єкта владних повноважень;

4) напрями діяльності суб'єкта, які являють собою нормативно закріплені та інституційно-організаційно враховані сфери реалізації повноважень, що відображають предмет управлінської діяльності (наприклад, збереження та розвиток людського потенціалу Українського народу, захист конституційного ладу, незалежності, суверенітету й територіальної цілісності, захист навколишнього середовища, захист кіберпростору, забезпечення економічної безпеки, охорона державного кордону тощо).

Що ж стосується установчої групи елементів, то ним охоплено порядок створення, реорганізації та ліквідації відповідного суб'єкта, що фактично є процесуально-процедурними умовами набуття, зміни та припинення адміністративно-правового статусу суб'єкта забезпечення національної безпеки. Отже, під час аналізу сутності адміністративно-правового статусу суб'єкта забезпечення національної безпеки слід мати на увазі, що в ньому міститься властивість, яка визначає те, як створюється такий суб'єкт (порядок створення), для того, щоб надалі можна було б оцінити з юридичної позиції, чи створений цей орган законно (з урахуванням матеріальних і процедурних) норм законодавства, або лише на основі політичної волі держави, яка не завжди може узгоджуватися з правопорядком, а отже, буде шкодити правопорядку. Тобто в юридичному контексті ця група елементів виконує дві взаємодоповнюючі функції: по-перше, узаконюючу (окреслює узгодженість нормативних підстав створення суб'єкта положенням Конституції України, а також відповідність фактичної підстави створення суб'єкта положенням законодавства, що регламентує відповідну процедуру); по-друге, гарантійну (слугує покажчиком правомірності подальших публічно-владних дій органу; порушення процедури створення органу обґрунтовує сумнівність правомірності функціонування такого суб'єкта, що дає підстави для оскарження факту створення такого органу). Вказана обставина є важливою з огляду на те, що на її основі забезпечується юридична визначеність таких груп елементів організаційного блоку адміністративно-правового статусу суб'єктів забезпечення національної безпеки, як порядок реорганізації та ліквідації такого суб'єкта. Так, у контексті суб'єктів забезпечення національної безпеки,

створених на підставі норм закону, слід зауважити, що зміна їх статусу (як і припинення такого статусу) можлива лише шляхом внесення змін до відповідного законодавчого акта з дотриманням процедури правотворення.

Третю групу складових організаційного блоку розглядуваного статусу становить інституційно-організаційна група, яка окреслює формально-структурні властивості такого суб'єкта, а саме його місце в системі забезпечення національної безпеки, внутрішню організацію та кількісні обсяги кадрового потенціалу такого суб'єкта. Таким чином, відповідна група організаційного блоку розглядуваного галузевого статусу виконує такі функції: по-перше, визначальну (характеризує те, який саме орган належить до сектору безпеки та яке місце в системі забезпечення національної безпеки він спроможний виконувати); по-друге, структуроутворювальну (встановлює ієрархію ланок управління та взаємодії у системі забезпечення національної безпеки, а також в організаційній структурі самого органу); по-третє, ресурсно-обмежувальну (визначає граничну чисельність персоналу як один з ключових запобіжників надмірної концентрації публічної влади, а також як гарантію економічного, раціонального зростання кадрового потенціалу суб'єкта забезпечення національної безпеки). Досліджуючи зміст інституційно-організаційної групи елементів організаційного блоку розглядуваного галузевого статусу, зазначимо, що до неї слід віднести: по-перше, структуру, яка виражається у двох контекстах – широкому та вузькому (спеціальному). У широкому значенні цей елемент адміністративно-правового статусу характеризує структуру системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, а у вузькому – місце конкретного суб'єкта забезпечення національної безпеки в означеній системі, а також структуру такого суб'єкта (вона окреслюється, зокрема, у ч. 1 ст. 9 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» та ст. 9 Закону України «Про Службу безпеки України»). По-друге, інституційно-організаційну групу також становить така характеристика, як чисельність кадрів, що є кількісною характеристикою суб'єктів забезпечення національної безпеки, що регламентується на рівні законодавства та відображає кадровий потенціал відповідного суб'єкта, що має уможливлювати належну реалізацію функцій таких суб'єктів владних повноважень (зокрема, у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про Державне бюро розслідувань»).

Аналізуючи режимно-адаптаційну групу організаційного блоку розглядуваного статусу, зазначимо, що вона є властивістю суб'єкта, яка відображає здатність тимчасово трансформувати власну організаційно-функціональну модель функціонування ex ante, зокрема відповідно до спеціально-правових режимів, передбачених Конституцією України та галузевим законодавством (наприклад, режим державної таємниці, воєнний стан, надзвичайний стан, контртерористична операція тощо), а саме в межах сфери дії таких публічно-правових режимів. Таким чином, по-перше, у звичайних умовах елементи цієї групи організаційного блоку статусу перебувають у «призупиненому» (умовно «сплячому») стані й не породжують додаткових (екстраординарних) повноважень для відповідного суб'єкта; по-друге, режимно-адаптаційна група елементів статусу не створює нові юридичні можливості для функціонування суб'єкта, а лише надає можливість реалізувати раніше закладені в статус функції, які реалізуються за наявності відповідних нормативних (наявність чинних норм законодавства, що діють у конкретних обставинах дійсності), фактичних (виникнення ситуації, на основі якої застосовуються відповідні норми законодавства) та процедурних (наявність рішення, яке на законних підставах запроваджує публічно-правовий режим, що дозволяє суб'єкту виконувати екстраординарні функції) обставин дійсності.

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід наголосити, що всі суб'єкти забезпечення національної безпеки характеризуються наявністю особливого, загального для них «надстатусу» – адміністративно-правового статусу суб'єкта забезпечення національної безпеки, який складається з окремих узгоджених між собою блоків елементів. Особливим блоком складових розглядуваного адміністративно-правового статусу є організаційний блок, який становить не лише сукупність елементів, а й багаторівневу конструкцію, на основі якої вибудовуються інші блоки елементів цього галузевого статусу. Концептуально-цільова група елементів організаційного блоку досліджуваного статусу окреслює цілеспрямовані

(телеологічні) координати управлінської діяльності у сфері забезпечення національної безпеки. Група установчих елементів забезпечує юридичну визначеність виникнення, трансформації (зокрема призупинення) та припинення такого правового статусу в результаті здійснення процедур створення, реорганізації та ліквідації відповідного суб'єкта публічного адміністрування. Група інституційно-організаційних елементів визначає: місце суб'єктів забезпечення національної безпеки в системі суб'єктів публічного адміністрування, а також кожного такого суб'єкта в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки; внутрішню структуру системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, зокрема внутрішню ієрархію структурних підрозділів (кадровий потенціал) кожного суб'єкта забезпечення національної безпеки. Група режимно-адаптаційних елементів окреслює логіку (алгоритм) реалізації особливих повноважень у межах дії певних публічно-правових режимів (режими дії воєнного стану, надзвичайного стану).

Список використаних джерел:

1. Труба Р. М. Функції забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 151–156. doi:10.32844/2618-1258.2024.3.27.

2. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 20 с.

3. Пашинський В. Й. Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення оборони України: поняття та класифікація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Т. 2. Вип. 47. С. 148–151.

4. Сазонов В. В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення державної безпеки України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2014. 20 с.

5. Дручек О. М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2018. 254 с.

6. Іщук Д. О. Адміністративно-правовий статус спеціалізованих суб'єктів протидії корупції України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2021. 36 с.

7. Комарова Ю. М. Адміністративно-правовий статус Національного антикорупційного бюро України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 229 с.

8. Куліш А. М. Правоохоронна система України: адміністративно-правові засади організації та функціонування : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2009. 435 с.

9. Плахтій В. М. Зміст та особливості адміністративно-правового статусу військової служби правопорядку у Збройних Силах України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2 (32). С. 767–775. doi:10.32631/vca.2024.2.57.

10. Чібісов Д. О. Адміністративно-правовий статус Національного антикорупційного бюро України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2019. 167 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЧЕПКОВА К. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант науково-організаційного відділу
(Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.15

СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВА ДИТИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Діти – це завжди найбільш потребуюча посиленої уваги та турботи категорія цивільного населення. Якщо мова йде про період збройного конфлікту, то такі потреби стають ще більшими. Збройний конфлікт вимагає формування нових механізмів реалізації прав дітей. Це завдання покладається на уповноважених суб'єктів публічної адміністрації (сфера охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, формування безпекового середовища, тощо). Враховуючи, що під час збройного конфлікту формуються нові правовідносини, тому варто вести мову про формування окремого блоку прав. В тому числі, це стосується і дітей. Права – це основний елемент будь-якого правового статусу. Автором статті проаналізовано доктринальні підходи до прав дітей в цілому та під час збройного конфлікту зокрема. Запропоновано категорію "спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту", виокремлено її характерні риси та здійснена їх класифікація. Розглянуто формування нормативно-правових актів в Україні, починаючи з 2014 року, що стосуються прав дітей. Зокрема, в законах України "Про охорону дитинства" та "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України", Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, затверджених постановами Кабінету Міністрів України тощо. Здійснено аналіз запропонованих суб'єктами правотворчості механізми реалізації спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту.

Ключові слова: *дитина, права дитини, збройний конфлікт, суб'єкти публічної адміністрації.*

Chepkova K. O. Special rights of the child during armed conflict

Children are always the category of civilians who need the most attention and care. When it comes to the period of armed conflict, such needs become even greater. Armed conflict requires the formation of new mechanisms for the realization of children's rights. This task is entrusted to authorized public administration entities (healthcare, education, social security, security environment, etc.). Given that new legal relations are being formed during the armed conflict, it is therefore worth talking about the formation of a separate set of rights. This also applies to children. Rights are the basic element of any legal status. The author of the article analyzes

the doctrinal approaches to children's rights in general and during armed conflict in particular. The author proposes the category of “special rights of children during armed conflict”, identifies its characteristic features and classifies them. The author analyzes the formation of legal acts in Ukraine since 2014 concerning children's rights. In particular, the Laws of Ukraine “On Protection of Childhood” and “On Social Protection and Support of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine”, the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by Military Operations and Armed Conflicts and the Procedure for Evacuation in the Event of a Threat or Occurrence of Emergency Situations, the Procedure for the identification, return, support and reintegration of children deported or forcibly displaced as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, approved by the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, etc. The author analyzes the mechanisms proposed by lawmakers to realize the special rights of children during armed conflict.

Key words: *child, child's rights, armed conflict, public administration entities.*

Постановка проблеми. І в науковій, і в законодавчій площинах всі однозначно приходять до висновку, що дитина є найбільш вразливою та незахищеною категорію будь-якого суспільства. Тим більше під час збройного конфлікту. Збройний конфлікт вимагає формування нових механізмів реалізації прав дітей. Це завдання покладається на уповноважених суб'єктів публічної адміністрації (сфера охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, формування безпекового середовища, тощо). Враховуючи, що під час збройного конфлікту формуються нові правовідносини, тому варто вести мову про формування окремого блоку прав. В тому числі, це стосується і дітей.

Метою статті є виокремлення прав дітей, які виникають саме під час збройного конфлікту, окреслення їх особливостей та провести класифікацію.

Стан дослідження питання. Українська доктрина вже має в своєму арсеналі наукові розробки в сфері формування поняття “права дітей” та їх класифікації. Серед яких праці таких науковців, як: Крестовська Н.М. [1], Навроцький О.О. [2], Саблук С.А. [3] тощо.

Виклад основного матеріалу. Найчастіше в праві застосовується конструкція правового статусу: особі, речі чи події присвоюється певний статус, який потім розглядається як статус носія. Цей статус є нематеріальним, не існує в просторі, а лише в часі, і є необхідною або достатньою умовою для настання інших, більш значущих правових наслідків. Правовий статус залежить від наявності певних наслідків, пов'язаних з ним, і без наслідків статус втрачає свій сенс. Статус існує з причин пов'язаних з ним правових наслідків, і, як правило, жоден з наслідків не є вирішальним для існування правового статусу, але наявність певних наслідків має вирішальне значення для надання статусу правового значення.

При формуванні юридичної конструкції правового статусу дитини під час збройного конфлікту необхідно враховувати особливості, притаманні дітям (психологічні/фізіологічні та правові), зазначений період часу та сучасні методи і засоби ведення збройного конфлікту. Юридична конструкція закріплюється в законодавстві. Використання юридичних конструкцій допомагає досягти точності та визначеності змісту законодавства. Використання юридичних конструкцій допомагає досягти точності та визначеності змісту законодавства. Формулювання такої конструкції також допомагає визначити категорії дітей, які підпадають під її дію.

Доцільним вважаємо використання поняття “правовий статус дитини під час збройного конфлікту”, яке було б універсальним для будь-якого періоду часу, коли відбувається будь-який збройний конфлікт (міжнародний/неміжнародний). Цей правовий статус охоплював би всі можливі групи дітей, які проживають на території держави, що перебуває у стані збройного конфлікту. За своєю правовою природою “правовий статус дитини під час збройного конфлікту” можна класифікувати як особливий. Формування такого правового статусу,

його нормативне закріплення дозволить забезпечити кожній дитині належний обсяг прав та турботи, необхідний під час збройного конфлікту, і стане фундаментом, на якому формуватиметься система захисту дітей під час будь-якого збройного конфлікту [4].

Права, як елемент юридичної конструкції правового статусу людини (громадянина), є ядром.

У доктрині українського права вже є наявна значна кількість наукових напрацювань, в тому числі і дисертаційних, щодо поняття "права дитини" та його класифікації.

Однією із перших визначення "права дитини" запропонувала Скакун О.Ф. – "це можливості (свободи) дитини, необхідні для їх існування, виховання та розвитку" [5, с. 202].

Саблук С.А. під правами дитини розуміє надані можливості, потрібні для існування дитини, її виховання, розвитку, набуття знань, навичок, формування фізичного, духовного, морального і соціального потенціалу [3, с. 102-103].

Навроцький О.О. права дитини визначає як передбачені нормами чинного законодавства і гарантовані державним впливом можливості самостійно вчиняти дії, спрямовані на створення умов для її повноцінної життєдіяльності задля досягнення благополуччя у всіх сферах суспільного життя, а також вимагати обов'язковості вчинення таких дій третіми особами або державою у випадках, передбачених законом. Вчений здійснює класифікацію прав дитини залежно від сфери життєдіяльності дитини такі самостійні групи: природні права й свободи дитини, громадянські (особисті) права дитини, права дитини у сфері публічно-громадського життя, права дитини у сфері культурно-духовного розвитку, права дитини в сфері економічних відносин і праці, права дитини у сфері оздоровлення та відпочинку, права дитини у сфері соціального забезпечення, права дитини як члена сім'ї, права дитини, яка має статус біженця, або розлученої з сім'єю [2, с. 28].

В Україні здійснено дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук в сфері захисту прав дітей – Крестовська Н.М. "Ювенальне право : генезис та сучасний стан" [1]. Вчена запропонувала поняття "ювенальний статус" (правовий статус дитини), під яким пропонує розуміти систему виражених у цінностях природного права та нормах позитивного права, гарантованих суспільством і державою суб'єктивних юридичних прав, обов'язків і відповідальностей особливого суб'єкта права – дитини. Складовою частиною правового статусу дитини є її правосуб'єктність, яка має триланкову структуру (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність).

Крестовська Н.М. пропонує наступну класифікацію прав дитини: загальнолюдські права і свободи особистості, адаптовані до особливого суб'єкта – дитини; ювенальні (спеціальні) права і свободи, які постають як дозволені об'єктивним правом види поведінки, що встановлюються тільки для дітей. Ці групи прав та свобод дитини у системі ювенального права становлять субінститути правового статусу дитини. У їхньому складі перебувають як норми природного, так і позитивного права [1, с. 296-298].

Підтримуємо запропоновані вище вже існуючі доктринальні погляди і на основі них пропонуємо сформувати категорію "спеціальних прав дитини під час збройного конфлікту".

Характерні риси спеціальних прав дитини під час збройного конфлікту:

спеціальний суб'єкт – дитина (найбільш вразлива та беззахисна категорія цивільного населення під час збройного конфлікту);

спеціальний період дії – виникають в результаті наявного збройного конфлікту (внутрішнього/міжнародного) та діють, як під час збройного конфлікту, так і після його завершення;

такими правами повинні наділятися всі діти, які проживають на території держави, яке перебуває у збройному конфлікті;

їх реалізація забезпечується широким колом суб'єктів публічної адміністрації, в тому числі суб'єктами із сектору безпеки і оборони.

Дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше (ст. 1 Конвенція про права дитини [6], ст. 1 Закону України "Про охорону дитинства" [7]).

Варто обов'язково наголосити на особливості "дитячого" віку в українському законодавстві, а саме його поділ: малолітні особи 0-14 років та неповнолітні особи 14-18 років (ст.ст. 31, 32 Цивільний кодекс України [8], ст. 6 Сімейний кодекс України [9]). Такий віковий поділ впливає на об'єм прав та обов'язків дітей відповідного віку.

З 2014 року українські суб'єкти правотворчості почали напрацьовувати нормативно-правове регулювання в сфері формування правового статусу дитини під час збройного конфлікту та забезпечення захисту прав дітей у відповідний період.

Станом на 2025 рік можна окреслити наступну нормативно-правову базу в сфері захисту прав дитини під час збройного конфлікту, яка сформована в Україні:

– зміни до Закону України "Про охорону дитинства" в частині закріплення понятійного апарату – "дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів", "депортація дитини/примусове переміщення дитини", "Захист дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів";

– Закон України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат" [10];

– Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268 [11];

– зміни до Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 [12], в частині запровадження обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, в умовах воєнного стану;

– Порядок виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 551 [13] тощо.

Саме вищевказані нормативно-правові акти формують базу спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту. Пропонуємо здійснювати розгляд спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту покроково, а саме, в якій послідовності дитина може отримати до них доступ.

Перш за все, одразу зазначу, що Україна визначила правовий статус дитини, яка вже постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Не погоджуємось із вказаною юридичною конструкцією із наступних моментів. Сучасні збройні конфлікти характеризуються наявністю як безпосередньої лінії зіткнення сторін конфлікту, так і водночас моливістю сторони конфлікти здійснювати обстріли всієї території держави в будь-якому куточку в будь-який час доби. Цьому сприяє розвиток сучасного озброєння та військової техніки. Таким чином, всі діти, які проживають на території держави, яка перебуває у збройному конфлікті, постійно перебувають під ризиком. Саме тому вважаємо, що має бути сформований правовий статус дитини під час збройного конфлікту, який буде поширюватися на всіх дітей, які проживають під час збройного конфлікту на території держави.

Варто відмітити, що в українському досвіді застосовувалися і інші підходи. Так, під дію Закону України "Про соціальний захист дітей війни" [14] підпадають усі особи, які є громадянами України та яким на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років. Тобто охоплювалися всі діти, незалежно від того постраждали вони чи ні.

Право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка на час воєнних дій, збройних конфліктів, збройної агресії Російської Федерації не досягла 18 років (повноліття). При формуванні вказаного визначення Уряд України не врахував, передбачену чинним законодавством, можливість набуття повної цивільної дієздатності раніше, ніж 18 років .

Для отримання статусу законний представник дитини або у разі, коли дитина переміщується без супроводження батьків або осіб, які їх замінюють, її родичі (баба, дід, прабаба, прадід, тітка, дядько, повнолітні брат або сестра), вітчим, мачуха, представник органу опіки та піклування подають до служби у справах дітей заяву про надання статусу та пакет визначених Кабінетом Міністрів України документів.

Дитина, якій виповнилося 14 років, має право самостійно звернутися до служби у справах дітей та подати документи. Досягнення особою повноліття не є підставою для скасування статусу.

Після отримання правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, така дитина отримує право на реалізацію спеціальних прав. Такі права на теперішній час закріплені в Законі України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат".

Зокрема : надання соціальних послуг та проведення соціальної роботи; надання медичної/психологічної/психіатричної допомоги; створення безпечного освітнього середовища; забезпечення прав дітей, позбавлених батьківського піклування тощо (ст. 18).

Хочу звернути увагу читача на встановлене право на грошову компенсацію (ст. 19) та невідкладну проміжну компенсацію (ст. 20) за шкоду життю та здоров'ю дитини у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України. По-перше, порядок призначення і виплати обох компенсацій, відповідно до закону, визначається Кабінетом Міністрів України. Станом на липень 2025 року такі нормативно-правові акти не прийняті. По-друге, право на отримання грошової компенсації настає з моменту отримання репарацій , що стягуються з держави-агресора відповідно до принципів і норм міжнародного права (ст. 19).

Виплата невідкладної проміжної компенсації за шкоду життю та здоров'ю у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України здійснюється за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій, інших кредиторів та інвесторів, міжнародної технічної та/або поворотної чи безповоротної фінансової допомоги, інших джерел, не заборонених законодавством (ст. 20).

Таким чином, станом на теперішній час це право є таким, що не реалізується, а існує тільки на папері.

Окрема група спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту виникає у дітей, які були депортовані/примусово переміщені. Після повернення таких дітей на підконтрольну Україні територію, діти та їх законні представники отримують право на : супровід під час оформлення паспорта громадянина України для виїзду за кордон (у разі потреби); забезпечення дитини, її законного представника або уповноваженої ним особи проїзними документами; добові, вартість проживання дитини, її законного представника або уповноваженої ним особи під час поїздки, пов'язаної з поверненням дитини в Україну; забезпечення дитини речами першої необхідності після її повернення в Україну; виплату законному представнику дитини, депортованої або примусово переміщеної, або яка перебувала під ризиком депортації та/або примусового переміщення внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, або уповноваженій ним особі підйомної допомоги, пов'язаної із забезпеченням здійснення заходів з повернення дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України тощо.

Розмір підйомної допомоги визначений у розмірі 50000 гривень на кожну дитину (п. 16-1 Порядку виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 551).

Окреслений вище перелік спеціальних прав дітей під час збройного конфлікту не є повним.

Висновки. Враховуючи вищевикладене можна констатувати наступне. В Україні правотворча діяльність в сфері формування прав дітей під час збройного конфлікту розпочалася в 2014 році та триває досі. Відбувається формування механізмів реалізації дитячих права. Однак досі існує ряд правових неврегульованостей та колізій в сфері, що досліджується.

У Законі України "Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат" сформований не вичерпний перелік прав дітей. Однак далеко не всі мають свої механізми реалізації.

Враховуючи широкий перелік спеціальних прав, які виникають внаслідок збройного конфлікту, пропонуємо здійснити їх класифікацію за сферою їх забезпечення: – медичне/психологічне/психіатричне забезпечення; – освітнє забезпечення; – соціального спрямування (соціальні послуги та роботи); – реабілітаційне забезпечення; – фінансового забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Крестовська Н.М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 468 с.

2. Навроцький О. О. Класифікація суб'єктивних прав дитини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету.* 2017. Т. 1. Вип. 45. С. 24-30.

3. Саблук С.А. Правове становище дитини в Україні (теоретико-правовий аспект) : дис. … к-та юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 209 .

4. Jaap Hage. "Duties, Obligations and Rights". 2021. URL: https://www.academia.edu/59920943/Duties_Obligations_and_Rights

5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / пер. з рос. Бураковський С. О. – Харків: Консум. 2001. 656 с.

6. Конвенція про права дитини : Конвенція від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/ed20250706#Text.

8. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n183.

9. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

10. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024 № 3999-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text.

11. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text.

12. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text.

13. Порядок виявлення, повернення, забезпечення супроводу та реінтеграції дітей, депортованих або примусово переміщених внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 551. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-2024-%D0%BF#Text.

14. Про соціальний захист дітей війни : Закон України від 18.11.2004 № 2195-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЧИГИР П. Р.,
аспірант
(Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та права Прватного закладу вищох освіти «Київський міжнародний університет»)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.1 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.16

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СУКУПНОСТІ ФОРМ ВПЛИВУ НАРОДУ НА ДЕРЖАВНУ ВЛАДУ

У статті досліджено форми реалізації прямої демократії як адміністративно-правові інструменти та механізми, через які громадяни безпосередньо та особисто шляхом голосування чи застосування інших проявів громадянської ініціативи беруть участь у прийнятті державних чи місцевих рішень, впливають на законодавчі зміни чи особливості прийняття рішень в управлінні широким спектром суспільних справ. Здійснено в історичному розрізі аналіз доктринальних досліджень представників адміністративно-правової науки щодо тлумачення форм прямої демократії та встановлено, що із становленням та зміцненням демократичних відносин в нашій державі, прагненням народу протистояти узурпації влади та розвитком науково-технічного прогресу в України, значно розширився перелік форм прямої демократії, які використовуються народом. Активно використовуються форми як мирного, так і не немирного прояву незгоди народу із політикою держави. Охарактеризовано нормативно-правові акти, які надають права громадянам на участь в управлінні державними справами. Серед них: 1) міжнародні: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакту про громадянські політичні права, Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, Європейська конвенція з прав людини; 2) національні: Конституція України, закони України «Про всеукраїнський референдум», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо. Встановлено, що здійснення публічної влади засобами народовладдя є процесом, у якому народ реалізує свою владу безпосередньо (через референдуми, загальні збори, громадські слухання, публічні консультації, е-демократію, мітинги тощо), забезпечуючи організацію суспільного життя та прийняття рішень державного значення, а також контролю за владою. Визначено необхідним напрацювання змін до чинного законодавства України щодо: застосування сучасних інформаційних технологій; організації та проведення зборів, мітингів, демонстрацій; визначення правил організації та проведення загальних зборів, місцевих ініціатив та громадських слухань у територіальних громадах країни.

Ключові слова: *адміністративно-правова доктрина, державна влада, міжнародні та національні акти, народовладдя, нормативно-правове регулювання, публічне управління, референдум, територіальні громади, форми прямої демократії.*

Chyhyr P. R. Normative regulation of direct democracy as a set of forms of people's influence on state power

The article examines the forms of implementation of direct democracy as administrative and legal instruments and mechanisms through which citizens directly and personally, by voting or using other manifestations of civic initiative, participate

in making State or local decisions, and influence legislative changes or specifics of decision-making in the management of a wide range of public affairs. The author makes a historical analysis of the doctrinal studies of representatives of administrative and legal science on the interpretation of forms of direct democracy and establishes that with the establishment and strengthening of democratic relations in our country, the people's desire to resist the usurpation of power and the development of scientific and technological progress in Ukraine, the list of forms of direct democracy used by the people has significantly expanded. The forms of both peaceful and non-peaceful manifestation of people's disagreement with the State's policy are actively used. The author characterizes the legal acts that give citizens the right to participate in the management of public affairs. Among them: 1) international: The Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Code of Best Practices for Public Participation in Decision-Making, the European Convention on Human Rights; 2) national: The Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On the All-Ukrainian Referendum", "On Local Self-Government in Ukraine", etc.

It is established that the exercise of public power by means of democracy is a process in which the people exercise their power directly (through referendums, general meetings, public hearings, public consultations, e-democracy, rallies, etc.), ensuring the organization of public life and decision-making of national importance, as well as control over the government. It is determined that it is necessary to develop amendments to the current legislation of Ukraine regarding: the use of modern information technologies; organization and holding of meetings, rallies, demonstrations; determination of the rules for organizing and holding general meetings, local initiatives and public hearings in the country's territorial communities.

Key words: *Administrative and legal doctrine, state power, international and national acts, democracy, legal regulation, public administration, referendum, territorial communities, forms of direct democracy.*

Вступ. Публічне регулювання суспільних відносин в Україні здійснюється за допомогою використання інструментів міжнародної та національної нормативно-правових систем як комплексу взаємопов'язаних і взаємоузгоджених юридичних засобів та процесуальних дій, що забезпечують таке регулювання. Законодавство нашої держави визначає публічну владу як владу, що походить від народу і здійснюється в його інтересах, тому й гарантує здійснення публічної влади засобами народовладдя як реалізацію владних повноважень самим народом, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

Формами реалізації прямої демократії є адміністративно-правові інструменти та механізми, через які громадяни безпосередньо та особисто шляхом голосування чи застосування інших проявів громадянської ініціативи беруть участь у прийнятті державних чи місцевих рішень, законодавчих змін чи в управлінні широким спектром суспільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань складної суспільно-управлінської категорії правового регулювання форм прямої (безпосередньої) демократії та значенню таких форм у системі управління державою наразі знаходить своє закріплення у царині сучасної правової науки. Зокрема, правосуб'єктність народу в різних питаннях формування своєї держави та управління нею протягом сучасного періоду відновлення незалежності України знаходить своє відображення у працях таких науковців як В. Б. Авер'янов [1], Бисага Ю. М. та Придачук О. А. [2], Галус О. О. [3], Голосніченко І. П. та Стахурський М. Ф. [4], Колпаков В. К. та Кузьменко О. В. [5], Кузнєцова З. В. та Унтілова О. Є. [6], Мануілова К. В. [7], Мушенок В. В. та Ніколаєва Л.В. [8; 9] та інших.

Однак, комплексне дослідження наявних наукових розробок щодо використання різних форм прямої демократії у відносинах державного управління та його порівняння з основними нормами міжнародного та національного нормативно-правового регулювання

досліджуваних форм потребує подальшого опрацювання засобами науки адміністративного права для забезпечення закріплення у законодавстві спроможності Українського народу бути реальним суб'єктом владно-управлінських відносин.

Постановка завдання. Метою статті є, на підставі здійснення аналізу доктринальних положень та стану міжнародного і національного нормативно-правового регулювання основних форм прямої демократії як сукупності способів здійснення народом державної влади, запропонувати авторське бачення щодо напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Пряма демократія являє собою особливу форму здійснення влади народу самим народом через такі інститути безпосередньої демократії як пряме волевиявлення громадян у ході розробки, прийняття, впровадження державних рішень, а також у процесі здійснення народного контролю за цими рішеннями та можливості застосування заходів юридичної відповідальності до публічних чиновників.

Форми реалізації прямої демократії надають громадянам можливість у різні способи самостійно ініціювати, брати участь і впливати на процеси державного управління, а також законодавчого регулювання та вирішення публічних справ. В результаті систематичного використання таких форм створюється та розвивається держава, оскільки управління її справами належить до можливостей народу. Тобто, належність повноти влади громадянам країни та закріплення права практичного здійснення владних повноважень є основою розвитку сучасної демократичної держави.

Здійснюючи аналіз доктринальних досліджень у межах науки адміністративного права (та інших споріднених наук) у історичному розрізі, на нашу думку, у першу чергу, слід охарактеризувати існуючі позиції про сукупність форм прямої демократії, а також тлумачення кожної з цих форм.

Отже, на початку XXI століття, здійснюючи дослідження виконавчої влади як адміністративно-правової категорії, Авер'янов В. Б. до форм безпосередньої демократії відносив: 1) референдуми – голосування з важливих питань державного чи місцевого значення; 2) обговорення проектів нормативних актів – громадські слухання та обговорення законопроектів; 3) загальні збори громадян – обговорення та прийняття рішень на місцевому рівні; 4) звіти депутатів та виконавчих органів – підзвітність перед громадянами [1, с. 125].

Після подій масштабної кампанії протестів, мітингів і актів громадянської непокори в Україні 2004 р. (Помаранчева революція), у наукових працях вчених-адміністративістів досить закономірно почали активно висвітлюватися результати досліджень розподілу засобів безпосередньої демократії на мирні та немирні форми проявів окремою частиною народу своєї позиції незгоди із політикою держави [4, с. 112].

Деталізуючи викладену вище базову позицію, Колпаков В. К. та Кузьменко О. В. до форм мирного впливу відносили: а) мітинги; б) демонстрації; в) пікетування; г) місцеві референдуми; д) громадські слухання; е) петиції; є) загальні збори громадян тощо. До форм немирного впливу віднесли різноманітні прояви громадянської непокори, які використовують для захисту прав і свобод: а) голодування; б) політичні страйки; в) громадські протести; г) повстання; е) революції [5, с. 227].

Серед інститутів безпосереднього народовладдя у свої працях 2011 р. Кузнецова З. В. та Унтілова О. Є. виділяють як основну форму – референдум, до інших форм відносять: народні зібрання населення, збори (сходи) громадян за місцем проживання, обговорення законопроектів та проектів рішень, мітинги, виступи, демонстрації, пікетування, народна законодавча ініціатива, опитування населення, електронна демократія, електронний уряд тощо [6, с. 8].

Досліджуючи найбільш поширені форми прямої (безпосередньої) демократії, Мануілова К. В. у 2015 р. визначає: 1) загальнодержавні та місцеві референдуми; 2) громадські слухання; 3) загальні збори громадян; 4) місцеві ініціативи; 5) електронні петиції; 6) бюджет участі; 7) консультації з громадськістю та інше [7].

Охарактеризувавши основні позиції науковців щодо трактування ними форм прямого народовладдя, зазначимо що такі форми є досить спорідненими з позиціями, викладеними у основоположних міжнародних нормативно-правових актах ХХ століття, які містять норми, що регулюють відносини безпосередньої демократії.

Виходячи із усталених у науці адміністративного права традицій, у першу чергу, охарактеризуємо Загальну декларація прав людини від 10.12.1948 р. У ст. 21 цього основоположного міжнародного акту про права людини визначені наступні засади народовладдя: 1) кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників (п. 1); 2) кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні (п. 2); 3) воля народу повинна бути основою влади уряду (п. 3.) [10].

У ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські політичні права 1966 р. закріплено визначення про те, що «кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації та необґрунтованих обмежень право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників» [11].

Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, який ухвалено Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 01.10.2009 р., акцентує увагу на двох взаємопов'язаних способах залучення громадянського суспільства до публічного управління країною. По перше, рівні залучення: від простого надання інформації до консультації, діалогу і, нарешті, партнерства між неурядовими організаціями та органами державної влади. По друге, етапи процесу прийняття політичних рішень: встановлення порядку денного, складання проекту політики, прийняття рішення, здійснення політики, моніторинг та повторне формулювання політики [12].

Досліджуючи актуальні питання державного права зарубіжних країн професор Мушенок В. В. приходить до узагальнення про те, що у конституціях переважної більшості країн громадянину держави гарантовано право використовувати різноманітні інститути прямої демократії. Науковець також відзначає тенденції до встановлення безпосередніх контактів органів публічного управління зі своїми громадянами за допомогою таких форм прямої демократії як локальна пряма демократія, електронний референдум, громадянське журі тощо [13, с. 59].

Слід зазначити, що передовий досвід міжнародного нормативно-правового регулювання відносин прямої демократії імплементовано в норми Конституції та законів України. Зокрема, ст. 38 Конституції України гарантує громадянам право брати участь у державному управлінні безпосередньо через референдуми, а ст. 69 передбачено, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум, а також інші форми безпосередньої демократії [14].

З 2021 р. набув чинності Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 р. № 1135-IX, який наразі визначає правові засади здійснення народного волевиявлення через всеукраїнський референдум, його організацію та порядок проведення. У ст. 1 Закону надано визначення поняття всеукраїнського референдуму як форми безпосередньої демократії в Україні, способу здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією України та цим Законом [15].

На підставі аналізу базового Закону про референдум узагальнимо, що референдумом є голосування громадян всієї держави (загальнодержавний референдум) або певної частини її громадян (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного і суспільного життя. Завдання референдуму є затвердження, зміна чи відміна законів, вирішення проблем територіального устрою в межах держави тощо.

Всеукраїнський референдум може призначатись в межах визначених Конституцією України повноважень: 1) ВР України – для вирішення питань про зміну території держави; 2) Президентом України щодо законопроектів про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України, а також згідно «проголошує референдум за народною ініціативою» (ст. 72) [14].

Слід окремо звернути увагу на те, що ініціатива щодо проведення референдуму визнається народною, а значить і обов'язковою до втілення у життя, якщо відповідно вимога виходить не менш як від 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу. Для того, щоб ця ініціатива відображала прагнення народу України, Конституція встановлює, що підписи під вимогою про призначення референдуму повинні бути зібрані не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній з них. Такий порядок надає певним групам виборців та різним громадським об'єднанням можливість спробувати реалізувати свої політичні ідеї у випадках протидії з боку державних структур шляхом надання через референдум цим ідеям всенародної підтримки [14].

Враховуючи викладене вище та звертаючи увагу на сучасний стан глобальних викликів щодо сучасного стану публічно-управлінських відносин (тимчасова анексія частини території, людські втрати, руйнування інфраструктурних об'єктів житлової, громадської, промислової тощо забудови, нами пропонується внесення змін до розділів ІІІ «Вибори. Референдум», ІV «Верховна Рада України» Конституції України наступного змісту. Визначити кількісний склад громадян-ініціаторів проголошення всеукраїнського референдуму (ч. 2 ст. 72) у кількості не менш 75 тисяч підписів у кожній з половини областей України. Запровадження інституту «народної законодавчої ініціативи» (Розділ ІV) шляхом встановлення права на подання на розгляд ВР України законопроекту громадян нашої держави у кількості не менш як по 30 тисяч підписів у кожній з двох третин областей, а також «народного вето» як різновиду народної законодавчої ініціативи, що передбачатиме можливість скасування на всеукраїнському референдумі прийнятих ВР України законів, у випадку якщо орган законодавчої влади самостійно не скасує такий закон за період від початку організації проведення такого референдуму до чати його проведення.

Поряд із порядком проведення референдуму, у вітчизняній нормативно-правовій системі закріплено інші способи здійснення публічної адміністрації засобами народовладдя. Адже, в умовах побудови демократичної та орієнтованої на європейські цінності держави, законодавче врегулювання процесу озвучування реальної думки громадян та донесення їх громадянської позиції до органів публічного адміністрування здійснюється за допомогою різних заходів та способів.

Розглянувши більш детально правову основу організації та здійснення всеукраїнського референдуму, звернемо увагу на інші форми прямої демократії. Отже, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» від 09.05.2024 р. № 3703-IX [16] внесено зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Суть змін полягає в тому, що ст. 6-1 визначає форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення: 1) місцевий референдум; 2) загальні збори (конференція) жителів; 3) місцева ініціатива; 4) громадські слухання; 5) участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; 6) публічні консультації; 7) консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; 8) громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; 9) інші форми участі, що не суперечать закону. У ст.ст. 7, 8, 9, 13, 13-1, 13-2, 3-3, 13-4 деталізується визначення щодо кожної із вказаних вище форм місцевої безпосередньої демократії [17].

Звернемо увагу на те, що хоча Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» не визначає окремо електронні петиції як форми реалізації місцевої демократії, проте їх можна віднести до інших форм з наступних причин: 1) у п. 2 ст. 6-1 цього закону зазначено, що участь територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення може здійснюватися безпосередньо та/або з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; 2) абз. 8 п. 3 ст. 19 цього Закону містить вимогу щодо визначення кількості підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів; 3) п.8 ст. 46 визначає, що сесія ради скликається для розгляду електронної петиції, що набрала необхідну кількість підписів, протягом строку, встановленого для її розгляду [13].

Слід зазначити, що вітчизняне законодавство, крім розглянутих вище, встановлює й інші форми безпосередньої демократії. Як підтвердження авторської позиції, пропонуємо аналіз наступних нормативно-правових актів: 1) Загальна декларація прав людини, у п. 1 ст. 20 якої закріплено право кожної людини на свободу мирних зборів і асоціацій [10]; 2) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, у ст. 21 якого визначено право на мирні збори, а користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві [11]; 3) Європейська конвенція з прав людини містить у ст. 11 позицію щодо того, що кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами [18].

Зазначені відносини із сформованого міжнародного досвіду нормативно-правового регулювання відносин народовладдя також імплементовані у Конституцію України. Зокрема, ст. 39 гарантує право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування [14].

У адміністративно-правовій доктрині зазначені вище форми безпосередньої демократії характеризуються в загальному як публічне й масове виявлення політичних настроїв народу країни та дещо відрізняються за способом реалізації: 1) мітинг – мирне публічне зібрання громадян з метою виявлення свого ставлення до внутрішньої або зовнішньої політики держави, органів державної влади або місцевого самоврядування, внутрішніх або міжнародних подій, які висувають вимоги щодо проведення цієї політики або вживання заходів, пов'язаних з певними подіями; 2) похід – пропагування політичних настроїв, вподобань і поглядів громадян шляхом проходження за визначеним маршрутом по вулицях, проспектах, площах та інших місцях перебування фізичних осіб, розташування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, представництв іноземних держав тощо; 3) демонстрація – це масове виявлення політичних настроїв підтримки, протесту, солідарності або обурення тощо, які проводяться шляхом маніфестацій, страйків та інших колективних заходів [19, с. 334].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» надає повноваження органам місцевого самоврядування щодо прийняття власних актів щодо порядку організації та проведення масових заходів, але вони не можуть суперечити Конституції та законам України. Зокрема, ст. 38. визначає обсяг відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад (п.1), до складу якого входять делеговані повноваження щодо «вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій…», а також «здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадської безпеки і порядку» [17].

Висновки. Здійснення публічної влади засобами народовладдя є процесом, у якому народ реалізує свою владу безпосередньо (через референдуми, загальні збори, громадські слухання, публічні консультації, е-демократію, мітинги тощо), забезпечуючи: організацію суспільного життя, прийняття рішень державного значення, контроль за владою. Такий механізм є гарантією народного суверенітету, оскільки передбачає можливість впливати на процеси державотворення. Проте, незважаючи на зростання рівня активності громадян України в реалізації форм прямої демократії, вітчизняне законодавство лише частково регламентує порядок реалізації зазначених конституційних прав. Тобто, практичний вплив прямої демократії на політичні процеси в Україні є обмеженим. Зокрема, в українському публічно-правовому просторі відсутній закон, який регламентував би порядок реалізації права громадян на мирні зібрання.

Виходячи з викладеного вище, перспективою подальших досліджень у царині нормативно-правового регулювання прямої демократії як сукупності форм здійснення народом державної влади є: 1) напрацювання змін до Конституції України та Закону України «Про місцеві референдуми в Україні» щодо застосування сучасних інформаційних технологій; 2) підготовка проекту Закон України «Про порядок організації та проведення громадянами України зборів, мітингів, походів і демонстрацій»; 3) доповнення до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо визначення правил організації та проведення загальних зборів, місцевих ініціатив та громадських слухань у територіальних громадах.

Список використаних джерел:

1. Виконавча влада і адміністративне право [за заг. ред. В. Б. Авер'янова]. К: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.
2. Бисага Ю. М., Придачук О. А. Народовладдя в Україні як принцип формування органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2023. Випуск 77. Частина 1. С. 7–12.
3. Галус О. О. Функції форм безпосереднього народовладдя. *Університетські наукові записки*. 2006. №3–4 (19–20). С. 95–100.
4. Голосніченко І. П., Стахурський М. Ф. Адміністративне право України: основні поняття : навч. посіб. К. : ГАН, 2005. 231 с.
5. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
6. Кузнєцова З. В., Унтілова О. Є. Поняття та форми безпосередньої демократії. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.* 2011. Том 16. Вип. 15. С. 6–13.
7. Мануілова К. В. Пряма демократія як складовий чинник децентралізованої публічної влади. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 11. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=917.
8. Мушенок В. В. Запозичення досвіду міжнародного нормативно-правового регулювання відносин громадського контролю за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «*Юридичні науки*». 2022. № 12. С. 40–47.
9. Мушенок В.В., Ніколаєва Л.В. Принципи здійснення громадського контролю за діяльністю публічної адміністрації в законодавстві України. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «*Юридичні науки*». 2022. № 5. С. 15–21.
10. Загальна декларація прав людини і громадянина від 10.12.1948 р. Документ 995_015. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_01.
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р.
12. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень: ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи на засіданні 01.10.2009 р. CONF/PLE(2009)CODE1. URL : https://rm.coe.int/16802eeddb.
13. Мушенок В. В. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон.ун-т, 2016. 228 с.
14. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua.
15. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf351169060.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 р. № 3703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text.
17. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1 %80.
18. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950. Документ 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
19. Адміністративне право України. Повний курс : підручник.; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ШАМАРА О. В.,
доктор філософії в галузі права,
старший дослідник, доцент,
професор кафедри права
(Дніпровський гуманітарний університет)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.17

КОМПЛЕКСНИЙ СТРАТЕГІЧНИЙ ПЛАН РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК ЧАСТИНИ СЕКТОРУ БЕПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ НА 2023-2027 РОКИ: ЗАКОНОДАВЧІ ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ (ЧАСТИНА ПЕРША)

Наукова стаття містить результат аналізу законодавства України у сфері діяльності органів правопорядку та прокуратури, в рамках реалізації Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, схваленого Указом Президента України від 11.05.2023 року № 273. У науковій публікації приділено увагу питанням: уніфікації Закону України «Про Службу безпеки України» з нормами Конституції України, в частині визначення процедури призначення керівництва державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України; удосконалення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність; законодавчого визначення статусу Бюро економічної безпеки України, як центрального органу виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу, протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, визначивши додаткові повноваження та задання Бюро економічної безпеки України щодо забезпечення економічної безпеки держави шляхом контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу.

Зроблено висновок, про те, що зведення та усічення здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності до посад Генерального прокурора, виконувача його обов'язків та (або) його заступника, визначеного Генеральним прокурором є вочевидь звуженням ефективності забезпечення дотримання вимог Конституції і законів України в діяльності органів сектору безпеки щодо виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина та дотримання стану правопорядку в уповноважених органах сектору безпеки.

Зазначено про доцільність внесення змін до Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», де у статті 5 визначити, що спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності в інтересах забезпечення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу є Бюро економічної безпеки, у статті 8 цього Закону визначити, що організація та координація контррозвідувальної діяльності у сфері забезпечення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу покладаються на Бюро економічної безпеки.

Ключові слова: *нагляд за контррозвідувальною діяльністю, органи правопорядку, прокуратура, Бюро економічної безпеки, реформування органів правопорядку, Служба безпеки України, контррозвідувальна діяльність, контррозвідувальний захист економічної безпеки України, економічний потенціал, економічна безпека, державна безпека, економічний тероризм.*

Shamara O. V. Comprehensive strategic plan for reforming law enforcement agencies as part of the security and defense sector of Ukraine for 2023-2027: legislative ways of implementation (part one)

The scientific article contains the results of the analysis of the legislation of Ukraine in the field of law enforcement and prosecutor's office activities, within the framework of the implementation of the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023-2027, approved by the Decree of the President of Ukraine dated May 11, 2023 № 273. The scientific publication pays attention to the following issues: unification of the Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine» with the norms of the Constitution of Ukraine, in terms of determining the procedure for appointing the leadership of a special-purpose state body with law enforcement functions that ensures the state security of Ukraine; improvement of prosecutorial supervision over compliance with the law by bodies and units carrying out counterintelligence activities; legislative definition of the status of the Bureau of Economic Security of Ukraine as a central executive body entrusted with the tasks of counterintelligence protection of the economic security of Ukraine and its economic potential, countering offenses that encroach on the functioning of the state economy, defining additional powers and tasks of the Bureau of Economic Security of Ukraine to ensure the economic security of the state through counterintelligence protection of the economic security of Ukraine and its economic potential.

It is concluded that the reduction and truncation of supervision over compliance with laws during counterintelligence activities to the positions of the Prosecutor General, the acting prosecutor and (or) his deputy, determined by the Prosecutor General, is an obvious narrowing of the effectiveness of ensuring compliance with the requirements of the Constitution and laws of Ukraine in the activities of security sector bodies in identifying violations of human and civil rights and freedoms and maintaining law and order in authorized security sector bodies.

It is noted that it is appropriate to amend the Law of Ukraine «On Counterintelligence Activities», where Article 5 determines that the specially authorized state authority in the field of counterintelligence activities in the interests of ensuring counterintelligence protection of the economic security of Ukraine and its economic potential is the Bureau of Economic Security, and Article 8 of this Law determines that the organization and coordination of counterintelligence activities in the field of ensuring counterintelligence protection of the economic security of Ukraine and its economic potential are entrusted to the Bureau of Economic Security.

Key words: *counterintelligence supervision, law enforcement agencies, prosecutor's office, Bureau of Economic Security, reform of law enforcement agencies, Security Service of Ukraine, counterintelligence activities, counterintelligence protection of Ukraine's economic security, economic potential, economic security, state security, economic terrorism.*

Вступ. Виклики з якими зіштовхнувся світ та зокрема Україна спонукають переглянути архітектоніку побудови сектору безпеки і безпеки України, зокрема побудови її менеджменту та перегляду певних функцій та повноважень органів правопорядку та прокуратури,

з метою більш раціонального використання державних коштів та максимального спрямування державних ресурсів для захисту незалежності України та посилення її обороноздатності в умовах правового режиму воєнного стану, а також посилення самостійності та спроможностей органів правопорядку та прокуратури України.

У цьому зв'язку слід зазначити, що однією з безумовних вимог Плану дій щодо членства в НАТО для будь-якої країни є встановлення належного демократичного цивільного контролю над силовими структурами держави. Отже, Україна, яка декларує намір отримати запрошення щодо приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО, повинна активно впроваджувати цивільний демократичний контроль не лише над Збройними Силами, як найпотужнішою військовою організацією країни, а й над рештою силових відомств, у тому числі – спеціальних служб.

Адаптована Річна національна програма співробітництва Україна – НАТО на 2024 рік, в рамках реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України, серед основних завдань та цілей передбачала:

– реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України, забезпечення його модернізації та приведення у відповідність із принципами та підходами держав – членів НАТО та ЄС;

– виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схваленого Указом Президента України від 11.05.2023 року № 273;

– здійснення заходів, спрямованих на захист прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства та держави від загроз у сферах громадської безпеки та цивільного захисту.

Адаптована Річна національна програма – ключовий національний політичний документ, що містить чіткі узгоджені пріоритети євроатлантичної інтеграції України, визначає завдання, необхідні для забезпечення їх ефективної планомірної реалізації та конкретні індикатори в оцінці успішності виконання відповідних завдань [1].

Указом Президента України від 11.05.2023 року № 273/2023 схвалено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки [2], задля досягнення місії яка полягає у стратегічній й оперативній здатності органів правопорядку та прокуратури служити людям, захищати порядок, громадську та державну безпеку з дотриманням прав людини і стандартів підзвітності, що інтегрує Україну в загальноєвропейський простір свободи, безпеки та справедливості.

Окремої уваги заслуговують визначені Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку напрями, серед яких слід виділити:

– удосконалення внутрішньої структури і функцій органів правопорядку та прокуратури, забезпечення їх раціональної побудови й спроможності ефективно виконувати свої функції шляхом оптимізації ресурсів відповідно до визначених законом повноважень.

– посилення координаційної ролі Офісу Генерального прокурора, запровадження правового механізму затвердження та/або погодження Генеральним прокурором міжвідомчих актів органів правопорядку з питань проведення досудового розслідування та здійснення оперативно-розшукової діяльності (стандарти, методичні рекомендації).

Рішення про схвалення Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку, прийнято в особливий період та під час перебування України в умовах правового режиму воєнного стану, уведеного 24.02.2022 року на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу Указ Президента України від 23.07.2025 року № 544 [3] положення якого стосуються організації заходів скорочення бюрократичних процедур та проведення негайного аудиту державних видатків, з метою більш раціонального використання державних коштів та максимального спрямування державних ресурсів

для захисту незалежності України та посилення її обороноздатності в умовах правового режиму воєнного стану.

Враховуючи наведене вище, слід констатувати про:

– зведення та усічення здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності до посад Генерального прокурора, виконувача його обов'язків та (або) його заступника, визначеного Генеральним прокурором, що є вочевидь звуженням ефективності забезпечення дотримання вимог Конституції і законів України в діяльності органів сектору безпеки щодо виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина та дотримання стану правопорядку в уповноважених органах сектору безпеки;

– відсутність законодавчого унормування забезпечення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу та недопущення дублювання функцій органів правопорядку;

– не уніфікованість положень Закону України «Про Службу безпеки України» та норм Конституції України в частині призначення керівництва державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України;

– дублювання функцій Державного бюро розслідування з іншими органами правопорядку, особливо через призму створення Воєнної поліції України, що передбачено Стратегічним оборонним бюлетенем України, затвердженим Указом Президента України від 17.09.2021 року № 473/2021, яким передбачено реформування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Воєнну поліцію України [4], а також в рамках зареєстрованих у Верховній Раді України законопроектів [5; 6; 7; 8; 9];

– значне збільшення кількості військовослужбовців Збройних Сил України інших воєнних формувань, в умовах дії в Україні особливого періоду (абзац п'ятий статті 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»), положення правового режиму воєнного стану, що актуалізує потребу створення та функціонування в Україні системи органів Воєнної юстиції України (відновлення воєнної прокуратури та судів, створення воєнної поліції України) [10; 11; 12; 13; 14];

– перегляд законодавства України у сфері системної організації протидії організованій злочинності. Чинний Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» морально застарів та є розбалансованим через численні реформи в системі органів правопорядку та прокуратури та зміни внесені у чинне законодавство України [15];

– необхідність системного оновлення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом, зокрема через призму нових загроз у сфері радіологічних, хімічних, біологічних, ядерних загроз (РХБЯ/CBRN) [16; 17; 18];

– відсутність станом на вересень 2025 року нової Стратегії забезпечення державної безпеки та Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України уведених в дію Указом Президента України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям досліджуваної теми стали праці вітчизняних вчених правознавців, які досліджували поняття та види функцій держави загалом та правоохоронної функції держави зокрема. До науковців, праці яких використано при написанні цієї статті слід віднести: В. Комашко, О. Кириченко, В. Пилипчук, О.Довгань, В.Доронін, Н.Ярмиш, М.Богуцький, М. Беланюк, Є. Курінний, В. Литвиненко, В.Мельник, І.Коросташова, Ю. Ірха та інші. Водночас більшість питань піднятих у науковій статті досліджено ґрунтовно не було у вітчизняній юридичній науці.

Постановка завдання. Мета статті полягає у викладенні результатів наукових розвідок, за результатами аналізу законодавства України та відповідних проектів законів України зареєстрованих у Верховній Раді України, в рамках реалізації Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки.

Результати дослідження. Системний аналіз чинного законодавства України дозволив дійти певних висновків та пропозицій щодо його удосконалення та унормування між собою.

Враховуючи, що рамки статті не дозволяють викласти одразу усі наявні пропозиції та висновки, вони будуть викладатися послідовно в декількох публікаціях. Зупинимось на перших результатах наукових розвідок за напрямам реформування органів правопорядку та прокуратури України, зокрема в частині удосконалення внутрішньої структури і функцій органів правопорядку та прокуратури, забезпечення їх раціональної побудови й спроможності ефективно виконувати свої функції шляхом оптимізації ресурсів відповідно до визначених законом повноважень.

І. Розділом VI (Прикінцеві та перехідні положення) Закону України «Про Бюро економічної безпеки» у пункті 28 передбачено абзаци четвертий та шостий частини другої статті 1 Закону України «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України» виключити. Таким чином, із тексту Закону України «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України» виключено зі структури Центрального апарату Служби безпеки України та підпорядкованих йому органах підрозділи: контррозвідувального захисту економіки держави та боротьби з корупцією і організованою злочинністю.

Крім того, з частини першої статті 2 Закону України «Про Службу безпеки України», на підставі пункту 3 Розділу VI Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» слово «економічній» виключено. Таким чином, Служба безпеки України через зміни в своєму основному Законі втратила таке завдання як захист економічної безпеки держави та економічного потенціалу України.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про Службу безпеки України» на Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про Бюро економічної безпеки» Бюро економічної безпеки України – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави.

Статтею 1 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» визначено контррозвідувальну діяльність, як спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеки України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України.

З урахуванням відповідних змін в законодавстві України та ліквідації у структурі Центрального апарату Служби безпеки України та підпорядкованих йому органах підрозділів контррозвідувального захисту економіки держави таку функцію доцільно закріпити за відповідними підрозділами Бюро економічної безпеки України, з метою прибрати вакуум у правозастосовній діяльності та забезпечити ефективний захист економічної безпеки України та її економічного потенціалу.

Стратегія забезпечення державної безпеки, затверджена Указом Президента України від 16.02.2022 року № 56/2022 [19], визначала реальні й потенційні загрози державній безпеці України, напрями та завдання державної політики у сфері державної безпеки, що є основою для планування і реалізації політики у сфері державної безпеки. Серед об'єктів забезпечення державної безпеки визначено економічний потенціал держави. Крім того, Стратегія забезпечення державної безпеки серед основних завдань державної політики у сфері забезпечення державної безпеки визначала – економічний потенціал України та її економічну безпеку, а також системну протидію економічному тероризму.

Нажаль ані Закон України «Про боротьбу з тероризмом», ані розробники Стратегії забезпечення державної безпеки не надали визначення такому поняттю, як «економічний тероризм». У цьому зв'язку доцільно звернути увагу, що на момент підготовки наукової статті нової Стратегії забезпечення державної безпеки не розроблено та не затверджено у порядку та у спосіб визначений законодавством України, оскільки відповідно до розділу І пункту 2 Стратегії забезпечення державної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 16.02.2022 року № 56/2022 реалізація її положень повинна була здійснюватися на плановій основі на період до 2025 року.

Таким чином, питання контррозвідувального захисту економічної безпеки держави та її економічного потенціалу повинно бути покладено на відповідні підрозділи Бюро економічної безпеки України, як єдиного органу, який здійснює забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави.

Крім того, фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень в аналітичній записці «Удосконалення правових основ діяльності Бюро економічної безпеки», № 293/591 від 18.08.2022 року, яку було скеровано в адресу Верховної Ради України та Офісу Президента України була звернута увага на необхідність законодавчого унормування забезпечення економічної безпеки України та наявної проблеми відсутності унормування на рівні Закону контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу.

Указом Президента України від 23.07.2025 року № 544, з метою здійснення ефективної дерегуляції та сприяння реалізації економічних прав і свобод громадян України, більш раціонального використання державних коштів та максимального спрямування державних ресурсів для захисту незалежності України та посилення її обороноздатності в умовах правового режиму воєнного стану Кабінету Міністрів України доручено забезпечити відповідно до повноважень та з урахуванням загроз національній безпеці проведення аналізу інституційної та функціональної спроможності органів державної влади в інтересах національної безпеки та оборони України і вжити за результатами аналізу заходів, спрямованих насамперед на недопущення дублювання ними повноважень, виконання невластивих функцій і неефективного використання кадрового та бюджетних ресурсів.

Приймаючи до уваги Указ Президента України від 23.07.2025 року № 544 обґрунтованим вбачається надання повноважень здійснення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу Бюро економічної безпеки, оскільки Служба безпеки України втратила відповідні повноваження у сфері забезпечення економічної безпеки України та її потенціалу. У зв'язку із чим слід доповнити Закон України «Про Бюро економічної безпеки» визначивши додаткові повноваження та задання щодо забезпечення економічної безпеки держави шляхом контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу, а статтю 1 Закону України «Про Бюро економічної безпеки» доцільно викласти в редакції:

«Стаття 1. Статус Бюро економічної безпеки України

1. Бюро економічної безпеки України – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу, протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави.

Відповідно до покладених завдань Бюро економічної безпеки України виконує контррозвідувальну, правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції.

Здійснення контррозвідувальних заходів у сфері забезпечення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу іншими суб'єктами, які мають право здійснювати контррозвідувальну діяльність, крім Бюро економічної безпеки, забороняється.».

Приймаючи до уваги наведене вище доцільно внести відповідні зміни до Закону України «Про контррозвідувальну діяльність», де у статті 5 визначити, що спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності в інтересах забезпечення

контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу є Бюро економічної безпеки, у статті 8 цього Закону визначити, що організація та координація контррозвідувальної діяльності у сфері забезпечення контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу покладаються на Бюро економічної безпеки. В статті 4 Закону України «Про Бюро економічної безпеки» серед основних завдань слід визначити здійснення заходів контррозвідувального забезпечення інтересів України у сфері зовнішньоекономічної діяльності, а відповідно такі повноваження в пункті другому частини першої статті 24 Закону України «Про Службу безпеки України» виключити.

ІІ. У зв'язку із цим гостро постає питання організації дієвого та ефективного нагляду прокуратури за дотриманням органами та підрозділами, які мають право здійснювати контррозвідувальну діяльність вимог Конституції та законів України, а також дотримання ними прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Це питання глибоко, системно та обґрунтовано було викладено в попередніх наукових працях [20; 21; 22; 23].

Слід констатувати, що система та структура прокуратури побудовані таким чином, щоб її вплив на забезпечення законності, правопорядку, прав і законних інтересів громадян був ефективним, всеохоплюючим на всій території України та на всіх напрямах відносин, урегульованих законами України. Зокрема, статтею 1 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Станом на сьогодні чинне законодавство України визначає, що нагляд за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності відповідно до статті 7 цього Закону здійснюється Генеральним прокурором, виконувачем його обов'язків або уповноваженими наказом Генерального прокурора заступниками Генерального прокурора.

Враховуючи кількість контррозвідувальних заходів (заведених контррозвідувальних справ), які здійснюються/реалізовуються державними органами, які відповідно до законодавства України мають на це право – зведення та усічення здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності до посад Генерального прокурора, виконувача його обов'язків та (або) його заступника, визначеного Генеральним прокурором, є вочевидь звуженням ефективності забезпечення дотримання вимог Конституції і законів України в діяльності органів сектору безпеки щодо виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина та дотримання стану правопорядку в уповноважених органах сектору безпеки.

Для вирішення цієї прогалини, з метою реалізації виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки шляхом надання прокуратурі можливості ефективно забезпечувати дотримання вимог Конституції та законів України в діяльності органів сектору безпеки щодо виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина та дотримання стану правопорядку в уповноважених органах сектору безпеки, під час здійснення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності було підготовлено та зареєстровано законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прокурорського нагляду за додержанням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність», № 13344 від 03.06.2025 [24].

У цьому зв'язку доцільно навести позицію Офісу Генерального прокурора щодо зазначеного вище законопроекту (№ 13344 від 03.06.2025) наведену у листах:

– за № 10/3-3131ВИХ-25 від 10.04.2025 року, де визначено позицію прокуратури щодо підтримки удосконалення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність;

– за № 05/5/1-59279ВИХ-25 від 07.07.2025 року, де висловлено концептуальну підтримку ідеї удосконалення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, зазначивши про необхідність уточнення межі прокурорського нагляду за контррозвідувальною діяльністю.

ІІІ. За результатом аналізу положень Конституції України та Закону України «Про Службу безпеки України» доцільно привести положення Закону у відповідність до Конституції України в частині призначення керівництва державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

Так, відповідно до статті 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить:

«12-1) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;».

Згідно зі статтею 106 Конституції України Президент України:

«14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;».

Частина друга статті 13 Закону України «Про Службу безпеки України» визначає, що:

«Голова Служби безпеки України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України», що суперечить статтям 85 та 106 Конституції України в частині призначення Голови Служби безпеки України.

Згідно зі статтею 106 Конституції України Президент України:

«17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;», проте Конституція України має окремі норми щодо унормування процедури призначення Голови Служби безпеки України – пункт 121 статті 85 та пункт 14 статті 106 Конституції України.

Отже як наслідок частини другу та третю статті 13 Закону України «Про Службу безпеки України» слід викласти у редакції:

«Стаття 13. Голова Служби безпеки України

Керівництво всією діяльністю Служби безпеки України, її Центральним управлінням здійснює Голова Служби безпеки України. Він несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на Службу безпеки України.

Верховна Рада України призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Президента України Голову Служби безпеки України.

Голова Служби безпеки України має першого заступника – керівника Антитерористичного центру при Службі безпеці України, заступників, які призначаються на посади за його поданням та звільняються з посад Президентом України, за погодженням з Комітетом з питань національної безпеки, оборони та розвідки Верховної Ради України.».

Запропонована редакція також дозволить посилити влив цивільного демократичного контролю з боку Верховної Ради України на державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, у відповідності до Закону України «Про національну безпеки України», а також в рамках реалізації Адаптованої Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2024 рік, в процесі реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України, серед основних завдань та цілей якої є реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України, забезпечення його модернізації та приведення у відповідність із принципами та підходами держав – членів НАТО та ЄС.

Висновки. Приймаючи до уваги наведене вище слід констатувати, що законодавство України потребує системних та ґрунтовних змін спрямованих на удосконалення діяльності органів правопорядку, посилення цивільного демократичного контролю, а також удосконалення нагляду прокуратури за дотриманням органами правопорядку законів та Конституції України, прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави, у процесі здійснення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, дізнання, досудового слідства. До таких законодавчих змін, в рамках питань розглянутих у цій науковій статті, слід віднести:

– уніфікацію статті 13 Закону України «Про Службу безпеки України» з нормами Конституції України, в частині визначення процедури призначення керівництва державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України;

– удосконалення прокурорського нагляду за дотриманням законів та Конституції України, прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність;

– законодавчого визначення статусу Бюро економічної безпеки України, як центрального органу виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу, протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, визначивши додаткові повноваження та задання Бюро економічної безпеки України щодо забезпечення економічної безпеки держави шляхом контррозвідувального захисту економічної безпеки України та її економічного потенціалу.

Список використаних джерел:

1. Адаптована Річна національна програма на 2024 рік. URL: https://drive.google.com/drive/u/0/folders/1GhTZdnMhpxuC3dKlGrGOro_ky_mkN9sp (дата звернення: 28.08.2025).

2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента від 11.05.2023 р. № 273/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text (дата звернення: 27.08.2025).

3. Про заходи для скорочення бюрократичних процедур та проведення негайного аудиту державних видатків: Указ Президента від 23.07.2025р. № 544/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544/2025#Text (дата звернення: 27.08.2025).

4. Стратегічний оборонний бюлетень України: Указ Президента України від 17.09.2021 р. № 473/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021?find=1&text=%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%86#Text (дата звернення: 26.08.2025).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури: проект Закону України від 29.05.2024р. № 11306. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44322 (дата звернення: 25.08.2025).

6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури: проект Закону України від 29.05.2024 р. № 11307 URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44323 (дата звернення: 25.08.2025).

7. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури: проект Закону України від 15.07.2024 р. № 11406. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44554 (дата звернення: 25.08.2025).

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прокурорського нагляду за дотриманням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність у зв'язку із створенням та посиленням самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури: проект Закону України від 16.06.2025р. № 13344-1. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56595 (дата звернення: 25.08.2025).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів правопорядку: проект Закону України від 13.08.2025 р. № 13602-1. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/57058 (дата звернення: 25.08.2025).

10. Shamara Oleksandr Special training of personnel and advanced training of the system of justice bodies of Ukraine, through the prism of the construction and functioning of the military justice system of Ukraine. *Law & Society. Scientific journal.* Vol. 9 (2024). С. 236–241.

11. Шамара О.В. Підходи Парламенту України у створенні Воєнної поліції України та Військової поліції в розрізі розбудови та функціонування Військової юстиції України. *Право і суспільство* : науковий журнал. № 5, (2024). С. 83–92.

12. Шамара О.В. Відновлення військової прокуратури, як елементу системи органів Військової юстиції України. *Інформація і право* : науковий журнал. № 1(48) (2024). С. 241–250.

13. Шамара О.В., Комашко В.В., Книженко О.О., Кириченко О.В. Побудова військової юстиції України в контексті реалізації стратегії національної безпеки України та стратегії забезпечення державної безпеки. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 бер. 2022 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 53–60.

14. Shamara O.V. Création de tribunaux militaires comme condition préalable au fonctionnement efficace de la justice militaire de l'Ukraine. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique*: c avec des matériaux de la VI conférence scientifique et pratique internationale, Paris, 1er Mars 2024. Paris: La Fedeltà. C. 104-108.

15. Шамара О.В. Організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю в Україні: проблеми законодавчого врегулювання. *Інформація і право* : науковий журнал. № 2(49) (2024). С. 151–164.

16. Shamara O.V., Komashko V.V. Institutionalization of the Security Service of Ukraine and its bodies in the development of conceptual principles and programs for countering terrorism. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences* : Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ» with Proceedings of the VIII International Scientific and Practical Conference, Cambridge, May 9, 2025. Cambridge: P.C. Publishing House, 2025. С. 188–198.

17. Шамара О.В. Окремі проблемні питання стану криміналістичного забезпечення органів досудового розслідування під час розслідування злочинів, пов'язаних із ХБРЯ/CBRN загрозами. *Судова експертиза* : науковий журнал. № 1, (2025). С. 40–47.

18. Шамара О.В., Титаренко О.О. Радіаційні, хімічні, біологічні, ядерні загрози (CBRN-DEFENCE) в контексті доктрини кримінального права України. *Право і суспільство* : науковий журнал. № 2, (2024). С. 293–304.

19. Стратегія забезпечення державної безпеки : Указ Президента від 16.02.2022 р. № 56/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0088525-21#Text (дата звернення: 28.08.2025).

20. Шамара О.В., Комашко В.В. Нагляд прокурора за додержанням Конституції та законів України органами та підрозділами, що проводять контррозвідувальну діяльність: законодавчий та суб'єктивний аспект. *Інформація і право* : науковий журнал. № 2(53) (2025). С. 244–257.

21. Shamara O.V. Komashko V.V. État actuel du contrôle exercé par le parquet sur le respect de la loi par les organes et unités menant des activités de contre-espionnage. *Débats scientifiques et orientations prospectives du développement scientifique* : c avec des matériaux de la VIII conférence scientifique et pratique internationale, Paris, 4 avril 2025. Paris: La Fedeltà, 2025. С. 67–77.

22. Шамара О.В., Комашко В.В. Контррозвідувальна діяльність організації нагляду прокурора за додержанням Конституції та законів України органами та підрозділами, що її провадять. *Проблеми формування й реалізації державної політики в секторі безпеки та оборони* : матеріали Міжрегіонального круглого столу (м. Київ, 23 травня 2025 р.). Київ : Київський інститут Національної гвардії України, 2025. С. 125–138.

23. Шамара О.В., Комашко В.В. Щодо посилення прокурорського нагляду за дотриманням Конституції та законів України органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність. *Забезпечення правопорядку та протидії злочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи їх вирішення* : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 27 черв. 2025 р.). Дніпро : ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2025. С. 31–41.

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення прокурорського нагляду за додержанням законності органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність : проект Закону України від 03.06.2025 р. № 13344. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/56530 (дата звернення: 25.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ШОВКОПЛЯС О. В.,
кандидат юридичних наук,
асистентка кафедри адміністративного
права та адміністративної діяльності
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 352/354
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.18

ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті окреслено актуальність досліджень у сфері адміністративно-правового регулювання медичної діяльності. На основі офіційних статистичних даних висвітлено важливі проблемні питання у сфері охорони здоров'я в Україні. Також у дослідженні вивчено вітчизняну нормативно-правову базу, яка врегульовує відносини у даній галузі.

Визначено основні направлення медичної діяльності в Україні та показано їх недоліки й шляхи подолання останніх. Й такими направленнями визначено: ліцензійні провадження з медичної практики, патентування фармацевтичної продукції, обіг фармацевтичних препаратів та контроль за ним, надання медичних послуг та відповідальність за порушення законодавства при здійсненні медичної й фармацевтичної діяльностей, надання статусу «особа з інвалідністю», надання інформації щодо персональних даних у сфері охорони здоров'я тощо.

Досліджено, що адміністративно-правове регулювання ліцензування виступає складовою частиною усього державного регулювання у сферах економіки. Представлено авторське визначення поняття «ліцензування господарської діяльності з медичної практики» й визначено його як один з різновидів адміністративного провадження, воно є інструментом публічного адміністрування, що чітко регламентовано адміністративно-правовими нормами, яке направлено на розгляд і вирішення індивідуальних справ стосовно надання заявникам певних прав та обов'язків у сфері здійснення господарської діяльності з медичної практики, здійснюється лише спеціально уповноваженими органами шляхом закріплення юридичних фактів у ліцензійних документах та реєстрах.

Визначено стадії ліцензійного провадження господарської діяльності з медичної практики, а саме: 1) порушення ліцензійного провадження (документи, можуть бути подані до органу ліцензування шляхом: особистого звернення; поштовим відправленням з описом вкладення; в електронній формі в порядку, визначеному чинним законодавством); 2) аналіз поданих здобувачем ліцензії або ліцензіатом документів з метою визначення його права на отримання такої ліцензії; 3) прийняття управлінського рішення (з визначенням всіх можливих таких рішень); 4) оскарження прийнятого управлінського рішення (даній стадії приділено особливу увагу у ході даного дослідження); та 5) виконання прийнятого управлінського рішення (у разі неподання здобувачем ліцензій або ліцензіатом скарги на прийняте рішення).

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, медична діяльність, охорона здоров'я, ліцензування, ліцензійне провадження.*

Shovkoplias O. V. On the issue of administrative and legal regulation of medical activities in Ukraine

The article outlines the relevance of research in the field of administrative and legal regulation of medical activities. Based on official statistical data, important problematic issues in the field of healthcare in Ukraine are highlighted. The study also examines the domestic regulatory framework that regulates relations in this industry.

The main directions of medical activity in Ukraine are identified and their shortcomings and ways to overcome the latter are shown. And such directions are identified as: licensing proceedings in medical practice, patenting of pharmaceutical products, circulation of pharmaceuticals and control over it, provision of medical services and liability for violation of legislation in the implementation of medical and pharmaceutical activities, granting the status of "person with disabilities", provision of information on personal data in the field of healthcare, etc.

It is studied that administrative and legal regulation of licensing is an integral part of all state regulation in the spheres of the economy. The author's definition of the concept of "licensing of business activities in medical practice" is presented and it is defined as one of the types of administrative proceedings, it is a tool of public administration, clearly regulated by administrative and legal norms, which is aimed at considering and resolving individual cases regarding the granting of certain rights and obligations to applicants in the field of business activities in medical practice, carried out only by specially authorized bodies by fixing legal facts in licensing documents and registers.

The stages of licensing proceedings for business activities in medical practice are determined, namely: 1) initiation of licensing proceedings (documents can be submitted to the licensing body by: personal application; by mail with a description of the attachment; in electronic form in accordance with the procedure established by current legislation); 2) analysis of the documents submitted by the license applicant or licensee in order to determine his right to obtain such a license; 3) adoption of a management decision (with a definition of all possible such decisions); 4) appealing the adopted administrative decision (this stage was given special attention in the course of this study); and 5) implementing the adopted administrative decision (in the event that the license applicant or licensee fails to file a complaint against the adopted decision).

Key words: *administrative and legal regulation, medical activity, health care, licensing, licensing proceedings.*

Вступ. Сфера охорони здоровя або медична сфера являє собою одну з найважливіших у соціальній царині та її належна якість в нашій країні гарантується державою на конституційному рівні й повинна забезпечуватися при будь-якій ситуації та становищі. З урахуванням обставин останніх років, а саме епідемії та збройної агресії, яка продовжується вже більше трьох років, в Україні дуже актуалізувалось питання саме медичного забезпечення своїх громадян. Очевидним є те, що у 2020 році під час всесвітньої пандемії дуже велика кількість українців потребувала належного та якісного медичного забезпечення та захисту, й після повномасштабного вторгнення велика кількість цивільних й ще більше військових потребують належного забезпечення у сфері охорони здоров'я, а саме надання першої медичної допомоги, лікування, протезування, реабілітації тощо. А наслідком такої необхідності звісно ж є й належне правове забезпечення даної галузі, так як надання медичних послуг, їх фінансування й відповідальність повинні бути чітко врегульовані чинним законодавством задля забезпечення та гарантування дотримання прав людини й громадянина у будь-якій правовій, демократичній та соціальній державі. Саме цьому, дане дослідження розкриватиме надзвичайно актуальну та важливу тему медичного забезпечення та захисту прав людини й громадянина у сфері охорони здоров'я.

Постановка завдання. Висвітлити теоретичні та практичні проблемні питання надання медичних послуг в Україні, розкрити важливість та суть адміністративно-правового регулювання ліцензійного провадження у сфері охорони здоров'я та вивчити особливості ліцензування господарської діяльності з медичної практики.

Результати дослідження. В Україні у статті 3 Основного закону закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. А у статті 49 зазначеного Закону України вказано, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм, а держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування [1].

Враховуючи те, що право на здоров'я є невід'ємним правом людини і громадянина, наданим останнім державою, то очевидно, що правове забезпечення повинно бути та функціонувати ефективно й на належному рівні, саме тому досить велика кількість науковців, у тому числі адміністративістів, у своїх працях постійно вивчають та розкривають тему забезпечення та захисту прав людини і громадянина на життя та здоров'я. Так, під час нашого дослідження, було опрацьовано велику кількість наукових доробок таких учених, як: М. Амасов, Д. Бєлов, Р. Богачев, А. Бондар, О. Братанюк, С. Булеца, О. Воннікова, В. Глуховський, І. Демченко, Є. Захарова, Н. Камінська, Д. Карамишев, О. Клименко, Ю. Назарко, О. Нестерович, Л. Ольховик, В. Пашков, В. Рикова, О. Рогова, С. Рудий, М. Савчин, М. Сальнікова, М. Співак, З. Черненнко, Ю. Швець тощо. Виходячи з того, що така кількість вчених присвятили свої наукові праці саме правовому регулюванню сфери охорони здоров'я та враховуючи нинішні реалії сьогодення, не виникає сумніву, що проблематика захисту прав людини і громадянина у цій царині є надзвичайно актуальною та вагомою для належного розвитку й удосконалення правового поля у сфері охорони здоров'я.

При цьому зазначимо, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своїй щорічній доповіді підкреслює, що на сьогодні також постійним викликом для системи охорони здоров'я за час повномасштабної війни РФ проти України стало забезпечення права громадян на доступ до медичної допомоги у регіонах України, зокрема постраждалих під час бойових дій внаслідок збройної агресії РФ, внаслідок окупації [2]. Саме такі гострі проблемні питання виникають під час реалізації своїх основоположних прав громадянами у сфері охорони здоров'я й очевидним є те, що всі вони повинні бути вирішені у межах правового поля для відновлення й належного дотримання таких прав людини і громадянина.

З урахуванням зазначеного вище, особливої уваги у цій царині, з теоретичної точки зору дослідника адміністративіста, заслуговує адміністративно-правове регулювання провадження медичної діяльності в Україні, а так як останнє містить у собі велику кількість направлень та варіацій, то до такої діяльності можна віднести: ліцензійні провадження з медичної практики, патентування фармацевтичної продукції, обіг фармацевтичних препаратів та контроль за ним, надання медичних послуг та відповідальність за порушення законодавства при здійсненні медичної й фармацевтичної діяльностей, надання статусу особи з інвалідністю, надання інформації щодо персональних даних у цій сфері тощо.

Якщо говорити про надання ліцензій щодо проведення медичної практики, то в Україні дані правові відносини врегульовуються спеціальним нормативно-правовим актом, а саме Постановою Кабінету Міністрів України № 285 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики» від 2 березня 2016 року, яка містить у собі ліцензійні умови, які встановлюють організаційні, кадрові і технологічні вимоги до матеріально-технічної бази ліцензіата, обов'язкові для виконання під час провадження господарської діяльності з медичної практики, а також визначають вичерпний перелік документів, що додаються до заяви про отримання ліцензії на провадження господарської діяльності з медичної практики [3].

Досліджено, що адміністративно-правове регулювання ліцензування виступає складовою частиною усього державного регулювання у сферах економіки і являє у собі

безпосередню та повсякденну реалізацію державно владного впливу на суспільні відносини, що пов'язані зі здійсненнями відповідних різновидів торговельної господарської діяльності, а також забезпечують стабільності, захистів прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання і публічних інтересів [4, с. 193].

У цілому ліцензійне провадження з медичної практики складається з певних стадій та дій, всі вони направлені на фіксацію у державних реєстрах відповідного факту та видання певного документу, у нашому випадку ліцензії на заняття господарською діяльністю з медичної практики. Відповідно до чинного законодавства України, орган ліцензування (посадова особа) здійснює: перевірку відомостей поданих документів для отримання ліцензії; перевірку поданих документів на відсутність підстав для відмови у видачі ліцензії; внесення відомостей до відповідного реєстру; оформлення і видачу документа, що підтверджує факт ліцензування, та витягу з відповідного реєстру.

Тимошенко К. В. у своїх наукових роботах зазначає, що ліцензійним провадженням можна визнати процедуру здійснення ліцензування, тобто процедуру видачі, переоформлення, анулювання та контролю за дотриманням ліцензійних вимог. Та виходячи з визначення підкреслює, що при здійсненні ліцензування можливий такий поділ ліцензійного провадження на стадії:

1) порушення ліцензійного провадження;

2) розгляд справи та прийняття рішення щодо видачі ліцензії;

3) переоформлення та видача дублікатів ліцензій (належить до факультативної стадії, оскільки є виключно технічною дією органу ліцензування);

4) ліцензійний нагляд і контроль;

5) анулювання ліцензії [5].

Ми частково погоджуємося з цією точкою зору, але вважаємо, що стадії ліцензійного провадження у сфері охорони здоров'я можна виділити наступним чином:

1) порушення ліцензійного провадження (документи, можуть бути подані до органу ліцензування шляхом: особистого звернення; поштовим відправленням з описом вкладення; в електронній формі в порядку, визначеному чинним законодавством);

2) аналіз поданих здобувачем ліцензії або ліцензіатом документів з метою визначення його права на отримання такої ліцензії;

3) прийняття управлінського рішення (залишення заяви без розгляду; переоформлення ліцензії; видачу ліцензії чи відмову у видачі ліцензії; відновлення дії ліцензії повністю чи частково; зупинення дії ліцензії повністю чи частково; припинення дії ліцензії повністю чи частково; розширення виду господарської діяльності ліцензіатом; видачу інших документів, які визначені чинним законодавством, що стосуються повноважень органу ліцензування);

4) оскарження прийнятого управлінського рішення (не є обов'язковою стадією, але кожен здобувач ліцензії або ліцензіат наділений законом правом оскаржити рішення органу ліцензування);

5) виконання прийнятого управлінського рішення (у разі неподання здобувачем ліцензій або ліцензіатом скарги на прийняте рішення).

До речі, особливу увагу звернемо на факультативну стадію ліцензійного провадження. Як було зазначено вище, кожен здобувач ліцензії або ліцензіат може оскаржити управлінське рішення органу ліцензування відповідно із чинним законодавством, і це є одним із способів захисту прав фізичних або юридичних осіб від неправомірних рішень органів управління. Зокрема, що стосується визначення єдиного підходу до способів захисту прав фізичних та юридичних осіб у сфері охорони здоров'я в Україні, то можна зазначити, що такі способи класично можна поділити на юрисдикційні та неюрисдикційні. До останніх зазвичай відносять самостійний захист своїх прав та законних інтересів суб'єктами правовідносин у сфері охорони здоров'я, а юрисдикційні являють собою захист у судовому порядку, або у позасудовому спеціальному адміністративному порядку.

Зазвичай, на практиці частіше всього використовується позасудовий спосіб захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері охорони здоров'я, при

цьому, очевидним є те, що він є більш доступним, швидким, дешевшим та простим. Саме за його допомогою можна вирішити спір, який виник на початковій стадії та досягти певного порозуміння без зайвих витрат між суб'єктами таких правовідносин.

Але, поряд з перевагами такого способу захисту прав громадян у сфері охорони здоров'я, науковці зазначають, що досудовий рівень захисту прав фізичних та юридичних осіб не позбавлений і недоліків, а саме:

1) переважання відомчих інтересів у галузі;

2) відсутність практики і досвіду роботи в такого виду правовідносинах значного числа правозахисних об'єднань та адвокатів;

3) нерозвиненість системи незалежної експертизи в Україні;

4) низький рівень правової культури і правосвідомості у великої частини здобувачів ліцензій та ліцензіатів у сфері охорони здоров'я [6, с. 273].

І попри це, адміністративний спосіб захисту прав фізичних та юридичних осіб у правовідносинах пов'язаних з ліцензійними провадженнями вважається найоптимальнішим для вирішення спорів пов'язаних з порушенням прав і законних інтересів у сфері охорони здоров'я. Як правило, він полягає у тому, що спираючись на Закон України «Про звернення громадян», суб'єкт чиї права порушено звертається до уповноваженого вищестоящого органу (посадової особи) з письмовою або усною скаргою, з проханням відновлення його порушених прав, а іноді і з вимогою притягнення до відповідальності винних осіб.

Так, у випадку оскарження управлінських рішень органів ліцензування здобувачами ліцензій або ліцензіатами спеціальним адміністративним органом, який розглядає дані скарги є Експертно-апеляційна рада з питань ліцензування. Її правовий статус визначено чинним законодавством України, а саме Законом України № 222-VIII «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 року.

Відповідно до статті 5 зазначеного Закону України Експертно-апеляційна рада з питань ліцензування є постійно діючим колегіальним органом при спеціально уповноваженому органі з питань ліцензування та діє відповідно до положення, що затверджується спеціально уповноваженим органом з питань ліцензування. Експертно-апеляційна рада з питань ліцензування має право: розглядати пропозиції щодо запровадження ліцензування нового чи скасування чинного виду господарської діяльності (частини (частин) виду господарської діяльності) та запитувати необхідні матеріали для їх розгляду; розробляти рекомендації стосовно вдосконалення державної політики у сфері ліцензування; проводити експертизу проектів нормативно-правових актів або пропозицій у сфері ліцензування [7].

Обов'язками Експертно-апеляційної ради з питань ліцензування є:

1) розгляд скарг здобувачів ліцензії, ліцензіатів на рішення, дії (бездіяльність) органу ліцензування щодо порушення законодавства у сфері ліцензування;

2) розгляд звернень органів ліцензування щодо проведення позапланових перевірок додержання ліцензіатами вимог ліцензійних умов на підставах, передбачених пунктами 2, 4 і 5 частини третьої статті 19 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [7].

Також зазначеним вище Законом України визначено структуру та склад Експертно-апеляційної ради з питань ліцензування, форму її роботи, строки розгляду та подання скарг на управлінські рішення органів ліцензування. Інформація про результати діяльності Експертно-апеляційної ради з питань ліцензування оприлюднюється на офіційному вебсайті спеціально уповноваженого органу з питань ліцензування. Рішення Експертно-апеляційної ради з питань ліцензування є обов'язковими для розгляду спеціально уповноваженим органом з питань ліцензування [7].

Якщо ж говорити про ліцензійне провадження у цілому, то це один із видів адміністративних проваджень, йому притаманні ті ж ознаки, що й іншим адміністративним провадженням. Поряд з цим ліцензійне провадження має низку особливостей, які суттєво відрізняють його від інших проваджень [5].

Взагалі поняття ліцензування господарської діяльності вчені визначають як елемент її легітимації, це врегульована адміністративно-правовими нормами діяльність публічної адміністрації (органів ліцензування), виражена в офіційному визнанні за певними суб'єктами права на заняття окремими видами господарської діяльності, що полягає у видачі ліцензій господарюючим суб'єктам, контролі за дотриманням ними ліцензійних умов провадження такої діяльності з метою реалізації та захисту прав, законних інтересів, життя та здоров'я громадян, захисту навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави [8, с. 5]. А відповідно до чинного законодавства України, ліцензування це засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, спрямований на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини, екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища [7].

Тобто, ми можемо говорите про те, що ліцензування господарської діяльності з медичної практики це один з різновидів адміністративного провадження, воно є інструментом публічного адміністрування, що чітко регламентовано адміністративно-правовими нормами, яке направлено на розгляд і вирішення індивідуальних справ стосовно надання заявникам певних прав та обов'язків у сфері здійснення господарської діяльності з медичної практики, здійснюється лише спеціально уповноваженими органами шляхом закріплення юридичних фактів у ліцензійних документах та реєстрах.

Висновки. З урахуванням статистичних даних, на сьогоднішній день в Україні існує досить велика кількість проблемних питань пов'язаних з наданням медичних послуг. Й одним з найважливіших аспектів покращення якості надання останніх є саме належне дотримання встановлених медичних стандартів, ліцензійних умов, контролю та нагляду у сфері ліцензування господарської діяльності з медичної практики. Саме тому, дослідження у цій сфері є необхідною складовою покращення й удосконалення не тільки нормативно-правової бази у цій царині, а й підвищення якості надання медичних послуг у країні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Щорічна доповідь Омбудсмана України про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf (дата звернення: 20.07.2025).

3. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики: Постанова Кабінету Міністрів України № 285 від 2 березня 2016 року. *Офіційний вісник України*. 2016. № 30. Ст. 1184.

4. Пустовіт Ю., Запотоцька О., Тімашов В. Ліцензування як один із засобів державного регулювання: теоретико-правові засади. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С. 189–194.

5. Тимошенко К.В. Ліцензійне провадження в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми держави та права.* 2005. URL: http://www.apdp.in.ua/v26/26.pdf (дата звернення: 21.07.2025).

6. Булеца С.Б. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми: дис. … докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2016. С. 273.

7. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 р. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158.

8. Туманов В.В. Адміністративно-правове регулювання господарської діяльності з проведення лотерей. автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2011. С. 18.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЩЕРБИНА Є. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Дніпровський гуманітарний університет)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:352.07:061.2:711.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.19

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ УЧАСТІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ОРГАНІЗАЦІЇ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

У статті проаналізовано зміст та особливості адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів. Досліджено теоретико-методологічні засади участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів. Проаналізовано чинне законодавство у сфері благоустрою, зокрема нормативно-правові акти органів місцевої влади, а також практику їх застосування.

Окреслено форми участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів громадських слухань: подання петицій, участь у програмах «громадського бюджету», моніторинг та контроль за виконанням муніципальних програм благоустрою тощо. Розкрито адміністративно-правові механізми забезпечення участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів, зокрема через інституалізовані процедури співпраці громадськості з органами місцевого самоврядування, використання цифрових платформ, нормативну регламентацію відкритості, прозорості та підзвітності рішень. Досліджено різноманітні аспекти взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади.

Особливу увагу приділено проблемам реалізації адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів: правовим прогалинам, неузгодженості регламентних процедур, ігноруванню ініціатив з боку органів влади, обмеженим ресурсам самих інститутів громадянського суспільства. Сформульовані науково обґрунтовані пропозиції щодо покращення адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів: 1) нормативне уточнення статусу та повноважень інститутів громадянського суспільства у сфері благоустрою населених пунктів; 2) інституційне зміцнення партнерства між владою та громадянським суспільством та 3) забезпечення ефективного адміністративного та судового захисту прав інститутів громадянського суспільства у процесі організації благоустрою населених пунктів.

Ключові слова: *адміністративне право, громадянське суспільство, благоустрій, населені пункти, місцеве самоврядування, публічне управління, громадські об'єднання, правові механізми.*

Shcherbyna E. M. Administrative and Legal Mechanisms of Participation of Civil Society Institutions in the Organization of the Improvement of Human Settlements

The article analyzes the content and features of administrative and legal mechanisms of participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements. The theoretical and methodological foundations of the participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements are studied. The current legislation in the field of improvement is analyzed, in particular the regulatory legal acts of local authorities, as well as the practice of their application.

Forms of participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements are outlined: public hearings, submission of petitions, participation in «public budget» programs, monitoring and control over the implementation of municipal improvement programs, etc. Administrative and legal mechanisms for ensuring the participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements are disclosed, in particular through institutionalized procedures of cooperation between the public and local self-government bodies, the use of digital platforms, and the regulatory framework for the openness, transparency, and accountability of decisions. Various aspects of the interaction of civil society institutions with local self-government bodies and local executive authorities are studied.

Special attention is paid to the problems of implementation of administrative and legal mechanisms for the participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements: legal gaps, inconsistency of procedural regulations, neglect of initiatives by authorities, and limited resources of the civil society institutions themselves. Scientifically grounded proposals have been formulated for improving administrative and legal mechanisms of participation of civil society institutions in the organization of the improvement of human settlements: 1) regulatory clarification of the status and powers of civil society institutions in the field of the improvement of human settlements; 2) institutional strengthening of the partnership between authorities and civil society; and 3) ensuring effective administrative and judicial protection of the rights of civil society institutions in the process of organizing the improvement of human settlements.

Key words: *administrative law, civil society, improvement, human settlements, local self-government, public administration, public associations, legal mechanisms.*

Вступ. В сучасних умовах державотворення у системі публічного управління України особливої актуальності набуває питання підвищення ефективності взаємодії між органами влади та інститутами громадянського суспільства (ІГС). Одним із напрямів, де така взаємодія є не лише доцільною, а й необхідною, виступає сфера організації благоустрою населених пунктів.

Благоустрій населених пунктів як об'єкт адміністративно-правового регулювання охоплює комплекс заходів, спрямованих на забезпечення належного санітарного, екологічного, естетичного та інженерного стану територій, що прямо впливає на якість життя громадян, соціальну стабільність та правопорядок.Попри наявність нормативної основи для залучення громадськості до вирішення питань місцевого значення, практикаучасті інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів потребує вдосконалення. У багатьох випадках участь ІГС в організації благоустрою набуває факультативного характеру або ж відбувається поза межами формалізованих адміністративно-правових процедур. Це свідчить про потребу у ґрунтовному дослідженні відповідних адміністративних механізмів залучення громадськості до вирішення питань у сфері благоустрою населених пунктів, їх ефективності та перспектив розвитку.

Постановка завдання. З'ясування змісту та особливостей адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів, а також визначення напрямів їх удосконалення. Слід вирішити наступні завдання: 1) дослідити теоретико-методологічні засади участі ІГС в організації благоустрою населених пунктів; 2) визначити адміністративно-правові форми участі ІГС в організації благоустрою населених пунктів; 3) сформулювати науково обгрунтовані пропозиції щодо покращення адміністративно-правових механізмів участі ІГС в організації благоустрою населених пунктів.

Результати дослідження. Питання розвитку сфери благоустрою населених пунктів досліджувались у працях українських науковців, які розкривали теоретичні та практичні аспекти благоустрою населених пунктів, питання адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою населених пунктів тощо. Так, О. Ігнатенко окреслює шляхи системного державного регулювання у сфері благоустрою населених пунктів [1], Є. Прях ін аналізує питання адміністративно-правового регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів [2], П. Покатаєв досліджує сутність та особливості адміністративно-правового регулювання у сфері благоустрою населених пунктів, надає історико-правову характеристику регулювання в цієї сфери [3].

Деякі авторифокусуються на окремих елементах благоустрою населених пунктів, торкаючись, у тому числі, і питань реалізації адміністративно-правових механізмів в цій сфері. Так, Г. Виговської, Ю. Маковецької, В. Міщенко, Т. Омельяненкодосліджують порядокорганізації діяльності органів місцевого самоврядування щодо вивезення та утилізаціїпобутових відходів [4]; О. Буряк розглядає економічнерегулювання розвитку системи озеленення міст та регіонів України в умовах урбанізації[5], Є. Клюшниченко – особливості управління розвитком міст [6], А. Баско – особливості адміністративно-правового регулювання реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій [7]. Водночас переважна більшість досліджень концентрується на організації благоустрою населених пунктів як діяльності органів місцевого самоврядування без належного аналізу участі громадськості у вирішенні цих питань. Такий стан наукової розробки цієї проблематики зумовлює необхідність комплексного аналізу адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства саме у сфері благоустрою населених пунктів, що є новим і малодослідженим сегментом у межах адміністративного права.

В сучасних адміністративних відносинах інститути громадянського суспільства є учасниками публічного врядування, спроможними не лише ініціювати зміни на місцевому рівні, а й брати участь у їх реалізації. Під цими інститутами доцільно розуміти організаційно оформлені об'єднання громадян, які діють у правовому полі, не мають на меті отримання прибутку та покликані представляти інтереси соціальних груп у взаємодії з органами публічної влади. До таких структур відносяться громадські об'єднання, благодійні фонди, органи самоорганізації населення, професійні спілки, ініціативні групи мешканців, а також неформалізовані волонтерські платформи.

Участь інститутів громадянського суспільства у вирішенні питань у сфері благоустрою населених пунктів набуває особливого значення в контексті реалізації принципів демократичного врядування. Діяльність представників громадськості спрямована на вирішення конкретних завдань у сфері поліпшення стану довкілля, розвитку громадських просторів, утримання зелених зон, упорядкування прибудинкових територій тощо. Такі суб'єкти здатні оперативно реагувати на запити місцевих громад, пропонувати нестандартні рішення та забезпечувати громадський контроль за реалізацією проєктів благоустрою.

Правове регулювання участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів в Україні має багаторівневий характер і ґрунтується на низці нормативно-правових актів. Основу такої діяльності становлять положення Конституції України, зокрема статті 5, 38 і 140, які закріплюють право громадян брати участь в управлінні державними справами безпосередньо та через органи місцевого самоврядування [8].Нормативне забезпечення участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою

населених пунктів реалізується завдяки виконанню положень Законів України «Про благоустрій населених пунктів», «Про місцеве самоврядування в Україні, «Про громадські об'єднання», інших актів. Їх аналіз надає змогу визначити основні напрямки у реалізації адміністративно-правового механізму участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів. До них можна віднести процедурні елементи (громадські слухання, консультації з громадськістю, електронні петиції, механізм громадського бюджету); дію органів місцевого самоврядування щодо взаємодії з громадськими структурами, що передбачено статутами територіальних громад та іншими локальними актами; інституційну підтримку(реалізація програм співпраці з громадськими об'єднаннями, залучення грантового фінансування, створення громадських рад при виконавчих органах влади); засоби адміністративного впливу та контролю (зокрема, відповідальність посадових осіб за невиконання зобов'язань щодо забезпечення участі громадськості), тощо.

Інститути громадянського суспільства мають бути активними суб'єктами у формування та реалізації публічної політики, зокрема у сфері благоустрою населених пунктів, адже мова йде про організацію їх особистого простору та поліпшення життя у певній громаді.Усе це обумовлює їх адміністративно-правову суб'єктність, про що зауважують окремі автори [9, с. 632]. Громадські об'єднання, ініціативні групи мешканців, органи самоорганізації населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), а також волонтерські та екологічні рухи дедалі активніше долучаються до організації й підтримки благоустрою територій. Їхня діяльність охоплює широкий спектр практичних напрямів, це і організація прибирання, озеленення та встановлення малих архітектурних форм, управління спільною інфраструктурою житлових будинків, створення громадських просторів тощо.

ОСББ, у свою чергу, є прикладом формалізованого механізму участі мешканців у вирішенні питань благоустрою прилеглих територій. Вони не лише утримують будинки й прибудинкові території, а й ініціюють покращення умов проживання шляхом реалізації інфраструктурних проєктів (установлення освітлення, лавок, сміттєвих майданчиків тощо). Волонтерські об'єднання часто ініціюють акції «чистих вулиць», висадку дерев, облаштування скверів, а також займаються освітніми кампаніями щодо екологічної поведінки громадян.Окрему роль відіграють громадські хаби – інституційні платформи, які забезпечують інтелектуальну, організаційну й іноді матеріальну підтримку ініціатив, пов'язаних із поліпшенням міського середовища. Завдяки гнучкій організаційній структурі, хаби сприяють формуванню мережі партнерств між мешканцями, бізнесом і владою.

Для досягнення кращого ефекту від участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів все це має відбуватися через низку інструментів (форм)участі, що мають адміністративно-правове підґрунтя. Однією з найпоширеніших форм є громадські слухання, які проводяться відповідно до ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та нормативно-правових актів територіальних громад. Під час таких слухань громадяни можуть впливати на розподіл ресурсів, обговорення проєктів благоустрою та висловлювати заперечення щодо планованих змін.

Іншою ефективною формою є участь у формування бюджету відповідно до ст. 13-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», що надає можливість громадянам напряму впливати на розподіл частини бюджетних коштів шляхом подання та голосування за проєкти, спрямовані на покращення просторового середовища. Згідно з методичними рекомендаціями Міністерства фінансів України, громадські ініціативи проходять конкурсний відбір, після чого фінансуються за кошти місцевого бюджету [10]. У практиці таких міст як Київ, Львів, Вінниця спостерігається стійка тенденція до зростання кількості проєктів саме у сфері благоустрою (наприклад, облаштування парків, дитячих майданчиків, зон відпочинку).

Також суттєвими є експертна підтримка органів місцевого самоврядування з боку громадських організацій, які розробляють аналітичні матеріали, беруть участь у засіданнях консультативних рад при міських головах, комісіях при виконкомах. Окрім того, громадські структури здійснюють моніторинг і контроль за діяльністю виконавчих органів влади щодо дотримання вимог чинного законодавства у сфері благоустрою.

Аналіз діяльності окремих територіальних громад України та громадських об'єднань засвідчує ефективність залучення інститутів громадянського суспільства до організації благоустрою. Так, у 2024 році Шумська громада реалізувала ряд заходів із благоустрою, включно з облаштуванням парку, молодіжного простору та тимчасових споруд для бізнесу. Це відбулося в рамках співпраці з програмами USAID DOBRE та UNDP, що передбачало пряму участь громади та ІГС у плануванні та реалізації проєктів [11]. В Івано-Франківську реалізується програма «Бюджет участі», за результатами якої у 2024 році 39 проєктів у категорії благоустрою (ремонт вулиць, освітлення, парки) були підтримані громадою та направлені до реалізації. В рамках цієї ініціативи громадяни подавали власні ініціативи та голосували за них онлайн [12].Всеукраїнське товариство охорони природи (Ukrpryroda) проводить загальнонаціональні акції з озеленення, очищення берегів річок і озер, ліквідація стихійних звалищ, за участі місцевих мешканців по всій Україні [13]. Це позитивний приклад залучення громадян у благоустрій через інституційний канал громадських організацій.

Адміністративно-правові механізми участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів знаходять своє практичне втілення через різноманітні аспекти взаємодіїінститутів громадянського суспільства з органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади. Так, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 26, 30) надає місцевим радам повноваження щодо організації громадських слухань, проведення консультацій з громадськістю, а також впровадження конкурсних механізмів для залучення громадських ініціатив [14].У свою чергу, розпорядчі органи виконавчої влади зобов'язані створювати умови для участі громадянських інститутів у процесах розробки, моніторингу та реалізації програм із благоустрою. Наприклад, організація відкритих конкурсів на реалізацію локальних ініціатив (озеленення, облаштування публічних просторів, утилізація сміття) забезпечує не лише прозорість процедур, але й реальне залучення громадських організацій як суб'єктів публічного управління.

Інститути громадянського суспільства, зокрема громадські організації, органи самоорганізації населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків тощо, мають законодавчо гарантоване право ініціювати проєкти, які стосуються благоустрою. Одним із дієвих інструментів такої участі є подання електронних петицій, врегульованих Законом України «Про звернення громадян» (ст. 23^1), які зобов'язують органи місцевого самоврядування розглядати звернення за умови набуття ними необхідної кількості підписів [15].

Також варто згадати механізм звернень громадських організацій до органів виконавчої влади з ініціативами щодо розробки нормативно-правових актів, планів зонування, правил утримання територій тощо. Ці процедури регламентовані як загальним адміністративним законодавством (Кодекс адміністративного судочинства України), так і спеціальними актами, такими, наприклад, як постанова Кабінету Міністрів України №996 від 03.11.2010 р., що передбачає участь громадськості у формуванні державної політики.

Крім того, грантові конкурси місцевих і міжнародних донорів у сфері урбаністики й екології часто проходять за участю місцевих адміністрацій, які виконують функцію координаторів або співорганізаторів. Це сприяє посиленню горизонтальної інтеграції між державними структурами та громадянським сектором.

Висновки.Трансформація публічного управління та зростання ролі громадянського суспільства обумовлюють формування ефективних адміністративно-правових механізмів участі інститутів громадянського суспільства у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів. Удосконалення адміністративно-правових механізмів участі ІГС в організації благоустрою населених пунктів є передумовою формування ефективної моделі публічного управління, орієнтованої на принципи відкритості, партнерства та правової визначеності. У зв'язку з цим пропонується виокремити ключові напрями вдосконалення відповідних механізмів.

1. Нормативне уточнення статусу та повноважень інститутів громадянського суспільства у сфері благоустрою населених пунктів. Національне законодавство досі не забезпечує достатньо чіткої регламентації участі ІГС у сфері благоустрою територій. Зокрема, Закон

України «Про благоустрій населених пунктів» лише побічно згадує про участь населення, не розкриваючи специфіки статусу громадських об'єднань, органів самоорганізації населення, благодійних організацій чи інших форм громадської ініціативи. Це призводить до правової невизначеності, яка ускладнює практичну реалізацію принципів прозорості та підзвітності. З огляду на викладене, доцільно внести зміни до базових законодавчих актів, зокрема Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», передбачивши окремі повноваження ІГС як учасників адміністративних процедур з планування, реалізації та моніторингу програм благоустрою. При цьому слід враховувати кращі практики ЄС, зокрема досвід Польщі та Словаччини, де участь громадських організацій у формуванні міського середовища є законодавчо унормованою та системною.

2. Інституційне зміцнення партнерства між владою та громадянським суспільством. Важливим напрямом удосконалення механізмів участі інститутів громадянського суспільства в організації благоустрою населених пунктів є налагодження стабільних каналів взаємодії між органами влади та представниками громадськості на основі принципів партнерства. На практиці це може реалізовуватись шляхом створення дорадчих органів у складі делегованих представників ІГС при органах місцевого самоврядування. Варто також передбачити можливість обов'язкового залучення громадських експертів до розробки та оцінки цільових програм у сфері благоустрою.Однак, лише інституційного оформлення недостатньо. Потрібна системна підтримка діяльності ІГС, зокрема через муніципальні грантові програми, навчальні ініціативи, ресурси для технічного забезпечення участі. Досвід міст Львова, Черкас та Івано-Франківська засвідчує позитивні результати реалізації муніципальних конкурсів проєктів громадських організацій у сфері просторового розвитку.

3. Забезпечення ефективного адміністративного та судового захисту прав інститутів громадянського суспільства у процесі організації благоустрою населених пунктів. Не менш важливим напрямом є гарантування дієвого захисту прав ІГС у випадках, коли органи публічної влади ігнорують або обмежують їхню участь. Практика свідчить, що численні рішення судів щодо оскарження актів місцевих рад або їх бездіяльності ґрунтуються саме на порушенні права на участь у вирішенні питань місцевого значення. Таким чином, необхідно активніше застосовувати адміністративно-правові інструменти контролю за дотриманням процедур участі, а також удосконалювати механізми судового захисту прав ІГС, передбачивши можливість подання групових адміністративних позовів або заяв від коаліцій громадських організацій. Також варто законодавчо закріпити обов'язковість надання мотивованих відповідей органами влади на громадські звернення, ініціативи чи зауваження у межах програм благоустрою населених пунктів.

Список використаних джерел:

1. Гнатенко О. П. Державне регулювання сфери благоустрою населених пунктів : дис. ... доктора наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ : НАДУ при Президентові України, 2016. 471 с.

2. Пряхін Є. В. Адміністративно-правове регулювання і забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів в Україні. : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.07. Львів : Держ. ун-т внутр. справ, 2007. 19 с.

3. Покатаєв П. С. Державна підтримка розвитку житлового будівництва в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2011. 20 с.

4. Міщенко В. С., Маковецька Ю. М., Омельяненко Т. Л. Інституціональний розвиток сфери поводження з відходами в Україні: на шляху європейської інтеграції. К. : ДУ «Ін. економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». 2013. 192 с.

5. Бурак О. М. Економічне регулювання розвитку системи озеленення міст та регіонів України в умовах урбанізації. Харків, 2009. 20 с.

6. Клюшниченко Є. Є. Управління розвитком міст : навчальний посібник. К. : КНУБА, 2015. 160 с.

7. Баско А. В. Особливості адміністративно-правового регулювання реалізації органами місцевого самоврядування державної політики у сфері благоустрою територій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 445–449. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/111

8. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник.* 2014. № 19. Ст. 583).

9. Пилип В. В. Адміністративно-правовий механізм участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у сфері правоохоронної діяльності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 630–633. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/146

10. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо механізмів участі громадськості у бюджетному процесі на місцевому рівні : Наказ Міністерства фінансів України від 03.03.2020 р. № 94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0094201-20#Text

11. Шумська міська рада – об'єднана територіальна громада. Звіт міського голови про роботу Шумської міської ради за 2024 рік. URL: https://shumska-gromada.gov.ua/2024-rik-09-55-45-29-01-2025/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.07.2025).

12. Івано-Франківськ. Офіційний сайт міста. Переможці «Бюджету участі» – 2024. 12 чер. 2024. URL: https://www.mvk.if.ua/news/60923?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.07.2025).

13. Українське товариство охорони природи. URL: http://www.ukrpryroda.org/ (дата звернення: 28.07.2025).

14. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

15. Про звернення громадян. : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НІКІТІНСЬКИЙ О. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри національного,
міжнародного права та правоохоронної
діяльності
(Херсонський державний університет)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 336.22:351.78
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.20

ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ, АДАПТАЦІЯ ТА ФІСКАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСУВАННЯ ОБОРОНИ

У статті проаналізовано трансформаційні процеси у сфері податкової політики України, що відбулися під впливом запровадження воєнного стану. Здійснено огляд ключових адаптаційних механізмів, за допомогою яких податкова система реагує на виклики збройного конфлікту, зокрема з метою забезпечення стійкості державних фінансів, підтримки оборонного сектору та збереження функціонування національної економіки. Визначено основні інституційні та правові інструменти, які використовувалися для фіскальної мобілізації в умовах війни. Виокремлено специфіку нормативних змін, що стосуються адміністрування податків, тимчасових податкових пільг та особливих умов для суб'єктів господарювання, які зазнали негативного впливу з боку воєнних дій. У межах дослідження виконано систематизацію напрямів податкової адаптації, що дозволяють ефективно поєднувати інтереси фіскального наповнення бюджету з потребами соціальної підтримки платників податків та національної безпеки в державі. Здійснено аналіз податкових стимулів для бізнесу і фізичних осіб, які спрямовані на підтримку платоспроможності, збереження робочих місць та запобігання скороченню економічної активності в регіонах, наближених до зони бойових дій або тимчасово окупованих українських територій. Підкреслено значення адаптивного підходу до податкового адміністрування як чинника, що сприяє зменшенню податкового навантаження на добросовісних платників, з одночасним забезпеченням стабільних бюджетних надходжень. Окрему увагу приділено фіскальним інструментам фінансування оборони, які стали важливим елементом державної податково-бюджетної політики в умовах війни, зокрема, визначено роль спеціальних платежів, змін у податкових ставках, механізмів перерозподілу бюджетних ресурсів, а також непрямих стимулів для оборонної промисловості.

Узагальнено переваги та виклики, пов'язані з функціонуванням податкової системи під час воєнного стану, зокрема в аспектах правової невизначеності, зниженого рівня добровільного дотримання податкового законодавства, ефективності податкових перевірок та стабільності джерел наповнення бюджету.

Ключові слова: *податкова система, фіскальні інструменти, податкова політика, оподаткування, податкове адміністрування, податкові пільги, фінансування оборони, військовий збір, воєнний стан.*

Nikitinskyi O. P. The tax system of Ukraine in the context of martial law: transformation, adaptation and fiscal tools for financing defense

The article analyzes the transformational processes in the field of tax policy of Ukraine, which took place under the influence of martial law. The key adaptation mechanisms were inspected by which the tax system responds to the challenges of armed conflict, in particular in order to ensure the stability of public finances, support the defense sector and maintain the functioning of the national economy. The basic institutional and legal instruments used for fiscal mobilization in war were identified. The specifics of normative changes concerning the administration of taxes, temporary tax benefits and special conditions for economic entities that have been negatively influenced by hostilities are distinguished. The study has organized the directions of tax adaptation, which allow to effectively combine the interests of fiscal filling of the budget with the needs of social support of taxpayers and national security in the country. Tax incentives for business and individuals aimed at maintaining solvency, maintaining jobs and preventing reduction of economic activity in regions close to the war zone or temporarily occupied Ukrainian territories are carried out. The importance of the adaptive approach to tax administration as a factor that helps to reduce the tax burden on bona fide taxpayers, while providing stable budget revenues. Particular attention is paid to fiscal tools for funding defense that have become an important element of state tax policy in war, in particular, the role of special payments, changes in tax rates, mechanisms of redistribution of budget resources, as well as indirect incentives for the defense industry.

The advantages and challenges related to the functioning of the tax system during martial law, in particular in the aspects of legal uncertainty, reduced voluntary compliance with tax legislation, effectiveness of tax audits and stability of budget filling sources, are generalized.

Key words: *tax system, fiscal instruments, tax policy, taxation, tax administration, tax benefits, defense financing, military fee, martial law.*

Постановка проблеми та її актуальність. Повномасштабне військове вторгнення рф в Україну стало безпрецедентним викликом не лише для системи національної безпеки, а й для фінансово-економічної стабільності держави. У цих умовах податкова система України зазнала суттєвих трансформацій з метою оперативного реагування на нові реалії воєнного часу, забезпечення безперебійного надходження доходів до бюджету та фінансування оборонних потреб.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення ролі податкової політики в умовах воєнного стану, аналізу ефективності запроваджених тимчасових податкових послаблень і фіскальних інструментів, а також формування механізмів фінансової підтримки Збройних Сил України та інших секторів безпеки, зокрема, у центрі уваги опиняються питання балансування між фіскальними інтересами держави та підтримкою платоспроможності бізнесу й громадян, що постраждали від війни.

Оскільки функціонування податкової системи в умовах війни безпосередньо впливає на здатність держави забезпечувати стійкість фронту, соціальну підтримку населення та післявоєнну відбудову, дослідження трансформаційних процесів, адаптаційних механізмів і інноваційних підходів у сфері оподаткування є вкрай важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Мета статті полягає у дослідженні трансформацій податкової системи України в умовах воєнного стану, зокрема вивченні адаптаційних механізмів податкової політики, оцінці ефективності запроваджених фіскальних інструментів та виявленні ключових напрямів підвищення стійкості податкових надходжень з урахуванням потреб національної безпеки та фінансування оборонного сектору.

Виклад основного матеріалу. Введення воєнного стану в Україні з 24.02.2022 р., що є наслідком військової агресії росії, спричинило значні зміни в податковій системі, які відображають адаптацію до екстремальних соціально-економічних умов в державі та спрямовуються на забезпечення обороноздатності країни, фінансову підтримку ЗСУ, захист суверенітету і територіальної цілісності, а також на стимулювання економічної діяльності та підтримку бізнесу в умовах війни. Відповідні зміни були імплементовані через низку нормативно-правових актів та стосуються ключових аспектів податкового адміністрування, а також передбачають особливі правила для платників податків, які постраждали від бойових дій. Наприклад до таких НПА відносяться: Закон України № 2118-IX від 03.03.2022 р. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану», Закони України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану» (№ 2142-IX від 24.03.2022 р., № 2173-IX від 01.04.2022 р.), Закон України № 2618-IX від 21.09.2022 р. «Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо ставок акцизного податку на період дії правового режиму воєнного, надзвичайного стану» та ін.

Зокрема, прийняті в період воєнного стану відповідні НПА, вносять зміни до податкового законодавства України, які стосуються: особливостей оподаткування та подання звітності, податкового адміністрування, перегляду окремих податкових пільг, регулювання ставок акцизного податку, приватизації державного майна, відновлення енергетичної інфраструктури, обмеження перебування грального бізнесу на спрощеній системі, скасування мораторію на перевірки, а також особливостей адміністрування для платників з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства та забезпечення збалансованості бюджетних надходжень. Так, у Пояснювальні записці проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» № 2118-IX від 03.03.2022 р. [1] визначено, що «Проект закону розроблений з метою реалізації необхідних заходів щодо підтримки військових і правоохоронних підрозділів у відбитті збройного нападу російської федерації та забезпечення прав і обов’язків платників податків» [2]. Цей закон щодо змін у податковому законодавстві було спрямовано на тимчасове звільнення платників податків від відповідальності за невиконання обов'язків, спрощення податкового адміністрування та надання податкових пільг для підтримки ЗСУ, територіальної оборони і забезпечення економічної стабільності в умовах воєнного стану [1].

Загалом, податкові зобов'язання суб'єктів господарювання в період дії воєнного стану зазнали суттєвих змін, які торкнулися як фізичних осіб-підприємців (далі – ФОП), так і їхніх найманих працівників. Аналіз нормативно-правових актів свідчить про запровадження тимчасових пільг, що мають на меті фінансову підтримку бізнесу та громадян в умовах збройного конфлікту. Зокрема, у період з 01.03.2022 р. до 31.12.2024 р. ФОП мали право не сплачувати єдиний соціальний внесок (далі – ЄСВ) «за себе» на добровільній основі, що, однак, призводило до незарахування відповідних місяців до страхового стажу, проте, з 01.01.2025 р. ця пільга була скасована, і сплата ЄСВ стала знову обов'язковою. Важливо зазначити, що для найманих працівників обов'язок зі сплати ЄСВ зберігався протягом усього періоду воєнного стану без змін [3].

Крім того, податкова політика враховує специфічні умови ведення господарської діяльності на тимчасово окупованих територіях та в зонах бойових дій. Для ФОП першої та другої груп, зареєстрованих на таких територіях, передбачено право на несплату єдиного податку та неподання податкової звітності за відповідні періоди, починаючи з 01.08.2023 р., водночас, ця пільга не поширюється на ФОП третьої групи, які зобов'язані сплачувати податки та звітувати в загальному порядку. Окремий механізм підтримки запроваджено для ФОП, мобілізованих до ЗСУ, зокрема, вони звільняються від обов'язку нарахування, сплати податків та подання звітності на весь період служби за умови інформування податкових органів після

демобілізації, що дозволяє уникнути штрафних санкцій за несвоєчасне виконання податкових зобов'язань [3].

Зокрема, у період воєнного стану було запроваджено диференційований підхід до проведення податкових перевірок, так, мораторій на їх здійснення залишався чинним для певних категорій платників, зокрема для ФОП першої та другої груп до 01.12.2024 р., а також для підприємств на тимчасово окупованих територіях до моменту закінчення дії воєнного стану. Водночас, для інших суб'єктів господарювання дозволено проведення планових перевірок, але з чітко визначеними критеріями відбору, які включають сферу діяльності (наприклад, підакцизна продукція, гральний бізнес) та фінансові показники. У контексті відповідальності, було введено механізми звільнення від штрафних санкцій за несвоєчасне виконання податкових обов'язків у разі об'єктивної неможливості їх дотримання, зокрема, через бойові дії або окупацію. Платники, які самостійно виправляють помилки, звільняються від штрафів та пені, що стимулює добровільне виконання податкових зобов'язань [4].

Зміни, що стосуються ПДВ, відображають пріоритети воєнного часу, зокрема, було збережено право на податковий кредит щодо операцій з передачі товарів/послуг на потреби ЗСУ та інших силових відомств, а також на знищені через форс-мажорні обставини товари. Водночас, було розширено перелік операцій, що звільняються від оподаткування ПДВ, зокрема імпорт та постачання товарів оборонного призначення, гуманітарної допомоги і медичних виробів. Встановлено нові, подовжені терміни реєстрації податкових накладних та змінено розміри штрафних санкцій за їх несвоєчасну реєстрацію, що зменшує фінансове навантаження на бізнес. Щодо податку на прибуток, ключовою зміною стало скасування 4%-го обмеження на віднесення до податкових витрат безоплатно переданих товарів/послуг та коштів на підтримку ЗСУ, що в т.ч. стимулює благодійну діяльність. З 01.08.2023 р. було скасовано спеціальний єдиний податок у розмірі 2%, і для платників, що повернулися на загальну систему, передбачено перехідні коригування фінансового результату [4].

Окрім ПДВ та податку на прибуток, зміни торкнулися й інших податків. Зокрема, було запроваджено звільнення від сплати плати за землю, податку на нерухоме майно та екологічного податку на територіях, де ведуться активні бойові дії або територіях які є тимчасово окупованими. Для платників, які втратили первинні документи через бойові дії, запроваджено механізм подання повідомлення до податкового органу, що дозволяє зберегти витрати та податковий кредит, а також встановлює мораторій на перевірки відповідних періодів. Окремо варто виділити ініціативу створення «Клубу білого бізнесу» для платників з високим рівнем добровільного дотримання податкового законодавства. Для таких компаній передбачені пріоритетні умови адміністрування, зокрема, скорочені терміни перевірок, обмеження на проведення окремих видів перевірок та надання персонального комплаєнс-менеджера.

Важливого значення в умовах воєнного стану набуває використання фіскальних інструментів фінансування оборони (сукупність податково-бюджетних механізмів, що держава використовує для мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення національної безпеки та обороноздатності, особливо в умовах воєнного стану та які дозволяють перерозподілити кошти з цивільного сектору на потреби оборони). Використання фіскальних інструментів для фінансування оборони має критичне значення для держави, оскільки забезпечує її здатність ефективно протистояти зовнішнім загрозам та полягає у наступному: 1) дозволяють швидко акумулювати значні фінансові ресурси, що може бути досягнуто через запровадження тимчасових податків (наприклад, військового збору), підвищення ставок існуючих податків (ПДВ, акциз) або шляхом цільового перерозподілу бюджетних видатків; 2) забезпечують стабільне та прогнозоване джерело фінансування для збройних сил, що є життєво важливим для довготривалого ведення бойових дій та дозволяє покривати витрати на закупівлю озброєння, утримання армії і підтримку військово-промислового комплексу; 3) стимулюють оборонну промисловість (наприклад, податкові пільги для підприємств, що виробляють військову продукцію, можуть збільшити обсяги виробництва та прискорити постачання необхідних товарів); 4) збільшують податкове навантаження на окремі категорії платників податків.

Як зауважують І.О. Луніна і О.С. Білоусова «до таких інструментів належать: забезпечення стійкого фінансування поточних воєнних витрат, додаткові державні інвестиції у розвиток оборонної промисловості, податкові пільги для оборонних НДДКР та інновацій суб'єктів господарювання та податкові пільги з податку на прибуток, державні закупівлі продукції вітчизняних оборонних підприємств для задоволення поточних оборонних потреб та оновлення резервів озброєння» [5].

Особливого значення серед фіскальних інструментів фінансування оборони набуває військовий збір (далі – ВЗ), як обов'язковий платіж встановлений з 03.08.2014 р. (Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших» № 1621-VII від 31.07.2014 р. [6]).

Ставка військового збору, що становила 1,5% від об'єкта оподаткування, залишалася незмінною протягом тривалого часу, однак, Закон України від 10.10.2024 р. № 4015-IX, який набрав чинності з 01.12.2024 р., підвищив ставку військового збору до 5% для більшості категорій платників, окрім того, цим законом було запроваджено військовий збір для ФОП, зокрема для платників єдиного податку першої, другої та четвертої груп, який набув чинності з 1 січня 2025 р. [8]. Відповідно до підрозділу 10 Розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України «платниками збору є: 1) особи, визначені пунктом 162.1 статті 162 цього Кодексу (фізичні особи-резиденти, фізичні особи нерезиденти, податкові агенти, що зобов'язані утримувати та сплачувати ВЗ від імені фізичних осіб – додано автором – О.П.); 2) фізичні особи-підприємці - платники єдиного податку першої, другої та четвертої груп; 3) платники єдиного податку третьої групи, крім електронних резидентів (е-резидентів)» [7]. Як слушно зауважує Н. Олексів «При цьому, для доходів військовослужбовців та працівників ЗСУ, СБУ, СЗРУ, ГУР, Нацгвардії, Держприкордонслужби України, Держслужби спецзв'язку і захисту інформації України, УДО України, Держспецслужби транспорту України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, у вигляді грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, які здійснюються відповідно до законодавства України, застосовується ставка 1,5%, за винятком доходів, які звільняються від оподаткування ВЗ» [9].

На нашу думку, значення та переваги введення військового збору полягають у наступному: 1) на відміну від загальних податків, військовий збір є спеціальним платежем, кошти від якого спрямовуються безпосередньо на потреби армії та обороноздатність, що дозволяє забезпечити стабільне джерело фінансування для ЗСУ, яке є критично важливим для закупівлі озброєння, екіпірування, ремонту техніки та утримання військовослужбовців; 2) введення військового збору демонструє єдність нації у боротьбі за незалежність, оскільки цей фіскальний інструмент фінансування оборони робить внесок у фінансування оборони обов'язковим для всіх платників податків, що сприяє відчуттю спільної відповідальності та солідарності між громадянами; 3) військовий збір є відносно простим у адмініструванні інструментом, оскільки його ставка застосовується до вже існуючої податкової бази (наприклад, доходи фізичних осіб), що дозволяє швидко та ефективно мобілізувати додаткові кошти до державного бюджету без необхідності суттєвих змін у податковій системі.

Таким чином, податкове законодавство в період дії воєнного стану є гнучким інструментом, що адаптується до екстремальних обставин, забезпечуючи баланс між потребами державного бюджету та можливостями платників податків. Така гнучкість податкової системи є не просто реакцією на кризу, а стратегічним механізмом, спрямованим на підтримку життєдіяльності економіки та збереження її стійкості. Запровадження податкових пільг для бізнесу, що постраждав від бойових дій, або для підприємств, які перемістилися в безпечніші регіони, дозволяє запобігти масовому закриттю компаній та зберегти робочі місця. Водночас, фіскальні інструменти, такі як військовий збір та перерозподіл видатків, дають змогу мобілізувати ресурси, необхідні для фінансування оборони.

Слід зауважити, що система оподаткування під час воєнного стану стикається з численними труднощами, що виникають внаслідок руйнувань інфраструктури, міграції, фінансової нестабільності та інших факторів. Зокрема, відмічається зниження податкової бази

і надходження податків, оскільки, через війну значна частина економіки країни припиняє функціонувати або працює на мінімальних обертах. Водночас, воєнний стан створює значні перешкоди для ефективного адміністрування податків, оскільки податкові органи можуть втрачати доступ до окупованих територій або територій де ведуться бойові дії, що унеможливлює проведення перевірок, контроль за сплатою податків та реєстрацію платників податків. Також, в умовах війни держава стикається з необхідністю різкого збільшення видатків на оборону та соціальну підтримку населення, тоді як доходи бюджету суттєво скорочуються, що призводить до значного фіскального дефіциту, який доводиться покривати за рахунок зовнішніх запозичень, грантів від міжнародних партнерів або емісії грошей, що створює ризики для макроекономічної стабільності, зокрема призводить до інфляції та девальвації національної валюти.

Висновок. Запровадження воєнного стану в Україні через військову агресію росії призвело до значних змін у податковій системі, які є адаптивною відповіддю на впровадження воєнного стану та мають на меті забезпечення обороноздатності, фінансову підтримку ЗСУ, а також стимулювання економічної діяльності і підтримки бізнесу в умовах війни. Зокрема, в Україні в умовах воєнного стану було запроваджено тимчасові податкові пільги для ФОП і громадян, зміни в податковому адмініструванні з диференційованим підходом до перевірок, а також коригування оподаткування ПДВ, податку на прибуток та інших податків для підтримки економіки і забезпечення оборони.

Ключові фіскальні інструменти, що використовуються для фінансування оборони, включають тимчасові податки, підвищення ставок існуючих податків, цільовий перерозподіл бюджетних видатків, державні закупівлі продукції вітчизняних оборонних підприємств, а також податкові пільги для оборонної промисловості. Використання фіскальних інструментів для фінансування оборони дозволяє швидко акумулювати значні ресурси, забезпечує стабільне джерело фінансування та стимулює оборонну промисловість.

Незважаючи на гнучкість податкової системи в умовах воєнного стану, вона зіткнулася з численними проблемами, зокрема, зниження податкової бази, труднощі з адмініструванням на окупованих територіях і збільшення фіскального дефіциту. Однак, загалом, податкове законодавство продемонструвало свою здатність адаптуватися до екстремальних обставин, забезпечуючи баланс між потребами державного бюджету та можливостями платників податків.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України № 2118-IX від 03.03.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#n5 (дата звернення: 17.07.2025)

2. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану. URL: https://itd.rada.gov.ua/366b3cec-9c02-4edd-8235-a309ae5e5557 (дата звернення: 15.07.2025)

3. До уваги фізичних осіб – платників єдиного податку першої та другої груп! Державна податкова служба України. URL: https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/659039.html (дата звернення: 11.07.2025)

4. Воєнний стан: зміни в оподаткуванні. Роз'яснення екпертів KPMG Personalization. URL: https://kpmg.com/ua/uk/home/media/press-releases/2024/09/voyennyy-stan-zminy-v-opodatkuvanni.html (дата звернення: 02.07.2025)

5. Луніна І.О., Білоусова О.С. Фіскальна складова підвищення оборотоздатності держави. *Науковий вісник міжнародної асоціації науковців*. Том 4, № 2, 2025. DOI 10.56197/2786-5827/2025-4-2-2

6. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших» № 1621-VII від 31.07.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621- 18?fin

d=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9#w1_1 (дата звернення: 12.07.2025)

7. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9+%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80#n8462 (дата звернення: 02.07.2025)

8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану : Закон України від 10.10.2024 р. № 4015-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4015-20#Text (дата звернення: 11.07.2025)

9. Олексів Н. Те, що слід знати про військовий збір у 2025 році. URL: https://eba.com.ua/te-shho-slid-znaty-pro-vijskovyj-zbir-u-2025-rotsi/ (дата звернення: 10.07.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ПАЛАМАРЧУК Д. В.,
аспірант кафедри податкового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.21

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ПОДАТКОВОГО ПЛАТЕЖУ ЗА КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ ДЛЯ ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

У статті проведено всебічне дослідження правового механізму рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин як специфічної складової податкової системи України. Розглянуто основні елементи цього механізму: визначено платників, об'єкти й базу оподаткування, порядок формування ставок, а також юридичні підстави виникнення податкового зобов'язання. Рентна плата охарактеризована як інструмент із подвійною фіскально-компенсаційною природою, який водночас забезпечує наповнення державного бюджету та покликаний компенсувати суспільству втрати від видобування невідновлюваних природних ресурсів.

У дослідженні окреслено головні дисфункції чинної моделі: надмірна фіскалізація, відсутність гнучких ставок, ігнорування економічної доцільності розробки окремих родовищ, слабка реалізація соціальної та екологічної функцій.

Увагу зосереджено також на складнощах термінологічного розмежування понять «рента» та «роялті», які в українському законодавстві відображаються як різні правові категорії – одна в публічно-правовій, інша в приватно-правовій площині. Водночас у міжнародній практиці термін royalty охоплює обидва види платежів, що потребує особливої уваги при імплементації зарубіжного досвіду та уніфікації підходів до правового регулювання.

У результаті сформульовано низку практичних пропозицій щодо вдосконалення податково-правового механізму рентної плати: запровадження адаптивних ставок залежно від виду й рентабельності ресурсу; забезпечення прозорого механізму обліку та розподілу рентних надходжень; нормативне розмежування основних термінів для уникнення методологічних помилок; посилення компенсаційного, соціального та регуляторного потенціалу цього податкового інструменту. Отримані висновки мають прикладне значення для вдосконалення правового регулювання в галузі податкової та ресурсної політики держави.

Ключові слова: *користування надрами, рентна плата, мінеральні ресурси, податковий обов'язок, податкова база, правове регулювання оподаткування ресурсів.*

Palamarchuk D. V. Key elements of the legal mechanism for tax payments for the use of subsoil for mineral extraction

The article presents a comprehensive study of the legal mechanism of rent payment for the use of subsoil for the extraction of mineral resources as a specific component of the Ukrainian tax system. The main elements of this mechanism are examined: taxpayers, taxable objects and base, the procedure for rate formation,

as well as the legal grounds for the emergence of tax liability. Rent payment is characterized as a tool with a dual fiscal-compensatory nature, which simultaneously ensures the replenishment of the state budget and is intended to compensate society for the loss of non-renewable natural resources.

The study outlines the key dysfunctions of the current model: excessive fiscal pressure, lack of flexible rates, disregard for the economic feasibility of developing certain deposits, and the weak implementation of social and environmental functions.

Special attention is paid to the terminological difficulties in distinguishing between the concepts of "rent" and "royalty," which are treated in Ukrainian legislation as distinct legal categories – one in the public-law domain, the other in the private-law domain. In contrast, international practice uses the term royalty to encompass both types of payments, which requires particular attention in the context of implementing foreign experience and unifying approaches to legal regulation.

As a result, a number of practical proposals are formulated to improve the tax-legal mechanism of rent payment: introduction of adaptive rates depending on the type and profitability of the resource; ensuring a transparent mechanism for the accounting and distribution of rent revenues; normative differentiation of key terms to avoid methodological errors; and strengthening the compensatory, social, and regulatory potential of this tax instrument. The findings are of practical importance for improving legal regulation in the field of the state's tax and resource policy.

Key words: *subsoil use, rent payment, mineral resources, tax liability, tax base, legal regulation of resource taxation.*

Вступ. У сучасних умовах зростання попиту на енергетичні та сировинні ресурси особливої актуальності набуває питання правового регулювання податкових зобов'язань у сфері користування надрами. Плата за користування надрами для видобування корисних копалин є однією з форм реалізації публічного суверенітету держави над природними ресурсами, що водночас виконує фіскальну, компенсаційну та регулятивну функції. Актуальність дослідження зумовлена як стратегічним значенням надр у структурі національної економіки, так і потребою у формуванні справедливого та ефективного механізму оподаткування природокористування.

Питання оподаткування у сфері надрокористування досліджувалися в роботах О. А. Швагера, К. Ю. Шерстюкової, Д. В. Кості, М. П. Кучерявенка та ін., які приділяли увагу структурі податку, функціям рентної плати, природно-ресурсній ренті та міжнародному досвіду. Проте недостатньо розробленим залишається питання системного аналізу правового механізму справляння рентної плати з виокремленням її ключових елементів (платника, об'єкта, ставки, бази), їх функціонального значення та взаємозв'язку. Крім того, на рівні доктрини спостерігається термінологічне зміщення понять «рента» і «роялті», що призводить до методологічних ускладнень у сфері податкового права. Указані обставини зумовлюють потребу в комплексному науковому дослідженні правового механізму рентної плати як податкового інструменту управління надрокористуванням.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити основні елементи правового механізму справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин, розмежувати поняття «рента» та «роялті» в публічно-правовому контексті та обґрунтувати шляхи удосконалення чинної моделі з урахуванням міжнародного досвіду.

Результати дослідження. Структура податку включає обов'язкові елементи, які забезпечують правову визначеність податкового зобов'язання. Саме ці елементи гарантують чіткість при встановленні, обчисленні та сплаті податків, формуючи тим самим правовий механізм регулювання податкових платежів [1]. Без чітко визначених основних елементів (платника, об'єкта, ставки тощо) податкове регулювання втрачає правову певність, що створює ризики як для держави, так і для платників.

Плата за користування надрами для видобування корисних копалин є обов'язковим публічно-правовим платежем, який виконує одночасно фіскальну та компенсаційну функції. З одного боку, вона забезпечує наповнення державного бюджету, з іншого – виступає формою відшкодування суспільству втрат, пов'язаних із використанням невідновлюваних природних ресурсів та негативними наслідками видобутку, зокрема погіршенням екологічного стану територій [2]. Рентна плата має не лише податкове, а й соціально-екологічне призначення, покликане компенсувати суспільству втрати, пов'язані з позбавленням доступу до національних ресурсів. Це особливо важливо для регіонів, де активний видобуток погіршує стан довкілля або знижує якість життя місцевого населення (наприклад, у районах видобування бурого вугілля чи торфу).

У контексті зростання попиту на енергетичні й сировинні ресурси надра залишаються стратегічно важливим об'єктом господарської діяльності. Вони забезпечують базу для функціонування промисловості та суміжних галузей. Як зазначає К. Ю. Шерстюкова, розподіл природно-ресурсної ренти слід розглядати як сукупність інструментів і механізмів управління, спрямованих на ефективне використання ресурсного потенціалу в інтересах національної економіки [3]. Правове регулювання плати за користування надрами має бути не лише фіскальним, а й стратегічним інструментом управління національними ресурсами. Це передбачає застосування диференційованих підходів до оподаткування залежно від типу ресурсу, ступеня його вичерпаності та потреб держави у довгостроковому ресурсному плануванні.

Рентні платежі традиційно асоціюються з вилученням природної ренти – надприбутку, що виникає внаслідок експлуатації обмежених природних ресурсів. Метою їх впровадження є перерозподіл частини цього надприбутку на користь держави та суспільства, як реалізація принципу суверенітету народу над природними багатствами. Рентна плата виступає юридичним механізмом реалізації конституційного принципу, згідно з яким природні ресурси є власністю народу (ст. 13 Конституції України). Її наявність у податковій системі дозволяє легітимізувати вилучення частини прибутку приватних надрокористувачів на користь публічного інтересу.

Рента і роялті: розмежування понять

Поняття «рента» та «роялті» тісно пов'язані, але не тотожні. Економічна **рента** означає додатковий дохід (надприбуток), отриманий від експлуатації рідкісних чи обмежених ресурсів. **Роялті** же в міжнародній практиці називають платежі за право користування ресурсом або майном, через які фактично реалізується вилучення цієї ренти. В українському законодавстві платежі за користування надрами визначаються саме як рентна плата (формально виконуючи роль роялті для держави), тоді як термін «роялті» в Податковому кодексі України вживається переважно щодо винагороди за користування об'єктами інтелектуальної власності [7]. Отже, рентна плата за надра є різновидом роялті у сфері користування природними ресурсами, що закріплює привласнення державою частини природно-ресурсної ренти.

Відповідно, варто детальніше розглянути чотири основні елементи правового механізму оподаткування надрокористування: платника, об'єкт, ставку та базу оподаткування – їх належне визначення визначає правову природу цього податкового зобов'язання та ефективність його реалізації.

1. Платник податку

Платник податку – це особа, на яку покладено податковий обов'язок. Згідно зі ст. 15 Податкового кодексу України, платниками податків визнаються фізичні та юридичні особи, які здійснюють діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування. У сфері надрокористування платниками виступають суб'єкти, які мають відповідні спеціальні дозволи (ліцензії) на користування надрами [1]. Платниками рентної плати можуть бути як суб'єкти господарювання-резиденти, так і фізичні особи-підприємці або навіть нерезиденти, а в окремих випадках – землевласники та землекористувачі (за винятком фермерських господарств) [4].

Коло платників рентної плати є досить широким. Воно охоплює не лише класичних користувачів надр – видобувні компанії, а й суб'єктів, що отримують непрямий доступ до

корисних копалин. Це має значення, зокрема, у ситуаціях, коли видобуток здійснюється на підставі договорів спільної діяльності або в межах суміжних правовідносин (наприклад, при користуванні земельними ділянками, що накладаються на ліцензійні площі надрокористувачів).

2. Об'єкт оподаткування

Об'єкт оподаткування – це юридичний факт, із настанням якого виникає податкове зобов'язання. Відповідно до ст. 22 ПКУ, об'єктом може бути майно, доходи, товари, операції [4]. У випадку рентної плати за користування надрами об'єктом оподаткування виступає обсяг або вартість видобутих корисних копалин (конкретно видобута товарна мінеральна сировина) згідно зі ст. 263 ПКУ [1; 2; 4]. До обсягу товарної продукції включаються всі корисні копалини, фактично видобуті платником у межах звітного періоду [4].

Об'єкт оподаткування у сфері надрокористування має чітко вимірювані параметри та безпосередньо прив'язаний до результату господарської діяльності – факту видобутку, незалежно від подальшої реалізації продукції. Це дозволяє державі не втрачати податкову базу навіть у разі накопичення або тимчасового невідчуження видобутого ресурсу (наприклад, при кон'юнктурному зниженні попиту на нього). З урахуванням доктрини податкового права, поняття об'єкта може розглядатися двояко:

1) як загальна категорія (будь-яке джерело доходу чи майнове благо, що підлягає оподаткуванню);

2) як конкретизований предмет оподаткування (наприклад, видобуток конкретного виду корисної копалини – вугілля, газу, руди тощо) [2].

Такий підхід дозволяє гнучко адаптувати правове визначення об'єкта оподаткування до потреб окремих секторів економіки, зокрема гірничодобувної галузі. Важливо також розмежовувати поняття **об'єкта і предмета** оподаткування: перше – це дія або стан (наприклад, факт здійснення видобування), тоді як друге – безпосередньо матеріальний ресурс, що вилучається з надр (руда, газ, нафта тощо) [2]. Таке розмежування має практичне значення: податок сплачується за сам факт видобутку (об'єкт), навіть якщо предмет оподаткування – видобутий ресурс – ще не набув товарної форми або не введений в економічний обіг.

3. Ставка податку

Ставка податку – це величина нарахувань на одиницю бази оподаткування. Розмір ставки встановлюється або безпосередньо законом (зокрема, нормами Податкового кодексу), або уповноваженими органами місцевого самоврядування у межах наданих їм повноважень. У сфері надрокористування ставка може залежати як від фізичного обсягу видобутих корисних копалин, так і від їхньої ринкової вартості [1].

Система ставок рентної плати передбачає використання як адвалорних (вартісних), так і специфічних (кількісних) підходів. Це дозволяє врахувати як кон'юнктурні коливання цін на ресурси, так і природні особливості їх видобутку. Наприклад, ставки за видобуток вуглеводнів (нафти, газу) встановлено у відсотках від вартості продукції (адвалорна ставка), тоді як для менш дорогих корисних копалин (піску, глини тощо) вони визначені у фіксованій сумі за одиницю кількості (специфічна ставка).

4. База оподаткування

До основних елементів податкового зобов'язання належить також база оподаткування – кількісне або вартісне вираження об'єкта оподаткування. Її значення у механізмі рентної плати полягає в тому, що вона забезпечує однозначну вимірюваність податкового навантаження, є підставою для обліку та нарахування зобов'язань, а також виступає гарантією правової визначеності. Як зазначає Д.В. Костя, предмет природоресурсних платежів характеризується фізичними параметрами (еколого-географічними, геологічними, фізико-хімічними, біологічними тощо), тоді як **база оподаткування відображає цей предмет у кількісному вимірі**. Саме вона слугує масштабом для встановлення розміру платежу, зокрема у вигляді обсягів вилучених або спожитих природних ресурсів (у тонах, кубометрах, тощо), що забезпечує її однорідність, вимірність, можливість достовірного обліку та простоти адміністрування [2].

У випадку рентної плати це може бути як фактичний обсяг так і ринкова або нормативна вартість видобутих ресурсів. Платники зобов'язані вести окремий облік витрат і доходів за кожним видом мінеральної сировини та по кожному об'єкту надр [4]. Такий облік забезпечує індивідуалізацію податкових зобов'язань, підвищує контрольованість процесу і знижує ризики зловживань у звітності. Це особливо актуально в ситуаціях, коли підприємство здійснює видобування різних корисних копалин одночасно або веде роботи в кількох географічних точках.

Таким чином, база оподаткування виконує не лише обліково-розрахункову функцію, а й структурну, яка зумовлює кількісну визначеність об'єкта оподаткування. Саме тому її слід вважати одним із основних елементів податково-правового механізму рентної плати.

Податкове зобов'язання у сфері надрокористування формально виникає з моменту отримання спеціального дозволу на користування надрами. Проте безпосереднім юридичним фактом, що активує обов'язок зі сплати рентної плати, є сам **факт видобування** ресурсу – незалежно від того, чи реалізовано видобуту продукцію [2]. Навіть у разі втрати або невикористання видобутого ресурсу податкове зобов'язання залишається в силі, оскільки сам ресурс уже вилучено з надр [2]. Отже, податкове навантаження для надрокористувача не залежить від фактичного прибутку підприємства, а відображає концепцію компенсації суспільству за вичерпання національного ресурсу. Такий підхід стимулює підприємства до раціонального видобутку та мінімізації втрат, адже податок доведеться сплатити навіть за втрачений або невикористаний у господарській діяльності ресурс.

Рентна плата виконує подвійну функцію:

1) як фіскальний інструмент, що гарантує стабільні надходження до бюджету незалежно від ринкової кон'юнктури;

2) як компенсаційний механізм, що відображає втрати держави від вичерпання природних ресурсів.

У поєднанні ці дві функції формують нормативну основу сталого управління надрами, за якого рентний податок не лише наповнює бюджет, а й дисциплінує надрокористувачів, спонукаючи їх до ефективного використання ресурсів. У науковій літературі виокремлюють два підходи до розподілу природно-ресурсної ренти: **публічно-цільовий** (коли рентні надходження спрямовуються державою на загальносуспільні потреби чи розвиткові проєкти) та **громадянський** (коли частина доходів від ренти розподіляється безпосередньо між громадянами як співвласниками національних багатств). Вибір між цими підходами визначає соціально-економічний ефект від оподаткування надр, проте детальний аналіз механізмів розподілу ренти виходить за межі даної роботи.

Висновки. Плата за користування надрами для видобування корисних копалин є ключовим елементом податкової системи, що поєднує фіскальну та компенсаційну функції. Її правовий механізм ґрунтується на чітко визначених елементах – платнику, об'єкті, базі, ставці, а також юридичному факті, що породжує податкове зобов'язання. Усі ці елементи забезпечують правову визначеність оподаткування та стабільність його реалізації на практиці.

Рентна плата, як форма вилучення природної ренти, покликана не лише наповнювати бюджет, а й слугувати інструментом соціальної справедливості та екологічного балансу. Однак в Україні переважає фіскальний підхід до її справляння, що знижує ефективність інших функцій рентних платежів – зокрема соціальної, регулюючої та стимулюючої. Такий однобічний підхід звужує потенціал рентної політики як інструменту сталого розвитку.

Відсутність диференціації ставок залежно від типу корисних копалин, економічної доцільності розробки родовищ або екологічної чутливості територій свідчить про негнучкість чинної моделі. Це суперечить міжнародній практиці, де застосовуються адаптивні механізми податкового навантаження – наприклад, у вигляді прогресивних ставок або звільнення окремих видів ресурсів від оподаткування.

Додаткову складність створює термінологічне зміщення понять «рента» та «роялті» в українському законодавстві й доктрині. У той час як рентна плата вважається публічно-правовим податковим зобов'язанням, поняття «роялті» вживається у приватно-правовому

контексті – як плата за користування нематеріальними активами. Натомість у міжнародній практиці термін «royalty» охоплює також платежі за доступ до природних ресурсів. Це вимагає чіткого термінологічного розмежування для уникнення методологічних помилок у правозастосуванні.

Отже, удосконалення системи рентної плати в Україні повинно відбуватись у кількох напрямах:

1) **збалансування фіскальної та соціальної функції** податку;
2) **впровадження гнучких ставок і механізмів пільг** залежно від типу ресурсів;
3) **уточнення термінології у законодавстві** з урахуванням світової практики.

Ці кроки дозволять гармонізувати українське податкове законодавство з міжнародними стандартами та забезпечити ефективне управління природними ресурсами в інтересах держави та громадян.

Наші пропозиції полягають у доктринальному розмежуванні понять ренти та роялті у публічно- та приватно-правовому аспектах, що дозволяє уникати термінологічних та методологічних помилок у правозастосуванні. Крім того, у статті вперше систематизовано елементи правового механізму рентної плати в контексті надрокористування з виокремленням їх функціонального навантаження. Обґрунтовано необхідність впровадження адаптивної податкової моделі на основі міжнародного досвіду, що дозволяє гармонізувати українську систему з фіскальними стандартами сталого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Швагер О. А. До питання визначення елементів податку. URL: https://surl.li/zoxnjz. (дата звернення: 09.02.2025).

2. Костя Д. В. Об’єкт та предмет як елементи юридичної конструкції природоресурсних платежів. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. URL: https://surl.li/wlirgc. (дата звернення: 09.02.2025).

3. Шерстюкова К. Перерозподіл природно-ресурсної ренти з метою добробуту суспільства: досвід штату Аляска. *Схід*. 2016. № 3. С. 43–51. URL: http://dx.doi.org/10.21847/1728-9343.2016.3(143).74835. (дата звернення: 09.02.2025).

4. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02 груд. 2010 р. № 2755-VI : станом на 1 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text. (дата звернення: 09.02.2025).

5. Правовий режим публічного майна об’єднаних територіальних громад / А. І. Гусь, Т. О. Карабін, Я. І. Ленгер [та ін.] ; за заг. ред. Я. В. Лазура. Ужгород : РІК-У, 2018. 212 с. URL: https://surl.li/btyypc. (дата звернення: 09.02.2025).

6. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів : нац. доповідь / за ред. Е. М. Лібанової, М. А. Хвесика. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с. URL: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/nas_dop_2015.pdf. (дата звернення: 09.02.2025).

7. Мхитарян Я. А. Загальна характеристика платежів за користування надрами для видобутку корисних копалин: українська та європейська практика. *Актуальні питання публічного та приватного права.* 2016. № 1(12). С. 70–75. URL: https://www.blackseafoundationoflaw.org.ua/zhurnaly/april_2016.pdf#page=70. (дата звернення: 09.02.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЯКУТІН В. В.,
адвокат, аспірант кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.73: 336.22
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.22

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВИНИ ПРИ ЗАЛУЧЕННІ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

У статті досліджено проблеми регулювання податкових відносин в умовах повномасштабної війни та їх вплив на поведінку платників податків у контексті кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків. Звернута увага на суперечність між декларативною підтримкою бізнесу та реальними фіскальними змінами, що проявилися у прийнятті закону № 11416-д від 30.08.2024 р., яким змінено певні норми Податкового кодексу України, істотно підвищено податкове навантаження на платників податків. Проаналізовано рішення Верховного Суду, у яких підтверджено: неможливість притягнення до кримінальної відповідальності без доведення прямого умислу платника; обмеженість обов'язку платника перевіряти діяльність контрагентів; недопустимість автоматичного ототожнення фіктивності операцій контрагента з ухиленням самого платника.

Ключовим об'єктом аналізу є категорія вини платника податків як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. На основі практики Верховного Суду та позицій правників доведено, що кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків можлива лише за наявності прямого умислу. Такий умисел передбачає: усвідомлення обов'язку сплати податку та свідоме ухилення від нього; передбачення й бажання настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді ненадходження значних сум до бюджету.

Доведено, що встановлення вини за ст. 212 КК України вимагає суворого дотримання принципу індивідуальної відповідальності та врахування конституційного припису про обов'язок сплати податків. Наявні колізії та неякісні норми Податкового кодексу не можуть автоматично обтяжувати платника, а мають усуватися через формування стабільної судової практики, визнання норм неконституційними чи їх скасування законодавцем.

Надано комплексне бачення проблеми співвідношення податкових новацій, кримінальної відповідальності та принципу вини, підкреслюючи необхідність правової визначеності та передбачуваності у сфері оподаткування.

Ключові слова: *податковий обов'язок, податкове законодавство, платники податків, відповідальність, податкове правопорушення, вина, умисел, ухилення від сплати податків, принцип стабільності, податкове навантаження, практика Верховного Суду.*

Yakutin V. V. Certain Aspects of Establishing Guilt in the Context of Criminal Liability for Tax Evasion

The article examines the challenges of regulating tax relations under the conditions of full-scale war and their impact on the behavior of taxpayers in the context of criminal liability for tax evasion. Attention is drawn to the contradiction

between the declarative support of business and the actual fiscal changes, reflected in the adoption of Law No. 11416-d of August 30, 2024, which amended certain provisions of the Tax Code of Ukraine and significantly increased the tax burden on taxpayers. The analysis focuses on decisions of the Supreme Court, which confirmed: the impossibility of imposing criminal liability without proving the taxpayer's direct intent; the limited scope of the taxpayer's duty to verify the activities of counterparties; and the inadmissibility of automatically equating the fictitiousness of a counterparty's operations with the taxpayer's own tax evasion.

The key object of analysis is the category of taxpayer's guilt as a mandatory element of the subjective side of the crime. Based on Supreme Court practice and scholarly opinions, it is demonstrated that criminal liability for tax evasion is possible only in the presence of direct intent. Such intent presupposes: awareness of the obligation to pay taxes and a deliberate failure to do so; as well as foresight and willingness to cause socially dangerous consequences in the form of significant non-receipt of funds to the budget.

It is argued that establishing guilt under Article 212 of the Criminal Code of Ukraine requires strict adherence to the principle of individual responsibility and due consideration of the constitutional obligation to pay taxes. Existing conflicts and poor-quality provisions of the Tax Code cannot automatically burden the taxpayer; instead, they must be addressed through the formation of stable judicial practice, recognition of such norms as unconstitutional, or their repeal by the legislator.

The article provides a comprehensive perspective on the interrelation of tax innovations, criminal liability, and the principle of guilt, emphasizing the need for legal certainty and predictability in the field of taxation.

Key words: *tax obligation, tax legislation, taxpayers, liability, tax offense, guilt, intent, tax evasion, principle of stability, tax burden, Supreme Court practice.*

Вступ. В умовах повномасштабного вторгнення на Україну суспільне життя стає набагато більше непередбачуваним, мінливим. Не є виключенням із цього й податкові відносини, реалізація яких обумовлена тією податковою політикою, що впроваджується у нашій державі. Українські платники податків доволі часто опиняються у ситуації, коли представники влади вказують на те, ніби наразі відбувається їх широка підтримка, але по факту певних преференцій як українські громадяни, фізичні особи-підприємці, так і підприємства не відчувають. Можемо пригадати ситуацію, що склалася навколо суттєвих нормативних змін стосовно збільшення податків [1–3]. Зокрема, йдеться про проекти Законів про внесення змін до Податкового кодексу України № 11416 [4] і № 11416-д [5]. Фактично було значно підвищено податкове навантаження; новації істотно вплинули на платників податків, передбачили підвищення ставок за окремими платежами, розширення об'єкта оподаткування за низкою платежів, коригування порядку адміністрування окремих податків [6].

Такі новації мають не тільки позитивне забарвлення у вигляді наповнення бюджету, на що вказують в першу чергу суб'єкти законодавчої ініціативи, а й обумовлюють збільшення податкового тиску на платників податків. Водночас, підвищення податкового тиску на платників податків може призвести до численних негативних факторів, приміром, здійснення господарської діяльності без належної реєстрації, збільшення використання готівкових розрахунків, заниження сум податків (заниження сум податкових зобов'язань) тощо. Окрім того, прийняття такого роду змін до податкового законодавства стають ще однією з низки причин для агресивного податкового планування, а згодом і ухилення від сплати податків.

Акцентуємо увагу, що ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) – це кримінальне правопорушення, встановлене ст. 212 Кримінального кодексу Україна (далі – КК України) [7], що передбачає наявність усіх елементів цього правопорушення. Останнє, своєю чергою, повинне бути встановлене у вироку суду, який набрав законної сили. Тобто

говорити про ухилення в правовому полі варто саме в контексті кримінальної відповідальності, а не в контексті просто оптимізації оподаткування платниками податків в умовах неякісного законодавства.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз практики застосування ст. 212 КК України у контексті встановлення вини платника податків.

Результати дослідження. Правоохоронні органи часто відкривають кримінальні провадження до узгодження ППР, що суперечить логіці Податкового кодексу України (далі – ПК України) і практиці Верховного Суду. Не випадково С. Ханін, аналізуючи ст. 212 КК України та правозастосування, називає її годувальницею [8]. Назва гучна, безсумнівно, та обґрунтована. Правник у своїй роботі наголошує на помилці, яку неодноразово вчиняють правоохоронні органи. Зокрема, указана помилка полягає у внесенні правоохоронцями відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України на підставі висновків експертів або аналітичних довідок замість узгодженого податкового повідомлення-рішення, яке свідчило би про ненадходження до бюджетів коштів у значних і більше розмірах [8]. Адвокат зазначає, що якщо платник самостійно не визначив своє зобов'язання щодо сплати податку та наразі узгоджене податкове повідомлення-рішення відсутнє, то у такого платника не виникає податкового обов'язку (в частині сплати податку) [8]. Допущення такої помилки виключає суб'єкта кримінального правопорушення (ухилення від сплати податків), а саме його спеціальну ознаку – обов'язок сплати податку [8].

С. Ханін наводить такі чотири аргументи з приводу того, чому висновки експертів, аналітичні довідки не можуть замінити податкове повідомлення-рішення: (1) вони не є тими, документами, які згідно із приписами ПК України визначають обов'язок сплати податку; (2) вони носять виключно інформативний характер та не є належним доказом в розумінні процесуального закону; (3) висновок експерта є особистою думкою експерта та має умовний (ймовірний) характер; (4) відсутність у платника податків можливості дотримання правил та норм ПК України щодо сплати податків на підставі висновків експертів, аналітичних довідок [8].

Проаналізувавши вищезазначену думку, із якою важко непогодитися, вбачається за доцільне звернути увагу на останній зазначений аргумент про відсутність у платника податків можливості дотримання правил та норм ПК України щодо сплати податків на підставі висновків експертів, аналітичних довідок. Із вказаного аргументу очевидно, що мова йде про можливість дотримання приписів ПК України, яка є визначальною для встановлення наявності вини платника податків у формі прямого умислу – як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України.

Порівнюючи таке правове явище як вина в податковому правопорушенні та в кримінальному правопорушенні констатуємо, що : (1) наявність вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України, є обов'язковою; (2) вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України, має бути у формі прямого умислу.

Водночас для наявності прямого умислу необхідно одночасне дотримання двох умов: по-перше, усвідомлення суспільно небезпечного характеру своєї дії / бездіяльності; по-друге, передбачення та бажання настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії / бездіяльності.

Аналіз ст. 212 КК України дозволяє стверджувати, що до суспільно небезпечного характеру своєї дії / бездіяльності згідно із диспозицією вказаної статті варто віднести саме ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що включені до системи оподаткування, введених у встановленому законом порядку. Так, суспільною небезпечністю такої дії є порушення одного із конституційних обов'язків людини і громадянина, передбачений ст. 67 Конституції України [8]. Тобто таке кримінальне правопорушення зачіпає одні із найбільш важливих та суттєвих інтересів суспільства та держави – і заподіює їм істотної шкоди.

Що стосується суспільно небезпечних наслідків своєї дії / бездіяльності, то ст. 212 КК України визначено такі:

1) фактичне ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах;

2) фактичне ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах;

3) фактичне ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах [6].

Для визначення того, що є значним розміром, великим розміром та особливо великим розміром варто здійснити розрахунок за наданими в примітці до ст. 212 КК України умовами, зокрема: (1) значний розмір – це сума податків зборів і інших обов'язкових платежів, яка в три тисячі і більше разів перевищує установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян; (2) великий розмір – це сума податків зборів і інших обов'язкових платежів, яка в п’ять тисяч і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян; (3) особливо великий розмір – це сума податків зборів і інших обов'язкових платежів, яка в сім тисяч і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян [7].

Станом на 01.01.2025 року неоподатковуваний мінімум доходів громадян становить – 1 514, 00 грн [6; 10]. Таким чином, щоб кваліфікувати наявність в діях особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України, у тому числі, має фактично ненадійти до бюджетів чи державних цільових фондів коштів: 4 542 000, 00 грн і більше (значний розмір); 7 570 000, 00 грн і більше (великий розмір); 10 598 000, 00 грн і більше (особливо великий розмір).

З огляду на вказане, платник податків, не сплачуючи податки, збори та інші обов'язкові платежі (ухиляючись від сплати) повинен:

По-перше, усвідомлювати: (1) наявність у нього обов’язку сплачувати відповідні податки, збори та інші обов'язкові платежі та (2) свою свідому не сплату таких податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Друге із вказаного полягає в усвідомленні платником податків спрямованості сукупності своїх дій (та / або бездіяльності) на не сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів чи державних цільових фондів.

По-друге, (1) передбачати, що вищевказані усвідомлені дій (та / або бездіяльність) призведуть до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в розмірах: 4 542 000, 00 грн і більше (значний розмір) або 7 570 000, 00 грн і більше (великий розмір) або10 598 000, 00 грн і більше (особливо великий розмір); (2) бажати такого фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у вказаних розмірах.

Далі для глибшого розуміння застосування ст. 212 КК України необхідно звернутися до аналізу практики Верховного Суду. Наприклад, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 09.11.2022 р. у справі № 604/597/16 судом було взято до уваги таке: «…під час кваліфікації дій особи як ухилення від сплати податків сторона обвинувачення має довести прямий умисел особи, тобто факт того, що особа розуміла та усвідомлювала наявність у неї обов`язку сплатити податок у певному розмірі, який вона свідомо не виконала шляхом вчинення дій, спрямованих на ухилення від виконання такого обов`язку» [11].

Указане підтверджує правильність наведеного вище тлумачення вини у формі прямого умислу як обов’язкової ознаки суб’єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України.

Також важливо, що Суд акцентував увагу на індивідуальній відповідальності платника податків за здійснення своєї господарської діяльності та, відповідно, виконанні податкового обов’язку. Зокрема, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 09.11.2022 р. у справі № 604/597/16 вказано: «Апеляційний суд обґрунтовано погодився з висновком місцевого суду, що здійснення

господарської діяльності контрагентом не може мати наслідків для особи, оскільки законодавством не передбачений обов`язок суб`єкта підприємницької діяльності бути обізнаним з особливостями господарювання контрагента. Відомості, що є обов'язковими для перевірки підприємством щодо свого контрагента, це інформація про включення його до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, а також наявність свідоцтва про реєстрацію платника податку на додану вартість на час здійснення господарських операцій» [11].

Так, платник податків не може й не повинен нести відповідальність за здійснення його контрагентами господарської діяльності (навіть якщо така діяльність спрямована на ухилення від сплати податків). Іншими словами, ухилення від сплати податків контрагентів платника немає логічним наслідком ухилення від сплати платника податків. Обсяг того, що має перевірити кожен платник податків перед співпрацею із контрагентами обмежується інформацією про включення їх до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та наявністю свідоцтва про реєстрацію платника податку на додану вартість на час здійснення господарських операцій.

Таким чином, на підтвердження наявності вини у формі прямого умислу як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 212 КК України, у діях (та / або бездіяльності) платника податків не може бути використаний аргумент щодо здійснення його контрагентами господарської діяльності із порушенням національного законодавства.

Своєю чергою, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 07.07.2022 р. у справі № 160/3364/19 [12] посилається на зміст Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» від 29.08.2019 р. [13], погоджуючись із її змістом, що визнання вироком суду у кримінальному провадженні підприємства фіктивним не обов`язково означає, що всі його операції з усіма контрагентами були фіктивними за весь період його діяльності [12; 13]. Наведене є підтвердженням вище вказаного твердження, яке можна трансформувати таким чином: фіктивність (нереальність) господарської діяльності контрагента платника податків не обов'язково вказує на фіктивність (нереальність) господарської операції платника податків із таким контрагентом; ухилення від оподаткування контрагента платника податків не обов'язково вказує на ухилення платника податків від оподаткування.

Так, Велика Палата Верховного Суду у вказаній постанові від 07.07.2022 р. у справі № 160/3364/19 [12] наводить твердження із Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» від 29.08.2019 року [13] щодо наслідків вироку за вже виключеною ст. 205 КК України (Фіктивне підприємництво). Проте, вбачається, що згадані тези співвідносяться із висновком, наведеним у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 09.11.2022 р. у справі № 604/597/16 [11] щодо (1) відсутності обов'язку у платника податків як суб`єкта підприємницької діяльності бути обізнаним з особливостями господарювання контрагента та, відповідно, мати наслідки від здійснення господарської діяльності контрагента; (2) обмеженого обсягу того, що має перевірити кожен платник податків перед співпрацею із контрагентами. Висновки указаної постанови дублюються в Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 07.02.2023 р. у справі № 2а-10234/09/0470 [14].

Характерно, аналогічні висновки було викладено і в інших рішеннях. Зокрема, у постановах Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 15.01.2019 р. у справі № 809/2918/13-а [15], Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2022 р. у справі № 160/3364/19 [11], Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18.12.2018 р. у справі № 816/1118/17 [16].

Висновки. Обов'язковою ознакою складу розглядуваного злочину є наявність прямого умислу: усвідомлення платником податку обов'язку сплачувати податки та свідоме ухилення від цього, а також передбачення і бажання настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді ненадходження коштів до бюджетів у визначених законом розмірах.

При встановленні вини як однієї з обов'язкових ознак суб'єктивної сторони ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), варто враховувати наступне:

1) усвідомлення платником податків наявності у нього обов'язку сплачувати відповідні податки, збори та інші обов'язкові платежі;

2) усвідомлення платником податків своєї свідомої не сплати таких податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а саме усвідомлення спрямованості сукупності своїх дій (та / або бездіяльності) на не сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів чи державних цільових фондів;

3) передбачення платником податків, що вищевказані усвідомлені дій (та / або бездіяльність) призведуть до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в розмірах: 4 542 000, 00 грн і більше (значний розмір) або 7 570 000, 00 грн і більше (великий розмір) або10 598 000, 00 грн і більше (особливо великий розмір);

4) бажання платника податків настання такого фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у вказаних розмірах;

5) здійснення контрагентами платника податків господарської діяльності із порушенням приписів національного законодавства не обов'язково вказує на те, що такий платник податків також здійснює господарську діяльність із порушенням приписів національного законодавства;

6) ухилення від оподаткування контрагентів платника податків не обов'язково вказує на ухилення платника податків від оподаткування;

7) прийняття норми податкового законодавства із порушенням приписів такого (неякісна норма), якої повинен дотримуватися платник податків, зокрема щодо елементів податку / збору.

Аспекти зазначені в пунктах 5 та 6 вище, звісно, мають враховуватися залежно від обставин кожної конкретної справи, однак не ставити репутацію платника податків в пряму залежність від репутації контрагентів. Що стосується останнього аспекту, то його врахування є дискусійним, зокрема в контексті процедури. Особливо, якщо норма податкового законодавства із порушенням приписів такого (неякісна норма) – не втратила чинності та / або не визнана неконституційною. Наразі таке врахування відбувається в такому порядку: 1) формування судової практики Верховного Суду (у тому числі Великої Палати Верховного Суду); 2) визнання рішенням Конституційного Суду такої норми неконституційною; 3) скасування такої норми в порядку законодавчої процедури. Тобто до вказаних подій врахування впливу усім зрозумілої неякісної норми на встановлення вини платника податків як ознаки суб'єктивної сторони майже неможливо.

Список використаних джерел:

1. Економічна правда. Шмигаль запевняє, що уряд не обговорює підвищення податків. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/06/7/714858/ .

2. Економічна правда. Уряд готує великий пакет збільшення податків. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/07/18/716818/ .

3. Економічна правда. Треба фінансувати війну. Які податки зростуть. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2024/07/18/716819/

4. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44809.

5. Картка законопроекту – Законотворчість. Електронний кабінет громадянина. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44605 .

6. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text .

7. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text .

8. Ханін С. Годувальниця – стаття 212 ККУ. *Юридична газета* – онлайн версія. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/goduvalnicya--stattya-212-kku.html.

9. Конституція України : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

10. Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text.

11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 09.11.2022 р. у справі № 604/597/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107354736 .

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2022 р. у справі № 160/3364/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852864 .

13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес» № 1080: Пояснюв. записка від 29.08.2019 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66310.

14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 07.02.2023 р. у справі № 2а-10234/09/0470. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108835106 .

15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 15.01.2019 р. у справі № 809/2918/13-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79207907 .

16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18.12.2018 р. у справі № 816/1118/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78773797 .

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БАБИЧ М. В.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
(Сумський державний університет)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1:347.965(4)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.23

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена комплексному дослідженню ролі та значення Європейської конвенції з прав людини у формуванні системи кримінально-правового захисту адвокатської діяльності в контексті сучасних викликів правовій державі та демократичному врядуванню. Дослідження розкриває історичні передумови створення всеєвропейського механізму захисту прав людини, що зародився під час Другої світової війни внаслідок гострої необхідності запобігання майбутнім злочинам проти людяності та втілення принципу «ніколи знову».

Автор детально аналізує процес формування Європейської конвенції з прав людини, починаючи від Конгресу Європи у травні 1948 року в Гаазі, де понад 750 учасників з різних сфер суспільного життя заклали ідеологічні та концептуальні засади майбутньої конвенції, до її формального оформлення влітку 1949 року в Страсбурзі під егідою Ради Європи. Особлива увага приділяється значенню набуття чинності Конвенції 3 вересня 1953 року та її ролі як динамічного інструменту, здатного адаптуватися до змін у суспільстві та нових викликів.

У статті обґрунтовується фундаментальне значення кримінально-правового захисту адвокатської діяльності для забезпечення незалежності та ефективності професійної роботи адвокатів. Досліджуються основні аспекти значення Європейської конвенції з прав людини для кримінально-правового захисту адвокатів, зокрема право на справедливий судовий розгляд згідно зі статтею 6, що гарантує адвокатам можливість виконувати свої обов'язки без стороннього тиску; право на особисту свободу та безпеку відповідно до статті 5, яке захищає адвокатів від свавільних арештів чи затримань у зв'язку з їхньою професійною діяльністю; свободу висловлення поглядів згідно зі статтею 10, що дозволяє адвокатам вільно висловлювати професійну позицію без загрози кримінального переслідування.

Значну увагу приділено аналізу Рекомендації № R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи щодо свободи здійснення адвокатської професії як важливого доповнення до Європейської конвенції з прав людини. Детально розглядаються три ключові принципи цього документа: автономія адвокатської діяльності як фундаментальна передумова забезпечення права на справедливий судовий розгляд; захист конфіденційності адвокатсько-клієнтських комунікацій як основоположний принцип ефективності правового захисту; охорона адвокатів від погроз і фізичної агресії, пов'язаної з їхньою професійною діяльністю.

Ключові слова: *Європейська конвенція з прав людини, кримінально-правовий захист, адвокатська діяльність, міжнародні стандарти, автономія адвокатури, конфіденційність комунікацій.*

Babych M. V. The European Convention on Human Rights as the Basis of Criminal Law Protection of Advocacy: International Standards and their Values

This article is dedicated to a comprehensive examination of the role and significance of the European Convention on Human Rights in establishing a system of criminal law protection for legal practice within the context of contemporary challenges to the rule of law and democratic governance. The research unveils the historical prerequisites for creating a pan-European human rights protection mechanism that emerged during World War II because of the urgent necessity to prevent future crimes against humanity and embody the principle of "never again."

The author conducts a detailed analysis of the European Convention on Human Rights formation process, beginning with the Congress of Europe in May 1948 in The Hague, where over 750 participants from various spheres of public life laid the ideological and conceptual foundations for the future convention, through to its formal establishment in the summer of 1949 in Strasbourg under the auspices of the Council of Europe. Particular attention is devoted to the significance of the Convention's entry into force on September 3, 1953, and its role as a dynamic instrument capable of adapting to societal changes and emerging challenges.

The article substantiates the fundamental importance of criminal law protection for legal practice in ensuring the independence and effectiveness of lawyers' professional work. The study examines the principal aspects of the European Convention on Human Rights' significance for the criminal law protection of lawyers, specifically the right to a fair trial under Article 6, which guarantees lawyers the ability to perform their duties without external pressure; the right to liberty and security of person according to Article 5, which protects lawyers from arbitrary arrests or detention in connection with their professional activities; and freedom of expression under Article 10, which allows lawyers to freely express their professional position without the threat of criminal prosecution.

Considerable attention is paid to analysing Recommendation No. R (2000) 21 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the freedom of exercise of the profession of lawyer as an important supplement to the European Convention on Human Rights. Three key principles of this document are examined in detail: the autonomy of legal practice as a fundamental prerequisite for ensuring the right to a fair trial; protection of the confidentiality of lawyer-client communications as a foundational principle of effective legal protection; and safeguarding lawyers from threats and physical aggression related to their professional activities.

Key words: *European Convention on Human Rights, criminal law protection, legal practice, international standards, autonomy of the legal profession, confidentiality of communications.*

Вступ. Сучасний розвиток правової системи характеризується посиленням ролі міжнародних стандартів у формуванні національного законодавства, особливо в контексті захисту професійних прав та свобод. Адвокатська діяльність, як невід'ємна складова системи правосуддя, потребує особливого кримінально-правового захисту, оскільки саме від незалежності та безпеки адвокатів залежить ефективність реалізації конституційного права на кваліфіковану правову допомогу. Європейська конвенція з прав людини, прийнята в результаті трагічного досвіду Другої світової війни та необхідності запобігання майбутнім злочинам проти людяності, сформувала унікальну систему міжнародно-правових гарантій, що

стали фундаментом для захисту не лише громадян, а й тих професійних груп, які забезпечують реалізацію їхніх прав.

Особливе місце в цій системі займає кримінально-правовий захист адвокатської діяльності, який виходить за межі звичайного професійного статусу та набуває характеру публічного інтересу. Адвокати, виконуючи функції представництва та захисту, часто стають об'єктами тиску, залякування та навіть фізичної агресії, що не лише порушує їхні особисті права, але й підриває основи справедливого судочинства. Тому переконанні, що дослідження ролі Європейської конвенції з прав людини у формуванні кримінально-правових механізмів захисту адвокатської діяльності набуває особливої актуальності в контексті сучасних викликів правовій державі та демократичному врядуванню.

Постановка завдання. Метою дослідження є комплексний аналіз ролі та значення Європейської конвенції з прав людини у формуванні системи кримінально-правового захисту адвокатської діяльності, визначення основних міжнародних стандартів та механізмів їх реалізації в національному правовому просторі.

Результати дослідження. Ідея створення всеєвропейського механізму захисту прав людини зародилася ще під час Другої світової війни, коли гостро постало питання про необхідність запобігання майбутнім злочинам проти людяності. Метою цього задуму було створення правової основи, яка б унеможливила безкарне порушення прав і свобод з боку державної влади та втілила заклик до «ніколи знову». Поворотним моментом у цьому процесі став Конгрес Європи, що відбувся у травні 1948 року в Гаазі. На ньому зібралися понад 750 учасників – від впливових політичних діячів до представників академічної спільноти, профспілок, релігійних організацій, бізнесу та громадянського суспільства з усього континенту [1].

Саме цей форум заклав ідеологічні та концептуальні засади майбутньої конвенції, запропонувавши перелік основоположних прав, які мали бути гарантовані. До нього увійшли й положення, запозичені з Загальної декларації прав людини ООН. Формальне оформлення документа відбулося влітку 1949 року в Страсбурзі під егідою Ради Європи, де понад сотня парламентарів з різних країн працювала над його остаточним текстом.

Європейська конвенція з прав людини є міжнародним договором у сфері прав людини, який укладено між державами-членами Ради Європи (їх на сьогодні 47), і не варто плутати її з актами Європейського Союзу. Велика Британія стала першою державою, яка ратифікувала цей документ у березні 1951 року. Підписавши Конвенцію, країни-учасниці взяли на себе обов'язок дотримуватися закріплених у ній стандартів та гарантувати захист фундаментальних прав кожної особи на своїй території. Цей документ відіграє центральну роль у зміцненні принципів правової держави та розвитку демократичного врядування в Європі.

Офіційно Конвенція набула чинності 3 вересня 1953 року. Вона була задумана як динамічний і водночас доступний інструмент, здатний адаптуватися до змін у суспільстві та нових викликів. Її значення полягає не лише в захисті громадян від зловживань з боку держави, а й у зобов'язанні самих держав активно забезпечувати дотримання прав і свобод. З моменту її ухвалення Європейська конвенція з прав людини суттєво сприяла формуванню високих стандартів у сфері прав людини та підвищенню рівня правосвідомості як у державах Ради Європи, так і за її межами [2].

Кримінально-правовий захист адвокатської діяльності має фундаментальне значення для забезпечення незалежності та ефективності професійної роботи адвокатів, оскільки створює юридичні гарантії, які запобігають неправомірному втручанню державних інституцій і сприяють належному виконанню професійних функцій. Цей захист виходить за межі традиційного розуміння професійної безпеки та набуває характеру публічного інтересу, адже від можливості адвокатів вільно здійснювати свою діяльність безпосередньо залежить реалізація конституційного права громадян на кваліфіковану правову допомогу та справедливий судовий розгляд.

Специфіка адвокатської професії полягає в тому, що адвокати часто стають об'єктами тиску з боку різних суб'єктів, включаючи правоохоронні органи, державні структури, політичні сили [3], а іноді навіть злочинні угруповання, особливо під час ведення резонансних

справ або захисту політично мотивованих обвинувачених. Такий тиск може проявлятися у формі незаконних кримінальних переслідувань, сфабрикованих обвинувачень, погроз, фізичного насильства, обшуків офісів без належних правових підстав, незаконного втручання в конфіденційні комунікації з клієнтами, а також різноманітних форм психологічного тиску та залякування.

Європейська конвенція з прав людини відіграє центральну роль у формуванні правового підґрунтя для захисту адвокатів, встановлюючи стандарти, які гармонізують національні та міжнародні підходи до їхньої охорони в межах кримінального права. Ця роль є особливо важливою в контексті європейської інтеграції, оскільки Конвенція створює єдиний правовий простір, у якому всі держави-учасниці Ради Європи зобов'язані дотримуватися однакових стандартів захисту адвокатської діяльності незалежно від національних особливостей їхніх правових систем.

Важливість кримінально-правового захисту адвокатської діяльності також обумовлена тим, що адвокати виконують не лише функцію захисту інтересів окремих клієнтів, але й сприяють загальному зміцненню верховенства права та демократичних принципів у суспільстві. Їхня робота часто пов'язана з виявленням порушень з боку державних органів, захистом громадянських прав та свобод, боротьбою з корупцією та зловживаннями владою. Тому будь-яке неправомірне втручання в адвокатську діяльність не лише порушує права конкретного адвоката, але й підриває основи правової держави, створюючи загрозу для всієї системи захисту прав людини.

Крім того, кримінально-правовий захист адвокатської діяльності має превентивний характер, оскільки його наявність та ефективність створюють психологічний бар'єр для потенційних порушників, які можуть розглядати можливість тиску на адвокатів. Це особливо важливо в умовах авторитарних тенденцій або політичної нестабільності, коли влада може бути схильна до обмеження діяльності незалежних правозахисників та адвокатів як засобу контролю над суспільством та судовою системою.

Основні аспекти значення Європейської конвенції з прав людини для кримінально-правового захисту адвокатів включають такі положення:

1. Право на справедливий судовий розгляд (стаття 6): адвокати є ключовими суб'єктами у забезпеченні реалізації права на справедливий суд, що передбачає доступ до незалежного та неупередженого правового захисту. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини закріплює принципи, які гарантують адвокатам можливість виконувати свої обов'язки без стороннього тиску, що є невід'ємною частиною захисту права на справедливий процес.

2. Право на особисту свободу та безпеку (стаття 5): це положення захищає адвокатів від свавільних арештів чи затримань, що можуть виникати у зв'язку з їхньою професійною діяльністю, зокрема під час представлення інтересів клієнтів у суді чи участі у справах із високим суспільним резонансом.

3. Свобода висловлення поглядів (стаття 10): адвокати мають право вільно висловлювати професійну позицію щодо справ, які вони ведуть, без загрози кримінального переслідування за судові виступи чи публічні висловлювання, за умови дотримання етичних і правових норм.

Таким чином, Європейська конвенція з прав людини виступає основоположним міжнародним документом, який забезпечує кримінально-правовий захист адвокатів, створюючи юридичні рамки для їхньої незалежності та безпеки, що є передумовою для якісного виконання професійних обов'язків.

Доповненням до Європейської конвенції з прав людини є Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи щодо свободи здійснення адвокатської професії, яка становить важливий елемент міжнародного правового регулювання. Цей документ встановлює принципи, спрямовані на захист адвокатів від неправомірного впливу з боку державних структур, правоохоронних органів чи інших суб'єктів [4].

1) автономія адвокатської діяльності є фундаментальною передумовою забезпечення права на справедливий судовий розгляд, що має особливе значення для захисту прав людини в кримінальних провадженнях. Ця автономія передбачає можливість адвокатів здійснювати

професійні функції без зовнішнього тиску чи втручання, що є критично важливим для ефективного надання правової допомоги, захисту інтересів клієнтів і представництва в суді. Специфіка завдань адвокатури вимагає гарантування максимальної незалежності, що є необхідною умовою для якісного виконання професійних обов'язків. Така незалежність означає свободу від будь-яких форм впливу, зокрема з боку державних інституцій, місцевих органів влади, правоохоронних структур, прокуратури, політичних організацій, громадських об'єднань, інших адвокатів, а також особистих інтересів самого адвоката. Забезпечення цієї автономії виступає запорукою належної реалізації адвокатами їхніх професійних функцій і сприяє утвердженню верховенства права [5, с. 47];

2) захист конфіденційності адвокатсько-клієнтських комунікацій є основоположним принципом, що забезпечує ефективність правового захисту в кримінальних провадженнях. Цей принцип гарантує нерозголошення інформації, отриманої адвокатом від клієнта, створюючи правовий імунітет для комунікацій, пов'язаних із наданням юридичних консультацій. Конфіденційність охоплює запити клієнта щодо правової допомоги, відомості, передані для підготовки консультацій, а також відповідні запити адвоката про необхідні факти. Крім того, вона поширюється на юридичні рекомендації, надані адвокатом. Метою цього захисту є стимулювання клієнтів до повного розкриття інформації, що дозволяє адвокатам ефективно спрямовувати їхні дії та вирішувати правові конфлікти. Конфіденційність застосовується до різних форм комунікації, зокрема усних і письмових повідомлень, електронного листування, невербальних сигналів (наприклад, жестів) і дій клієнта, таких як передача документів [6];

3) охорона адвокатів від погроз і фізичної агресії, пов'язаної з їхньою професійною діяльністю, становить важливий аспект кримінально-правового захисту. Адвокати, які представляють клієнтів у складних кримінальних справах, можуть зазнавати тиску чи насильства з боку правоохоронних структур, злочинних угруповань або, в окремих випадках, навіть професійних асоціацій. Незалежне виконання адвокатських функцій є юридично гарантованим принципом у багатьох правових системах, однак на практиці ці гарантії часто не реалізуються повною мірою. Переслідування адвокатів, що включають залякування чи фізичні напади, підривають їхню здатність ефективно виконувати професійні обов'язки та загрожують верховенству права. Міжнародні стандарти, зокрема Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи, наголошують на необхідності захисту адвокатів від таких загроз для забезпечення їхньої безпеки та автономії.

Висновки. Проведене дослідження демонструє, що Європейська конвенція з прав людини сформувала комплексну систему кримінально-правового захисту адвокатської діяльності, яка базується на фундаментальних принципах справедливого судочинства, особистої свободи та свободи вираження думок. Ця система не є статичною конструкцією, а являє собою динамічний механізм, здатний адаптуватися до нових викликів та загроз, що постають перед адвокатською спільнотою в умовах трансформації сучасного суспільства.

Особливого значення набуває той факт, що кримінально-правовий захист адвокатів згідно з Конвенцією не обмежується лише захистом від фізичного насильства чи незаконного переслідування, а охоплює широкий спектр професійних гарантій, включаючи автономію адвокатської діяльності, конфіденційність комунікацій з клієнтами та право на вільне висловлення професійної позиції. Такий комплексний підхід відображає розуміння того, що ефективність системи правосуддя прямо залежить від можливості адвокатів здійснювати свою діяльність без зовнішнього тиску та загроз.

Водночас дослідження виявляє існування певного розриву між міжнародними стандартами та їх практичною реалізацією на національному рівні. Попри наявність чітких міжнародних зобов'язань, багато держав-учасниць Ради Європи все ще стикаються з проблемами забезпечення належного кримінально-правового захисту адвокатів. Це свідчить про необхідність не лише формального впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство, але й створення ефективних механізмів їх практичної реалізації та контролю за їх дотриманням.

Список використаних джерел:

1. What is the European Convention on Human Rights (ECHR)? *Amnesty International : website.* URL : https://www.amnesty.org.uk/what-is-the-european-convention-on-human-rights (date of appeal : 04.06.2025)

2. Європейська конвенція з прав людини : міжнародний документ від 04 лист. 1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 04.06.2025).

3. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності адвокатів. *Верховний суд України : вебсайт.* URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf (дата звернення: 04.06.2025).

4. Обловацька Н.О. Незалежність адвокатури: теоретичні аспекти. *Право.ua.* 2021. № 1. С. 46–49.

5. Коваль О. А. Адміністративно-правове забезпечення реформи адвокатури України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Коваль Олександр Анатолійович ; Київський національний університет технологій та дизайну. Київ, 2023. 202 с

6. Attorney-Client Privilege. *Thomas Reuters. Practical Law : website.* URL : https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/7-506-8557?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true (date of appeal : 04.06.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

БАРАННІК Р. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
(Запорізький національний університет)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.24

ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЗАКОННОСТІ ЯК ОРІЄНТИРИ ТЛУМАЧЕННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена дослідженню проблематики тлумачення та застосування оціночних понять у кримінальному провадженні. Автор підкреслює, що саме від правильності та обґрунтованості інтерпретації цих понять залежить не лише результат конкретної справи, а й рівень довіри суспільства до правосуддя загалом.

Особлива увага приділяється труднощам, що виникають через наявність у праві великої кількості оціночних категорій, зміст яких часто є розмитим, багатозначним або відкритим до варіативного розуміння. Саме ця невизначеність створює ризик довільного трактування, яке може трансформуватися у свавілля та призвести до порушення прав людини. Автор підкреслює, що для уникнення таких наслідків необхідно спиратися на систему принципів права, які виступають своєрідними "маяками" для суб'єктів правозастосування.

У статті окремо виділено два принципи – верховенство права та законність, – які розглядаються як базові орієнтири у сфері кримінального процесу. Верховенство права подається як фундаментальна ідея, що гарантує домінування прав і свобод людини та узгоджує тлумачення норм із практикою Європейського суду з прав людини. Принцип законності, у свою чергу, визначається як вимога суворого дотримання Конституції України, КПК та міжнародних договорів. Він покликаний забезпечити правильний вибір норми, що найбільш адекватно відповідає фактичним обставинам конкретної справи.

Автор наголошує, що обидва принципи мають не лише декларативне значення, але й виступають реальними інструментами обмеження свавільного правозастосування. Вони сприяють уніфікації практики, підвищують передбачуваність судових рішень та зміцнюють гарантії захисту прав людини.

Зроблено висновок, що принципи верховенства права і законності повинні розглядатися не як абстрактні положення, а як практичні інструменти, здатні забезпечити баланс між гнучкістю правозастосування та правовою визначеністю. Автор вважає перспективним напрямом подальших наукових досліджень аналіз впливу інших принципів кримінального процесуального законодавства на сферу інтерпретації та застосування оціночних категорій.

Ключові слова: *оціночні поняття, тлумачення норм права, застосування норм права, кримінальне провадження, принцип верховенства права, принцип законності.*

Barannik R. V. Principles of the rule of law and legality as guidelines for interpreting evaluative concepts in criminal proceedings

The article is devoted to the study of the problems of interpretation and application of evaluative concepts in criminal proceedings. The author emphasizes that it is not only the outcome of a particular case that depends on the correctness and validity of the interpretation of these concepts, but also the level of public trust in justice in general.

Particular attention is paid to the difficulties that arise due to the presence in the law of a large number of evaluative categories, the content of which is often vague, ambiguous or open to variable understanding. It is this uncertainty that creates the risk of arbitrary interpretation, which can transform into arbitrariness and lead to violation of human rights. The author emphasizes that in order to avoid such consequences, it is necessary to rely on a system of legal principles that act as a kind of "beacons" for law enforcement entities.

The article separately highlights two principles – the rule of law and legality – which are considered basic guidelines in the field of criminal procedure. The rule of law is presented as a fundamental idea that guarantees the dominance of human rights and freedoms and harmonizes the interpretation of norms with the practice of the European Court of Human Rights. The principle of legality, in turn, is defined as a requirement for strict compliance with the Constitution of Ukraine, the Code of Criminal Procedure and international treaties. It is designed to ensure the correct choice of the norm that most adequately corresponds to the factual circumstances of a particular case.

The author emphasizes that both principles have not only declarative significance, but also act as real tools for limiting arbitrary application of law. They contribute to the unification of practice, increase the predictability of court decisions and strengthen guarantees for the protection of human rights.

The conclusion is made that the principles of the rule of law and legality should be considered not as abstract provisions, but as practical tools capable of ensuring a balance between the flexibility of law application and legal certainty. The author considers the analysis of the influence of other principles of criminal procedural legislation on the sphere of interpretation and application of evaluative categories to be a promising direction for further scientific research.

Key words: *evaluative concepts, interpretation of legal norms, application of legal norms, criminal proceedings, principle of rule of law, principle of legality.*

Постановка проблеми. В рамках дискусії про оціночні поняття в контексті механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження актуалізується питання меж тлумачення останніх. Ця дискусія викликана тим, що правильне, належне застосування оціночних понять прямим чином впливає на можливість реалізації прав і свобод учасників кримінального провадження, а як логічний наслідок – безпосередньо на результати кримінального провадження.

Оцінка стану літератури. У науковій літературі приділяється значна увага проблемам тлумачення та застосування норм права, зокрема їх співвідношенню, сутності та формам реалізації. Низка авторів розглядають тлумачення як інтелектуально-вольову діяльність, що спрямована на розкриття змісту правової норми, тоді як інші аналізують застосування як владно-організуючий процес, орієнтований на прийняття конкретних рішень. Водночас проблематика оціночних понять у кримінальному процесі, їхніх меж та орієнтирів для інтерпретації, залишається недостатньо розробленою, особливо у контексті ролі правових принципів.

Мета та завдання. Мета статті полягає у виявленні й обґрунтуванні ролі принципів верховенства права та законності як ключових орієнтирів для тлумачення та застосування

оціночних понять у кримінальному провадженні, що забезпечує баланс між гнучкістю правозастосування і вимогою правової визначеності. В рамках даної наукової статті вирішується такі завдання:

– проаналізувати наукові підходи до визначення понять "тлумачення норм права" і "застосування норм права", а також виявити їх взаємозв'язок;

– окреслити ризики, пов'язані з довільним тлумаченням оціночних понять у кримінальному процесі;

– розкрити значення принципів верховенства права та законності як практичних інструментів інтерпретації;

– сформулювати висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчого регулювання та уніфікації підходів у правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, вважаємо необхідним звернутися до характеристик понять "тлумачення норм права" і "застосування норм права".

Говорячи про тлумачення норм права, Власов Ю. Л. зауважує, що воно виступає необхідним та найефективнішим засобом для точного і глибокого розуміння їх істинного змісту [1]. Вчений Молибога М. П. визначає під тлумаченням норм права спеціалізовану інтелектуально-вольову та логічно-консеквентну діяльність, яку здійснюють як офіційні, так і неофіційні суб'єкти суспільних відносин (державні органи, посадові особи, громадські об'єднання, окремі громадяни) з метою з'ясування змісту правової норми та розкриття волі соціальних сил, що перебувають при владі та закладені в цій нормі [2, с. 44].

Лепіш Н. Я. визначає тлумачення як процес встановлення (з'ясування або роз'яснення) змісту нормативно-правових актів, який має на меті виявлення волі законодавця, закладеної в цих актах. У ході тлумачення визначають значення та сферу застосування конкретної правової норми, її основне призначення, соціальну орієнтацію, роль у системі правового регулювання, а також враховують історичний і суспільний контекст її ухвалення та умови, за яких здійснюється тлумачення. Водночас цей процес має характер внутрішньої інтелектуальної діяльності, що залишається в межах свідомості особи, яка його здійснює [3, с. 22].

Науковець Білоус О. В. стверджує, що тлумачення – інтелектуально-вольова діяльність інтерпретатора, яка здійснюється на основі відповідних принципів та із застосуванням визначених способів тлумачення, з метою з'ясування та/або роз'яснення змісту правової норми для її правильного й уніфікованого розуміння та практичного застосування. Результати такого тлумачення можуть фіксуватися у спеціальних актах інтерпретації, науково-практичних коментарях до законодавства, доктринальних джерелах та інших зовнішніх формах [4, с. 53].

Аналізуючи приведені визначення, ми можемо прийти до спільних знаменників щодо тлумачення норм права: 1) це по суті інтелектуальний і вольовий процес; 2) він може здійснюватися як офіційними суб'єктами тлумачення, так і будь-якими суб'єктами; 3) реалізується за допомогою знань, навичок, вмінь суб'єкта тлумачення; 4) полягає у знаходженні і встановленні суті і спрямування, що закладені в нормі, яка, в свою чергу, підлягає тлумаченню.

Щодо застосування норм права, вчена Атаманова Н. В. вказує, що це організаційно-правовий, управлінський і творчий процес, спрямований на розгляд і вирішення індивідуальних справ, що мають юридичне значення. Він здійснюється відповідно до спеціальних процедурно-процесуальних норм, базується на принципах верховенства права, законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості, гуманності тощо. Цей процес реалізується компетентними державними органами, уповноваженими громадськими об'єднаннями чи їхніми посадовими особами та завершується прийняттям акту застосування права – рішення у конкретній справі. Застосування норм права є невід'ємною складовою реалізації прав і свобод особи та слугує засобом захисту її законних інтересів [5, с. 168].

Вчена Легка О. В. розглядає застосування норм права в контексті їх реалізації. Так, вона вказує, що формою реалізації є застосування норм права, яке в юридичній науці загалом розуміється як владно-організуюча діяльність уповноважених державних органів та посадових осіб, що здійснюється у визначеному процедурно-процесуальному порядку

та спрямована на вирішення конкретних правових ситуацій шляхом видання індивідуальних правових приписів, тобто ухвалення владного рішення на основі норм права у конкретній справі [6, с. 32].

Викликає зацікавлення позиція Кравченка М. Г., котрий аналізує застосування норм права крізь призму мети. Вчений зауважує, що застосування норм права має на меті захист прав, свобод і законних інтересів приватної особи з боку суб'єктів правозастосування. Воно виступає засобом реалізації конституційного обов'язку Української держави щодо утвердження та гарантування прав і свобод людини [7, с. 34].

Говорячи про застосування норм права, Дояр Є. В. вказує, що його нині остаточно визнано самостійною та відокремленою формою реалізації норм права, нарівні з такими формами, як виконання, додержання та використання [8, с. 436].

Таким чином, зводячи до спільного знаменника характерні риси застосування норм права, виокремлені з наведених визначень, підсумуємо: 1) застосування норм права представляє собою спеціальний процес, який існує спільно з додержанням, використанням і виконанням норм права; 2) застосування здійснюється уповноваженими органами влади відповідно до процесуально-процедурних норм, встановлених законодавством; 3) застосування норм права спрямоване на отримання результату у вигляді захисту прав і свобод особи.

Тлумачення норм права і застосування норм права існують в тісному, діалектичному зв'язку. Ми можемо впевнено стверджувати, що отримане в процесі тлумачення норми розуміння слугує орієнтиром для її застосування і визначає його (застосування) наслідок. Тому дискусія про правильність застосування тієї чи іншої правової норми, яка часто має місце в рамках процесу, повинна виходити із питання про те, яким чином було тлумачено дискусійну норму.

Особливої складності процесам тлумачення і застосування норм права додають наявність в них (нормах) широкого, чітко не визначеного змісту, варіативності наслідків. Тобто, наявність в нормах оціночних понять. Як слушно зауважив вчений Тітко І. А., особливості кримінально-процесуальних оціночних понять впливають на характер і методи їх тлумачення, а також на форму викладення висновків, до яких доходить інтерпретатор під час роз'яснення змісту цих понять [9, с. 55]. Не зважаючи на можливість широкого трактування змісту оціночного поняття, суб'єкти правозастосування зобов'язані усвідомлювати і втілювати на практиці ряд вимог. Його можна також визначити як певний перелік орієнтирів, що дозволяють виключити свавілля і надмірно широке трактування змісту закону. Таким чином, норми матеріального і процесуального законодавства зможуть бути правильно застосованими.

Чинне законодавство і правова доктрина напрацювали перелік засобів і інструментів, спрямованих на недопущення довільного тлумачення змісту правових норм [10, с. 168]. Черноус С. М., розглядаючи проблематику в контексті трудового права, виділяє такі засоби і інструменти як принципи права, цілі і завдання законодавства, правосвідомість суб'єкта, що застосовує норму, об'єктивні ознаки, які характеризують явище [11, с. 46]. Аналізуючи думку вченої, ми дійшли до висновку, що даний перелік можна змістовно екстраполювати в сферу кримінального процесуального права. Принагідно вважаємо слушним застосувати такі критерії, як соціально-політична обстановка і психологічні особливості осіб, щодо яких планується застосування норми права [12, с. 97].

Одним із ключових інструментів визначення меж тлумачення і застосування норм права слугують правові принципи. Вчена Старчук О. В. визначає під принципами фундаментальні ідеї, що лежать в основі правової системи, визначають зміст і напрям розвитку правових норм. Вони мають системний і взаємоузгоджений характер, є загальнообов'язковими, універсальними, стабільними, предметно конкретизованими, загальнозначущими та виконують регулятивну функцію [13, с. 42]. Говорячи про принципи, Колодій А. М. слушно зауважує, що вони відрізняються від інших юридичних норм своєю імперативністю та безумовністю, а також тим, що в них сконцентровано відображені найсуттєвіші закономірності розвитку конкретного суспільства. Вони забезпечують узгодженість і однорідність усієї

системи юридичних норм, сприяють цілісності правового регулювання суспільних відносин і виступають об'єднувальним елементом юридичної надбудови. Крім того, принципи права справляють самостійний вплив на регулювання суспільних відносин [14, с. 43]. Вчена Кучинська О. П. в рамках свого дисертаційного дослідження аналізує поняття принципів і вказує, що це закріплені в законі загальні фундаментальні правові положення, які відображають домінуючі у державі уявлення про належний порядок здійснення кримінального провадження. Вони діють як цілісна система, що характеризується соціальною зумовленістю, нормативною природою, основоположним значенням, універсальністю та незмінністю. Ці принципи визначають напрям, форму та зміст окремих стадій і інститутів кримінального процесу, гарантують захист прав, свобод і законних інтересів його учасників. Порушення цих принципів обов'язково спричиняє скасування або перегляд рішень у справі чи застосування інших заходів процесуального реагування [15, с. 130].

Доволі слушно зауважив Зайчук О. В. про те, що принципи фактично охоплюють усю правову сферу – як ідеї, так і норми та правові відносини, надаючи їй логічної структури, внутрішньої послідовності та збалансованості. У принципах права відображено узагальнений світовий досвід правового розвитку та надбання цивілізації [16, с. 22]. Зокрема принципи, закріплені в Кримінальному процесуальному кодексі України. До них належать верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність та інші, передбачені ч. 1 ст. 7 КПК України [17].

Вважаємо доцільним проаналізувати особливості впливу деяких із принципів, закріплених в КПК України, на тлумачення оціночних понять.

Принцип верховенства права є базовим у системі правових принципів. Він визначає домінування права як регулятора суспільних відносин, утверджує базові постулати права і, в той же час, служить ефективним інструментом тлумачення оціночних понять. Зміст принципу верховенства права закладений в ст. 8 КПК України, яка встановлює, що: 1) людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави; 2) відповідно, кримінальне провадження здійснюється з врахуванням фундаментальної ролі людини, її прав і свобод; 3) орієнтиром для реалізації принципу верховенства права є рішення Європейського суду з прав людини. Конкретизація розуміння верховенства права відображена у Доповіді про правовладдя, підготовленій Європейською комісією "За демократію через право". Вона виділяє шість основних складових верховенства права: 1) законність; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавільності; 4) доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх судів, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; 5) дотримання людських прав; 6) недискримінація та рівність перед приписами права [18]. В рамках тлумачення оціночного поняття, і, як результат, надання йому конкретного змісту в рамках кримінального провадження повинні бути виконані вимоги щодо законності такого тлумачення, тобто, воно повинно бути реалізоване в рамках, передбачених Конституцією України, КПК України та іншими законами.

Тлумачення оціночного поняття повинно бути однозначним. Ця вимога передбачає, що тлумачення оціночного поняття, яке здійснюється слідчим, прокурором, суддею не повинно ставати каталізатором необхідності подальшого додаткового тлумачення. Відповідно, в рамках тлумачення оціночного поняття необхідно отримати чіткий, визначений зміст.

Суб'єктам, які здійснюють тлумачення оціночних понять необхідно орієнтуватися на вимоги, закріплені в чинному законодавстві. Недопустимо тлумачити оціночні поняття в протиріччя нормам КПК України й інших законодавчих актів.

Якщо в рамках тлумачення оціночного поняття допущені порушення, що впливають на перебіг провадження і подальші процесуальні рішення, зацікавлена сторона в праві оскаржити таке тлумачення, аргументувавши це наявністю порушень норм матеріального і процесуального права.

Тлумачення оціночних поняття не може йти наперекір правам людини. Недопустиме протиправне зазіхання на право людини на життя, здоров'я, особисту свободу шляхом неправильного тлумачення оціночних понять.

І, як певний логічний результат, верховенство права вимагає, щоб тлумачення оціночних понять здійснювалось з додержанням рівності та недискримінації. Відповідно, тлумачення оціночних понять в двох справах з близькими чи аналогічними обставинами не повинно відрізнятися виключно через особу, щодо якої відбувається тлумачення.

Принцип законності має двояке трактування в наукових колах. Зокрема, як ми вказували вище, його визначають складовою верховенства права. З іншого боку, принцип законності отримав нормативне закріплення в чинному законодавстві, зокрема в ст. 9 КПК України. Говорячи про законність в контексті тлумачення оціночних понять в рамках кримінального провадження, доцільно згадати думку, виражену професором Косовичем В. М., чиї численні дослідження присвячені проблематиці оціночних понять. Вчений вказує, що однією із важливих складових законності, що набуває особливого значення з урахуванням природи оціночних понять, є вибір відповідної правової норми – тієї, яка найточніше регулює фактичні обставини конкретної справи. Оскільки оціночна правова норма може охоплювати відносини з різними формами прояву та різним соціальним значенням, суб'єкт застосування права має обрати саме ту норму, яка найбільш адекватно відповідає конкретній правовій ситуації [19, с. 5].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 КПК України в ході кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий та інші посадові особи органів державної влади зобов'язані неухильно дотримуватися положень Конституції України, норм КПК України, міжнародних договорів, що ратифіковані Верховною Радою України, а також вимог інших нормативно-правових актів. При цьому важливо зауважити, що для належного втілення згаданого положення необхідна належна робота законодавця, а саме: 1) упорядкування термінології оціночних понять; 2) визначення чітких переліків об'єктів і явищ, які ними охоплюються; 3) розробка та нормативне закріплення конкретних критеріїв для їх застосування. Для належного тлумачення оціночних понять, закріплених в законодавстві вкрай важливо, щоб вони (оціночні поняття) були закріплені відповідно до згаданих вимог.

Вимоги ч. 2 ст. 9 КПК України також мають вкрай важливе значення для тлумачення оціночних понять. Так, відповідно до згаданої норми прокурор, керівник органу досудового розслідування та слідчий зобов'язані об'єктивно, всебічно й повно дослідити всі обставини кримінального провадження. Вони мають встановити як обставини, що свідчать проти підозрюваного чи обвинуваченого, так і ті, що підтверджують його невинуватість, а також виявити чинники, які пом'якшують або обтяжують покарання. Виявленим обставинам слід надати належну правову оцінку та забезпечити ухвалення законних і неупереджених процесуальних рішень. Як наслідок, тлумачення положень КПК України, що містять оціночні поняття, повинно здійснюватися з врахуванням необхідності чітко визначити обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання.

Частина 3 статті 9 КПК України вказує, що під час здійснення кримінального провадження заборонено застосовувати закон, що не узгоджується з положеннями КПК України або суперечить йому. Відповідно, тлумачення оціночного поняття, закріпленого в іншому законі, не може бути таким, що суперечить КПК України.

Частина 5 статті 9 КПК України передбачує, що практика Європейського суду з прав людини слугує орієнтиром для застосування кримінального процесуального законодавства. Як результат, тлумачення оціночних понять повинно здійснюватися відповідно до вимог практики Європейського суду з прав людини. Якщо Суд в своїй практиці дав тлумачення оціночному поняттю, воно може бути використане в рамках національного кримінального провадження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми проаналізували проблематику тлумачення оціночних понять в рамках кримінального провадження. Нами зроблено висновок про необхідність звернення до принципів права як базових, фундаментальних ідей, що слугують орієнтиром для розуміння і застосування інших норм.

Принципи верховенства права і законності в рамках кримінального провадження слугують реальними інструментами, що допомагають ефективно пізнавати зміст оціночних понять. Доцільно приділити увагу в подальших наукових дослідженнях іншим принципам, закріпленим в кримінальному процесуальному законодавстві та їх значенню для належного тлумачення оціночних понять.

Список використаних джерел:

1. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 173 р.

2. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. P. 42–46. Also available online, URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4593c5e1-5097-4e19-bceb-3c0c3b3562f8/content

3. Лепіш Н. Я. Наукове розуміння тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична.* Issue 4. P. 12–24. Also available online, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvlduvs_2015_4_4.pdf

4. Білоус О. В. Тлумачення норм права: поняття та сутність. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. Vol. 43, Issue 3. P. 46–53. Also available online, URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/46-53_7.pdf

5. Атаманова Н. В. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. Vol. 2, 2021. P. 164–169. Also available online, URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/31.pdf

6. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство*. Issue 1. P. 30–33. Also available online, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pis_2012_1_9.pdf

7. Кравченко М. Г. Застосування норм права: мета, стадії, система вимог до правозастосовчого акту. *Kyiv Law Journal.* Issue 1. P. 31–35. DOI:10.32782/klj/2023.1.4.

8. Doiar Ye. Judicial enforcement as a specific type of law enforcement: administrative and legal aspect *Analytical and Comparative Jurisprudence*. Issue 2. P. 434–440. DOI:10.24144/2788-6018.2024.02.73.

9. Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України: монографія. Kharkiv : Право, 2010. ISBN 978-966-458-191-9.

10. Кісілюк Е. М., Смаглюк О. В. Особливості застосування оціночних понять у кримінальному законодавстві України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. Issue 1. P. 166–170. Also available online, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npnau_2018_1_27.pdf

11. Черноус С. М. Нормотворчі та нормореалізаційні гарантії правильного застосування оціночних понять трудового права України. *Вісник* Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Юридичні науки*. Issue 85. P. 46–51. Also available online, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKNU_Yur_2010_85_13.pdf

12. Музика Т. Оціночні поняття: функції та межі застосування / Відповідальний за випуск професор ВІ Борисова. 2020. P. 96. Also available online, URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Sb_Maslov_2020.pdf#page=96

13. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. Issue 2. P. 40–43. Also available online, URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Chkup_2012_2_11.pdf

14. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2103a1bb-8b7f-4b15-8bea-5fc9cf6f5bee/content

15. Кучинська О. П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 442 с.

16. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права.* 2012. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/de5ba8ec-76e0-4042-86f2-46ab9237dd92/content

17. Кримінальний процесуальний кодекс України. (Перша редакція 2012). № 4651–VI. Також доступний за URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

18. Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська комісія). Доповідь про верховенство права. (04.2011). Страсбург : Європейська комісія "За демократію через право", 2011. Also available online, URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr 2011.

19. Косович В. Техніко-технологічні правила застосування оціночних понять. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* Issue 65. P. 3–12. Also available online. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/viewFile/7600/7586

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

БУЛГАКОВА Ю. М.,
кндидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»)

ГОРБАНЬ Р. С.,
адвокат, магістр з права
(Університет митної справи та фінансів)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.35+346.3(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.25

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ОСОБОЮ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ-ПІДПРИЄМЦЯ

У статті проаналізовано сучасний стан кримінально-правового регулювання відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень особою із використанням статусу ФОП.

Зосереджено увагу на проблемах боротьби з ухиленням від сплати податків суб'єктами господарювання, які використовують різноманітні схеми уникнення виконання податкових зобов'язань у повному обсязі. Розглянуто поширені на практиці неформальні механізми, що дозволяють мінімізувати або повністю уникнути сплати податків, зокрема через фіктивні правочини, створення мереж пов'язаних осіб та зловживання статусом фізичної особи-підприємця. Особливу увагу приділено дослідженню можливостей удосконалення статті 55 Кримінального кодексу України, зокрема в частині запровадження заборони на здійснення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем у разі вчинення кримінального правопорушення із використанням цього статусу. Обґрунтовано доцільність удосконалення статті 55 Кримінального кодексу України. Зокрема, обгрунтовано, що слід поруч із забороною на здійснення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем доречно накладати заборону на функціонування статусу ФОП до моменту виконання вироку суду.

У статті зазначено, що в умовах збройної агресії та одночасного прагнення України до повноцінної інтеграції в Європейський Союз, держава має відповідати Копенгагенським критеріям, зокрема — мати ефективну та прозору ринкову економіку. Автори підкреслюють, що протиправні економічні практики підривають не лише податкову дисципліну, а й загальну фінансову безпеку держави. Авторами запропоновано законодавчі зміни з урахуванням європейського досвіду кримінально-правової відповідальності у сфері економіки та оподаткування. Запропоновані зміни спрямовані на посилення стійкості національної правової системи перед існуючими економічними загрозами.

Ключові слова: *євроінтеграційні процеси, війна, податки, фізична особа-підприємець, кримінальна відповідальність, покарання, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.*

Bulhakova Yu. M., Horban R. S. Criminal Law Regulation of Liability for Offenses Committed by Individuals Using the Status of Sole Proprieto

The article analyzes the current state of criminal law regulation concerning liability for the commission of criminal offenses by individuals acting under the legal status of a sole proprietor (FOP).

The focus is placed on the challenges of combating tax evasion by business entities that utilize various schemes to avoid the full discharge of their tax obligations. The article examines the widespread informal mechanisms used in practice to minimize or entirely evade tax payments, including fictitious transactions, the creation of networks of affiliated entities, and the abuse of the FOP status. Special attention is given to the analysis of possible improvements to Article 55 of the Criminal Code of Ukraine, in particular regarding the introduction of a prohibition on conducting entrepreneurial activity by an individual registered as a sole proprietor in cases where a criminal offense has been committed using such legal status.

The feasibility of amending Article 55 of the Criminal Code of Ukraine is substantiated. In particular, it is argued that, alongside the prohibition on engaging in entrepreneurial activity, the law should provide for the suspension of the FOP status until the sentence is fully executed.

The article emphasizes that, under conditions of ongoing armed aggression and Ukraine's simultaneous aspiration for full integration into the European Union, the state must comply with the Copenhagen criteria, including the requirement for a functioning and transparent market economy. The authors underscore that unlawful economic practices undermine not only tax discipline but also the overall financial security of the state. Legislative amendments are proposed, taking into account the European experience in criminal liability in the field of economic regulation and taxation. The proposed changes are aimed at strengthening the resilience of the national legal system in the face of systemic economic threats.

Key words: *European integration processes, war, taxes, individual entrepreneur, criminal liability, punishment, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities.*

Вступ. Сучасна Україна продовжує героїчну боротьбу за успішне незалежне майбутнє. Доцільно підкреслити, що у своєму прагненні бути однією із розвинених європейських демократій, Україна одночасно зазнає деструктивного впливу війни та докладає зусиль для повноцінного вступу до Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз).

Так, 23 червня 2022 року нашій державі надали статус кандидата у члени Європейського Союзу [1]. Членство у ЄС передбачає, у тому числі, відповідність держави Копенгагенським критеріям [2]. Копенгагенські критерії стосуються таких сфер як політика, економіка та безпосереднього членства в ЄС. Звернемо увагу саме на економічні вимоги, що передбачені згаданими нами вище критеріями. Так, держава, яка має право набути членство у ЄС зобов'язана мати міцну ринкову економіку та витримувати конкуренцію для функціонування на ринку ЄС. Таким чином, Україна, крізь призму економічного критерія, має бути конкурентно спроможною поруч з такими потужними державами як Федеративна Республіка Німеччина, Французька Республіка, Італійська Республіка та інші [3].

На нашу думку, сталий розвиток економічного сектору забезпечується в першу чергу справедливою та стабільною правовою системою, прозорістю та міцністю державних інституцій, зрозумілою системою сплати податків, сприятливою безпековою ситуацією.

Процвітання в Україні на разі «схем» «дроблення» бізнесу, реєстрації «фірм-одноденок», штучного формування податкового кредиту, оптимізації прибутку через офшорні зони, виплати працівникам офіційно мінімальної заробітної плати а решти, – в «конверті», фіктивного імпортного ціноутворення, оформлення безповоротної фінансової допомоги

між пов'язаними структурами, – це все опції, завдяки яким суб'єкти господарювання уникають оплати податків у тих розмірах, які б вони мали сплачувати без існування вище перелічених нами «схем». Стійке функціонування неформальних механізмів ухилення суб'єктів господарювання від сплати податків у необхідному розмірі підриває міцність нашої держави як внутрішньо, так і у сфері глобальної економічної конкуренції. Також важливо зазначити, що існування таких «схем» особливо шкодить міцності України під час тривалого повномасштабного вторгнення. Зазначимо, що у Кримінальному кодексі України передбачені різні склади кримінальних правопорушень, зокрема, існує кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Проте, на нашу думку, кримінально-правова база в певній мірі може бути покращена, зокрема, в контексті застосування кримінально-правового впливу щодо фізичної особи-підприємця, оскільки в ряді вище описаних нами «схемах» однією з ключових осіб виступає людина зі статусом фізичної особи-підприємця.

Ми переконані, що описані вище нами проблеми потребують комплексного рішення та змін. Сприяти цьому має, зокрема, і якісно функціонуюче кримінальне законодавство.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення пропозицій щодо удосконалення статті 55 Кримінального кодексу України в контексті заборони функціонування статусу фізичної особи-підприємця на певний строк в наслідок вчинення кримінального правопорушення особою з використанням такого статусу, зокрема у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 212 Кримінального кодексу України [4].

Результати дослідження. У сучасних умовах функціонування української економіки та податкової системи все більше загострюється проблема застосування суб'єктами господарювання різних механізмів, що направлені на ухилення від сплати податків або ухилення від сплати податків у необхідних розмірах. Зокрема, на разі левова частка таких махінацій відбувається за допомогою використання статусу фізичної особи – підприємця (далі – ФОП).

На наше глибоке переконання, рухаючись до членства в ЄС в умовах тривалої війни, Україна має зконцентруватися на ліквідації перелічених вище нами «схем», за допомогою яких бізнес уникає оплати певних видів податків, уникає сплати необхідного розміру податків. Не виключено, що це може бути несплата податків у значних, великих та особливо великих розмірах, що в свою чергу тягне за собою кримінальну відповідальність.

Як зазначає Цибохін О.М., «суспільна небезпека податкових кримінальних правопорушень визначається тим, що вони завдають істотних збитків податковій, фінансовій, економічній безпеці держави, перешкоджають плановому надходженню податків до бюджету, чим підривають нормальне функціонування економіки» [5, с. 233].

У цьому дослідженні ми зробимо акцент на існуванні такої досить розповсюдженої «схеми» в Україні, яка дозволяє уникнути сплати ряду податків та зменшити їх розміри, як «дроблення» бізнесу. По своїй суті така поведінка суб'єкта господарювання є зловживанням використання правових форм організації підприємництва. Така модель функціонування учасників господарських відносин призводить до спотворення конкурентного середовища і чинить деструктивний вплив на державні інституції, загальне благополуччя соціуму.

Саме по собі «дроблення» бізнесу полягає у реєстрації фізичних осіб ФОПами, через яких потім фактично здійснюється діяльність одного великого суб'єкта господарювання (наприклад, Товариства з обмеженою відповідальністю). Як наслідок, функціонування ФОПів у межах спрощеної системи оподаткування дозволяє уникати оподаткування на загальній системі оподаткування, що в свою чергу дозволяє уникати сплати податку на додану вартість та податку на прибуток.

Зважаючи на активну боротьбу нашої держави у 2025 році з корупцією та різними механізмами зловживання правом, не виключено, що в майбутньому може відбутися криміналізація практики дроблення бізнесу як потенційного засобу протидії системному ухиленню від сплати податків. Більше того, голова парламентського комітету з питань фінансів, податкової та митної політики Данило Гетманцев вже заявив про те, що Бюро економічної

безпеки займеться перевіркою ритейлерів, які дробляться на ФОПів та уникають оподаткування [6]. Тому, зважаючи на актуальність такої проблематики, слід проаналізувати певні, на нашу думку, прогалини які існують щодо застосування кримінального покарання до особи зі статусом ФОП.

Попри наявність адміністративних штрафів та іншої адміністративної відповідальності, кримінально-правова реакція в Україні залишається фрагментарною, зокрема в розумінні статті 212 Кримінального кодексу України (далі – КК України) та статті 55 КК України, а сам статус ФОПа залишається поза межами ефективного кримінально-правового впливу.

Так, у статті 212 КК України, передбачена кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Суб'єктами вчинення цього кримінального правопорушення можуть бути:

– службові особи підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності [4];

– особи, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи [4];

– будь-які інші особи, які зобов'язані сплачувати податки [4].

Зазначимо, що кримінальні правопорушення можуть вчинятися у співучасті, одним із учасників якого може бути особа зі статусом ФОП. Важливо зазначити, що обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) є фактичне ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних, великих або особливо великих розмірах [4].

Так, зауважимо, що у санкціях частин статті 212 КК України законодавець передбачив такі покарання, як: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк, конфіскація майна [4].

У цьому дослідженні ми б хотіли привернути увагу до теоретичної та практичної складових застосування до суб'єкта вчинення кримінального правопорушення зі статусом ФОП такого покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк. Так, у статті 55 КК України детально розкриті умови застосування до суб'єкта кримінального правопорушення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. То ж чи можливо застосувати такий вид покарання для ФОП? У науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України автори зазначають, що «наприклад, суд може постановити позбавити засудженого права…займатися підприємницькою діяльністю у сфері надання послуг населенню» [6, с.160]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у разі доведення умислу на використання статусу фізичної особи-підприємця для системного ухилення від сплати податків великого суб'єкта господарювання, суд може застосувати до такої особи покарання у виді позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Зауважимо, що позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю не є рівноцінним процедурі припиненню статусу ФОП. А отже, є ризик того, що особа продовжить користуватися таким статусом з новим кримінально-протиправним умислом. Також, на практиці можуть виникати труднощі із виконанням такого вироку суду, адже позбавлення статусу ФОП не є автоматичним і більше того, у статті 55 КК України не конкретизовано можливість суду зобов'язувати фізичну особу або уповноважений державний орган припинити статус ФОПа. Проте, на нашу думку, нова редакція чинного законодавства в описаному вище нами контексті мала би серйозний вплив на осіб, які умисно вчиняють кримінальні правопорушення із використанням статусу ФОП. Тобто, на разі, якщо до особи застосовано покарання у виді заборони займатися підприємницькою діяльністю, фактично така особа може не припинити свій статус ФОП добровільно, і в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [8] така особа все одно залишиться активною (іншими словами – все ще зареєстрованою та функціонуючою). Тобто покарання, призначене вироком суду не реалізується у повній мірі. Інші контрагенти, обмежившись лише перевіркою такого ФОП у зазначеному вище нами реєстрі, будуть впевнені що з таким суб'єктом

господарювання можна вести бізнес. Таким чином, більш конкретизована стаття 55 КК України щодо ФОПів може здійснити позитивний вплив на боротьбу з податковими кримінальними правопорушеннями.

На нашу думку, такі зміни у кримінальному законодавстві матимуть, позитивний ефект з наступних причин:

– по перше, особа, яка була суб'єктом вчинення умисного кримінального правопорушення, з використанням статусу ФОП, окрім заборони на заняття підприємницькою діяльністю, також не зможе користуватися статусом ФОП після набрання вироку законної сили та не зможе повторно реєструватися як ФОП певну кількість років, передбачену вироком суду;

– по друге, покарання носитиме більш індивідуальний характер. Тобто, замість санкцій суто майнового характеру застосовуватиметься обмеження, яке впливає безпосередньо на правовий статус засудженого у сфері господарювання;

– по третє, таким чином Україна зменшить стимул бізнесу до зловживання спрощеною системою оподаткування.

На нашу думку, нова редакція кримінально-правових норм сприятиме також очищенню інституту ФОПів від по суті «фіктивних» суб'єктів. Таким чином, на удосконаленому правовому ґрунті, законодавець може забезпечити суду опцію зазначати у вироку не тільки заборону займатися підприємницькою діяльністю ,а й зобов'язувати державного реєстратора припинити державну реєстрацію ФОП на певну кількість років у відповідності до санкції статті на підставі вироку суду, який набрав законної сили.

Переконані, що така можливість суду має має спиратися на статтю. 55 КК України, у якій слід додатково прописати можливість суду позбавляти суб'єкта вчинення кримінального правопорушення права займатися певною діяльністю, що тягнутиме за собою заборону на здійснення відповідної діяльності у всіх її формах. В свою чергу, у господарському законодавстві має бути передбачена опція позбавлення особи статусу ФОП на підставі вироку суду, що набрав законної сили.

Так, процедура державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця передбачена Законом України «Державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [9]. У частині четвертій статті 18 згаданого нами закону передбачені такі підстави державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця:

– за заявою ФОПа про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності [9];

– на підставі свідоцтва про смерть фізичної особи або у разі оголошення її померлою [9];

– на підставі рішення центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері цифрової економіки, про анулювання статусу електронного резидента (е-резидента) [8];

– на підставі заяви про скасування статусу електронного резидента (е-резидента) [9].

Таким чином, у зазначеному нами вище законі відсутня підстава у державного реєстратора припиняти особі статус ФОПа на підставі вироку суду, що набрав законної сили.

На нашу думку, повноцінне виконання покарання, призначеного особі, яка має ФОП у виді заборони на провадження підприємницької діяльності є неможливим без внесення відповідного запису до зазначеного нами вище державного реєстру щодо статусу ФОП. Таким чином, на нашу думку, доцільно передбачити обов'язок суду повідомляти державного реєстратора про факт такої заборони, а також надати останньому повноваження примусово припиняти реєстрацію ФОП на підставі вироку суду, який набрав законної сили.

Висновок. Отже, на нашу думку, боротьба з різними механізмами, які дозволяють учасникам господарських відносин обходити приписи податкового законодавства назріває. Виходячи з цього, вважаємо, що стаття 55 КК України потребує нової редакції в контексті боротьби з різними «схемами» уникнення сплати податків, до яких залучена особа зі статусом ФОП.

Пропонується, у випадках доведеного умисного використання особою статусу ФОП для системного ухилення від оподаткування, прописати чітку можливість суду зобов'язувати державного реєстратора припиняти особі статус ФОП на певний часовий проміжок, передбачений вироком суду. Така можливість має ґрунтуватися на положеннях ст. 55 КК України, яка вже передбачає позбавлення права займатися певною діяльністю.

Запровадження оновленої редакції зазначені нами статті відповідатиме принципам справедливості, індивідуалізації покарання, економічної доцільності та дозволить підвищити ефективність протидії податковим кримінальним правопорушенням у сфері бізнесу без необхідності радикальних змін інституту ФОП. Пропонується уточнити, що при призначенні заборони займатися підприємницькою діяльністю суд може зобов'язати державного реєстратора «анулювати» особі статус ФОП. А в законодавстві, що регулює державну реєстрацію суб'єктів господарювання, додати нову підставу для припинення статусу ФОП – за вироком суду, що набрав законної сили.

Список використаних джерел:

1. European Parliament resolution of 23 June 2022 on the candidate status of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0249_EN.html (дата звернення 22.07.2025).

2. PRESIDENCY CONCLUSIONS. Copenhagen European Council – 21-22 June 1993. URL: https://www.europarl.europa.eu/enlargement_new/europeancouncil/pdf/cop_en.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 29.07.2025).

3.Топ 10 країн Європи за найвищим рівнем життя. URL: https://vavsynergy.com/blog/analityka/top-10-krayin-yevropy-z-najvyshhym-rivnem-zhyttya/# (дата звернення 29.07.2025).

4.Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 29.07.2025).

5.Цибохін О.М. Особливості кримінальної відповідальності за податкові кримінальні правопорушення в умовах воєнного стану в Україні. *Київський часопис права.* 2024. № 1. С. 232–236.

6.БЕБ займеться перевіркою ритейлерів, які дробляться на ФОПів та уникають оподаткування. URL: https://delo.ua/news/beb-zaimetsya-perevirkoyu-riteileriv-yaki-droblyatsya-na-fopiv-ta-unikayut-opodatkuvannya-getmancev-449423/ (дата звернення 30.07.2025).

7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те видання, переробл.та допов. Київ. ВД «Дакор». 2018. 1360 с.

8. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. URL: https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search (дата звернення 29.07.2025).

9. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 31-32, ст. 263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#n590 (дата звернення 29.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

БУЛГАКОВА Ю. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»)

КУЗЬМЕНКО О. В.,
магістр з економічної кібернетики
(Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13:314.15(477)(045)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.26

ДО ПИТАННЯ ПРО ОПТИМІЗАЦІЮ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПРИЙМАЮЧІ ГРОМАДИ НА ОСНОВІ МЕТОДУ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено аналіз статистичних даних, отриманих зі звітів Міжнародної організації з міграції щодо внутрішнього переміщення населення України за жовтень 2023 року та січень 2025 року. Дослідження було спрямоване на з'ясування коефіцієнту повернення внутрішньо переміщених осіб із приймаючих областей та столиці з метою визначення територій, з яких найчастіше повертаються переселенці та, як наслідок, надання рекомендацій щодо покращення правового регулювання процесу внутрішнього переміщення. У статті також приділено увагу порівняльному аналізу динаміки статистичних даних з метою виявлення причин у прийнятті рішень щодо подальшого проживання чи повернення.

Застосування кластерного аналізу у поєднанні з авторською формулою розрахунку дозволило встановити, що найвищий коефіцієнт повернення внутрішньо переміщених осіб характерний для м. Києва, Київської та Чернігівської областей. Отримані результати свідчать про наявність певних особливостей соціального та правового середовища в окремих регіонах, що безпосередньо впливають на мотивацію переселенців до повернення.

Обґрунтовано, що збереження людського капіталу в умовах воєнного стану є стратегічним завданням державної політики, а забезпечення ефективної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади є важливим інструментом його реалізації. У зв'язку з цим аргументовано необхідність активізації діяльності органів місцевого самоврядування, насамперед у регіонах із підвищеним коефіцієнтом повернення. Зокрема, пропонується вдосконалити на муніципальному рівні управлінські механізми, оптимізувати надання адміністративних послуг, а також знизити рівень бюрократизації процедур, пов'язаних із забезпеченням базових потреб внутрішньо переміщених осіб.

За результатами дослідження зроблено висновок, що проблема носить локальний характер, оскільки високий рівень повернення притаманний лише окремим адміністративно-територіальним одиницям. Це зумовлює доцільність концентрації правових і управлінських зусиль саме на рівні місцевого самоврядування в межах конкретних громад.

Ключові слова: *міграція, внутрішнє переміщення, внутрішньо переміщені особи, коефіцієнт повернення, війна, органи місцевого самоврядування, муніципальні програми.*

Bulhakova Yu. M., Kuzmenko O. V. Enhancing Legal Regulation of Internal Displacement Through Cluster Analysis

The article provides an analysis of statistical data obtained from reports issued by the International Organization for Migration concerning internal displacement in Ukraine as of October 2023 and January 2025. The study aims to determine the return coefficient of internally displaced persons (IDPs) from host regions and the capital, with the objective of identifying territories with the highest return rates and, consequently, formulating recommendations for improving the legal regulation of internal displacement processes. The article also includes a comparative analysis of the dynamics of statistical indicators to identify key factors influencing decisions regarding permanent settlement or return.

The application of cluster analysis combined with an original calculation formula allowed the authors to establish that the highest return coefficient among IDPs was observed in Kyiv city, Kyiv region, and Chernihiv region. These findings indicate the presence of specific social and legal conditions in certain regions that directly influence the motivation of displaced persons to return to their places of origin.

It is substantiated that the preservation of human capital under conditions of martial law constitutes a strategic objective of state policy, and the effective integration of IDPs into host communities serves as a crucial mechanism for its achievement. In this context, the article argues for the necessity of enhancing the activities of local self-government bodies, particularly in regions with elevated return rates. In particular, it is proposed to improve local governance mechanisms, optimize the delivery of administrative services, and reduce the level of bureaucratic barriers in addressing the essential needs of internally displaced persons.

The study concludes that the issue is of a local nature, as high return rates are characteristic of only certain administrative-territorial units. This underscores the advisability of concentrating legal and administrative efforts at the level of local self-government within specific communities.

Key words: *migration, internal displacement, internally displaced persons, return rate, war, local governments, municipal programs.*

Вступ. Підтримка та допомога внутрішньо переміщеним особам (далі – ВПО, внутрішні мігранти, переселенці) на новому місці набули нового значення після повномасштабного вторгнення. Зокрема, з 2022 року допомога ВПО набула стратегічного характеру для України. Адже, збереження людського капіталу на території нашої держави є пріоритетом, враховуючи тривалу війну та можливість ВПО, які мають право виїжджати за межі України, отримати тимчасовий захист у мирних зарубіжних країнах.

Проблемами захисту прав та свобод ВПО займаються такі українські вчені як Соловйов Є.В., Кульчицький Т.Р., Булеца С.Б., Котляр О.І., Лазур Я.В., Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Бушуєв Г.О., Кадельник А.В., Наливайко Л.Р., Мінакова Є.В., Чепік-Трегубенко О.С. та інші.

Аналізуючи статистичні дані, нами була помічена нерівномірність потоків внутрішньої міграції ВПО. Наприклад, у прифронтовій (можливо, на час публікації вже фронтовій) Дніпропетровській області перебуває близько 14% від загальної кількості ВПО [1, с. 4], у той час як у Волинській області мешкає набагато менший відсоток від ВПО [1]. Схожа нерівномірність прослідковувалася і під час першого витку агресії російської федерації проти України (2014 р.). На тай момент більшість ВПО переміщувалося у Донецьку та Луганську області [2].

У 2014 році незалежна Україна вперше стикнулася із проблемами, які слід вирішувати у випадку наявності значної кількості внутрішніх переселенців. Під час повномасштабного вторгнення у нашій державі вже було сформоване профільне законодавство та був накопичений досвід роботи з потребами ВПО не лише на рівні державному, а й у приймаючих громадах. Після 24 лютого 2022 року наша держава в частині змінила та розширила правову базу щодо захисту прав, свобод, інтересів ВПО, продовжила фінансово підтримувати переселенців, удосконалила систему покриття певних витрат приймаючих громад на потреби ВПО. Місцеві громади, в свою чергу, компенсують та доповнюють ті процеси, що не були вирішені Україною на державному рівні. Ця тенденція не завершуються, оскільки Україна продовжує повільно втрачати території і внутрішня міграція населення продовжується на четвертий рік повномасштабного вторгнення. Проте, варто наголосити на тому, що процес внутрішнього переміщення не завжди закінчується успішним закріпленням людини на новій території. Ряд ВПО все ж таки приймали рішення повертатися до свого попереднього місця проживання. У 2022 році «хвиля повернення» була пов'язана, зокрема, зі звільненням Збройними Силами України земель Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, Харківщини, Херсонщини, Миколаївщини. Проте, наявні і приклади того, що людям властиво повертатися до своїх домівок, що перебувають не так далеко від лінії бойового зіткнення [3]. Більше того, можна побачити приклади того, як люди повертаються в свій дім, який перебуває під окупацією [4]. За даними Міжнародного дому охорони довкілля (International Environment House), одна третина (близько 1,6 млн) усіх ВПО, що повернулися з 2022 р., оселилися в зоні до 30 км від лінії фронту [5]. Є приклади повернення ВПО до окупованих міст (наприклад, Маріуполь). Міжнародний дім охорони довкілля наводить цифри у 50–70 000 тисяч таких випадків [5]. Варто зазначити, що в Україні офіційно такі статистичні дані відсутні, адже пункти пропуску з Білоруссю та російською федерацією закриті з часу повномасштабного вторгнення [6]. Проте, що мотивує переселенців повертатися з відносно безпечних територій до безпосередньої близькості до лінії бойового зіткнення або взагалі у окупацію? Що змушує наших людей піддавати себе ризику? Таку поведінку ВПО пояснюють перш за все економічною скрутою, нестачею фінансової допомоги та сильними емоційними зв'язками з домівкою. На нашу ж думку, такий вибір переселенців свідчить перш за все про не повну державну та муніципальну підтримку ВПО в критичний момент. Людське життя і людська доля потребує більшої уваги від національних інституцій у часи війни, бо втрата людського потенціалу носить особливо деструктивний характер для нашої держави в такі важкі часи. Тому, враховуючи подальші процеси втрати територій та, як наслідок, процеси внутрішнього переміщення, що тривають і будуть тривати обрана нами проблематика є актуальною.

Постановка завдання. Метою статті є визначення за допомогою методу кластерного аналізу областей, які мають найвищій коефіцієнт повернення ВПО в те місце, звідки такі особи виїхали. Отримані дані дозволять ініціювати оптимізацію процесів у відповідних областях з метою зменшення такого коефіцієнту.

Результати дослідження. Так, в своїй науковій статті Козирєва О.В. зазначає, що головне призначення кластерного аналізу – це розбиття множини досліджуваних об'єктів й ознак на однорідні в деякому сенсі групи, або кластери [7, с. 430]. Методи кластерного аналізу можна застосовувати навіть тоді, коли йде мова про просте групування, в якому все зводиться до утворення груп за кількісною подобою [7, с. 430].

Так, пропонуємо розрахувати формулу визначення коефіцієнта повернення ВПО з приймаючих областей шляхом ділення оцінки чисельності осіб ВПО, які повернулися з обраної області на фактичну чисельність ВПО у обраній області.

Зазначимо, що статистичні дані для дослідження нами були отримані зі звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 14 жовтень 2023 р. [8] та звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 19 січень 2025 року [1].

Так, відповідно до звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 14, статистичні дані є наступними (таблиця 1).

Таблиця 1

Оцінка чисельності населення за статусом переміщення відповідно до Звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 14, жовтень 2023 р. (далі – Т. 1) [8]

Область	Оцінка фактичної чисельності ВПО	Оцінка чисельності осіб, що повернулися
Черкаська	121000	62000
Чернігівська	68000	196000
Чернівецька	68000	19000
Дніпропетровська	498000	323000
Івано-Франківська	88000	58000
Харківська	494000	567000
Хмельницька	70000	40000
Кіровоградська	83000	30000
м.Київ	363000	1042000
Київська	285000	808000
Львівська	160000	125000
Миколаївська	111000	201000
Одеська	240000	241000
Полтавська	206000	43000
Рівненська	37000	65000
Сумська	78000	135000
Тернопільська	57000	33000
Вінницька	110000	69000
Волинська	29000	47000
Закарпатська	85000	8000
Житомирська	72000	145000
Донецька*	88000	120000
Запорізька*	220000	113000
Луганська*	н/д	н/д
Херсонська*	23000	68000
Місце проживання невідоме (в Україні)**	20000	15000
Усе населення	3674000	4573000

Відповідно до Звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 19, статистичні дані є наступними (табл. 2).

Таким чином, маючи всю повноту необхідних даних, використовуючи зазначену вище нами формулу, визначимо коефіцієнти повернення ВПО з приймаючих областей у 2023 році та 2025 році. У таблиці 3 відображено коефіцієнти повернення з приймаючих областей у 2023 році (далі – Т. 3), а у таблиці 4, – коефіцієнти повернення з приймаючих областей у 2025 році.(далі – Т. 4).

Таблиця 2

Оцінка чисельності населення за статусом переміщення відповідно до Звіту про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 19 січень 2025 р. (далі – Т. 2) [1]

Область	Оцінка фактичної чисельності ВПО	Оцінка чисельності осіб, що повернулися
Черкаська	111000	44000
Чернігівська	51000	170000
Чернівецька	53000	17000
Дніпропетровська	520000	257000
Івано-Франківська	81000	46000
Харківська	447000	679000
Хмельницька	91000	43000
Кіровоградська	107000	32000
м.Київ	401000	898000
Київська	294000	606000
Львівська	150000	113000
Миколаївська	122000	251000
Одеська	216000	180000
Полтавська	176000	57000
Рівненська	43000	40000
Сумська	103000	143000
Тернопільська	47000	24000
Вінницька	109000	75000
Волинська	43000	46000
Закарпатська	83000	12000
Житомирська	69000	116000
Донецька*	н/д	н/д
Запорізька*	н/д	н/д
Луганська*	н/д	н/д
Херсонська*	н/д	н/д
Місце проживання невідоме (в Україні)**	11000	6000
Усе населення	3665000	4238000

Таблиця 3

Коефіцієнти повернення з приймаючих областей у 2023 році (далі – Т. 3) [8]

Область	Оцінка фактичної чисельності ВПО	Оцінка чисельності осіб, що повернулися	Коефіцієнт повернення
Херсонська	23000	68000	2,96
Чернігівська	68000	196000	2,88
м. Київ	363000	1042000	2,87
Київська	285000	808000	2,84
Житомирська	72000	145000	2,01
Миколаївська	111000	201000	1,81
Рівненська	37000	65000	1,76
Сумська	78000	135000	1,73
Волинська	29000	47000	1,62

Продовження таблиці 3

Донецька	88000	120000	1,36
Харківська	494000	567000	1,15
Одеська	240000	241000	1
Львівська	160000	125000	0,78
Місце проживання не відоме (в Україні)	20000	15000	0,75
Івано-Франківська	88000	58000	0,66
Дніпропетровська	498000	323000	0,65
Вінницька	110000	69000	0,63
Тернопільська	57000	33000	0,58
Хмельницька	70000	40000	0,57
Запорізька	220000	113000	0,51
Черкаська	121000	62000	0,51
Кіровоградська	83000	30000	0,36
Чернівецька	68000	19000	0,28
Полтавська	206000	43000	0,21
Закарпатська	85000	8000	0,09
Всього	3674000	4573000	-

Таблиця 4

Коефіцієнти повернення з приймаючих областей у 2025 році (далі – Т. 4) [1]

Область	**Орієнтовна чисельність де-факто ВПО**	**Орієнтовна чисельність осіб, які повернулися**	**Коефіцієнт повернення**
Чернігівська	51000	170000	3,33
Київ	401000	898000	2,24
Київська	294000	606000	2,06
Миколаївська	122000	251000	2,06
Житомирська	69000	116000	1,68
Харківська	447000	679000	1,52
Сумська	103000	143000	1,39
Волинська	43000	46000	1,07
Рівненська	43000	40000	0,93
Одеська	216000	180000	0,83
Львівська	150000	113000	0,75
Вінницька	109000	75000	0,69
Івано-Франківська	81000	46000	0,57
Місце проживання невідоме (в Україні)	11000	6000	0,55
Тернопільська	47000	24000	0,51
Дніпропетровська	520000	257000	0,49
Хмельницька	91000	43000	0,47
Черкаська	111000	44000	0,4
Полтавська	176000	57000	0,32
Чернівецька	53000	17000	0,32
Кіровоградська	107000	32000	0,3
Закарпатська	83000	12000	0,14
Всього населення	3665000	4238000	-

Залежно від значення коефіцієнта повернення, ми поділили області на такі три класи, використовуючи метод кластерного аналізу:

Клас k1 – регіони, з яких найбільше повертаються ВПО до своїх домівок;

Клас k2 – регіони із середнім рівнем повернень ВПО до своїх домівок;

Клас k3 – регіони із найменшим рівнем повернень ВПО до своїх домівок.

Встановимо, що для класу k1 коефіцієнт повернення (kп) є на рівні від 2 і більше: kп ≥ 2; для класу k2 коефіцієнт повернення (kп) є на рівні від 1 до 2: $1 < k\text{п} < 2$; для класу k3 коефіцієнт повернення (kп) є на рівні від 0 до 1: $0 \leq k\text{п} < 1$.

Такі граничні значення коефіцієнту повернення дадуть можливість виокремити області, з яких найбільше повертаються ВПО до своїх домівок, та області, звідки ВПО повертаються найменше. Решта – області із середнім показником повернень.

У таблиці 5 покажемо всі три класи регіонів відповідно до значення коефіцієнта повернення у 2023 та 2025 роках.

Таблиця 5

Розподіл областей за класами, відповідно до коефіцієнта повернення (дані не враховують т.о. Луганську область та Автономну Республіку Крим) (далі – Т. 5)

2023 рік			2025 рік		
Клас k1	**Клас k2**	**Клас k3**	**Клас k1**	**Клас k2**	**Клас k3**
Херсонська	Миколаївська	Львівська	Чернігівська	Житомирська	Рівненська
Чернігівська	Рівненська	Івано-Франківська	м. Київ	Харківська	Одеська
м. Київ	Сумська	Дніпропетровська	Київська	Сумська	Львівська
Київська	Волинська	Вінницька	Миколаївська	Волинська	Вінницька
Житомирська	Донецька	Тернопільська			Івано-Франківська
	Харківська	Хмельницька			Кіровоградська
	Одеська	Запорізька			Тернопільська
		Черкаська			Дніпропетровська
		Кіровоградська			Хмельницька
		Чернівецька			Черкаська
		Полтавська			Полтавська
		Закарпатська			Чернівецька

Аналіз наведених даних щодо повернення ВПО до місць свого постійного проживання у жовтні 2023 року та січні 2025 року свідчить в більшій мірі про наявність сталих тенденцій у міграційній поведінці населення.

Так, у жовтні 2023 року найвищі коефіцієнти повернення зафіксовані в Херсонській, Чернігівській, Житомирській, Київській областях, а також у місті Києві. Натомість, найменше поверталися ВПО з Черкаської, Кіровоградської, Чернівецької, Полтавської та Закарпатської областей.

У січні 2025 року лідером за коефіцієнтом повернення залишились Чернігівська область, м. Київ та Київська області, у рейтингу найбільших повернень з'явилася Миколаївська область.

Порівняння класифікації регіонів за коефіцієнтом повернення внутрішньо переміщених осіб у 2023 та 2025 роках дозволяє зробити низку висновків щодо динаміки повернення ВПО та змін у привабливості регіонів для відновлення постійного проживання.

У класі k1, що охоплює регіони з найвищим рівнем повернень (kп ≥ 2), відбулося незначне оновлення.

У класі k2 ($1 < k\text{п} < 2$), який відображає середній рівень повернення, частина областей зберегла свої позиції, проте у 2025 році клас k2 зменшився майже у двічі.

У класі k3 (kп < 1) – областях з найнижчим рівнем повернення домінують області, що знаходяться в західній частині та центральній частині України, також у даному класі знаходяться прифронтова (Дніпропетровська) та фронтова (Запорізька) області.

Як бачимо, у клас k1 потрапляють не більше 5-4 областей, і трійка «лідерів» в ньому є стабільною, – м.Київ, Київська та Чернігівська області. Вивчаючи вищезазначені звіти, нами була акцентована увага на тому, що основними потребами у ВПО після переміщення є житло та робота [1], [8]. В свою чергу, формуванням бази житлового фонду в Україні уповноважені займатися органи місцевого самоврядування (далі – ОМС). Таким чином, покращення підтримки ВПО з метою зниження коефіцієнту повернення у класі k1 має носити перш за все муніципальний характер. Так, у частині 9 статті 10 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», ОМС наділені рядом важливих повноважень щодо ВПО. Зокрема, ОМС уповноважені формувати фонди житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, у тому числі шляхом викупу (придбання), оренди, будівництва нового житла, реконструкції будинків і гуртожитків, переведення нежилих приміщень у жилі, передачі житла в комунальну або державну власність, капітального ремонту об'єктів житлового фонду; надавати у тимчасове безоплатне користування внутрішньо переміщеним особам з комунальної власності житлові приміщення, придатні для проживання (за умови оплати особою відповідно до законодавства вартості комунальних послуг) [9]. Зокрема, досить успішним є приклад забезпечення ВПО тимчасовим житлом у місті Львові. Так, Львівська міська рада разом із залученими партнерами, облаштували будівлю для ВПО, враховуючи дотримання стандартів інклюзивності [10]. Схожі приклади є і в місті Києві [11] та Київській області, проте, вони не носять масовий характер. Варто зазначити, що в ряді випадків необхідних умов для поселення маломобільних людей чи осіб з інвалідністю немає [12]. На Чернігівщині теж є можливість для отримання тимчасового житла, проте переважно у сільських місцевостях, де в свою чергу, важко знайти роботу [13]. Часто це гуртожитки, приміщення загального проживання, що не вирішують у довгостроковій перспективні питання наявності у ВПО власного житла [14].

На нашу думку, щоб вивести м.Київ, Київську та Чернігівську області з класу k1, необхідно перш за все більш ініціативна робота ОМС. Зокрема, ОМС мають активніше проводити інвентаризацію житлового фонду та нежитлового фонду (який можна реконструювати під житловий фонд) з метою вирішення питання забезпечення житлом ВПО. Заручившись тривалою підтримкою меценатів та міжнародних донорів, проблема із забезпеченням житла ВПО реально може бути вирішена. Також, враховуючи безпековий критерій, варто поруч з житлом (або безпосередньо в ньому за можливості) обов'язково облаштовувати бомбосховища та укриття, оскільки області, що потрапили у клас k1 не рідко страждають від повітряних ударів ворога, що в свою чергу погіршує привабливість даних місцевостей як місця нової осілості.

Звертаємо увагу на тому, що в умовах тривалої війни та можливого ризику зменшення допомоги союзних держав через політичний фактор, фінансування програм допомоги ВПО з боку держави чи ОМС в довгостроковій перспективі може бути обмежене. В свою чергу, раціональне використання ОМС допомоги від приватного сектору може забезпечити швидке вирішення проблем переселенців.

В цілому, рекомендуємо ОМС, що потрапили до класу k1, через масштабування профільних місцевих програм, сприяти наданню ВПО «другого дому» на новій території, а не акцентувати увагу на «тимчасовому вирішенні питань для особи з тимчасовим статусом». ВПО мають відчувати себе потрібними цій територіальній громаді тут і зараз.

ОМС, використовуючи свої повноваження, мають продемонструвати ВПО перспективу залишення на новому місці в Україні. Для цього треба запровадити більш обширні та масові місцеві муніципальні програми із акцентом на вирішенні окреслених у звітах проблем [1],[8]. Правовий механізм в Україні вже наявний. Проте, на етапі реалізації таких програм на заваді постає надмірна бюрократизація важливих процесів. В свою чергу, запорукою вдалого і швидкого вирішення проблем ВПО є простота і ясність процедур. Тому, потреба у спрощені та дебюрократизації таких процесів назріває.

Висновок. Використовуючи метод кластерного аналізу та статистичні дані зі звітів Міжнародної організації міграції про внутрішнє переміщення населення за жовтень 2023 року та січень 2025 року, ми дійшли висновку, що у м.Києві, Київській та Чернігівській областях наявний найвищий коефіцієнт повернення серед ВПО. Нами рекомендовано активізувати роботу ОМС в зазначених вище територіальних громадах. Пріоритетами залишаються – вирішення питання отримання нового постійного житла для ВПО із стандартами інклюзивності та забезпечення людям безпеки під час повітряних атак ворога. Принциповим є побудова довіри між ВПО та приймаючою громадою. ВПО мають побачити перспективу у залишенні на новій місцевості та відчути, що вони потрібні громаді. В свою чергу, потреба у дебюрократизації процесів швидкого закріплення ВПО на новій місцевості назріває. Ми переконані, що такі підходи знизять коефіцієнт повернення у зазначених нами областях та столиці.

Список використаних джерел:

1. Звіт Міжнародної організації міграції про внутрішнє переміщення населення за січень 2025 року (раунд 19). URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-1?close=true (дата звернення 05.07.2025 р.).

2. Як змінилася кількість переселенців в Україні за 2016-2017 роки. URL: https://www.slovoidilo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-pereselenczіv-ukrayini-2016-2017-roky (дата звернення 05.07.2025 р.).

3. Displaced Ukrainians 'returning to occupied hometowns. URL: https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/displaced-ukrainians-return-to-russian-held-areas-c65rvqr2w?utm_source=chatgpt.com&region=global (дата звернення 05.07.2025 р.).

4. Шлях назустріч болю: чому переселенці Донбасу повертаються у зруйновані домівки. URL: https://mrpl.city/news/view/shlyah-nazustrich-bolyu-chomu-pereselentsi-donbasu-povertayutsya-u-zrujnovani-domivki?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 05.07.2025 р.).

5. Why Do IDPs and Refugees Return to Ukraine's Frontline Areas Despite the Risks? URL: https://www.impact-initiatives.org/stories/why-do-idps-and-refugees-return-to-ukraines-frontline-areas-despite-the-risks/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 05.07.2025 р.).

6. Про тимчасове закриття деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю : розпорядження Кабінету Міністрів України від від 26 лютого 2022 р. № 188-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-timchasove-zakrittya-deyakih-punktiv-propusku-cherez-derzhavnij-kordon-ta-punktiv-kontrolyu-188-260222 (дата звернення 05.07.2025 р.).

7. Козирєва О.В. Кластерний аналіз як інструмент дослідження рівнів регіонального розвитку в контексті концепції «центр – периферія». *Економіка і суспільство*. 2018. № 17. С. 430–442.

8. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні (опитування загального населення) раунд 14 жовтень 2023 р. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen Pop Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf (дата звернення 05.07.2025 р.).

9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text (дата звернення 05.07.2025 р.).

10. У Львові затвердили порядок розподілу житла для внутрішньо переміщених осіб у будівлі, яку місто відремонтувало за грантові кошти. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/307195-u-lvovi-zatverdyly-poriadok-rozpodilu-zhytla-dlia-vnutrishno-peremishchenykh-osib-u-budivli-iaku-misto-vidremontuvalo-za-hrantovi-koshty-foto-do-ta-pislia (дата звернення 05.07.2025 р.).

11. На Київщині 10 родин переселенців отримали соціальне житло. URL: https://suspilne.media/kyiv/1027429-na-kiivsini-10-rodin-pereselenciv-otrimali-socialne-zitlo/ (дата звернення 05.07.2025 р.).

12. Де переселенцям знайти безкоштовне житло в Київській області: адреси та контакти. https://freeradio.com.ua/de-pereselentsiam-znaity-bezkoshtovne-zhytlo-v-kyivskii-oblasti-adresy-ta-kontakty/ (дата звернення 05.07.2025 р.).

13. Де переселенцям знайти безкоштовне житло в Чернігівській області: адреси та контакти. https://freeradio.com.ua/de-pereselentsiam-znaity-bezkoshtovne-zhytlo-v-chernihivskii-oblasti-adresy-ta-kontakty/ (дата звернення 05.07.2025 р.).

14. Де переселенцям знайти безкоштовне житло в Чернігівській області: адреси та контакти. https://freeradio.com.ua/de-pereselentsiam-znaity-bezkoshtovne-zhytlo-v-chernihivskii-oblasti-adresy-ta-kontakty/ дата звернення 05.07.2025 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ВАСЮТА Д. К.,
аспірант кафедри кримінально-правових
дисциплін та судочинства
(Сумський державний університет)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.37:620.9:339.137.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.27

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ НА ЕНЕРГЕТИЧНИХ РИНКАХ: ДОСВІД США ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проведено компаративний аналіз підходів до правового регулювання протидії маніпуляціям на енергетичних ринках у Сполучених Штатах Америки та Європейському Союзі. Актуальність дослідження зумовлена зростаючою складністю сучасних енергетичних ринків та необхідністю формування ефективних механізмів протидії ринковим зловживанням, які завдають значної економічної шкоди споживачам та підривають довіру до ринкових механізмів ціноутворення.

Детально розглянуто санкційні механізми американської моделі регулювання, що включають цивільні штрафи до одного мільйона доларів США за кожен день порушення, обов'язок повернення незаконно отриманих прибутків та кримінальну відповідальність строком до п'яти років позбавлення волі. Висвітлено резонансні справи Barclays Bank PLC зі штрафом 435 мільйонів доларів та JP Morgan Ventures Energy Corporation з санкціями на суму 410 мільйонів доларів, які наочно демонструють ефективність та жорсткість американської системи правозастосування.

Паралельно досліджено європейську модель регулювання, що базується на положеннях Регламенту REMIT та передбачає координовану систему нагляду через тісну взаємодію між національними регуляторами держав-членів з особливим акцентом на забезпеченні прозорості енергетичних ринків та захисті інтересів споживачів. Проаналізовано практичні аспекти застосування європейського підходу, включаючи справу енергетичної компанії Drax у Великій Британії зі штрафом 25 мільйонів фунтів стерлінгів за надання неточної інформації щодо джерел біомаси.

Виявлено принципові відмінності між централізованою американською моделлю з широкими повноваженнями FERC щодо прямих розслідувань та застосування санкцій та децентралізованою європейською системою координованого нагляду з акцентом на превентивних заходах. Встановлено, що попри формальну гармонізацію антиманіпуляційних норм у обох юрисдикціях, обмежена кількість судових рішень створює проблеми правової визначеності та ускладнює формування єдиних стандартів правозастосування. Обґрунтовано, що незважаючи на різні інституційні механізми та регуляторні інструменти, обидві моделі мають спільну стратегічну мету забезпечення функціонування чесних, конкурентних та стабільних енергетичних ринків у глобальному масштабі.

Ключові слова: *енергетичні ринки, маніпуляції, правове регулювання, порівняльний аналіз, США, Європейський Союз.*

Vasyuta D. K. Comparative analysis of legal regulation of counteraction to manipulation in energy markets: experience of the USA and the European Union

The article presents a comparative analysis of legal approaches to regulating the prevention of market manipulation in the energy sectors of the United States and the European Union. The relevance of the study stems from the increasing complexity of modern energy markets and the urgent need to develop effective mechanisms to counter market abuse, which causes substantial economic harm to consumers and undermines trust in market-based pricing systems.

The article offers a detailed examination of the sanctioning mechanisms embedded in the American regulatory model, which include civil penalties of up to one million USD per day of violation, the obligation to return unlawfully obtained profits, and criminal liability of up to five years of imprisonment. High-profile cases, such as the $435 million fine imposed on Barclays Bank PLC and the $410 million sanctions against JP Morgan Ventures Energy Corporation, are discussed to illustrate the stringency and effectiveness of the U.S. enforcement framework.

In parallel, the study explores the European regulatory model, which is based on the REMIT Regulation and establishes a coordinated oversight system through close cooperation among national regulators of the Member States, with a particular focus on ensuring market transparency and protecting consumer interests. Practical aspects of the European approach are analysed, including the case of the energy company Drax in the United Kingdom, which was fined £25 million for providing inaccurate information regarding biomass sources.

The study identifies fundamental differences between the centralised U.S. model – characterised by FERC's extensive powers for direct investigations and sanctioning – and the decentralised European system of coordinated supervision, which emphasises preventive measures. It is noted that despite the formal harmonisation of anti-manipulation rules in both jurisdictions, the limited number of court decisions leads to legal uncertainty and hampers the development of consistent enforcement standards. The analysis substantiates that, regardless of divergent institutional structures and regulatory instruments, both models share a common strategic objective: ensuring fair, competitive, and stable energy markets on a global scale.

Key words: *energy markets, market manipulation, legal regulation, comparative analysis, United States, European Union.*

Вступ. Сучасні енергетичні ринки характеризуються високим рівнем складності та взаємозалежності, що створює сприятливі умови для різноманітних форм ринкових зловживань. Маніпуляції на енергетичних ринках не лише завдають економічної шкоди споживачам та учасникам ринку, але й підривають довіру до ринкових механізмів ціноутворення, створюють системні ризики для енергетичної безпеки та можуть призводити до макроекономічної нестабільності.

У контексті глобалізації енергетичних ринків та зростання їх інтеграції особливого значення набуває вивчення найкращих практик правового регулювання протидії маніпулятивній поведінці. Досвід провідних юрисдикцій, зокрема Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу, демонструє різні підходи до вирішення цієї проблеми, що зумовлює необхідність їх компаративного аналізу.

Актуальність дослідження підсилюється процесами реформування енергетичного сектору в багатьох країнах світу, включаючи Україну, де формування ефективної системи протидії ринковим зловживанням є критично важливим для забезпечення стабільного функціонування енергетичних ринків та захисту прав споживачів.

Постановка завдання. Метою статті є проведення порівняльного аналізу правових механізмів протидії маніпуляціям на енергетичних ринках у США та ЄС з виявленням особливостей їх інституційної організації, регуляторних підходів та санкційних інструментів.

Результати дослідження. У США сьогодні близько двох третин споживачів отримують електроенергію, закуплену через оптові ринки. Виробники електроенергії – електростанції чи інші джерела – пропонують її на продаж, а комунальні підприємства (постачальники) закуповують її для забезпечення потреб населення. Організацією оптових ринків займаються неприбуткові структури – регіональні транспортні організації (RTO) та незалежні системні оператори (ISO), які забезпечують управління передачею електроенергії в масштабах регіону. Вони координують роботу великих енергетичних мереж, що транспортують електроенергію на значні відстані між штатами [1].

У контексті нормативно-правового регулювання важливою віхою стало ухвалення законопроєкту S.1410 – Закон про захист енергетичних споживачів 2023 року. Цей акт розширив повноваження Федеральної комісії з регулювання енергетики (FERC), надавши їй юридичні інструменти для виключення з ринку учасників, що вдаються до маніпуляцій або надають неправдиву інформацію.[2].

Одним із ключових положень нового закону стало запровадження підвищених стандартів прозорості. Від учасників ринку тепер вимагається надання розширеної звітності, зокрема щодо великих позицій. Закон також уточнив поняття маніпуляцій та запровадив жорсткі санкції за їх здійснення.

Для підвищення ефективності виявлення маніпулятивної поведінки передбачено застосування сучасних аналітичних інструментів, які дозволяють виявляти нетипові торговельні патерни. Крім того, планується створення системи попередження про потенційні зловживання. Закон також акцентує увагу на міжвідомчій співпраці: очікується тісна взаємодія між FERC та Комісією з торгівлі товарними ф'ючерсами (CFTC), включно з обміном інформацією з правоохоронними органами. Окремий розділ закону присвячений інформуванню споживачів, передбачаючи програми підвищення обізнаності щодо ризиків на енергетичному ринку та прав користувачів.[3].

Регулювання відповідальності за маніпуляції на енергетичному ринку у США має суворий і комплексний характер. Основу правової бази становить Закон про енергетичну політику 2005 року, який надав FERC широкі повноваження щодо виявлення та покарання порушень.[4].

Додаткові положення містяться в Законі Додда-Френка про реформу Волл-стріт і захист споживачів, який значно розширив можливості державного втручання у випадках зловживань на фінансових і товарних ринках.[5].

Порушення можуть мати як адміністративні, так і кримінальні наслідки. У випадку цивільної відповідальності передбачено штрафи до 1 мільйона доларів США за кожен день порушення, а також обов'язок повернення незаконно отриманих прибутків. У більш серйозних випадках можливо накладення кримінального покарання, включно з позбавленням волі строком до п'яти років.

FERC має повноваження розслідувати підозрілі дії на ринку, включаючи право вимагати документи й свідчення. Значущими прикладами в історії регулювання є справа Barclays Bank PLC, за якою компанія сплатила штраф у розмірі 435 млн доларів США за маніпулювання цінами на електроенергію [6], а також справа JP Morgan Ventures Energy Corporation, яка завершилася накладенням штрафу в 410 млн доларів США за порушення на енергетичних ринках Каліфорнії та Середнього Заходу [7], підтверджують результативність впроваджених регуляторних інструментів.

З метою протидії маніпуляціям суб'єкти енергетичного ринку зобов'язані розробляти й реалізовувати внутрішні системи контролю, забезпечувати належну підготовку працівників і систематично проводити незалежні перевірки дотримання правил торгівлі. У цьому контексті значну роль відіграє і міжнародна взаємодія, адже США активно співпрацюють із закордонними партнерами у виявленні та нейтралізації маніпуляцій, що мають транскордонний характер.

Таким чином, у США сформовано цілісну й багаторівневу систему протидії ринковим зловживанням у сфері енергетики, яка поєднує превентивні заходи, механізми контролю

та жорсткі санкційні інструменти. Прийняття в 2023 році Закону про захист споживачів енергії стало важливим етапом у посиленні інституційних гарантій прозорості ринку, справедливої конкуренції та дотримання прав споживачів.

Незважаючи на суттєві розбіжності між інституційними процедурами нормотворення та рівнем розвитку енергетичних ринків у США та ЄС, дослідження S. Ledgerwood і D. Harris виявило вражаючу схожість у підходах до заборони маніпулятивної поведінки. У всіх відповідних нормативних актах забороняються дії, що ґрунтуються на обмані, а також штучне формування (чи спроби створити) неринкових цін. Проте, попри формальну гармонізацію, через обмежену кількість судових рішень у цій сфері бракує єдиної логічної моделі правозастосування. Це ускладнює правову визначеність, обмежує ефективність дотримання вимог та створює ризик марного використання регуляторних ресурсів на боротьбу з поведінкою, яка ще не має чіткого правового визначення [8].

Водночас у Великій Британії вже існує практика розслідувань і санкцій у справах щодо зловживань на енергетичних ринках. Одним із найбільш резонансних випадків є справа енергетичної компанії Drax, яка погодилася виплатити штраф у розмірі 25 мільйонів фунтів стерлінгів. Регулятор Ofgem встановив, що компанія надала неточну інформацію щодо джерел деревної біомаси, що використовувалась на підприємстві в Північному Йоркширі. Слідство виявило брак ефективних процедур верифікації та контролю даних про деревину, яка постачалася з Канади в період з квітня 2021 по березень 2022 року. Хоча більшість пелет мала походження зі США та Канади, та Ofgem не виявив ознак умисного порушення, зазначені недоліки були розцінені як технічні, що не вплинули на легальність біомаси, яка принесла компанії значні державні субсидії [9].

Загалом, порівняльний аналіз підходів США та ЄС до регулювання маніпуляцій на енергетичних ринках дозволяє виокремити низку принципових відмінностей. У США переважає централізована модель регулювання, де основна відповідальність покладена на Федеральну комісію з регулювання енергетики (FERC), яка наділена широкими повноваженнями щодо контролю за міжштатними енергетичними ринками. Цей орган має змогу застосовувати суттєві штрафи за маніпуляції та демонструє більш жорсткий підхід у порівнянні з європейськими практиками. Крім того, у США діє спеціалізоване законодавство — зокрема Закон про енергетичну політику 2005 року – який прямо забороняє маніпуляції на енергетичних ринках, закріплюючи у правовому полі конкретні механізми для їх запобігання та покарання.

У свою чергу, Європейський Союз реалізує відмінну модель регулювання, яка, попри вихід Великої Британії з його складу, в значній мірі зберігається в її нормативній практиці. Ця модель ґрунтується на положеннях Регламенту REMIT і передбачає уніфіковану систему нагляду, що функціонує на основі тісної координації між національними регуляторами. Основний акцент у ЄС зроблено на прозорості енергетичних ринків, системному обміні даними між компетентними органами держав-членів і створенні відкритого інформаційного середовища. На відміну від цього, США вдаються до більш централізованого підходу, покладаючи основну увагу на повноваження Федеральної енергетичної регуляторної комісії (FERC), яка здійснює прямі розслідування та застосовує санкції до порушників.

Також варто зазначити, що регуляторна політика ЄС більше орієнтована на захист інтересів споживачів і розвиток конкуренції на роздрібному сегменті ринку. Натомість у США основна увага зосереджена на оптових енергетичних ринках та контролі за діяльністю великих суб’єктів. Такі відмінності пояснюються різними правовими системами, інституційною структурою ринків і регуляторними традиціями, однак обидві моделі мають спільну мету -гарантувати чесні, конкурентні та стабільно функціонуючі енергетичні ринки.

Висновки. Проведений компаративний аналіз правового регулювання протидії маніпуляціям на енергетичних ринках у США та ЄС виявив суттєві відмінності в інституційних підходах та регуляторних стратегіях. Американська модель характеризується централізованою структурою з провідною роллю Федеральної комісії з регулювання енергетики, яка наділена широкими повноваженнями щодо контролю оптових енергетичних ринків

та застосування жорстких санкційних заходів. Європейська модель, натомість, реалізує децентралізований підхід, заснований на координації між національними регуляторами в рамках єдиної системи REMIT, з акцентом на превентивних заходах та захисті споживчих інтересів. Практика правозастосування демонструє, що американський підхід виявляється більш результативним у притягненні до відповідальності великих порушників, про що свідчать резонансні справи з багатомільйонними штрафами.

Попри формальну гармонізацію антиманіпуляційних норм в обох юрисдикціях, обмежена судова практика створює проблеми правової визначеності та ускладнює формування єдиних стандартів правозастосування. Обидві моделі мають спільну стратегічну мету забезпечення функціонування чесних та конкурентних енергетичних ринків, однак використовують різні інституційні механізми для її досягнення. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення національних систем регулювання енергетичних ринків, зокрема в контексті реформування енергетичного сектору країн, що розвиваються, та гармонізації їх законодавства з міжнародними стандартами. Особливої уваги заслуговує досвід інтеграції превентивних механізмів з ефективними санкційними інструментами для формування комплексної системи протидії ринковим зловживанням.

Список використаних джерел:

1. Energy Markets. *About the Office of Public Participation* : website. URL : https://www.ferc.gov/opp/energy-markets (date of appeal: 03.06.2025).

2. Gonzales L. U.S. Legislators Target Energy Market Manipulation with New Bill. *NGA* : website. URL : https://naturalgasintel.com/news/us-legislators-target-energy-market-manipulation-with-new-bill/ (date of appeal: 03.06.2025).

3. Energy Consumer Protection Act of 2023 № S. 1410 (IS). URL : https://www.govinfo.gov/app/details/BILLS-118s1410is (date of appeal: 03.06.2025).

4. Energy Policy Act of 8 aug 2005. URL : https://www.congress.gov/109/plaws/publ58/PLAW-109publ58.pdf (date of appeal: 03.06.2025).

5. Hayes A. Dodd-Frank Act: What It Does, Major Components, and Criticisms. Investopedia *NGA* : website. URL : https://www.investopedia.com/terms/d/dodd-frank-financial-regulatory-reform-bill.asp (date of appeal: 03.06.2025).

6. США зобов'язали Barclays сплатити понад 450 млн доларів штрафу. *BBC News Ukraine* : вебсайт. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2013/07/130717_oz_usa_barclays (дата звернення: 03.06.2025).

7. J. P. Morgan Chase виплатить $410 млн. штрафу за маніпуляцію цінами на електроенергію. *Незалежний аудитор : website.* URL: https://n-auditor.com.ua/uk/novini/mizhnarodnij-oglyad/item/5424-j-p-morgan-chase-%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%8C-%24410-%D0%BC%D0%BB%D0%BD-%D1%88%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%83-%D0%B7%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%8E-%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%8E.html (date of appeal: 03.06.2025).

8. Ledgerwood S. D. Harris D. A Comparison of Anti-Manipulation Rules in U.S. and EU Electricity and Natural Gas Markets: A Proposal for a Common Standard. *Energy Law Journal.* 2012. Vol. 33, No. 1. URL : https://ssrn.com/abstract=2045773 (date of appeal: 03.06.2025).

9. Drax to pay £25m after regulator finds wood pellet reporting failures. *The Gardian* : website. URL: https://www.theguardian.com/business/article/2024/aug/29/drax-fine-ofgem-data (date of appeal: 03.06.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ДЕМЕДЮК С. В.,
кандидат юридичних наук,
заступник Секретаря Ради національної
безпеки і оборони України
(Національна академія
Служби безпеки України)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.28

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ON-LINE ШАХРАЙСТВА В УКРАЇНІ

Онлайн-шахрайство є складною та динамічною загрозою в сучасному цифровому світі, що охоплює різні форми обману, включаючи фішинг, вішинг, смішинг, шахрайство через підроблені інтернет-магазини та схеми з криптовалютою. Ця стаття містить детальний аналіз основних аспектів онлайн-шахрайства, підкреслюючи його поширеність як в Україні, так і в усьому світі. Основна увага приділяється використанню соціальної інженерії, автоматизації шахрайських схем, бот-мереж та штучного інтелекту для створення злочинів із використанням дипфейків. Ці технології роблять шахрайство все більш складним для виявлення та боротьби з ним.

В Україні онлайн-шахрайство є одним з найпоширеніших кіберзлочинів, на яке припадає 36% усіх злочинів у цій сфері. Поширеними видами є підроблені веб-сайти, шахрайські продажі, дзвінки від нібито представників банків або державних установ, а також використання соціальних мереж та месенджерів для поширення підроблених інвестиційних пропозицій. У статті підкреслюється вплив війни в Україні, яка призвела до зростання кількості схем, що маніпулюють емоціями громадян через теми волонтерства та гуманітарної допомоги.

Автор вказує, що основною мотивацією злочинців є фінансова вигода, хоча деякі кіберзлочини пов'язані з гібридною війною та співпрацею з агресором. У статті підкреслюється важливість інтеграції міжнародного досвіду в боротьбі з шахрайством та адаптації правової бази для вирішення викликів цифрової ери.

Рекомендації зосереджені на впровадженні багаторівневих технологій захисту, моніторингу транзакцій, використанні штучного інтелекту для перевірки особи та боротьбі з підробками. Автор наголошує на необхідності глобальної координації та розробки інноваційних підходів до аналізу кіберзагроз для ефективного протистояння викликам сучасного кіберпростору.

Ключові слова: *кіберзлочинність, онлайн-шахрайство, фішинг, вішинг, криптовалюта, електронні гроші.*

Demediuk S. V. Current trends in online fraud in Ukraine

Online fraud is a complex and dynamic threat in the modern digital world, encompassing various forms of deception, including phishing, vishing, smishing, fraud via fake online stores, and cryptocurrency schemes. This article provides a detailed analysis of the main aspects of online fraud, emphasizing its prevalence both in Ukraine and globally. The focus is on the use of social engineering, automation of fraudulent schemes, bot networks, and artificial intelligence for creating deepfake crimes. These technologies make fraud increasingly difficult to detect and combat.

In Ukraine, online fraud is one of the most widespread cybercrimes, accounting for 36% of all crimes in this sector. Common types include fake websites, fraudulent sales, impersonation calls from alleged representatives of banks or government institutions, and the use of social media and messengers to spread fake investment proposals. The article highlights the impact of the war in Ukraine, which has led to a rise in schemes manipulating citizens' emotions through themes of volunteering and humanitarian aid.

The authors indicate that the primary motivation of criminals is financial gain, although some cybercrimes are linked to hybrid warfare and collaboration with aggressors. The article underscores the importance of integrating international experience in combating fraud and adapting the legal framework to address the challenges of the digital era.

Recommendations are centered on the implementation of multi-layered protection technologies, transaction monitoring, the use of artificial intelligence for identity verification, and combating forgeries. The authors emphasize the necessity of global coordination and the development of innovative approaches to analyzing cyber threats to effectively counter the challenges of the modern cyber landscape.

Key words: *cybercrime, online fraud, phishing, vishing, cryptocurrency, electronic money.*

Постановка проблеми. On-line шахрайство є однією з найпоширеніших загроз у сучасному цифровому середовищі. Воно охоплює різноманітні способи обману користувачів з метою заволодіння їхніми фінансами, конфіденційною інформацією або іншими активами. Основними типами шахрайства є фішинг, що передбачає використання підроблених веб-сайтів чи електронних листів для крадіжки даних, та вішинг, коли шахраї телефонують, видаючи себе за представників банків чи інших установ. Схожі методи, такі як смішинг (шахрайство через SMS), також набирають популярності.

Широко застосовується соціальна інженерія, що ґрунтується на маніпуляції емоціями або поведінкою жертви, а також підробка інтернет-магазинів, що спонукає користувачів робити покупки на шахрайських платформах. Особливого поширення набувають криптовалютні шахрайства, які використовують складність розуміння нових фінансових інструментів.

Сучасні тенденції свідчать про посилення автоматизації шахрайських схем, що забезпечує швидке поширення обману через бот-мережі. Зростає роль «даркнету», який виступає платформою для обміну шахрайськими інструментами та даними. У світовому контексті спостерігається підвищення масштабів шахрайства з використанням штучного інтелекту, зокрема для підробки голосу та відео.

Ця проблема вимагає інтегрованого підходу до аналізу, врахування міжнародного досвіду та постійного моніторингу нових шахрайських тактик.

На глобальному рівні on-line шахрайство демонструє динаміку зростання. Міжнародні дослідження свідчать, що ключовими факторами успішності шахрайських схем є швидке використання технологічних проривів, таких як штучний інтелект, та людська довірливість. Наприклад, у світі зростає кількість випадків deepfake-шахрайства, коли за допомогою синтетичного відео і голосу створюються правдоподібні повідомлення для виманювання грошей чи інформації.

У багатьох країнах кількість скарг на кіберзлочини зростає щороку. Наприклад, у США Федеральна торгова комісія звітує про мільйони звернень, пов’язаних із шахрайством, серед яких домінують фішинг та підроблені on-line продажі. Водночас Європейський Союз значну увагу приділяє гармонізації законодавства, спрямованого на захист споживачів у цифровій економіці.

В Україні проблема on-line шахрайства також актуальна, особливо в умовах широкого впровадження цифрових послуг та електронного урядування. Найпоширенішими видами шахрайства залишаються фішинг та псевдопродажі, а також шахрайські дзвінки,

що імітують представників банків чи державних органів. Особливо активно шахраї використовують соціальні мережі та месенджери для поширення фейкових пропозицій чи закликів до «інвестицій».

Крім того, війна в Україні створила нові виклики у сфері кіберзлочинності. Зокрема, спостерігається зростання шахрайських схем, які експлуатують волонтерську діяльність або гуманітарну допомогу. Ці схеми часто спрямовані на маніпуляцію емоціями громадян і спонукають до спонтанних фінансових переказів на рахунки шахраїв.

Загалом, проблеми протидії кіберзлочинності не одне десятиріччя є предметом наукових досліджень. Значну увагу цим питанням приділяли у своїх роботах відомі науковці та фахівці: Азаров Д. [3], Беляков К. [2], Бутузов В. [4; 5], Гавловський В. [6; 7; 17; 19], Гавриленко І. [8], Гриненко І. [9], Гуцалюк М. [10; 11], Золотар О. [2], Кудінов В. [12], Рижков Е. [15], Сліпченко Т. [16], Тітуніна К. [5, 7], Хахановський В.[1; 18; 19], Шеломенцев В. [13; 20; 21], зокрема і в зарубіжних виданнях [22-25].

Водночас, враховуючи стрімкий технологічний розвиток інформаційного простору та цифрового контенту, окремі напрями кіберзлочинів набувають особливого розвитку та поширення і є загрозою не лише сучасного світу, а й майбутніх процесів та суспільних відносин, зокрема це стосується і on-line шахрайства.

В електронному виданні «2024 Future of Fraud Forecast» від Experian окреслено сучасні виклики та інноваційні підходи до боротьби з цим явищем [26].

Підкреслено, що шахраї дедалі частіше використовують генеративний штучний інтелект для створення підроблених документів, профілів у соцмережах та фейкових відео. Це робить шахрайство доступнішим і складнішим для виявлення. У публікації пропонується використовувати багатошарові технології захисту, щоб ефективно протидіяти цим загрозам. Також особливу увагу приділено проблемам фальсифікації особистостей (synthetic identity fraud), яка може призвести до втрат до 5 мільярдів доларів у 2024 році.

У статті «From Phishing to Friendly Fraud: Anticipating 2024's Fraud Dynamics» аналізується так зване «friendly fraud» - ситуація, коли клієнти навмисно або через непорозуміння запитують повернення коштів за товари чи послуги [27]. У 2023 році кількість таких випадків зросла на 19%. Як один із підходів до боротьби, рекомендується впроваджувати цифрові інструменти для підтвердження доставки товарів та полегшення процесів повернення, щоб зменшити мотивацію до зловживань.

У вказаних публікаціях також пропонується компаніям оцінювати свої ризики та впроваджувати новітні інструменти на базі штучного інтелекту для моніторингу транзакцій, перевірки особистостей і боротьби з фальсифікацією. Крім того, акцентується на зростанні шахрайства з чеками, яке стає актуальним через масові крадіжки пошти.

Метою цієї **статті** є дослідження проблематики on-line шахрайства та сучасна специфіка його прояву в Україні, враховуючи окремі характеристики та ознаки.

Виклад основного матеріалу. Зазначений сегмент кіберзлочинності є сучасним різновидом шахрайства (ст. 190 ККУ) і у переважній більшості є безпосереднім об'єктом протидії підрозділами кіберполіції НПУ (ч. 4 ст. 190 ККУ – шахрайство, вчинене у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки) [28]. Виділення цього виду кримінального правопорушення обґрунтовується значним зростанням використання телекомунікаційних технологій при їх вчиненні, що і визначає специфіку об'єктивної сторони цього злочину.

On-line шахрайства є найбільш поширеним видом кіберзлочину і в Україні (рис. 1). Питома вага його у загальній сукупності кримінальних правопорушень, при вчиненні яких використовуються сучасні інформаційні та телекомунікаційні технології, складає 36%. Несанкціоноване втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж складає 26%, а незаконні дії з платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення – 22%, у загальній сукупності злочинів, протидія яким є пріоритетом кіберполіції.

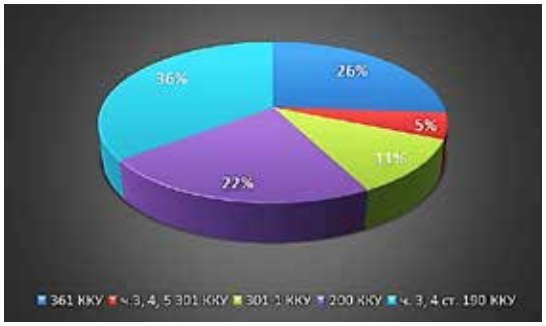

Рис. 1. Питома вага кіберзлочинів

Враховуючи латентність шахрайства, а також те що цей вид злочину загалом є об'єктом протидії не лише кіберполіції (за об'єктивною стороною складу злочину), важливим є зазначити на характері джерела за експертним опитуванням (рис. 2.). Лише у 59,8% це матеріали кримінальних проваджень. Близько 30% експертів були зорієнтовані на основі аналітичних матеріалів, що суттєво доповнює загальну характеристику поширення on-line шахрайства в Україні.

Рис. 2. Характер джерела інформації про злочини

Таким чином, 84% шахрайств вчиняються саме у формі діяльності передбаченої частинами 3 та 4 ст.190 ККУ (рис. 3), що ще раз підкреслює надзвичайну поширеність on-line шахрайства в Україні.

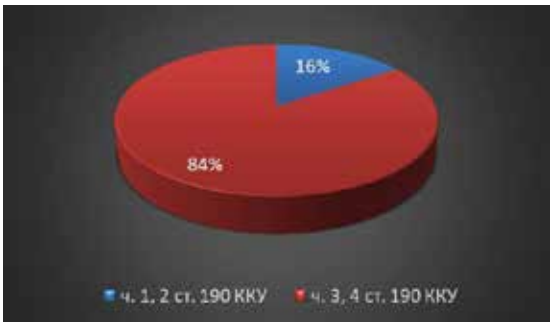

Рис. 3. Питома вага злочинів, передбачених ч. 3, 4 ст.190 ККУ

Водночас, за даними експертного опитування, діяння передбачені частинами 3 та 4 ст. 190 ККУ, також характеризуються найбільшими збитками (табл. 1). І хоча питома вага збитків до 5 млн. грн. у кожному конкретному випадку є переважаючою, все ж мають місце значні збитки, що значно перевищують зазначену суму, а в окремих випадках більше 1 млрд. грн.

Таблиця 1

Співвідношення злочинів за наслідками їх вчинення та сумою збитків

	ч. 1, 2 ст. 190 ККУ	ч. 3, 4 ст. 190 ККУ
Менше 100 тис		
100 тис - 500 тис		
500 тис - 1 млн		
1 млн - 5 млн		
5 млн - 50 млн		
50 млн - 500 млн		
500 млн - 1 млрд		
більше 1 млрд		

Крім того, при розгляді наслідків вчинення к/п цієї групи, серед суб'єктів переважно найбільших збитків зазнають фізичні особи та держава. Водночас, значні збитки несуть також і державні та комерційні підприємства від протиправної діяльності, передбаченої саме частинами 3 та 4 ст. 190 ККУ (табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення злочинів за наслідками їх вчинення та за суб'єктом посягання

	ч. 1, 2 ст. 190 ККУ	ч. 3, 4 ст. 190 ККУ
Державі		
Державному органу		
Державному підприємству (установі)		
Комерційному підприємству		
Фізичній особі		

Мотивація злочинців, перш за все, пов'язана з їх матеріальним збагаченням, що характеризується вибіркою 62% в межах генеральної сукупності (рис.4). Водночас, вибіркою в межах 10% ця група злочинів характеризується як складова гібридної війни проти України. Має місце і співпраця з російським агресором у вчиненні цієї групи злочинів, яка оцінюється на рівні 12%.

Рис. 4. Мотивація злочинців, що вчиняють злочини передбачені ч. 3, 4 ст. 190 ККУ

За методологією Європол IOCTA, із врахуванням значної різноманітності способів та засобів, що використовуються при здійсненні платежів, розрізняється два види шахрайства з платежами: з використанням картки та без такої.

Експертною групою було ідентифіковано 17 загроз поширення шахрайства з платежами без використання банківської картки (табл.3). За сучасного стану найбільшим поширенням характеризуються загрози шахрайства з платежами, пов'язані з: роздрібною торгівлею фізичними (51,4%) та віртуальними товарами (40,6%); конвертацією валют (криптовалют та електронних грошей) (46,6%); а також позикою (46,6%).

Таблиця 3

Загрози шахрайства з платежами, без використання банківської картки

ВИДИ ЗАГРОЗИ ШАХРАЙСТВА З ПЛАТЕЖАМИ БЕЗ ВИКОРИСТАННЯ БАНКІВСЬКОЇ КАРТКИ	Оцінка сучасного поширення	%	Масштаби збільшились	Масштаби не змінилися	Масштаби зменшились	Ризик після війни, %
2.1. пов'язане з транспортом – авіаквитки		23,3				33,91
2.2.пов'язане з транспортом – квитки на поїзд або автобус		30				34,00
2.3.пов'язане з транспортом - оренда автомобілів		22,6				31,83
2.4.пов'язане з позикою (послугою, орендою приміщення тощо)		46,6				37,43
2.5.пов'язане з веб-сайтами азартних ігор		37,1				33,67
2.6.пов'язане з роздрібною торгівлею – фізичні товари		51,4				39,52
2.7.пов'язане з роздр торг– віртуальні товари		40,6				36,66
2.8.пов'язане з конвертацією валют(криптовалют та електр грошей)		46,6				38,95
2.9. з використанням паливних карток		37,4				34,62
2.10.з використанням карток у роздрібній торгівлі продуктам		28,3				32,53
2.11. з використанням клубних карток		16,3				28,33
2.12.з використанням подарункових карток		18,3				28,60
2.13.з використанням ігрових карток		19,7				29,01
2.14. на ринку мобільного зв'язку		30,6				32,23
2.15.в сфері комп'ютерних ігор (внутрішньоігрові перекази)		29,7				30,02
2.16.пов'язане з букмекірськими послугами		28,3				31,29
2.17.пов'язане з «move to»		21,1				29,89

Експертами зазначається про певне загальне зниження масштабів поширення цієї групи загроз за останні роки, враховуючи і перші роки повномасштабного вторгнення, хоча окремі з них характеризуються меншим трендом до зниження масштабів, зокрема, пов'язані з: позикою, роздрібною торгівлею фізичними товарами, конвертацією валют (криптовалют та електронних грошей) та використанням паливних карток.

Зазначені види загроз шахрайства з платежами, без використання банківської картки, характеризуються і найвищим ризиком поширення у післявоєнний період, зокрема, пов'язані з: роздрібною торгівлею фізичними товарами (39,52%), конвертацією валют (криптовалют та електронних грошей) (38,95%), позикою (37,43%) та роздрібною торгівлею віртуальними товарами (36,66%).

Водночас, експертною групою було ідентифіковано 13 загроз, у якості різновиду поширення шахрайства з платежами, з використанням банківської картки (табл. 4). За сучасного стану, враховуючи і перші роки повномасштабного вторгнення, найбільшим поширенням серед таких загроз характеризуються: зняття готівки з банківських карт UA в межах UA (63,70%); шахрайство з платіжними картками (фішинг) (52,3%); зняття готівки з банківських карт UA за межами UA (46,0%); PoS-покупки з використанням скомпрометованої платіжної карти (45,1%), а також шахрайство з телефоном та інтернетом (вішинг) (44,9%).

Переважною частиною експертів зазначається про незмінність масштабів поширення зазначеної групи загроз за останні роки, враховуючи і перші роки повномасштабного вторгнення. Водночас, окремі загрози, характеризувалися певним трендом підвищення масштабів поширення (рис. 5): шахрайство з платіжними картками (фішинг); зняття готівки з банківських карт UA в межах UA; зняття готівки з банківських карт UA за межами UA (рис. 5).

Таблиця 4

Загрози шахрайства з платежами, з використанням банківської картки

ВИДИ ЗАГРОЗИ ШАХРАЙСТВА З ПЛАТЕЖАМИ З ВИКОРИСТАННЯМ БАНКІВСЬКОЇ КАРТКИ	Оцінка сучасного поширення	%	Масштаби збільшились	Масштаби не змінилися	Масштаби зменшились	Ризик після війни, %
3.1. Зняття готівки з банківських карт UA за межами UA		46,00				40,45
3.2.Зняття готівки з банківських карт UA в межах UA		63,70				42,23
3.3.Зняття готівки з іноземних банківських карток у межах UA		38,60				37,40
3.4.PoS-покупки з використанням скомпрометованої платіж карти		45,10				38,35
3.5.Шахрайство з платіжними картками: трешінг		30,90				33,40
3.6.Шахрайство з платіжними картками: фармінг		32,00				34,23
3.7.Шахрайство з платіжними картками: фішинг		52,30				42,80
3.8.Шахрайство з банкоматом: скіминг		37,40				35,67
3.9.Шахрайство з банкоматом: траппінг		29,10				33,04
3.10.Шахрайство з банкоматом: фантом		27,40				32,36
3.11.Шахрайство з банкоматом: jackpotting		26,90				32,17
3.12.Шахрайство з телефоном та інтернетом: вішинг		44,90				38,26
3.13.Шахрайство з телефоном та інтернетом: смішинг		38,60				36,06

Рис. 5. Сучасний тренд окремих загроз шахрайства з платежами

Оцінюючи ризики поширення групи загроз шахрайства з платежами, з використанням банківської картки, у післявоєнний період, такий же різновид шахрайства характеризуються найвищим ризиком (рис.6): шахрайство з платіжними картками (фішинг) (42,8%); зняття готівки з банківських карт UA в межах UA (42,23%); та зняття готівки з банківських карт UA за межами UA (40,45%).

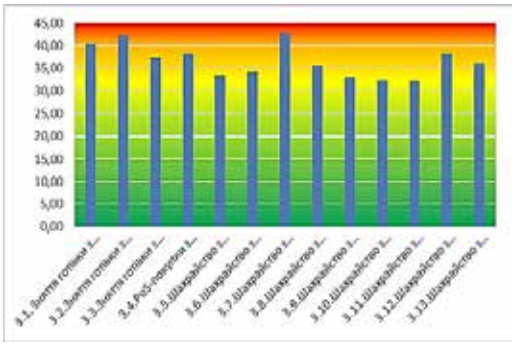

Рис. 6. Оцінка ризиків поширення загроз шахрайства з платежами, з використанням банківської картки, у післявоєнний період

Висновки. Онлайн-шахрайство стає все більш значущою загрозою у цифровій епосі, зокрема і в Україні. Цей вид злочинів характеризується фішингом, вішингом, смішингом та шахрайствами, пов'язаними із криптовалютами та соціальною інженерією. Стрімкий розвиток технологій, таких як штучний інтелект, сприяє появі нових методів шахрайства, наприклад, deepfake-злочинів, які використовують синтетичні відео та голос.

В Україні ключовими аспектами є використання цифрових технологій для обману та експлуатація емоцій, зокрема у сфері гуманітарної допомоги під час війни. Шахрайство через фальшиві сайти та псевдопродажі становить значну частку кіберзлочинів, а жертвами найчастіше стають фізичні особи, держава та комерційні організації.

Дослідження також свідчать про високий рівень ризику поширення загроз у післявоєнний період, таких як шахрайство з банківськими картками, зняття готівки за межами України, і шахрайство у роздрібній торгівлі.

Для ефективної протидії необхідно впроваджувати багатошарові технології захисту, інструменти штучного інтелекту для моніторингу транзакцій, підтвердження особистостей, і боротьби з фальсифікацією. Законодавчі ініціативи, координація на глобальному рівні та адаптація до швидко змінюваних умов кіберпростору є ключовими напрямами для стримування цих загроз.

Список використаних джерел:

1. Khakhanovskyi, V., & Hrebenkova, M. (2022). Identification, collection, and investigation of electronic imagery as sources of evidence. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 12(4), 28–39. DOI: 10.56215/04221204.28

2. Zolotar, O. O., Zaitsev, M. M., Topolnitskyi, V. V., Bieliakov, K. I., & Koropatnik, I. M. (2021). Prospects and current status of defence information security in Ukraine. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 513–524. DOI: 10.37028/Lingcure.V5ns3.1545

3. Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія. Київ : Атіка, 2007. 304 с.

4. Бутузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз) : монографія. Київ : КИТ, 2010. 408 с.

5. Бутузов В.М., Тітуніна К.В. Сучасні загрози: комп'ютерний тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією.* 2007. № 17. С. 316–324.

6. Гавловський В.Д. Захист інформації шляхом посилення ефективності протидії кібератакам. *Інформація і право*. 2019. № 2(30). С. 105–110.

7. Гавловський В.Д., Тітуніна К.В. Деякі сучасні проблеми протидії комп'ютерні злочинності та комп'ютерному тероризму. *Науково-практичний журнал Міжвідомчого науково-дослідного центру з питань організованої злочинності та корупції*. 2008. № 19. С. 247–251.

8. Гавриленко І. Комп'ютерна злочинність. *Юридичний вісник України*. 1997. № 28. С. 3.

9. Гриненко І., Прокоф'єва-Янчиленко Д., Прокофьєв М. Структура кримінальних відносин у кіберпросторі. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2013. Вип. 1. С. 27–33.

10. Гуцалюк М.В. Сучасні тенденції організованої кіберзлочинності. *Інформація і право*. 2019. № 1(28). С. 118–128.

11. Гуцалюк М.В., Хахановський В.Г. Особливості використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 31(1), 13–19. https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-31-1-13.

12. Кудінов В.А., Орлов Ю.Ю. Підготовка фахівців з протидії кіберзлочинності. *Бюлетень з обміну досвідом роботи.* 2011. № 138. С. 23–34.

13. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Комп'ютерна система як знаряддя вчинення злочину. *Вісник Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна. Серія «Право»*. 2009. № 872. Вип. 6. С. 117–121.

14. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочину. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2009. № 2 (2). С. 77–81.

15. Рижков Е.В., Хараберюш І.Ф. Правовий, кадровий та технічний аспект в боротьбі зі злочинністю у сфері інформаційних технологій. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2002. № 1. С. 185–191.

16. Сліпченко Т. Кібербезпека як складова системи захисту національної безпеки: європейський досвід. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. № 1 (21). С. 128–133.

17. Таран О.В., Гавловський В.Д. Організована кіберзлочинність в Україні: проблеми формування офіційної статистики та її аналізу. *Інформація і право.* 2021. № 4(39). С. 193–201.

18. Хахановський В.Г. Проблеми теорії і практики криміналістичної інформатики : монографія. Київ : Вид. Дім „Аванпост-Прим", 2010. 382 с.

19. Хахановський В.Г., Гавловський В.Д. Тлумачення та класифікація кримінальних правопорушень як кіберзлочинів. *Інформація і право.* 2020. № 2(33). С. 99–110.

20. Шеломенцев В.П. Кібернетичний аспект комп'ютерних злочинів. *Правова інформатика.* 2009. № 4 (24). С. 62–66.

21. Шеломенцев В.П. Організована кіберзлочинність: до визначення поняття. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. Вип. 21. С. 314–322.

22. Halvin, S., Kenett, D.Y., Ben-Jacob, E., Bunde, A., Choen, R., Hermann, H., Kantelhardt, J.W., Kertesz, J., Kirkpatrick, S., Kurths, J., Portugali, J. & Solomon, S. (2012). Challenges in network science: applications to infrastructures, climate, social systems, and economics. *European Physical Journal: Special Topics*, 214, 273–293.

23. Jansen, W. (2009). Directions in security metrics research. *The National Institute of Standards and Technology (NISTIR)*, 7564. Retrieved from http://csrc. nist.gov/publications/nistir/ir7564/nistir-7564_metrics-research.pdf

24. Bartol, N., Bates, B., Goertzel, K. & Winograd, T. (2009). Measuring cyber security and information assurance: a state of the art report. Retrieved from https://www.thecsiac.com/sites/default/files/cybersecurity.pdf

25. Bodeau, D. & Graubart, R. (2011). Cyber resiliency engineering framework. MTR110237. Retrieved from http://www.mitre.org/sites/default/files/pdf/ 11_4436.pdf3

26. Future of Fraud Forecast. (2024) Experian. https://www.experianplc.com/newsroom/press-releases/2024/experian-releases-2024-future-of-fraud-forecast-#:~:text=To%20thwart%20fraudulent%20activity%20in,mitigate%20risk%20and%20protect%20consumers.

27. From Phishing to Friendly Fraud: Anticipating 2024's Fraud Dynamics. (2024) Merchant Fraud Journal. https://www.merchantfraudjournal.com/from-phishing-to-friendly-fraud-anticipating-2024s-fraud-dynamics/.

28. Користін О.Є., Демедюк С.В., Панченко Є.В., Користін О.О. Національні реалії аналізу кіберзлочинності за методологією Європолу ІОСТА. *Південноукраїнський правничий часопис.* № 3. 2023. С. 44–46. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.10

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

КАРДАШЕВСЬКИЙ Ю. Р.,
доктор філософії у галузі права,
керівник відділу внутрішнього контролю
(Національне агентство з питань запобігання корупції)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.29

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ В БАНКІВСЬКОМУ СЕКТОРІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми кіберзлочинності в банківському секторі України в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та змін у сфері кібербезпеки. Зазначено, що кіберзлочинність у фінансовому секторі становить серйозну загрозу для стабільності національної економіки та безпеки. Злочинці використовують різні методи для порушення роботи банківських систем, серед яких особливо поширеними є фішинг, DDoS-атаки, програми-вимагачі та крадіжки персональних даних. Ці атаки спрямовані не лише на фінансове збагачення, але й на отримання доступу до конфіденційної інформації, що може призвести до значних фінансових втрат та втрати довіри до фінансової системи країни.

Однією з основних проблем є вразливості банківських інформаційних систем, які часто виникають через використання застарілих технологій, недостатню увагу до оновлення програмного забезпечення та недостатню підготовку персоналу. Така ситуація відкриває можливості для несанкціонованого доступу до даних, загрожує безпеці клієнтів та створює умови для незаконних фінансових операцій. Окрім технічних факторів, важливою є проблема соціальної інженерії. Злочинці активно маніпулюють співробітниками банків для отримання доступу до конфіденційної інформації, використовуючи методи фішингу через електронну пошту або соціальні мережі.

У статті також підкреслюється, що боротьба з кіберзлочинністю в банківському секторі вимагає постійного моніторингу нових загроз та адаптації заходів безпеки. Це передбачає впровадження сучасних методологій, таких як ризик-орієнтований підхід та методика IOCTA Європолу, які дозволяють ефективно оцінювати ризики та мінімізувати їх вплив на фінансову систему. У статті також проаналізовано кримінальні правопорушення, передбачені Кримінальним кодексом України, зокрема крадіжки, незаконні операції з платіжними картками, відмивання грошей та порушення банківської таємниці. Найбільш поширеними є правопорушення, визначені у статті 200 Кримінального кодексу України, пов'язані з незаконними діями з платіжними картками, та у статті *209, яка охоплює відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом.*

Ключові слова: *кіберзлочинність, банківська картка, банківський рахунок, крадіжка даних платіжних карток, відмивання грошей.*

Kardashevskyy Yu. R. Current challenges of cybercrime in the banking sector

The article is dedicated to examining the problem of cybercrime in the banking sector of Ukraine in the context of rapid digital technology development and changes in the field of cybersecurity. It is noted that cybercrime in the financial sector poses a serious threat to the stability of the national economy and security. Criminals use

various methods to disrupt the operation of banking systems, with phishing, DDoS attacks, ransomware, and theft of personal data being particularly widespread. These attacks aim not only at financial enrichment but also at gaining access to confidential information, which can lead to significant financial losses and a loss of trust in the country's financial system.

One of the main problems is the vulnerabilities in banking information systems, which often arise due to the use of outdated technologies, insufficient attention to software updates, and inadequate staff training. This situation opens opportunities for unauthorized access to data, threatening the security of clients and creating conditions for illegal financial transactions. In addition to technical factors, the problem of social engineering is also important. Criminals actively manipulate bank employees to gain access to confidential information, using phishing methods via email or social media.

The article also emphasizes that combating cybercrime in the banking sector requires constant monitoring of emerging threats and the adaptation of security measures. This involves implementing modern methodologies, such as a risk-oriented approach and Europol's IOCTA methods, which allow for effective risk assessment and minimizing their impact on the financial system. The article also analyzes criminal offenses outlined in the Criminal Code of Ukraine, specifically theft, illegal activities with payment cards, money laundering, and violation of banking secrecy. The most common offenses are those defined in Article 200 of the Criminal Code of Ukraine, related to illegal actions with payment cards, and Article 209, which covers money laundering.

Key words: *cybercrime, bank card, bank account, payment card data theft, money laundering.*

Постановка проблеми. Розвиток цифрових технологій формує новітні виклики глобальному світу та національним економікам, суттєво впливає на формування базових засад кібербезпеки. Сучасні національні інтереси пріоритетно зосереджуються на формуванні кіберстійкості країни, ключовими напрямами якої є захист критичної інфраструктури, зниження рівня кіберзлочинності, підвищення обізнаності та дотримання інтересів національної безпеки [1].

Протидія кіберзлочинності сьогодні є невід'ємною частиною протиборства в кіберпросторі. Водночас, в умовах формування сучасних технологічних викликів, що сприяють поширенню новітніх загроз, зокрема і в кіберпросторі, у суспільстві значно зросли вимоги щодо підвищення ефективності та результативності діяльності органів правопорядку. Саме тому трендом правоохоронної діяльності сьогодні є упровадження стратегічного менеджменту на основі розвитку сучасних методологій інформаційно-аналітичного забезпечення та осмислення реальних тенденцій в кримінальному середовищі.

В останні роки, у дослідженнях багатьох відомих вітчизняних дослідників, значна увага приділяється різним проблемам, пов'язаним з розробкою напрямів щодо кібербезпеки, зокрема протидії кіберзлочинності: Баранова О.А. [2], Бєлякова К.І. [3; 4], Бірюкова Д.С., Бутузова В.М. [5; 6], Веселової Л.Ю. [10], Гавловського В.Д. [13; 14], Гуцалюка М.В. [15; 16], Довганя О.Д. [7], Дубова Д.В., Казмірчук С. [8], Кормича Б.А., Корченка О.Г. [8], Лісовської Ю.П., Марущака А.І. [9], Пилипчука В.Г., Тихомирова О.О., Хахановського В.Г. [19], Цимбалюка В.С., Швеця М.Я., Шеломенцева В.П. [17; 20] та інших. Значну увагу цим питанням приділяли у своїх роботах відомі науковці та фахівці в зарубіжних виданнях [21–24]. Разом з тим, розуміння реального стану та упровадження адекватної державної політики у цій сфері потребує компетентного розвідувального аналітичного процесу, усвідомлення сучасних трендів й реального пізнання ключових кіберзагроз [10-12].

Водночас, враховуючи стрімкий технологічний розвиток інформаційного простору та цифрового контенту, окремі напрями кіберзлочинів набувають особливого розвитку та поширення і є загрозою не лише сучасного світу, а й майбутніх процесів та суспільних відносин, зокрема це стосується і кіберзлочинності в банківській сфері.

Метою статті є дослідження проблематики кіберзлочинності в банківській сфері та специфіка їх прояву в Україні, враховуючи окремі характеристики та ознаки вчинення цього злочину.

Виклад основного матеріалу. Небезпечні високотехнологічні загрози глобального характеру, що мають високий потенційний вплив та руйнівні наслідки для життєдіяльності будь-якого суспільства, є невід'ємним наслідком розвитку новітніх технологій. І охорона суспільних відносин, інтересів людини, суспільства та держави в сфері кіберпростору займає одне з пріоритетних місць в системі національної безпеки. Сучасний світ, враховуючи такі зміни намагається враховувати загальні тенденції та впроваджувати механізми протидії кіберзлочинності [25].

Зокрема, і кіберзлочинність у банківській сфері є серйозною загрозою для фінансової безпеки та стабільності. Зловмисники використовують різноманітні методи для порушення роботи банківських систем, що включає як технічні, так і психологічні методи впливу на користувачів. Однією з найбільших проблем є зростання кількості кібератак, таких як фішинг, DDoS-атаки, віруси-шифрувальники та крадіжка персональних даних. Ці атаки мають на меті не лише безпосереднє фінансове збагачення, а й доступ до конфіденційної інформації, що може завдати значної шкоди клієнтам банків.

Ще однією важливою проблемою є вразливості в банківських інформаційних системах. Багато фінансових установ використовують застарілі системи, що не відповідають сучасним стандартам безпеки, що дозволяє зловмисникам використовувати різні методи для несанкціонованого доступу до даних. Це може бути як технічна неосвіченість персоналу, так і недостатня увага до оновлення програмного забезпечення.

Крім того, соціальна інженерія залишається серйозною загрозою. Атаки на працівників банку через маніпуляції або обман, коли зловмисники намагаються отримати доступ до конфіденційної інформації, також є частим явищем. Це може включати фішинг через електронну пошту або соціальні мережі, а також методи, що передбачають безпосереднє втручання в робочі процеси банківських працівників.

Враховуючи ці фактори, кіберзлочинність у банківському секторі вимагає постійного моніторингу та адаптації заходів безпеки для боротьби з новими загрозами, що з'являються з розвитком технологій.

Використовуючи методологію Європолу IOCTA та застосовуючи ризик-орієнтований підхід, на стратегічному рівні проаналізовано особливості кіберзлочинності в банківській сфері в Україні.

За вітчизняним кримінальним законодавством до переліку кримінальних правопорушень в банківській сфері відносяться такі:

Стаття 185. *Крадіжка*

Стаття 200. *Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення*

Стаття 209. *Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом*

Стаття 231. *Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю*

Найбільш поширеними, за даними опитування працівників кіберполіції НПУ [25], у зазначеному переліку є кримінальні правопорушення, передбачені статтею 200 ККУ (66%) (*рис. 1)*. Водночас крадіжка (185 ККУ) та відмивання коштів (209 ККУ) на думку експертів кіберполіції також мають значне поширення.

Загальне співвідношення кримінальних правопорушень цієї групи за наслідками їх вчинення переважно зберігається. Найзначнішими наслідками характеризується к/п за ст. 200 ККУ. Водночас, серед інших виділяються к/п передбачені ст. 209 ККУ, які характеризуються в усьому спектрі сум матеріальними збитками, у тому числі і щодо сум в окремих випадках більше 500 млн. грн. та 1 млрд. грн. (*табл. 1*).

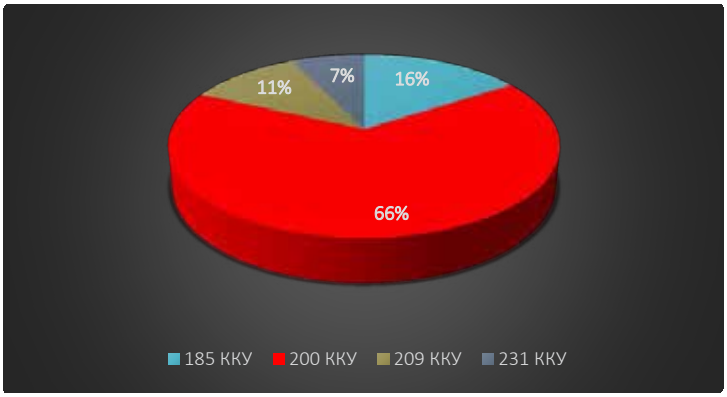

Рис. 1. Питома вага кіберзлочинів, що вчиняються в банківській сфері

Таблиця 1

Співвідношення злочинів за наслідками їх вчинення та сумою збитків

	185 ККУ	200 ККУ	209 ККУ	231 ККУ
Менше 100 тис				
100 тис - 500 тис				
500 тис - 1 млн				
1 млн - 5 млн				
5 млн - 50 млн				
50 млн - 500 млн				
500 млн - 1 млрд				
більше 1 млрд				

Крім того, за даними експертного опитування, при розгляді наслідків вчинення к/п цієї групи, серед суб'єктів переважно найбільших збитків зазнають фізичні особи та держава. Водночас, значні збитки несуть державні та комерційні підприємства від протиправної діяльності, передбаченої ст. 200 ККУ (*табл. 2*).

Таблиця 2

Співвідношення злочинів за наслідками їх вчинення та за суб'єктом посягання

	185 ККУ	200 ККУ	209 ККУ	231 ККУ
Державі				
Державному органу				
Державному підприємству (установі)				
Комерційному підприємству				
Фізичній особі				

Мотивація злочинців, перш за все, повязана з їх матеріальним збагаченням, що характеризується вибіркою 55-59% в межах генеральної сукупності (*Табл.3*). Водночас, вибіркою в межах 10-17% ця група злочинів характеризується як складова гібридної війни проти України. Має місце і співпраця з російським агресором у вчиненні цієї групи злочинів, яка оцінюється на рівні: 185 ККУ – 7%; 200 ККУ – 16%; 209 ККУ – 14%.

Таблиця 3

Мотивація злочинців

Мотивація злочинців	185 ККУ %	200 ККУ %	209 ККУ %
матеріальне збагачення	55	55	59
складова гібридної війни	17	11	10
співпраця з агресором	7	16	14
хуліганські дії	8	13	14
соціальний протест	3	2	3
невідомо	10	3	0

Експертним середовищем акцентовано увагу на вчиненні певної частини злочинів у банківській сфері організованими злочинними угрупованнями (*Табл. 4*).

Таблиця 4

Питома вага вчинених злочинів ОЗУ

Стаття ККУ	185 ККУ	200 ККУ	209 ККУ
ОЗУ, %	14,70	35,79	29,79
ОЗУ укр, %	5,88	7,72	17,02

За наявними ознаками кваліфікації злочинів, передбачених ст. 200 ККУ більше 35 відсотків вчиняється у складі ОЗУ і майже третина – за ст. 209 ККУ. Водночас, експерти зазначають щодо загрози діяльності ОЗУ безпосередньо на території України: за ст. 185 ККУ – 5,88%; за ст. 200 ККУ – 7,72%; за ст. 209 ККУ – 17,02%.

Висновки. Кіберзлочини в банківській сфері, пов'язані з незаконними діями з банківськими картками та доступом до банківських рахунків, крадіжкою даних платіжних карток та відмиванням коштів. Відповідні злочини не лише спричиняють значні матеріальні втрати (до 1 млрд грн), але й часто мають організований характер.

Кіберзлочинність у банківській сфері становить серйозну загрозу для національної безпеки та економіки, зокрема через використання новітніх технологій і методів впливу на фінансові установи. Стаття вказує на основні проблеми, такі як зростання кібератак (фішинг, DDoS-атаки, віруси-шифрувальники) та вразливості банківських систем через застаріле програмне забезпечення та недоліки у кваліфікації персоналу. Особливу увагу приділено соціальній інженерії та маніпуляціям з боку злочинців для отримання доступу до конфіденційної інформації.

Дослідження також підкреслює важливість постійного моніторингу та адаптації заходів безпеки в умовах технологічного розвитку. Використовуючи методологію Європолу IOCTA та ризик-орієнтований підхід, стаття аналізує поширеність кіберзлочинів, таких як крадіжка, незаконні дії з платіжними картками та відмивання коштів. Більшість злочинів мотивовані матеріальним збагаченням, а також відзначається роль організованих злочинних угруповань у скоєнні таких правопорушень. Враховуючи ці обставини, стаття акцентує на необхідності посиленої роботи правоохоронних органів та вдосконалення політики у сфері кібербезпеки.

Список використаних джерел:

1. Roger Hurwitz. Keeping Cool: Steps for Avoiding Conflict and Escalation in Cyberspace. *Georgetown Journal of International Affairs*: Georgetown University. 2014.

2. Баранов О.А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи. Київ : Видавничий дім «СофтПрес», 2005. 316 с.

3. Бєляков К.І. Інформація в праві: теорія і практика: монографія. Київ: Видавництво «КВІЦ», 2006. 116 с.

4. Zolotar, O. O., Zaitsev, M. M., Topolnitskyi, V. V., Bieliakov, K. I., & Koropatnik, I. M. (2021). Prospects and current status of defence information security in Ukraine. Linguistics and Culture Review, 5(S3), 513–524. DOI: 10.37028/Lingcure.V5ns3.1545

5. Бутузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз): монографія. Київ : КИТ, 2010. 408 с.

6. Бутузов В.М., Тітуніна К.В. Сучасні загрози: комп'ютерний тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією*. 2007. № 17. С. 316–324.

7. Довгань О.Д., Доронін І.М. Ескалація кіберзагроз національним інтересам України та правові аспекти кіберзахисту : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2017. 107 с.

8. Корченко О., Казмірчук С., Ахметов Б. Прикладні системи оцінювання ризиків інформаційної безпеки : монографія, Київ : ЦП Компринт, 2017. 435 с.

9. Марущак А.І. Інформаційні ресурси держави: зміст та проблема захисту. *Правова інформатика*. 2009. № 1(21). С. 65–71.

10. Користін О.Є., Веселова Л.Ю. Ризикорієнтованість кібербезпеки. *Наука і правоохоронна*. 2021. № 3. С. 16–23.

11. Користін О.Є., Користін О.О. Загрози у сфері кібербезпеки в Україні. *Наука і правоохоронна*. 2022. № 1 (55). С. 119–126. DOI: https: //doi.org/10.36486/np.2022.1(55)

12. Europol, Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2021. Publications Office of the European Union. Luxembourg. 2021.

13. Гавловський В.Д. Захист інформації шляхом посилення ефективності протидії кібератакам. *Інформація і право.* 2019. № 2(30). С. 105–110.

14. Гавловський В.Д., Тітуніна К.В. Деякі сучасні проблеми протидії комп'ютерні злочинності та комп'ютерному тероризму. *Науково-практичний журнал Міжвідомчого науково-дослідного центру з питань організованої злочинності та корупції.* 2008. № 19. С. 247–251.

15. Гуцалюк М.В. Сучасні тенденції організованої кіберзлочинності. Інформація і право. 2019. № 1(28). С. 118–128.

16. Гуцалюк М.В., Хахановський В.Г. Особливості використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях. *Криміналістичний вісник.* 2020. № 31(1). С. 13–19. https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-31-1-13.

17. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Комп'ютерна система як знаряддя вчинення злочину. *Вісник Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна. Серія «Право».* 2009. № 872. Вип. 6. С.117-121.

18. Таран О.В., Гавловський В.Д. Організована кіберзлочинність в Україні: проблеми формування офіційної статистики та її аналізу. *Інформація і право*. 2021. № 4(39). С. 193-201.

19. Хахановський В.Г., Гавловський В.Д. Тлумачення та класифікація кримінальних правопорушень як кіберзлочинів. *Інформація і право.* 2020. № 2(33). С. 99–110.

20. Шеломенцев В.П. Організована кіберзлочинність: до визначення поняття. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2009. Вип. 21. С. 314–322.

21. Halvin, S., Kenett, D.Y., Ben-Jacob, E., Bunde, A., Choen, R., Hermann, H., Kantelhardt, J.W., Kertesz, J., Kirkpatrick, S., Kurths, J., Portugali, J. & Solomon, S. (2012). Challenges in network science: applications to infrastructures, climate, social systems, and economics. *European Physical Journal: Special Topics*, 214, 273–293.

22. Jansen, W. (2009). Directions in security metrics research. The National Institute of Standards and Technology (NISTIR), 7564. Retrieved from http://csrc. nist.gov/publications/nistir/ir7564/nistir-7564_metrics-research.pdf

23. Bartol, N., Bates, B., Goertzel, K. & Winograd, T. (2009). Measuring cyber security and information assurance: a state of the art report. Retrieved from https://www.thecsiac.com/sites/default/files/cybersecurity.pdf

24. Bodeau, D. & Graubart, R. (2011). Cyber resiliency engineering framework. MTR110237. Retrieved from http://www.mitre.org/sites/default/files/pdf/ 11_4436.pdf3

25. Директива Європейського Парламенту І Ради (ЄС) 2016/1148 від 6 липн. 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-16/find?text=%F0%E8%E7%E8%EA

26. Користін О.Є., Демедюк С.В., Панченко Є.В., Користін О.О. Національні реалії аналізу кіберзлочинності за методологією Європолу ІОСТА. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 3. 2023. С. 44–46. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.10

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

MELNICHUK R. V.,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of
(State and Legal Disciplines European University)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.13:004(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.30

CURRENT ISSUES OF DIGITALISATION OF CRIMINAL PROCESS IN UKRAINE

The article focuses on the current prospects and peculiarities of introduction of digital tools and technologies into the criminal process in Ukraine. Digitalisation of the criminal process is a significant step forwards the development of legal system of the state; nevertheless, it also entails a number of legal and practical aspects that require careful analysis. The introduction of digital technologies in criminal proceedings raises many issues related to efficiency, protection of the participants' rights in criminal process and compliance with the principles of a fair trial. Due to the special role of criminal process in the system of Ukrainian law that becomes even more important during a full-scale war in Ukraine, the introduction of electronic and digital innovations is accompanied by a high degree of risks; and, therefore, their implementation in practice requires significant theoretical and legal understanding, appropriate level of technical equipment and use of empirical experience gained by borrowing ready-made working digital tools of criminal process, used in foreign countries as well.

At the same time, arbitrary and meaningless digitalisation of criminal process without taking into account its nature and inherent features, increases the risk of miscarriages of justice, the number of incorrectly resolved cases and human rights violations. The article examines the main areas for the introduction of digital technologies into pre-trial and trial proceedings in criminal process in Ukraine. The author identifies the main prospects for the transition to digital criminal process, outlines the problems of this process and formulates proposals for overcoming them.

Key words: *digitalisation, digital technologies, criminal procedure, electronic evidence, information and communication technologies, cybersecurity, criminal proceedings, electronic criminal procedure, Criminal Procedure Code of Ukraine.*

Мельничук Р. В. Сучасні проблеми цифровізації кримінального процесу в Україні

Стаття присвячена дослідженню сучасних перспектив та особливостей запровадження цифрових інструментів та технологій у сферу кримінального процесу в Україні. Цифровізація кримінального процесу є значним кроком вперед у розвитку правової системи держави, проте вона також тягне за собою низку правових та практичних аспектів, які вимагають уважного аналізу. Впровадження цифрових технологій у кримінальний процес порушує багато питань, пов'язаних з ефективністю, захистом прав учасників процесу та дотриманням принципів справедливого суду. Через особливу роль кримінального процесу в системі українського права, яка стає ще більше важливою під час повномасштабної війни в Україні, запровадження електронних і цифрових нововведень супроводжується високим ступенем ризиків, у зв'язку з чим їхнє втілення в практичну діяльність вимагає суттєвого теоретичного правового осмислення,

відповідного рівня технічного оснащення та використання емпіричного досвіду, здобутого шляхом запозичення вже готових робочих цифрових інструментів, які використовуються в кримінальному судочинстві в тому числі й в зарубіжних країнах.

Водночас, довільна та беззмістовна цифровізація кримінально-процесуальної діяльності без урахування її природи, притаманних їй особливостей збільшує ризик судових помилок, кількості неправильно вирішених справ та порушень прав людини. У статті розглянуто основні напрями для запровадження цифрових технологій у досудове та судове провадження у кримінальному процесі України. Визначені основні перспективи переходу до цифрового кримінального процесу, окреслено проблеми цього процесу та сформульовано пропозиції щодо їх подолання.

Ключові слова: *цифровізація, цифрові технології, кримінальний процес, електронні докази, інформаційно-комунікаційні технології, кібербезпека, кримінальне провадження, електронний кримінальний процес, Кримінальний процесуальний кодекс України.*

Introduction. In many countries of the world the practice of investigating criminal offences is based on the systematic integration of modern technologies into the criminal process and, in particular, into judicial proceedings. The use of the latest technical means in criminal proceedings is gradually being introduced. Technological progress and digitalisation of most spheres of the modern state and society activity accelerates promising changes in the field of criminal process legal relations. The acceleration of the relevant modern digital transformations was facilitated by the rapid spread of the coronavirus pandemic in 2020. Therefore, it is not surprising that the current stage of development of our society is already fully connected with the use of information technology.

It should be noted that Ukraine has been creating conditions for the effective work of state bodies for some time now; and the electronic document management system has been operating for quite some time, which has had a positive impact on the speed of receiving information by the addressee and making appropriate decisions. However, the prospects for the use of information and communication technologies in the activities of judicial institutions are of particular interest, as these state bodies apply the law to ensure the rights of individual subjects of law and society as a whole. In Ukraine, electronic innovations within the criminal process are of particular interest, given its importance for the state and the public as an effective means used to bring people to criminal liability for committing socially dangerous acts.

The scientific literature has already considered various aspects of digitalisation of criminal process, for example, such scholars as V.Y. Chumachenko, N.V. Hlynska, D.I. Klepka, O.I. Marochkin, L.V. Milimko, M.I. Pashkovskyi, N.M. Senchenko, V.V. Shablystyi, Y.V. Zhydovtsev, and other scholars have already studied the peculiarities of implementation of digitalisation of criminal process in Ukraine and in the world. The analysis of existing studies shows that digitalisation of criminal process can significantly increase its efficiency, although, it also poses new challenges to the legal system.

Purpose statement of the research paper is to identify and analyse the current problems of introducing digitalisation into criminal process and to develop recommendations for their elimination. The study aims to formulate proposals for improving the legal regulation of criminal process relations due to regard for current challenges and trends in the field of criminal justice.

Main part of the research paper. Digitalisation processes are increasingly affecting justice systems around the world. A number of countries are actively implementing e-justice and e-case systems. Information technologies are emerging in various areas of the judiciary. The positive impact of such technologies on the judicial system has been repeatedly recognised by many researchers both in Ukraine and abroad. According to the modern Ukrainian authors of the monographic study ‘Conceptual Foundations of Digitalisation of Criminal Proceedings in Ukraine’,

‘digitalisation of criminal process is a multidimensional concept, which in the operational sense is both a process of reasonable introduction (reasonable equipment) of digital and IT into the criminal procedural form, accompanied by adaptation of criminal proceedings to the specifics of the digital environment and the specifics of cybercrime investigation, while maintaining the necessary balance between increasing the efficiency in investigation and trial and ensuring the rights and legitimate interests of individuals in this area. The digital transformation of criminal process is a natural result of the process of digitalisation of criminal proceedings, the qualitative certainty of which is characterised by a certain level of transformation of criminal proceedings due to the transition to new ways of operating using digital technologies, adaptation to the specifics of the digital environment (digital information)’ [3, p. 443]. At the same time, the authors rightly note that ‘the acceleration of this process is due to a combination of diverse circumstances, including socio-political, regulatory, criminogenic, and praxeological ones. These factors are elements of their multidimensional system, which not only contribute to accelerating the process of digital transformation of national criminal justice, but also actualise the implementation of a conceptual study of digitalisation of criminal proceedings. The quarantine restrictions imposed during the Covid-19 pandemic; the fact that Ukraine is under martial law; acceleration of Ukraine's European integration are clear factors in the actualisation of digitalisation of criminal proceedings of a social and political nature’ [3, p. 442].

The digitalisation era of criminal process in Ukraine began in 2021 with the adoption of the Law of Ukraine ‘On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on the Introduction of the Information and Telecommunication System of Pre-trial Investigation’ No. 1498-IX, which defined the procedure for the functioning of ‘a system that ensures the creation, collection, storage, search, processing and transmission of materials and information (data) in criminal proceedings’[7]. This system was used to digitise all criminal proceedings entered into the Unified Register of Pre-trial Investigations after 15 December 2021, which was a global step towards a full-fledged electronic criminal process in Ukraine. At the same time, the ‘iCase’ information and telecommunication system for pre-trial investigation was created having similar functions; and its main task was to ‘create a single electronic space for the system's subjects, which stores materials and information on criminal proceedings’[6]; to ensure interaction with other systems and collect accurate analytical data [6]. According to V.V. Shablystyi, ‘the functioning of the ‘iCase’ IT system of pre-trial investigation contributes to significant automation of pre-trial investigation processes in general, as well as individual procedures related to organisational, managerial, analytical, information and telecommunication and other needs of the system users. This, in particular, has facilitated the defence's access to the criminal proceedings in accordance with the Article 221 of the Criminal Procedure Code of Ukraine [4] (hereinafter – the CPC of Ukraine) [4], and will allow the investigating judge to promptly consider motions and complaints of the parties to the proceedings at the pre-trial investigation stage within a reasonable time, without the need to physically request materials from the pre-trial investigation body or the prosecutor's office, which significantly saves time’ [10, p. 631]. At the same time, the practice of using the ‘iCase’ system based on the experience of electronic interaction between the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Specialised Anti-Corruption Prosecutor's Office and the High Anti-Corruption Court of Ukraine has revealed a number of problems, namely: ‘1) not all criminal proceedings are included in the ‘iCase’ system, which is why some motions are filed in paper form; 2) there is a limited possibility to file other types of motions with the investigating judge; 3) there is no possibility of electronic interaction between the defence and the prosecution; 4) there are problems with the integration of the ‘iCase’ system with higher courts’[2].

Along with the problems with the information content and technical support of electronic criminal justice systems, it is worth highlighting the issue of imperfect legal regulation of criminal procedural relations, as well as disagreements over how new technologies should be integrated into the criminal process in order not to violate human rights and fair trial guarantees. One of the key issues in the application of digital criminal proceedings is the use of electronic evidence. With the advent of digital technologies, there is a need to define the legal status of such evidence,

its admissibility, and to determine how it can be presented in court. It is especially important to emphasise the importance of enshrining in the legislation the entire range of definitions related to this institute of criminal process law. We are talking about such terms as 'electronic evidence', 'electronic media', 'digital evidence' and a number of others. These innovations are fully justified in the context of digitalisation of the criminal process, especially since the relevant conceptual apparatus is already widely used in provisions of other branches of Ukrainian legislation. It is known that 'in 2017, the Civil Procedure Code, the Commercial Procedure Code and the Code of Administrative Procedure of Ukraine were amended to include 'electronic evidence' as a means of proof. The adoption of the Law of Ukraine 'On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine 'On Electronic Communications' to improve the efficiency of pre-trial investigation 'in hot pursuit' and 'countering cyber attacks' No. 2137-IX dated 15 March 2022 has significantly improved the legal regulation of the process of proving with the help of electronic evidence' [9, p. 2]. For example, the Article 100 of the Civil Procedure Code of Ukraine states that '1. Electronic evidence shall mean the information in electronic (digital) form containing data on the circumstances relevant to the case, in particular, electronic documents (including text documents, graphics, plans, photographs, video and audio recordings, etc.), websites (pages), text, multimedia and voice messages, metadata, databases and other data in electronic form. Such data can be stored, in particular, on portable devices (memory cards, mobile phones, etc.), servers, backup systems, other places of data storage in electronic form (including the Internet). 2. Electronic evidence shall be submitted in the original or in an electronic copy certified by an electronic digital signature, equated to a handwritten signature under the Law of Ukraine 'On Electronic Digital Signature'. The law may provide for a different procedure for certifying an electronic copy of an electronic evidence' [11]. At the same time, scholars L.V. Milimko and Y.V. Zhydovtseva propose to understand 'the concept of 'electronic evidence in criminal proceedings' as information about the facts and circumstances of criminal proceedings, which is recorded in electronic form and considered to be different from evidence in electronic form; obtained in the manner prescribed by the criminal process legislation. The forms of displaying information in electronic evidence (sources of electronic evidence) are characterised by diversity and are not sustainable sources due to the intensive development of information technology' [5, p. 306-307]. At the same time, the scholars propose to highlight the characteristic features that distinguish electronic evidence from other evidence in the criminal justice system: 'a) information in electronic (digital) form; b) this information is reflected in the form of electronic documents or other visually expressed forms – text, multimedia and voice messages, in the form of metadata, databases and other data in electronic form; c) such information is stored on memory cards, mobile phones, servers, backup systems (USB flash drives, hard drives (external hard drives), etc.); c) it can be either created by a person or generated automatically; d) it moves freely in the electronic network; e) it requires a specific procedure for collection, verification and evaluation' [5, p. 307].

Modern criminal law doctrine has also formed the idea that 'electronic evidence in criminal process can be defined as factual data obtained in accordance with the procedure provided for by the CPC of Ukraine, which exist in electronic (digital) form, recorded on electronic (digital) media and used to establish the circumstances to be proved in criminal process. The proposed definition focuses on the criminal procedural aspects of the use of electronic evidence and does not contain a significant technical terminology component, which is obviously the subject of research in other fields of knowledge. It seems appropriate to separate electronic evidence into a separate procedural source. According to the essential features, electronic evidence can be classified as follows: 1) by status, electronic evidence can be divided into originals, duplicates and copies; 2) by degree of protection, electronic evidence can be divided into objects with general access and objects with restricted access; 3) by location, electronic evidence can be divided into objects, located in computer, smartphone, tablet, in the Internet space, etc.; 4) by form, electronic evidence can be divided into files containing video, audio, photos, text, graphic images, information in another form, etc; 5) according to the procedure of creation, electronic evidence can be divided into objects, created by a person and objects, formed as a result of the execution of technical devices by the laid down

algorithms; 6) according to the presence of changes in electronic evidence, one can distinguish objects that exist in their original form and objects that have been amended; 7) according to the content of data in electronic evidence, one can distinguish basic and metadata'[3, c. 446-447].

In addition, the authors N.M. Senchenko and V.Y. Chumachenko note that 'in the context of Ukraine's aspiration to become a full member of the European Union, the adoption of EU regulations on electronic evidence will play an important role in ensuring effective cross-border cooperation among the Member States in criminal matters' [9, p. 9], pointing to the Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 and the Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023.

In view of mentioned above, it can be assumed that Ukrainian legislation needs to be updated and improved in order to ensure its compliance with the modern realities of the digital world. The legislator should take into account new technologies and their impact on the criminal process, as well as the necessity to develop clear rules on the admissibility of electronic evidence, data protection and the use of new technologies. This will create a more transparent and efficient justice system. The development of digital technologies will require significant reform of criminal process legislation in the near future. The following measures should be taken to improve the legal regulation of digitalisation relations in criminal process:

1. Developing clear legal rules on electronic evidence, a separate procedure for collecting, storing and presenting electronic evidence in court, and set requirements for its authenticity and integrity;

2. Introducing to the Article 3 of the CPC of Ukraine 'Definition of the main terms of the Code' [4] concepts that would reveal the meaning of the terms 'electronic document', 'electronic/cloud servers', 'electronic storage medium', 'criminal case format', 'electronic criminal case', as well as other definitions that may be used in electronic criminal process;

3. Amending the current criminal procedure legislation to include clear and understandable regulatory provisions on the use of digital technologies;

4. Identifying the problematic provisions of criminal process that can be resolved through the emergence of modern digital technologies. Unfortunately, today many provisions of the CPC of Ukraine do not allow for the use of fully accessible technologies that do not require global technological developments. The refusal to use the possibilities of video communication is often not a consequence of limited digital capabilities, but a direct result of the gaps in the criminal procedure law;

5. Considering the issue of regulating the procedure for the admissibility of electronic evidence at the legislative level. Regulatory consolidation of such a procedure will contribute to the formation of a unified opinion of both theorists and practitioners on the admissibility of electronic evidence. This step will undoubtedly have a significant impact on the quantity and quality of evidence, expand the possibilities of proof and have a positive impact on law enforcement practice. Therefore, "the topical issues of using electronic evidence in criminal proceedings, in terms of determining the requirements for them, are: 1) peculiarities of the procedural form of collecting electronic evidence to ensure its admissibility; 2) peculiarities of recording criminal proceedings in connection with the use of electronic evidence; 3) peculiarities of storing electronic evidence to ensure its admissibility; 4) peculiarities of studying electronic evidence by the court; 5) peculiarities of determining the status of electronic evidence (original, duplicate, copy); 6) peculiarities of studying the material carrier of electronic evidence; 7) peculiarities of assessing the weight of electronic evidence in criminal proceedings; 9) peculiarities of assessing the admissibility of electronic evidence in the investigation of certain categories of criminal offences and in certain criminal proceedings; 10) peculiarities of using electronic evidence obtained with the use of a computer polygraph; 11) peculiarities of determining the sufficiency of evidence in the assessment of electronic evidence' [3, c. 447]

Thus, in the process of harmonising criminal procedure legislation, it is important to ensure the protection of the rights of suspects, accused and victims by ensuring that electronic evidence is accumulated and processed in accordance with established norms and standards. At any historical stage of society's development, legislation must respond in a timely manner to the changes taking

place in it, meet modern needs and be mobile. Innovations caused by the development of information progress are necessary for a more complete reflection of existing social relations in the rules of law, and for the establishment of a unified legal regime for the use of the latest developments in law enforcement practice.

Another important aspect that requires attention is cybersecurity. As the volume of data processed in criminal proceedings increases, so the threat of information leakage or forgery does. The legal system must be prepared to ensure the protection of personal data and prevent cyberattacks, which requires the development of new norms and standards.

Unequal access to digital technology opportunities, especially in the context of martial law in Ukraine, is another serious challenge for the legal system and citizens. Access to modern technologies may be limited among certain groups of the population in the temporarily occupied territories and in the regions of hostilities, which creates the risk unequal opportunities in the criminal process, when some participants have advantages due to access to resources or a higher level of technological awareness.

Conclusions and proposals. In view of mentionrd above, it should be noted that the following conditions must be met on the way to introducing digitalisation in criminal process:

1. Improvement of the current regulatory framework in the direction of legislative definition of electronic documents (evidence) in criminal process; a clear list of their mandatory features, details, determination of their status and place in the system of evidence; development of uniform rules and procedures for handling electronic evidence, its seizure and use; as well as amendments to the CPC of Ukraine in terms of disclosure of the content of the main terms of electronic criminal procedure;

2. Readiness of participants of the criminal process relations to use the latest technologies and ensure resource access to digital systems. It is logical to provide for measures to ensure equal access to digital resources for all categories of citizens, including people with disabilities, in order to avoid discrimination in criminal process;

3. High-quality material and information technology support for electronic systems of digital criminal process (digitisation of documents, proper functioning of software, elimination of cyber threats, granting/restricting access rights, etc.) to secure the processing and protection of personal data of participants in criminal process. It is important to develop and implement security standards for judicial systems to protect the data of participants in the process from information loss and cyberattacks;

4. Establishment of independent monitoring bodies to control the observance of the rights of participants in the criminal process in the context of digitalisation, which will monitor the use of digital technologies and ensure the protection of human rights.

The introduction of digital technologies in criminal proceedings should in no way create a threat of possible violation of human rights and freedoms. At the same time, digital technologies are designed to facilitate (and they do facilitate) the detection of events, circumstances of a particular offence and the receipt of possible electronic evidence. In the long run, the use of digital technologies will lead to more efficient and faster implementation of the rights and freedoms guaranteed by law through simplified judicial procedures.

References:

1. Концептуальні основи цифровізації кримінального провадження України : монографія / за заг. ред. Н.В. Глинської; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право. 2024. 452 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 10.07.2025).

3. Мілімко Л.В., Жидовцев Я.В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 88: частина 3. 2025. С. 302-308. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45.

4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування : Закон України від 01.06.2021 р. № 1498-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#Text (дата звернення: 10.07.2025).

5. Про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування "іКейс": Наказ Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Вищого антикорупційного суду, Ради суддів України від 15.12.2021 р. № 175/390/57/72. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text (дата звернення: 10.07.2025).

6. Сенченко Н.М., Чумаченко В.Ю. Електронні докази у кримінальному провадженні: досвід реалізації у зарубіжних країнах. *Академічні візії.* 2025. Випуск 42. С. 1–10. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15395747.

7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?lang=en (дата звернення: 10.07.2025).

8. Шаблистий В.В. Цифрова ера кримінального процесу: можливості іт-систем у досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №1. С. 630-633. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/146.

9. Як працює система електронного кримінального провадження "іКейс". *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3902652-ak-pracue-sistema-elektronnogo-kriminalnogo-provadzenna-ikejs.html (дата звернення: 10.07.2025).

10. Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex:32023L1544 (дата звернення: 10.07.2025).

11. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceeding. *EUR-Lex.* URL: https://eurlex.europa.eu/eli/reg/2023/1543/oj (дата звернення: 10.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ТКАЧЕНКО П. І.,
асистент дослідник Академії політико-правових наук України, член Асоціації правників України, аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
(Дніпровський державний університет внутрішніх справ)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.31

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ЯКИЙ ПОРУШИВ СТАТУТНІ ПРАВИЛА ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

Статтю присвячено дослідженню кримінологічного портрету особи злочинця-військовослужбовця, який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Розкрито зміст категорії «кримінологічний портрет особи злочинця», визначено його структурні складові та елементи. Особливу увагу приділено аналізу кримінологічно значущим елементам, а саме: соціально-демографічним, морально-психологічним, особистісно-рольовим та кримінально-правовим характеристикам військовослужбовців, які вчинили зазначене кримінальне правопорушення. На основі емпіричних даних встановлено типові риси злочинців, зокрема: стать, середній вік, освітній рівень, національність, сімейний стан, соціальний статус на момент проходження військової служби та до призову. Приділено увагу психологічній компоненті злочинної мотивації вчинення насильницьких дій в ході порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. У зв'язку із дослідженням даної проблеми простежено роль і вплив психічних аномалій (відхилень) на злочинну поведінку. З'ясовано процес формування криміногенності особи злочинця-військовослужбовця, а також можливі набуті задовго до призову на військову службу антисуспільні установки. Наведено приклади судової практики, зокрема в резонансних справах пов'язаних із порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлості. Окремо розглянуто епізоди насильницьких дій, як кримінологічно значущої ознаки в процесі дослідження характеристики особи злочинця-військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення, передбачене статтею 406 Кримінального кодексу України. Узагальнено отримані в ході дослідження відомості та сформовано кримінологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

Ключові слова: *порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, військові кримінальні правопорушення, військова злочинність, нестатутні взаємовідносини, дідівщина, кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, кримінологічний портрет.*

Tkachenko P. I. Criminological portrait of a criminal military serviceman who violated the statutory rules of relations between military personnel in the absence of a relationship of subordination

The article is devoted to the study of the criminological portrait of a criminal-military person who violated the statutory rules of relations between military personnel in the absence of subordination relations. The content of the category "criminological portrait of a criminal person" is disclosed, its structural components and elements are determined. Particular attention is paid to the analysis of criminologically significant elements, namely: socio-demographic, moral-psychological, personal-role and criminal-legal characteristics of military personnel who committed the specified criminal offense. Based on empirical data, typical features of criminals are established, in particular: gender, average age, educational level, nationality, marital status, social status at the time of military service and before conscription. Attention is paid to the psychological component of the criminal motivation for committing violent acts in the course of violating the statutory rules of relations between military personnel. In connection with the study of this problem, the role and influence of mental anomalies (deviations) on criminal behavior were traced. The process of forming the criminogenicity of the criminal-serviceman was clarified, as well as possible antisocial attitudes acquired long before conscription into military service. Examples of judicial practice were given, in particular in high-profile cases related to the violation of the statutory rules of relations between servicemen in the absence of relations of meanness. Episodes of violent actions were separately considered as a criminologically significant feature in the process of studying the characteristics of the criminal-serviceman who committed a criminal offense provided for in Article 406 of the Criminal Code of Ukraine. The information obtained during the study was summarized and a criminological portrait of the criminal-serviceman who violated the statutory rules of relations between servicemen in the absence of relations of subordination was formed.

Key words: *violation of statutory rules of relations between military personnel in the absence of subordination, military criminal offenses, military crime, non-statutory relations, hazing, criminological characteristics of the criminal-military personnel, criminological portrait.*

“Не в жорстокості, а в невідворотності покарання полягає один із найефективніших способів попередження злочинності”[1]

Чезаре Беккаріа

Постановка проблеми. В сучасних умовах, нагальною потребою є підтримання високого рівня обороноздатності Збройних Сил України, звідки на фоновому рівні випливає актуальне питання забезпечення військової дисципліни та правопорядку у військовому середовищі. Одним із чинників, що дестабілізує внутрішній порядок у військових підрозділах, є порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. Такі злочини, передбачені статтею 406 Кримінального кодексу України (далі – КК України), здебільшого виникають унаслідок підтримання негативних військових традицій, особистісних конфліктів, сталого пригніченого психологічного мікроклімату в окремих колективах, зловживання неформальним авторитетом, що у кінцевому результаті сприяє створенню напруженої морально-психологічної атмосфери у військових колективах, та як наслідок підриває обороноздатність, бойову готовність і функціональну злагодженість окремо взятого військового підрозділу.

[1] Чезаре Беккариа. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. К.: Ин Юре, 2014. 240 с.

Незважаючи на зростаючу увагу до військової злочинності в умовах дії правового режиму – воєнного стану, саме кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який вчиняє порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, залишається недостатньо дослідженою. Вивчення соціально-демографічних, морально-психологічних, особистісно-рольових та кримінально-правових ознак, що становлять змістовну структуру кримінологічного портрету особи злочинця є надзвичайно важливим як для теоретичного пізнання природи даного виду злочинності, так і для удосконалення профілактичних та запобіжних заходів з боку правоохоронних органів і командування військових частин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню кримінологічної характеристики злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби приділили увагу у свої працях такі вітчизняні вчені, як О.М. Артеменко, Г.М. Анісімов, М.Б. Головко, А.В. Градецький, Н.А. Дмитренко, О.В. Дуйловський, М.І. Карпенко, М.Г. Колодяжний, М.І. Мельник, М.І. Панов, М.М. Сенько, Г.П. Середа, А.О. Ткаченко, О.С. Ткачук, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, В.А. Шершенькова, О.О. Шкута та інші. Проте зазначені напрацювання обійшли увагою саме дослідження кримінологічного портрету особи злочинця-військовослужбовця, який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

Метою статті є визначення та охарактеризування кримінологічного портрету особи злочинця-військовослужбовця, який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

Результати дослідження. *Злочинність* – це відносно масове, історично мінливе, що має певну територіальну і часову поширеність соціальне явище, яке являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених кримінальним законом [1, с. 23]. Водночас, *військова злочинність* – це сукупність передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь, учинених особами-військовослужбовцями Збройних Сил України чи інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, у тому числі громадянами, які перебувають у запасі, під час проходження ними військових зборів, а також персоналом військових частин, з'єднань та установ через виконання ними службових обов'язків чи у розташуванні цих частин, їх з'єднань і установ у певний період часу [2, с. 254].

Злочинність в армії визначають, як сукупність злочинів, вчинених військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними, що прирівняні до них за статусом і кримінальною відповідальністю в момент проходження ними навчальних (перевірочних) або спеціальних зборів [3, с. 27].

Злочинність у середовищі Збройних Сил України завдає шкоди не лише репутації військових формувань у суспільстві, а й підриває основи військової дисципліни, негативно впливаючи на стан національної безпеки загалом. Військова злочинність виступає своєрідним внутрішнім індикатором, за яким суспільство оцінює ефективність функціонування оборонного сектору, рівень морально-психологічного клімату в армії та здатність держави забезпечити правопорядок у Збройних Силах. Поширення таких проявів спричиняє зростання соціальної тривожності, формує атмосферу недовіри, підживлює відчуття аномії та аморальності, знижує престиж військової служби та провокує зневажливе ставлення до військовослужбовців [4, с. 115].

Нестатутні відносини – це гостре протистояння закону і беззаконню, обов'язку, честі і безчестя. Тому проблема нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями продовжує залишатися гострою, дискредитуючи статутний порядок і військові формування в очах народу України. З метою якнайшвидшого викорінення і зменшення до мінімуму нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями, ця робота офіцерського складу в будь-якому військовому колективі повинна будуватися перш за все на основі ідейного виховання, роз'яснення і впровадження в життя і побут воїнів принципів моралі і вимог статутів Збройних Сил України [19, с. 51]. «Дідівщина» перш за все полягає у «помсті» військовослужбовців,

які раніше пережили знущання. Це є проявом стереотипу: «Так чинили зі мною, так і я чинитиму з іншими». Другий підхід полягає у давній «негативній армійській традиції». Адже, за словами Вольтера, *«люди ніколи не відчувають мук совісті від вчинків, які стали звичаєм»* [1, с. 275]. Серед негативних наслідків, які спричинені фактами порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості є не лише втечі військовослужбовців, які стали жертвами цього прояву, а й самокалічення, самогубства, умисні вбивства вчинені в стані сильного душевного хвилювання тощо [17, с. 282].

Задля розробки та подальшого впровадження державою ефективних, науково обґрунтованих заходів протидії, профілактики та запобігання злочинності варто дослідити особливості окремо взятого кримінально-протиправного діяння та охарактеризувати особу-злочинця, що вчиняє дане діяння. Саме так, кримінологічну характеристику визначають як сукупність даних про конкретний злочин або певний вид злочинів, що необхідна для його та/або їх попередження та запобігання вчиненню нових злочинів [5, с. 248; 6, с. 276].

Надання кримінологічної характеристики особи злочинця-військовослужбовця, який вчинив військове кримінальне правопорушення, має насамперед теоретичне значення. Це виявляється в більш глибокому пізнанні зовнішніх соціально-демографічних ознак і внутрішніх морально-психологічних властивостей. Однак вивчення комплексу рис таких злочинців має й практичне значення, адже дозволяє вдосконалити запобіжну діяльність як правоохоронних органів, так і командування військових частин і підрозділів [7, с. 126].

Так, досліджуючи кримінологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця, вважаємо за доцільне навести визначення поняття *«особистість злочинця».* Наприклад, А.Ф. Зелінський сформулював наступне визначення *особистості злочинця* – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, в тій чи іншій мірі типово притаманних особам, винним у злочинній діяльності того чи іншого типу [8, с. 90]. Незважаючи на відсутність єдиного розуміння даного поняття, варто пам'ятати, що *особистість злочинця* – це свого роду ідеальна модель, абстракція, створена на підставі дослідження суб'єктів злочинів, метою якої є виявлення таких негативних особливостей індивідуумів, за якими з високою долею ймовірності можна в майбутньому передбачити злочинну поведінку інших осіб або повторне вчинення злочину тими, хто мав попередній кримінальний досвід. Особливостями, які частіше відрізняють злочинців від законослухняних людей, є відчуження від нормальних зв'язків, цінностей, більш низький рівень освіти і культури, аморальність, що виражається у визнанні можливостей використання злочинних засобів досягнення цілей, а також поєднання таких психологічних рис, як гіпертрофована імпульсивність, агресивність, жадоба до влади і збагачення, підвищена тривожність [8, с. 92–93].

Отже, *особа злочинця* – це комплекс стійких та суттєвих соціальних рис і ознак, а також соціально значущих біопсихологічних якостей індивіда, які проявляються у вчиненому ним злочині. Саме завдяки цим особливостям злочинне діяння набуває характеру суспільної небезпечності, а особа, яка його вчинила, – ознак суспільної небезпеки. Це й обумовлює необхідність притягнення такої особи до кримінальної відповідальності відповідно до норм чинного кримінального законодавства [1, с. 37].

Щодо кримінологічного портрету особи злочинця та складових його структури. У філософському значенні під структурою прийнято розуміти будову якого-небудь об'єкта або явища, можливість розподілу його на складові частини (елементи), а також встановлення зв'язків і взаємодії між ними. Особа злочинця також включає низку елементів, тобто певну кількість різних ознак, властивостей, рис, особливостей, зокрема *соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки, особистісно-рольові властивості, соціально-психологічні якості,* а також відповідні їх складові [1, с. 37].

Соціально-демографічні ознаки. На основі результатів отриманих в ході емпіричного дослідження можливо визначити, що всі злочинці-військовослужбовці, які вчиняють порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості є *особами чоловічої статі.*

Вік як кримінологічна, соціально-демографічна ознака особи злочинця відображає акмеологічний аспект особистості військовослужбовця як суб'єкта військових злочинів. Йдеться про те, що зі зростанням віку військовослужбовець повинен досягати певного рівня зрілості, який передбачає усвідомлення значущості військової служби, розуміння покладених на нього обов'язків та відповідальності, а також належне опанування військової професії. Саме ці вікові якісні зміни мають відігравати роль у стримуванні протиправної поведінки та дотриманні вимог військової дисципліни [7, с. 127; 9, с. 181–184].

Порівняльний аналіз статевої структури осіб, причетних до злочинної діяльності, свідчить про переважання серед них чоловіків. Статистичні дані підтверджують, що саме чоловіки найчастіше вчиняють злочини. Аналіз вікової динаміки злочинності демонструє, що найвищий рівень кримінальної активності спостерігається у віковій групі *25 – 29 років,* а наступну за частотою злочинних проявів становлять особи віком *18–24 роки* [1, с. 38].

Зазначений віковий діапазон осіб із найвищим рівнем кримінальної активності (25–29 років, а також 18 – 24 роки) цілком рівномірно корелюється з віком військовослужбовців, які вчиняють порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Це свідчить про те, що саме представники молодшого та середнього віку, які ще не досягли повної психологічної зрілості або перебувають у фазі становлення особистості в умовах військової служби, є найбільш вразливими до нестатутної поведінки та схильними до конфліктів у військовому колективі. Так, отримані, в результаті аналізу єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в період з 2016 по 2024 роки, дані свідчать, що в більшості випадків *вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України припадає на військовослужбовців віком від 18 до 28 років* [10].

У науковій літературі зазначається, що *рівень освіти та загальної культури* осіб, які вчиняють військові кримінальні правопорушення, зокрема пов'язані з порушенням статутних правил взаємовідносин, зазвичай є нижчим порівняно з тими військовослужбовцями, які відповідально та сумлінно виконують покладені на них обов'язки [11, с. 80]. Результати емпіричного дослідження надають можливість стверджувати, що освітній рівень злочинців-військовослужбовців, які порушують статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості переважно *середньо-професійний (професійно-технічний) або взагалі володіють базовою середньою освітою.*

Громадянство є обов'язковою ознакою спеціального суб'єкта військового злочину, передбаченого ст. 406 КК України. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про Збройні Сили України», комплектування Збройних Сил України здійснюється, як правило, з числа громадян України, хоча в окремих випадках допускається прийом на військову службу іноземців та осіб без громадянства [12]. Разом з тим, результати емпіричного дослідження засвідчили, що усі військовослужбовці, які вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 406 КК України, були *громадянами України.*

Сімейний стан як соціально-демографічна ознака кримінологічного портрету особи злочинця-військовослужбовця, який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями показав, що в більшості *винні були не одружені, та не мали дітей.*

Взагалі поширеність злочинності серед осіб, які мають сім'ю, нижча, ніж серед «холостяків» і розлучених. У більшості випадків, як показують спостереження, *сім'я стимулює позитивну поведінку* [1, с. 38]. Однак, дане твердження не завжди знаходить своє місце у справах про військові кримінальні правопорушення, особливо коли мова йде про самовільне залишення військової частини або місця служби, де навпаки, вплив близьких родичів не аби як тиснув, створюючи передумови до вчинення злочину проти встановленого порядку несення або проходження військової служби [13, с. 690].

Соціально-професійний статус військовослужбовця до моменту призову на військову службу виступає одним із важливих кримінологічних критеріїв у контексті дослідження особи злочинця. Він дозволяє опосередковано визначити рівень адаптації особи до структурованого середовища, її здатність до самодисципліни, а також загальні життєві орієнтири,

що можуть впливати на мотиваційну сферу поведінки. За результатами емпіричного аналізу осіб, засуджених за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, встановлено, що *більшість таких правопорушників проходили військову службу за контрактом.* Натомість частка військовослужбовців строкової служби серед них є істотно меншою. Ця тенденція свідчить про певні структурні зрушення в контингенті військовослужбовців, які вчиняють злочини, та вказує на наявність латентного впливу соціально-економічних чинників на кримінальну поведінку. Зокрема, низький соціальний та матеріальний статус частини військовослужбовців, які укладали контракт не з патріотичних міркувань, а здебільшого з прагматичних причин – таких як відсутність стабільного заробітку, незайнятість, необхідність утримання сім'ї – формував підґрунтя для девіантної поведінки в умовах військової служби. Тобто вибір професії військового у цьому випадку виступав не як усвідомлене професійне самовизначення, а як вимушена стратегія виживання в умовах економічної нестабільності.

Крім того, ці результати корелюють із рівнем освіти правопорушників: значна частина військовослужбовців, які вчинили порушення статутних правил взаємовідносин, мали лише базову середню або середньо-спеціальну освіту. Відсутність вищої освіти, а також небажання або неможливість продовжити навчання після здобуття початкових кваліфікацій, свідчать про певну обмеженість у формуванні когнітивних та комунікативних компетенцій, які є критично важливими для ефективної адаптації до військової ієрархії та дотримання дисциплінарних норм. У цьому контексті слід також зазначити, що частина таких осіб після завершення навчання у школі або професійно-технічному закладі не продовжувала освітню траєкторію у вищих навчальних закладах і відповідно підлягала призову на строкову військову службу згідно з чинним законодавством України. Саме ця категорія молоді, як правило, характеризується низькою зайнятістю, недостатньо сформованим почуттям соціальної відповідальності, обмеженим досвідом самостійного життя, що у поєднанні з авторитарним середовищем військової служби та міжособистісними конфліктами підвищує ймовірність порушення статутних норм. Таким чином, прогалина між завершенням шкільного або професійного навчання та відсутністю подальшого самостійного професійного або академічного розвитку часто трансформується у спонтанну, нефільтровану соціалізацію в умовах військового колективу, де відсутність належного рівня освітньо-моральної підготовки значно ускладнює процес інтеграції та дотримання встановлених нормативно-правових вимог.

Особистісно-рольові властивості. Поведінка людини залежить, по-перше, від соціальних позицій, яких вона додержується у суспільстві; по-друге, від розуміння і виконання нею власних рольових обов'язків і функцій, що випливають з даних соціальних позицій. Людина в суспільстві займає ряд позицій і виконує різні «ролі». Не всі види реальної рольової поведінки мають однакове значення при вивченні особи злочинця, а тільки ті, які справляють криміногенний вплив на поведінку людей. Як приклад останніх необхідно назвати такі ситуації: людина ухиляється від деяких соціальних позицій; вона не може або не бажає сумлінно виконувати вимоги, що випливають з тієї або іншої соціальної позиції; особа прагне зайняти таку соціальну позицію, вимогам якої вона заздалегідь не відповідає; вона одночасно займає такі позиції, які пов'язані з суперечливими вимогами; веде маргінальний спосіб життя тощо [1, с. 38].

Досліджуючи кримінологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ст. 406 КК України, важливо враховувати його *особистісно-рольові властивості,* що безпосередньо впливають на формування девіантної поведінки в умовах військового середовища. Поведінка такої особи значною мірою залежить від того, наскільки вона усвідомлює свою соціальну позицію як військовослужбовця та здатна належним чином реалізовувати пов'язані з нею рольові функції.

У значній частині випадків фіксується наявність внутрішніх рольових конфліктів: особа не повністю ідентифікує себе з роллю військовослужбовця або не бажає приймати обмеження, які ця роль накладає. Зокрема, кримінологічно релевантними є ситуації, коли індивід:

– формально займає позицію військовослужбовця, проте фактично не приймає її ціннісних та поведінкових орієнтирів;

– не спроможний сумлінно виконувати соціальні ролі, які супроводжують статус військової служби (зокрема – дисциплінованість, субординація, дотримання норм колективного співіснування);

– прагне реалізувати соціальну роль, вимогам якої заздалегідь не відповідає – наприклад, вступаючи на військову службу з переважно утилітарною або вимушеною мотивацією, без належної морально-психологічної готовності до неї;

– одночасно перебуває у кількох рольових системах (військовослужбовець, єдиний годувальник сім'ї, «прив'язаний» друг тощо), які висувають суперечливі вимоги, що спричиняє внутрішню напругу й зниження здатності до адаптації.

Варто зазначити, що вказані рольові конфлікти часто поєднуються з маргінальними рисами особистості – обмеженим рівнем соціальної інтегрованості, низькою ідентифікацією з військовим колективом, дефіцитом моральної рефлексії. У результаті виникає підвищена ймовірність порушень норм військової поведінки, у тому числі в агресивній або конфліктній формі щодо інших військовослужбовців.

Таким чином, вивчення особистісно-рольових характеристик дає можливість глибше зрозуміти мотиваційні механізми вчинення злочину, пов'язаного з порушенням статутних правил взаємовідносин, а також сприяє формуванню адресних заходів профілактики на рівні індивідуального психологічного супроводу, соціального патронажу та первинної професійної орієнтації майбутніх військовослужбовців.

Крім того, досліджуючи кримінологічний портер особи військовослужбовця-злочинця, який порушує статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями, в частині особистісно-рольових властивостей, важливо розуміти, що для даної категорії військовослужбовців-злочинців, характерні відмежування від позитивно орієнтованих соціальних груп, виконання соціально негативних ролей та функцій, що призводить до неповаги або ж свідомого ігнорування норм моралі, права тощо [13, с. 694–695; 14, с. 83–96].

В ході аналізу судової практики у кримінальних справах пов'язаних із порушеннями статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, в деяких провадженнях простежується ознака групового об'єднання військовослужбовців-злочинців. На нашу думку, в більшості випадків дана ознака так чи інакше пов'язана із давньою негативною традицією – т.зв. «дідівщиною».

Соціально-психологічні якості. Будь-яка соціальна реакція людини, весь лад її життя залежать від тих особливостей особи, які сформувалися на базі її психічних станів і процесів у ході власного соціального досвіду; від спрямованості її особистості, мотиваційної сфери, від потреб, установок та інтересів, тобто від системи її ставлення до дійсності. Усі перелічені соціально-психологічні компоненти людини щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, мають свої особливості. Спрямованість їх особистості – антисоціальна; мотивація їх поведінки – анархічна, егоїстична, цинічна, корисливо-здобувна. Її потреби соціально невиправдані, відрізняються «бідністю», способи їх задоволення – такі, що засуджуються громадськістю. Взагалі їх особистісні установки та інтереси не збігаються з інтересами і цілями суспільства та переважної більшості його членів. Деяким з них притаманне психологічне відчуження, що відображається у відсутності емоційних контактів з людьми і специфічному сприйнятті навколишнього світу як чужого та ворожого їм [1, с. 38–39].

Соціально-психологічний портрет особи військовослужбовця-злочинця, який порушує статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями, *включає такі ключові компоненти, як система потреб, мотиваційна сфера, коло інтересів, ціннісні орієнтації, особистісні установки, характерологічні риси, а також фізичний і психічний стан.* На відміну від соціально-демографічного профілю, що фіксує лише зовнішні та формальні ознаки особи, соціально-психологічна характеристика дозволяє проникнути у *внутрішній світ правопорушника,* окреслити його домінантні психологічні якості та, що особливо важливо, розкрити причинно-мотиваційні чинники, які обумовлюють вчинення однотипних злочинів представниками даної категорії [7, с. 128].

Потреби є важливою складовою частиною будь-якої психологічної характеристики особи, кожний має певні потреби, не виключенням є й військовослужбовці, які мають індивідуальні, інколи схожі потреби. Категорія осіб, яким притаманні певні обмеження через службову діяльність мають найвищий рівень різноманітних потреб. Так, військовослужбовці, проходячи військову службу, перебуваючи в розташуваннях військових частин, батальйонів, полків, обмежені в своїх діях відносно вільного пересування, оскільки за для виходу за межі військової частини потрібен спеціальний дозвіл, а для виїзду за межі гарнізону необхідна згода вищого керівництва (командира військової частини). Безумовно кожний, принаймні так мало б бути, чоловік розуміє, що зі вступом на військову службу буде обмежений в певних правах та свободах, інколи такі рядки можливо зустріти навіть в положеннях контракту щодо проходження військової служби. Таким чином, можливо стверджувати, що військовослужбовці потребують регулярного або періодичного контакту з рідними, друзями та іншим колом осіб. У зв'язку із запровадженням особливого періоду виїзд за межі гарнізону досить ускладнився для солдатів, а в умовах дії правового режиму – воєнного стану й взагалі обмежився [13, с. 697]. Вже в цьому випадку ми можемо простежувати деякі причинно-наслідкові явища, які можуть відіграти роль в становленні агресивної поведінки, яка може бути передумовою до порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями.

Також серед структурованої системи потреб, особливої актуальності набуває потреба в розвагах і дозвіллі. Це особливо стосується молодих військовослужбовців, призваних на строкову військову службу у віці 18–20 років, та військовослужбовців, призваних на військову службу за мобілізацією або прийнятих на військову службу за контрактом у віці 25–28 років *(віковий діапазон найвищої кримінальної активності у справах щодо порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості)* для яких завершення пубертатного періоду супроводжується зростанням потреб у самовираженні, соціальній активності, емоційній насиченості повсякдення.

В умовах військової служби, де діє заборона на вживання алкоголю, обмежено коло неформальних міжособистісних контактів і часто відсутні належним чином організовані форми культурного дозвілля, ця потреба залишається незадоволеною. Військові частини, попри наявність структур для культурно-просвітницької роботи, не завжди ефективно реалізують свій потенціал у сфері соціального розвантаження особового складу. Відсутність регулярних і змістовних заходів розважального характеру може призводити до накопичення психологічного напруження, яке знаходить вихід у конфліктах, агресії, грубому порушенні дисциплінарних норм і, зрештою, у вчиненні кримінально-караних діянь.

Таким чином, ігнорування базових соціально-психологічних потреб, у тому числі потреби в дозвіллі, виявляється значущим чинником деструктивної поведінки, зокрема порушення статутних правил взаємовідносин. Це дозволяє стверджувати, що належна організація культурно-дозвільної сфери у військових частинах може розглядатися як одна з важливих умов первинної профілактики злочинів серед військовослужбовців.

В піраміді Абрагама Маслоу наявна позиція щодо потреби в повазі, яку відповідно в умовах військової частини реалізувати понад складно адже військові колективи поділені, зокрема на офіцерський та сержантський корпус, а також рядовий, де серед рядових та сержантів питання поваги один до одного перебуває на досить низькому рівні [13, с. 698]. Відповідно, військовослужбовець, який не має можливості затребувати повагу до себе від товаришів по службі, здатний, та в деяких випадках вдається до вчинення насильницьких дій або приниження з метою самовираження і встановлення уявного авторитету над іншими.

Доволі логічний та очевидний факт – це задоволення фізіологічних потреб, які визначені в піраміді американського психолога Маслоу та полягають зокрема у задоволені сексуальних потреб. Саме так, військовослужбовці перебуваючи тривалий час в одностатевих колективах, мають нагальну потребу в інтимних стосунках із протилежним полом, особливо це простежується у солдат строкової та контрактної військової служби, а також військової служби за мобілізацією, які в середньому є 18 – 28-річними особами, та курсантів вищих військових навчальних закладів, серед яких присутні 17-річні юнаки військовослужбовці.

Вказана вікова особливість, фонові явища, психологічні обставини, унеможливлення задоволення фізіологічних потреб, зокрема сексуальних, створюють передумови до агресивної поведінки, що в свою чергу виявляється у порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями [13, с. 698–699].

На сьогодні є немало теорій, що пояснюють явище агресії. Так, за Фрейдом, агресія – це наслідок сексуальної фрустрації. Також, вчені стверджують, що незадоволення сексуальних потреб дійсно може викликати агресію у деяких людей. Зв'язок між сексом і агресією підтверджується як психологічними, так і фізіологічними дослідженнями. Зокрема, фізіологічний зв'язок простежується в наступному: гормони, які відповідають за сексуальне збудження, також впливають на агресивну поведінку. У деяких випадках, незадоволення сексуальних потреб може призводити до підвищення рівня цих гормонів, що в свою чергу, може спровокувати викид агресії [15, с. 5, 36].

Окрім цього, військовослужбовці мають потреби у самовираженні, творчості, моральності, впевненості, інтимності, майбутньому тощо [13, с. 699].

Потреби зумовлюють і відповідні *інтереси* людини. Серед злочинців набагато більше тих, хто знаходить своє «покликання» у кримінальній субкультурі, невід'ємними атрибутами якої є асоціальна, аморальна поведінка [8, с. 95].

У структурі соціально-психологічного портрету військовослужбовця, який порушує статутні правила взаємовідносин, важливе місце посідає взаємозв'язок потреб та інтересів. Потреби особистості, особливо незадоволені або деформовані, обумовлюють відповідні інтереси, які нерідко набувають деструктивного або асоціального спрямування. У цій категорії військовослужбовців спостерігається схильність до засвоєння елементів кримінальної або напівкримінальної субкультури, що виражається в толерантності до алкоголю, неформальних ієрархій, агресивної поведінки, жаргону, а також у зацікавленні бойовими або контактними видами спорту як способом домінування. Інтереси таких осіб часто мають споживацький характер – переважає орієнтація на задоволення матеріальних чи фізіологічних потреб у найбільш простий і часто неприйнятний з моральної точки зору спосіб. Водночас, у випадках вчинення насильницьких злочинів (що характерно і для порушень статутних правил у формі фізичних конфліктів між військовослужбовцями) простежується прагнення до демонстрації сили, самоствердження за рахунок приниження або підкорення іншого. Подібні прояви вказують на глибшу внутрішню неготовність до конструктивної соціальної взаємодії та на домінування агресивно-егоцентричних установок.

Таким чином, викривлені потреби та відповідні їм інтереси формують підґрунтя для конфліктної та криміногенної поведінки в умовах військового середовища, де статутні взаємовідносини вимагають високого рівня соціальної зрілості, емоційного самоконтролю та здатності до субординації. Замість цього ми спостерігаємо формування девіантного мікросередовища, в якому порушення військової дисципліни стає формою самовираження.

Рівень сформованості потреб та інтересів особи безпосередньо впливає на характер її *мотивації,* яка, у свою чергу, становить ядро внутрішньої структури особистості злочинця. У контексті порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, мотивація відіграє ключову роль у розумінні причин злочинної поведінки. Йдеться про комплекс спонукальних чинників, які зумовлюють ухвалення рішення щодо протиправної дії, а також її виправдання у свідомості правопорушника [8, с. 95].

Кримінальна мотивація осіб, які вчиняють зазначене кримінальне правопорушення, відзначається специфічністю та багатовимірністю. У структурі таких мотивів найчастіше виявляються анархо-індивідуалістичні установки, що виявляються у запереченні субординації, внутрішньому опорі авторитету, прагненні до демонстрації незалежності або сили. Не менш поширеними є легковажно-безвідповідальні мотиви, зумовлені незрілістю особистості, небажанням нести відповідальність за власні дії, емоційною нестабільністю. У певних випадках проявляються також мотиви ревнощів, конкуренції, бажання самоствердження або т.зв. «престижно-споживацькі» мотиви, що пов'язані з прагненням до авторитету чи домінування у військовому колективі.

Слід також враховувати, що реальні мотиви не завжди в повній мірі усвідомлюються самими злочинцями, особливо в умовах афективного або імпульсивного стану. Більше того, мотиваційна сфера є динамічною – у процесі підготовки до вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо під час його вчинення початкові установки, потреби та цілі можуть зазнавати трансформацій під впливом конкретної ситуації, мікросередовища чи емоційного стану. Таким чином, кримінальна мотивація у таких випадках є не лише результатом стабільних внутрішніх настанов, але й похідною від ситуативної взаємодії особи з конкретними умовами служби [8, с. 95–96].

До складу соціально-психологічних характеристик особистості злочинця належить також *ціннісно-нормативна сфера* його свідомості, яка формується під впливом переконань, життєвих принципів, ціннісних орієнтирів та внутрішніх установок. Ці глибинні риси особистості відображають пріоритети індивіда, його ставлення до соціальних норм та моральних вимог. У сукупності зазначені елементи дозволяють виявити джерела формування мотивації протиправної поведінки, оцінити схильність до вчинення правопорушень у майбутньому та, відповідно, визначити ефективні напрями і засоби її попередження [8, с. 97].

У структурі кримінологічного портрету особи військовослужбовця-злочинця, який порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, в частині соціально-психологічних якостей, ключове значення має *ціннісно-нормативна сфера* його свідомості. Дана складова перш за все визначає світоглядні орієнтири особи, її моральну позицію, сприйняття обов'язку, дисципліни та відповідальності. Ціннісно-нормативна сфера охоплює систему життєвих переконань, внутрішніх установок, морально-етичних орієнтацій, а також ставлення до встановлених правових і статутних норм, які регламентують взаємодію між військовослужбовцями та несення або проходження військової служби взагалі.

В контексті вказаного виду злочинів часто виявляється дисфункція або деформація цієї сфери. Зокрема, відзначається низький рівень інтеріоризації (внутрішнього прийняття) статутних норм і військових цінностей, що свідчить про поверхневе або формальне ставлення до вимог військової дисципліни, субординації та правопорядку у військових колективах в цілому. Відсутність чітко сформованої установки на дотримання правил внутрішнього порядку, а також байдуже або зневажливе ставлення до військової ієрархії, є маркером недостатнього рівня моральної зрілості.

У поведінці таких військовослужбовців спостерігається домінування егоцентричних, ситуативно-емоційних або навіть агресивних цінностей над нормативно прийнятими та колективістськими. Вони частіше керуються особистими уявленнями про справедливість, що вступають у конфлікт із правовими (статутними) нормами, або *надають перевагу груповим неформальним «правилам» та «традиціям», що носять єдину, історично-сформовану назву «дідівщина».* Перелічені категорії вкрай суперечать статутним вимогам та приписам чинного законодавства.

У низці випадків, у структурі їхніх переконань можливо виокремити тенденцію до девіантного самоствердження, прагнення домінувати у неформальних групах через *застосування сили, агресії чи конфліктної поведінки.*

Крім того, як зазначає вітчизняний вчений О.М. Артеменко, досліджуючи кримінологічну характеристику військових злочинів, більшість військовослужбовців, які порушують статутні правила, характеризуються стійкою антисоціальною системою цінностей, що сформувалася внаслідок специфіки їх соціалізації ще до вступу на військову службу. Дослідник неодноразово наголошує на духовній обмеженості таких осіб. Про примітивність їхніх ціннісних орієнтацій і спрощену життєву стратегію свідчить і порівняно низький рівень освіти, про що зазначалося раніше. Разом з тим, переважна більшість із них до призову на військову службу не були офіційно працевлаштовані, що додатково вказує на нестабільний соціальний статус та дефіцит адаптивних моделей поведінки в легальному соціумі [7, с. 129].

Таким чином, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями зазвичай є не лише наслідком зовнішніх конфліктних обставин, а й відображенням

внутрішньої морально-ціннісної дезадаптації особистості, яка не інтегрувала у свою свідомість ключові норми військової служби, а разом з цим й статутні вимоги взаємовідносин між військовослужбовцями.

Особистісна установка виступає як внутрішній стан готовності індивіда до реалізації певної активності, що зумовлює послідовну та цілеспрямовану поведінку, спрямовану на задоволення визначених потреб. У випадку злочинців-військовослужбовців, які порушують статутні правила взаємовідносин, характер установки тісно пов'язаний із їх анархічно-індивідуалістичною мотивацією, а також із системою потреб і спонукань до протиправної поведінки [7, с. 129].

Водночас, вченими встановлено, що військовослужбовці-злочинці, які вчиняють військові злочини з метою задовольнити потреби в розвагах, частіше мають установку на вживання алкогольних напоїв, а іноді й наркотичних засобів. Здебільшого така установка сформувалася ще за довго до призову на військову службу, переважно в підлітковому віці у хлопців де за умов специфічної, ба більше негативної компанії з'являються шкідливі звички, серед яких зокрема алкоголізм та наркоманія [13, с. 700].

Аналізом судової практики встановлено, що саме алкогольна залежність подекуди створює передумови до вчинення військовослужбовцями порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості із явними ознаками насильства. Наприклад, в Одеській області, будучи військовослужбовцем Військово-Морських Сил Збройних Сил України старший матрос, *знаходячись в спальному приміщенні казарми, вжив спиртні напої.* Відтак, старший матрос *особа_1* усвідомлюючи протиправний характер своїх дій їх суспільно небезпечні наслідки та бажаючи їх настання, *вчинив порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, прагнучі продемонструвати свою уявну перевагу, утвердити власний авторитет у військовому колективі,* у проміжок часу з 01 год. 00 хв. до 04 год. 00 хв. перебуваючи у спальному приміщенні наніс матросу *особа_6* не менше 70 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, не менше 40 ударів в область живота, 10 ударів в область правої та лівої ключиці та не менше 3 ударів коліном правої ноги в область голови, наніс матросу *особа_8* не менше 45 ударів правою рукою в область грудної клітини та живіт, 5 ударів ліктем правої руки в область лівого підребер'я, наніс матросу *особа_11* 4 удари кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар правою рукою та 1 удар ліктем правої руки в ліву сторону грудної клітини (в область серця), 3 удари долонями обох рук по обличчю, наніс матросу *особа_12* 8 ударів кулаками обох рук в область центру грудної клітини, 3 удари кулаками обох рук в ліву сторону грудної клітини по ребрам, 1 удар долонею лівої руки по правій стороні обличчя, наніс матросу *особа_7* не менше 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 1 удар долонею правої руки в ліву сторону обличчя, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, наніс матросу *особа_9* 10 ударів кулаком правої руки в область грудної клітини, 8 ударів долонею правої руки по лівій стороні обличчя, 2 удари правою ногою по голові в ділянку затилку, наніс матросу *особа_10* 10 ударів кулаками обох рук в область грудної клітини, 10 ударів долонями обох рук по обличчю, 1 удар правою ногою в ліву сторону грудної клітини по ребрам, що заподіяло кожному вище зазначеному потерпілому фізичний біль, моральні страждання та тілесні ушкодження [16].

Одним із важливих психологічних чинників, що зумовлюють порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, є прагнення окремих осіб до самоствердження за рахунок демонстрації уявної переваги над іншими членами військового колективу. Подібна установка нерідко формується ще в підлітковому віці, зокрема у шкільному середовищі, особливо серед так званого «спецконтингенту» або у неформальних групах, де культивувались прояви девіантної поведінки, домінування через агресію, знецінення авторитету вчителів чи дорослих, конфліктність, порушення правил тощо. Набуті в таких умовах антисоціальні моделі поведінки нерідко переносяться і в армійське середовище, зберігаючись навіть після початку проходження військової служби. В умовах закритого військового колективу, ієрархії та необхідності швидкої адаптації до вимог військової дисципліни

і порядку, у таких солдатів активізується потреба в утвердженні власного авторитету будь-яким способом. Зокрема, це проявляється у навмисному порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, найчастіше шляхом приниження честі та гідності товаришів по службі, з якими суб'єкт не перебуває у відносинах підлеглості, демонстрації сили, вербальних або фізичних нападів, а іноді і завдання тілесних ушкоджень.

На нашу думку, такі дії мають *яскраво виражену криміногенну природу,* оскільки є наслідком глибоко укоріненої девіантної спрямованості особи, сформованої задовго до призову на військову службу, але не скоригованої жодними виховними чи дисциплінарними механізмами у військовому середовищі.

Щодо характерологічних рис в частині структури соціально-психологічних якостей особи військовослужбовця-злочинця, який порушує статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями. У контексті кримінологічного портрета військовослужбовця-злочинця, який вчиняє порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, характерними є низка специфічних рис. До них насамперед належать: духовна обмеженість, відсутність моральних орієнтирів, зневажливе ставлення до військової служби як до суспільно важливої функції, а також низький рівень правосвідомості або взагалі його відсутність. Ці особи відзначаються емоційною нестійкістю, імпульсивністю, схильністю до агресії та домінування, прагненням утвердити власний авторитет у колективі через насильство, приниження чи інші форми жорстокої поведінки. Також їм притаманна егоцентричність, конфліктність, брак критичного мислення і саморефлексії, що лише посилює ризик рецидиву. Як зазначалося раніше, значна частина таких військовослужбовців має девіантний досвід ще до призову, що обумовлює перенесення асоціальних моделей поведінки у військове середовище, де вони часто залишаються неподоланними через недостатню профілактичну роботу з боку відповідальних офіцерів по роботі з особовим складом та військових психологів.

Показник *фізичного та психічного здоров'я* військовослужбовців, які вчиняють порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, загалом відповідає задовільному рівню. Це зумовлено тим, що до осіб, які підлягають призову на військову службу, висуваються певні, визначені чинним законодавством медичні вимоги. Всі призовники проходять комплексне медичне обстеження, і у випадку виявлення соматичних чи психічних відхилень, що є несумісними з умовами військової служби, вони визнаються непридатними і не підлягають призову до лав Збройних Сил України [7, с. 130].

Фізичний стан таких осіб, як правило, задовільний або вище середнього рівня, що дає їм змогу брати участь у фізичному домінуванні над іншими, зокрема застосовувати насильство в межах неформальної ієрархії – «дідівщини». Водночас, психічний стан часто характеризується підвищеною збудливістю, емоційною нестабільністю, схильністю до агресії, низьким порогом фрустрації, що проявляється у неконтрольованих емоційних реакціях.

У ряді випадків у таких військовослужбовців спостерігається ранній досвід психологічних травм, викривлення емоційно-вольової сфери, відсутність навичок конструктивної соціальної взаємодії. У поєднанні із впливом військового середовища та напруженого службового режиму це призводить до реалізації девіантних моделей поведінки. При цьому, важливо враховувати, що психічна норма формально може зберігатися, але такі особи часто перебувають у прикордонних станах, зокрема, з ознаками акцентуацій характеру (демонстративність, дратівливість) або легких форм дезадаптації, які за відсутності належної психологічної підтримки можуть трансформуватися у криміногенну поведінку та вилитися, зокрема у порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

У кримінологічному аналізі особи злочинця важливе місце займає характеристика *кримінально-правових ознак,* які дозволяють не лише описати поведінку злочинця в кримінально-правовому аспекті, а й виявити закономірності його злочинної мотивації, особистісних особливостей та соціальної дезадаптації. Військовослужбовці, які вчиняють кримінальне правопорушення, передбачене ст. 406 КК України, демонструють низку спільних кримінально-правових характеристик, що мають кримінологічне значення.

Форма вини. У більшості випадків ці злочини вчиняються з прямим умислом. *Особа усвідомлює*, що порушує статутні правила взаємовідносин з іншим військовослужбовцем (військовозобов'язаним чи резервістом, які проходять збори), щодо якого відсутні відносини підлеглості, і бажає вчинити це порушення саме шляхом завдання побоїв потерпілому чи застосування іншого насильства щодо нього. *Психічне ставлення винного* до легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 406 КК України) та тяжких наслідків (ч. 3 ст. 406 КК України) може виражатись як в умисній, так і в необережній формі вини [6, с. 277].

Груповий характер злочину. Нерідко порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями вчиняється групою осіб, об'єднаних неформальною ієрархією у військовому колективі, яка має ознаки т.зв. «дідівщини». Така група фактично відтворює кримінальні субкультурні норми, де має місце тиск на «молодших» військовослужбовців. *Груповий характер діяння підсилює суспільну небезпечність злочину,* свідчить про певну колективну згуртованість правопорушників і толерування насильства в окремих середовищах.

Мотив. Найчастіше такі злочини вчиняються з анархічно-індивідуалістичних або псевдопрестижних мотивів. Військовослужбовець прагне утвердити свій авторитет, нав'язати традиції т.зв. «дідівщини», домінувати у військовому колективі тощо. Подекуди спостерігаються мотиви помсти або відповідь на провокацію, однак саме демонстративно-принизливі дії, спрямовані на самоствердження, домінують у більшості випадків [17, с. 282; 18, с. 103].

Мета. У переважній більшості випадків злочини цієї категорії мають на меті не матеріальну вигоду, а психологічне домінування, встановлення неформального статусу у підрозділі, «виховання» товариша по службі за власними уявленнями про дисципліну. Часто спостерігається нав'язування авторитету шляхом сили або залякування, що суперечить принципам військової служби.

Судимість. У більшості випадків військовослужбовці, які вперше потрапили у військове середовище, не мають попередньої судимості. Проте в окремих випадках фіксується наявність кримінального минулого, зокрема адміністративних правопорушень, що свідчить про ранню девіацію. Однак варто враховувати, що відсутність судимості не виключає девіантної поведінки до служби [7, с. 128].

Вид і розмір покарання. Покарання, передбачене ст. 406 КК України, має як превентивну, так і виховну мету. Судова практика показує, що до порушників часто застосовуються умовні строки покарання, дисциплінарні батальйони або інші форми обмеження волі. Водночас, призначення суворішого покарання (позбавлення волі) зазвичай відбувається у випадках систематичності, особливої жорстокості, вчинення злочину в групі, із застосуванням зброї або спричинення тяжких наслідків [6, с. 277].

Таким чином, кримінально-правові ознаки дозволяють створити комплексний образ особи військовослужбовця-злочинця, який порушує статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями. Дані ознаки є важливим аналітичним інструментом не лише для правоохоронних органів, а й для командування тої чи іншої військової частин у виховній та профілактичній роботі. Їх урахування дає змогу вчасно виявити потенційно небезпечні тенденції у поведінці військовослужбовців і запобігти вчиненню злочинів.

Висновки. Кримінологічний портрет особи злочинця-військовослужбовця, який порушує статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, має чітко виражені соціально-демографічні, особистісно-рольові, соціально психологічні та кримінально-правові ознаки. Переважно це особи молодого віку (18–28 років), з середнім або спеціальним рівнем освіти, які до призову на військову службу не мали стабільного соціального статусу, роботи або життєвих орієнтирів. Більшість з них не мають судимостей, однак характеризуються ранніми проявами девіантної поведінки та досвідом соціальної дезадаптації. Значну роль у формуванні злочинної поведінки відіграє специфіка соціалізації до військової служби, а також особливості адаптації до закритого військового середовища. Для таких осіб характерна наявність викривлених ціннісних установок, прагнення до домінування, небажання підкорятися нормам субординації та статутним

вимогам, толерантність до насильства як способу самоствердження. У психологічному плані вони часто проявляють емоційну нестійкість, імпульсивність, агресивність, що ускладнює нормальну соціальну взаємодію в умовах військової служби. При цьому, наявна потреба у лідерстві реалізується через сталу негативну армійську традицію – т.зв. «дідівщину», яка полягає в приниженні інших військовослужбовців, порушенні дисципліни та правопорядку, а також неформальне встановлення ієрархії.

Таким чином, сформований кримінологічний портрет дозволяє не лише виявити типові риси військовослужбовця-злочинця, а й сприяє формуванню більш ефективної системи профілактики. Запобігання таким злочинам повинно ґрунтуватися на врахуванні особистісних рис та ознак військовослужбовців, ранньому виявленні ризикових психологічних та кримінологічних характеристик, а також на створенні умов для змістовної соціалізації в колективі через виховну, психологічну та організаційну роботу.

Список використаних джерел:

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х. : Право, 2009. 288 с.

2. Злочинність військова. *Українська кримінологічна енциклопедія* / упоряд.: О. М. Джужа, О. М. Литвинов ; за заг. ред. В. В. Чернєя, В. В. Сокуренка. Київ ; Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ : Нац. акад. внутр. справ : Кримін. асоц. України : Золота миля, 2017. С. 254–257.

3. Джужа О.М., Гаркуша А.В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій, що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36.

4. Дмитренко Н.А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис.… докт. філософії (081 Право). Херсон, Одеса, 2020. 235 с.

5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016 Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019. 544 с.

6. Ткаченко П.І. Кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Нове українське право.* 2025. № 2. С. 274–283.

7. Артеменко О.М. Кримінологічна характеристика особи злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2017. № 5 (27). С. 126–130.

8. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд та ін..; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 513 с.

9. Харитонов С.О. Ознаки військовослужбовця як спеціального суб'єкта військових злочинів. *Актуальні проблеми захисту прав та представництва законних інтересів військовослужбовців та військовозобов'язаних у кримінальному та адміністративному законодавстві України: сучасний стан та перспективи:* матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 11 грудня 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 181 – 184.

10. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2. (Дата звернення: 22.06.2025).

11. Туркот М.С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2015. № 2. С. 76–82.

12. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 року № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12. (Дата звернення: 22.06.2025).

13. Tkachenko P.I. The person of a war criminal who voluntarily left a military unit or place of service. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*: collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 686–709.

14. Ботнаренко І.А. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2017. № 2. С. 83–96.

15. Саричев Я.В., Устенко Р.Л., Сонник Є.Г. Сексуальні девіації. Судова сексологія (для студентів вищих медичних навчальних закладів), Полтава, 2018. 144 с.

16. Вирок Комінтернівського районного суду Одеської області від 01.07.2019. Справа № 504/1620/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83485864. (Дата звернення: 28.06.2025).

17. Ткаченко П.І. Нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями як детермінант самовільного залишення військової частини або місця служби. *Право і суспільство.* 2023. № 4. С. 277–287.

18. Ткаченко П.І. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Грааль науки.* 2021. № 8. С. 101–107.

19. Карпенко М.І. Причини і запобігання насильницьких злочинів військовослужбовців. *Юридична наука.* 2012. № 11. С. 42–55.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БАБАРИЦЬКИЙ О. В.,
кандидат економічних наук, полковник,
заступник начальника інституту
з навчальної та наукової роботи –
начальник навчального відділення
*(Військово-юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*

ІГНАТЬЄВА А. І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка кафедри
загальновійськових дисциплін
*(Військово-юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*

ТИХОНЕНКО А. А.,
курсантка ІІІ курсу
*(Військово-юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.139
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.32

МІЖНАРОДНА ПРАВОВА ДОПОМОГА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ МІЖ ДЕРЖАВАМИ-ЧЛЕНАМИ ЄС

У статті досліджується міжнародна правова допомога у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу як важлива складова спільної політики безпеки та правосуддя. Аналізується нормативне регулювання у цій сфері, зокрема Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року та Додатковий протокол 1978 року, які заклали основи співпраці між судовими, поліцейськими та митними органами країн-членів ЄС. Розглядаються основні механізми взаємодії, такі як порядок надсилання та виконання запитів про міжнародну правову допомогу, використання Інтерполу та інших уповноважених структур для передачі термінових запитів. Окрема увага приділяється правовим інструментам, спрямованим на підвищення ефективності міжнародної правової допомоги, зокрема Рамковому рішенню Ради ЄС 2003/577/ЈНА, що регулює механізм взаємного визнання рішень про заморожування доказів і власності. Аналізується Рамкове рішення Ради ЄС 2008/978/ЈНА, яке запроваджує європейський ордер на отримання доказів, що значно спрощує процедури збору доказової інформації між країнами-членами ЄС. Досліджено механізм Європейського ордера на арешт (EAW) та його вплив на процеси екстрадиції. Стаття також висвітлює значення

Регламенту ЄС 2018/1805 щодо взаємного визнання рішень про замороження та конфіскацію активів, що сприяє ефективній боротьбі з фінансовими злочинами. Розглядаються механізми міжнародної правової допомоги, зокрема можливість проведення допитів через відеоконференцію, тимчасової передачі осіб під вартою, здійснення контрольованих поставок і створення спільних слідчих груп. Аналізується Директива 2014/41/ЄС щодо Європейського наказу про розслідування (EIO) та її вплив на спрощення процедур отримання доказової інформації. Автор підкреслює важливість вибору відповідного правового механізму для міжнародної співпраці у кримінальних справах, що ґрунтується на принципах взаємної правової допомоги та взаємного визнання судових рішень. Акцентується увага на особливостях правового регулювання у відносинах з державами, що не приєдналися до окремих директив, що зумовлює необхідність застосування альтернативних міжнародно-правових механізмів. У статті зроблено висновок, що міжнародна правова допомога у кримінальних справах між державами-членами ЄС стикається з низкою проблем, зокрема розбіжностями в імплементації норм ЄС, відсутністю єдиної практики реалізації запитів та необхідністю забезпечення балансу між ефективністю співпраці та дотриманням прав осіб. Обґрунтовано важливість гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, вдосконалення процесуальних механізмів та впровадження сучасних технологічних рішень для підвищення ефективності міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства.

Ключові слова: *міжнародна правова допомога, кримінальне право, Європейський Союз, гармонізація законодавства, імплементація норм ЄС.*

Babarytskyi O. V., Ignatieva A. I., Tykhonenko A. A. International legal assistance in criminal cases between EU member states

The article explores international legal assistance in criminal matters among European Union member states as a crucial component of the common security and justice policy. It analyzes the regulatory framework in this field, particularly the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters of 1959 and the Additional Protocol of 1978, which laid the foundation for cooperation between judicial, police, and customs authorities of EU member states. The main mechanisms of interaction are examined, including the procedure for sending and executing requests for international legal assistance, the use of Interpol, and other authorized structures for transmitting urgent requests. Special attention is given to legal instruments aimed at enhancing the effectiveness of international legal assistance, particularly the Council Framework Decision 2003/577/JHA, which regulates the mechanism for mutual recognition of decisions on the freezing of evidence and property. The analysis also covers the Council Framework Decision 2008/978/JHA, which introduces the European Evidence Warrant, significantly simplifying the procedures for collecting evidentiary information among EU member states. The study investigates the European Arrest Warrant (EAW) mechanism and its impact on extradition processes. The article also highlights the significance of EU Regulation 2018/1805 on the mutual recognition of freezing and confiscation orders, contributing to the effective fight against financial crimes. Various mechanisms of international legal assistance are examined, including the possibility of conducting interrogations via videoconference, temporary transfer of persons in custody, controlled deliveries, and the establishment of joint investigation teams. The analysis covers Directive 2014/41/EU on the European Investigation Order (EIO) and its impact on simplifying procedures for obtaining evidentiary information. The author emphasizes the importance of selecting the appropriate legal mechanism for

international cooperation in criminal matters, based on the principles of mutual legal assistance and mutual recognition of judicial decisions. Attention is drawn to the specificities of legal regulation in relations with states that have not adopted certain directives, necessitating the use of alternative international legal mechanisms. The article concludes that international legal assistance in criminal matters among EU member states faces several challenges, including discrepancies in the implementation of EU norms, the absence of a unified practice for executing requests, and the need to balance effective cooperation with the protection of individual rights. The importance of harmonizing national legislation with European standards, improving procedural mechanisms, and implementing modern technological solutions to enhance the efficiency of international cooperation in criminal justice is substantiated.

Key words: *international legal assistance, criminal law, European Union, legislative harmonization, EU norms implementation.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток міжнародно-правових відносин зумовлює зростання значення механізмів співробітництва держав у сфері кримінального судочинства. Злочинність набуває все більшої транскордонної природи, що потребує ефективної взаємодії компетентних органів різних країн. Особливого значення набуває міжнародна правова допомога у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу, адже вона є важливим інструментом реалізації принципів справедливості та невідворотності кримінальної відповідальності. У цьому контексті постає питання дослідження правових засад, процедур та практичних аспектів надання такої допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці міжнародної правової допомоги у кримінальних справах приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Значний науковий внесок у розробку теоретичних засад та аналіз практики у цій сфері зроблено у працях Василяка Д., Є. Лепетюка С., Антонюка А.Б., а також інших авторів, котрі розглядали питання правового регулювання екстрадиції, передачі доказів та інших форм міжнародного співробітництва. Серед зарубіжних дослідників слід відзначити роботи Лоу А. , який ґрунтовно досліджує питання взаємної правової допомоги у межах Європейського Союзу; Ворбрика К., який розглядає питання гармонізації кримінально-процесуального законодавства у сфері міжнародного співробітництва; а також дослідження Бока А. та Камерона І., які акцентують увагу на дотриманні прав людини у процедурах міжнародної правової допомоги. Водночас більшість наукових досліджень зосереджена або на загальних аспектах міжнародної правової допомоги, або на окремих процедурах, без комплексного дослідження особливостей її застосування саме між державами-членами ЄС, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку права ЄС та впровадження єдиних стандартів кримінального судочинства.

Невирішені раніше проблеми. У науковій літературі недостатньо уваги приділено аналізу специфіки правових інструментів та механізмів взаємодії між компетентними органами країн ЄС у кримінальних справах. Залишається невивченим вплив норм права Європейського Союзу на внутрішні правопорядки держав-членів при реалізації запитів про правову допомогу. Також бракує узагальнення практики виконання таких запитів у контексті забезпечення балансу між ефективністю співробітництва та дотриманням прав і свобод осіб, стосовно яких здійснюється кримінальне переслідування.

Метою цієї **статті** є дослідження правових особливостей міжнародної правової допомоги у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу, аналіз практики її застосування, а також виявлення основних проблем та шляхів їх вирішення в межах європейського правового поля.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах європейської інтеграції міжнародна правова допомога у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу є важливою складовою спільної політики безпеки та правосуддя. Вона спрямована на ефективне розслідування кримінальних правопорушень, забезпечення справедливого судочинства та боротьбу з транскордонною злочинністю [1, с. 124]. Основу нормативного

регулювання у цій сфері становлять міжнародно-правові акти, що визначають порядок співпраці компетентних органів держав-членів ЄС. Ключове значення у забезпеченні міжнародної правової допомоги має Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. та Додатковий протокол 1978 р. [2], яка була затверджена Актом Ради ЄС. Ці документи мають на меті поглибити та спростити взаємодію між судовими, поліцейськими та митними органами держав-членів, забезпечуючи швидкість і ефективність правового співробітництва. Особливістю Конвенції є врегулювання порядку надсилання та виконання запитів про міжнародну правову допомогу. Запити мають надсилатися у письмовій формі безпосередньо між компетентними судовими органами. У випадках, що стосуються тимчасового переміщення затриманих осіб та надання відомостей з судових реєстрів, такі запити спрямовуються через центральні органи держав-членів ЄС. Важливим аспектом є можливість надсилання термінових запитів через Інтерпол або інші уповноважені структури відповідно до положень Договору про Європейський Союз [3]. Виконання таких запитів має здійснюватися з дотриманням строків та процедур, визначених запитуючою стороною, що сприяє ефективності міжнародної співпраці.

У межах Європейського Союзу було прийнято низку правових інструментів, спрямованих на підвищення ефективності міжнародної правової допомоги у кримінальних справах.

Зокрема, Рамкове рішення Ради ЄС 2003/577/ЈНА [4] передбачає механізм взаємного визнання рішень про заморожування доказів і власності, що дозволяє оперативно арештовувати активи, які можуть бути використані у кримінальному провадженні. Для реалізації цих положень було ухвалено Рамкове рішення Ради ЄС 2008/978/ЈНА [5], яке запровадило європейський ордер на отримання доказів. Цей механізм дає можливість компетентним органам однієї держави-члена вимагати від іншої держави-члена надання доказів або проведення певних слідчих дій без необхідності застосування традиційних, більш складних процедур міжнародної правової допомоги.

Особливе місце серед правових механізмів міжнародної правової співпраці у кримінальних справах займає Європейський ордер на арешт (EAW), затверджений Рамковим рішенням 2002/584/ЈНА [6]. Його запровадження дозволило значно спростити процедуру екстрадиції між державами-членами ЄС, усунувши політичні та бюрократичні перепони. Ордер діє на принципах взаємного визнання та швидкого виконання запитів про арешт і передачу осіб, підозрюваних або засуджених за вчинення кримінальних правопорушень. Доповненням до цього механізму є Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року [7], яка встановлює загальні правила екстрадиції осіб, що ухиляються від кримінальної відповідальності або відбування покарання. Вона визначає перелік злочинів, за які можливе застосування екстрадиції, підстави для відмови у видачі та механізм здійснення цієї процедури.

Практика застосування цих механізмів підтверджується численними кримінальними провадженнями, зокрема щодо незаконного обігу культурних цінностей, фінансових злочинів та транснаціональної організованої злочинності. Використання тимчасового переведення осіб під вартою та допиту через відеоконференцію активно застосовується у справах про корупцію, відмивання коштів, торгівлю людьми та тероризм. Європейські судові органи, зокрема Євроюст, координують такі процедури, що дозволяє забезпечити оперативне отримання доказів та уникнути затримок у міжнародних розслідуваннях [9, с.125].

Юридично важливим механізмом міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях є тимчасова передача осіб, які перебувають під вартою, для здійснення процесуальних дій на території іншої держави-члена. Зазначена процедура реалізується виключно за умови отримання згоди компетентних органів запитуваної держави, а в окремих випадках – також за згодою відповідної особи. Крім цього, одним із ефективних процесуальних інструментів міжнародної взаємодії є допит свідків, потерпілих чи експертів у режимі відеоконференцзв'язку. Застосування цього механізму забезпечує належну процесуальну економію, підвищує оперативність кримінального провадження та мінімізує необхідність фізичного переміщення осіб між юрисдикціями, що сприяє дотриманню принципу розумних строків судочинства [10, с.1073].

Важливе значення для практики міжнародної правової допомоги у кримінальних справах має можливість здійснення контрольованих поставок на території інших держав-членів під контролем компетентних органів запитуваної держави, а також створення спільних слідчих груп для розслідування окремих кримінальних правопорушень. Зазначені слідчі групи формуються на підставі укладеної угоди між державами-членами та функціонують у межах визначеного строку під керівництвом уповноваженої посадової особи держави, на території якої здійснюється досудове розслідування. Практика застосування цього механізму свідчить про його високу ефективність, особливо під час розслідування транснаціональних злочинів, зокрема організованої злочинності, торгівлі людьми, незаконного обігу наркотичних речовин та фінансових правопорушень. Крім того, Конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах між державами-членами ЄС містить положення щодо можливості перехоплення телекомунікацій за запитом компетентного органу іншої держави-члена. Таке перехоплення може здійснюватися шляхом безпосередньої передачі отриманої інформації або її запису з подальшою передачею запитуючій державі. У цьому контексті передбачено два механізми: перехоплення із залученням технічних засобів держави, на території якої розташоване обладнання супутникового зв'язку, або перехоплення без залучення такої держави з подальшим інформуванням її компетентних органів. Водночас окремі положення Конвенції передбачають спеціальні умови її застосування для окремих держав-членів, зокрема для Ірландії та Великої Британії в частині передання запитів, Люксембургу щодо захисту персональних даних, а також для Норвегії та Ісландії у контексті виконання Шенгенських правил. Конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах між державами-членами ЄС, що набула чинності 23 серпня 2005 року, наразі є основоположним правовим інструментом у сфері міжнародної правової допомоги у кримінальних справах у межах Союзу. Вона забезпечує ефективність співпраці між правоохоронними та судовими органами держав-членів, спрощуючи процедури отримання доказів, проведення слідчих дій та обміну інформацією [11, с.196].

Одним із ключових аспектів міжнародної правової допомоги у кримінальних справах є правильний вибір відповідного правового інструменту для здійснення співпраці між компетентними органами держав-членів. Механізми такої взаємодії ґрунтуються на двох основних засадах – принципах взаємної правової допомоги та взаємного визнання судових рішень. У зв'язку з цим орган запитуючої держави зобов'язаний чітко визначити належний правовий акт, який регулює процедуру надання міжнародної правової допомоги у кожному конкретному випадку. Вибір відповідного нормативно-правового акта здійснюється на підставі чинного законодавства, що визначає порядок отримання доказової інформації або проведення інших процесуальних дій станом на момент подання запиту [12, с.330].

Отже, у процесі міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства необхідно уважно аналізувати відповідні правові норми, що діють у конкретній ситуації, з метою належного застосування правових механізмів міжнародної правової допомоги. Відповідно до цієї Конвенції, зокрема її статті 10, передбачено можливість проведення допиту свідка за допомогою відеоконференції, якщо це є необхідним для забезпечення ефективності кримінального провадження. Однак окремі держави-члени ЄС можуть не брати участь у певних правових механізмах.

Висновки. Міжнародна правова допомога у кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу є важливим механізмом забезпечення ефективного співробітництва у боротьбі з транскордонною злочинністю. У процесі дослідження виявлено, що, попри наявність нормативно-правової бази ЄС, яка передбачає широкий спектр інструментів взаємодії між компетентними органами країн-членів, існує низка проблем, що ускладнюють їх ефективне застосування. Зокрема, залишається невирішеним питання гармонізації норм ЄС із національними правопорядками, відсутня єдина практика реалізації запитів про правову допомогу, а також існують труднощі у забезпеченні балансу між ефективністю співпраці та дотриманням прав і свобод осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування. Серед основних викликів у сфері міжнародної правової допомоги варто відзначити різний рівень імплементації норм права ЄС у державах-членах, що призводить до розбіжностей

у правозастосуванні. Крім того, необхідно удосконалити механізми контролю за дотриманням процесуальних гарантій осіб, стосовно яких виконуються запити про правову допомогу. Практика свідчить про необхідність подальшого розвитку та адаптації європейських правових інструментів для забезпечення їхньої ефективної реалізації в умовах різних правових систем держав-членів. З метою вирішення зазначених проблем важливо продовжити роботу над гармонізацією національного законодавства із європейськими стандартами, що сприятиме зменшенню правових розбіжностей між державами-членами. Важливим кроком є розробка більш деталізованих процесуальних механізмів, які дозволять прискорити розгляд та виконання запитів про правову допомогу, зменшивши бюрократичні перешкоди. Для зміцнення гарантій прав осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, необхідно посилити механізми моніторингу дотримання прав і свобод, зокрема шляхом створення незалежних наглядових органів. Крім того, запровадження єдиної електронної платформи для обміну правовою інформацією та процесуальними документами значно підвищить швидкість та ефективність взаємодії між компетентними органами. Додатково, проведення спільних тренінгів і семінарів для представників правоохоронних та судових органів сприятиме підвищенню рівня обізнаності щодо європейських правових стандартів і практик міжнародної правової допомоги. Таким чином, удосконалення механізмів міжнародної правової допомоги у кримінальних справах між державами-членами ЄС потребує комплексного підходу, який включає гармонізацію законодавства, оптимізацію процедур співпраці, забезпечення належного захисту прав осіб та впровадження сучасних технологічних рішень. Вирішення зазначених проблем сприятиме підвищенню ефективності правозастосування та зміцненню довіри між державами-членами у сфері кримінального судочинства.

Список використаних джерел:

1. Василяка Д. Визначення поняття міжнародної правової допомоги в кримінальних справах. *Вісник прокуратури.* 2011. № 7 (121). С. 119–124.

2. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. та Додатковий протокол 1978 р. до Конвенції. *Відом. Верхов. Ради України.* 1998. № 23. Ст. 130.

3. Договір про Європейський Союз : Договір Європ. Союзу від 07.02.1992 : станом на 13 груд. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 13.06.2025).

4. Council Framework Decision of 22 July 2003 on the execution in the European Unionof orders freezing property or evidence, 2003/577/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_framw/2003/577/oj/eng

5. Council Framework Decision 2008/978/JHA of 18 December 2008 on the European evidence warrant for the purpose of obtaining objects, documents and data for use in proceedings in criminal matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32008F0978&qid=1462356535882&from=EN

6. Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States – Statements made by certain Member States on the adoption of the Framework Decision. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX%3A32002F0584

7. Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р., Додатковий протокол 1975 р. та другий додатковий протокол 1978 р. до Конвенції. *Відом. Верхов. Ради України*. 1998. № 23. Ст. 129.

8. Regulation (EU) 2018/1805 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on the mutual recognition of freezing orders and confiscation orders. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32018R1805

9. Лепетюк С. Порядок взаємовідносин міжнародної правової допомоги у кримінальних справах. *Вісник* прокуратури. 2010. № 11 (113). С. 117–125.

10. Denza E. The 2000 Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters. *Common Market Law Review.* 2003. Vol. 40, Issue 5. P. 1047–1074. URL: https://doi.org/10.54648/cola2003049

11. McClean D. General Mutual Assistance Instruments. *International Co-operation in Civil and Criminal Matters.* 3rd ed. 2012. P. 169–196. URL: https://doi.org/10.1093/law/9780199602063.003.0006 (date of access: 13.06.2025).

12. Mutual Legal Assistance. International Criminal Law. 2003. P. 299–332. URL: https://doi.org/10.4324/9781843145295-17 (date of access: 19.03.2025).

13. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/41/oj/eng

14. Council Act of 29 May 2000 establishing in accordance with Article 34 of the Treaty on European Union the Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters between the Member States of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32000F0712%2802%29

15. Lowe A. V., Warbrick C., Cameron I. Mutual Assistance in Criminal Matters. *International and Comparative Law Quarterly.* 1989. Vol. 38, no. 4. P. 954–965.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ДРОНОВ В. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного
та європейського права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.5:341:316.77
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.33

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІАІНСТИТУЦІЙ У КРАЇНАХ ЄС ТА В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано правове регулювання діяльності медіаінституцій за законодавством країн ЄС. Було досліджено відповідне законодавство Французької Республіки, зокрема, Конституція Франції, Декларація прав людини та громадянина 1789 року, Закон про свободу преси 1881 року, Закон 1986 року про свободу комунікації (Закон Леотара), Закон № 94 665 від 4 серпня 1994 року «Про використання французької мови» (закон Тубона). Розглянуто Аудіовізуальний закон Румунії 2002 року, зокрема поняття, визначення яких надається в цьому нормативно-правовому акті, наприклад поняття європейських творів, яке використовується й в українському законодавстві, і в Директиві 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги. Документ є вкрай важливим. У роз'ясненні Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо впровадження Закону «Про медіа», який було прийнято у 2023 році, вказано, що цей нормативно-правовий акт було ухвалено на виконання вимог Європейського Союзу до України, зокрема для впровадження положень Директиви Європейського парламенту і Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року зі змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року. Підкреслено, що впровадження цих положень є однією з умов надання Україні статусу кандидата в члени Європейського Союзу. В цьому контексті в статті згадано Главу 15 Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, присвячену політиці з питань аудіовізуальної галузі. Також в дослідженні проаналізовано законодавство, що регулює діяльність медіаінституцій, Чехії та Угорщини.

Ключові слова: *правове регулювання, медіаінституції, Європейський Союз, Директива про аудіовізуальні медіапослуги, Франція, Румунія, Чеська Республіка, Угорщина, порівняльний аналіз, права людини.*

Dronov V. Yu. Legal regulation of media institutions in the EU countries and Ukraine: a comparative analysis

The article analyses the legal regulation of media institutions under the legislation of EU member states. The relevant legal framework of the French Republic was examined, in particular: the Constitution of France, the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, the 1881 Press Freedom Act, the 1986 Act on Freedom of Communication (Léotard Act), and Act No. 94-665 of 4 August 1994 on the Use of the French Language (Toubon Law). Special attention was paid to the Romanian Audiovisual Law of 2002. The study explored key legal concepts as defined in this regulatory act, including the concept of "European works," which is also applied in both Ukrainian legislation and Directive 2010/13/EU on audiovisual

media services. This document is of great importance. In the explanatory note of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting regarding the implementation of the Media Act adopted in 2023, it was stated that this legal act was adopted to meet the requirements of the European Union towards Ukraine – particularly to implement provisions of Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on audiovisual media services, as amended by Directive (EU) 2018/1808 of 14 November 2018. Moreover, it was emphasized that the implementation of these provisions is one of the conditions for granting Ukraine the status of candidate for EU membership. In this context, the article refers to Chapter 15 of the Association Agreement between Ukraine and EU, which is dedicated to audiovisual policy. The study also examines the legal frameworks regulating media institutions in the Czech Republic and Hungary.

Key words: *legal regulation, media institutions, European Union, Audiovisual Media Services Directive, France, Romania, Czech Republic, Hungary, comparative analysis, human rights.*

Діяльність медіаінституцій, зокрема, із забезпечення цілої низки прав людини, є вкрай важливою. Адже доступ до інформації є запорукою реалізації цілої низки інших прав людини, зокрема, права на участь в управлінні публічними справами, на справедливий суд тощо. Він є необхідним для формування та функціонування громадянського суспільства, для існування демократії [1; 2], що підтверджується й проаналізованою нами практикою Європейського суду з прав людини [3]. Глава 15 Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) присвячена політиці з питань аудіовізуальної галузі. Сторони здійснюють співробітництво з метою просування аудіовізуальної галузі в Європі та заохочення спільного виробництва у галузі кінематографії та телебачення. Співробітництво може включати, inter alia, питання підготовки журналістів та інших працівників медіа-сфери, як друкованих, так і електронних видань, а також питання підтримки засобів масової інформації (громадських і приватних), з метою посилення їхньої незалежності, професіоналізму та зв'язків з іншими європейськими ЗМІ відповідно до європейських стандартів, зокрема стандартів Ради Європи. Поступове наближення до права та нормативно-правової бази ЄС, а також міжнародних правових документів у сфері політики з питань аудіовізуальної галузі буде здійснюватися, зокрема, як визначено у Додатку XXXVII до цієї Угоди [4]. У 2023 році було прийнято Закон України «Про медіа» [5]. Документ містить цілу низку норм, пов'язаних з ЄС, а в своєму роз'ясненні щодо впровадження Закону «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зазначає, що Закон України «Про медіа» розроблено й ухвалено на виконання вимог ЄС до України, зокрема для подолання надмірних приватних інтересів у медіапросторі України, впровадження в українському законодавстві положень Директиви Європейського парламенту і Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року зі змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року, зміцнення незалежності національного регулятора. Впровадження вказаних положень є однією з умов надання Україні статусу кандидата в члени ЄС [6]. Директива 2010/13/ЄС Європейського парламенту та Ради від 10 березня 2010 року, відома також як Директива AVMSD [7; 8], ще буде згадуватись нами у дослідженні.

Мета цієї **статті** – дослідити законодавство деяких держав-членів Європейського Союзу, що регулює діяльність медіа та провести порівняльно-правовий аналіз.

Розпочнемо дослідження правового регулювання діяльності медіаінституцій з держави-члена ЄС, що має давні традиції в сфері медіа, демократії та прав людини. Відповідні норми, що стосуються свободи вираження, містяться в Конституції Франції [9]. Нею гарантується плюралістичне вираження думок і справедлива участь політичних партій і груп у демократичному житті Нації. Закони повинні визначати правила щодо громадянських прав та фундаментальних гарантій, наданих громадянам для реалізації їхніх громадянських свобод; свободи, плюралізму та незалежності медіа; обов'язків, що покладаються в інтересах

національної оборони на особу та майно громадян. Видатний документ, що відіграв особливу роль у формуванні права прав людини, Декларація прав людини та громадянина 1789 року [10] також встановлювала права, пов'язані з інформацією. Відповідно до статті 11, вільне поширення думок і переконань є одним із найцінніших прав людини. Кожен громадянин, відповідно, може вільно висловлюватися, писати й друкувати, але несе відповідальність за зловживання цією свободою, які визначаються законом. Закон про свободу преси 1881 року [11], ймовірно, є одним зі старіших діючих нормативно-правових актів. Зокрема, він надає право журналісту відмовитися розкривати свої джерела інформації, визначає межі свободи преси, заборону цензури та встановлює відповідальність за наклеп. Як зазначає Нікіта Геджі [12], цей закон підтверджує принцип свободи публічного висловлення думок, але водночас визначає її межі, встановлюючи низку правопорушень, що вважаються зловживанням цією свободою, встановлює спеціальну правову процедуру, яка застосовується саме до правопорушень у сфері преси. Ще одним нормативно-правовим актом, що регулює діяльність медіаінституцій у Франції, є Закон 1986 року про свободу комунікації (Закон Леотара) [13]. Він регулює телерадіомовлення, проголошує свободу, встановлює статус органу регулювання аудіовізуальних та цифрових комунікацій. Він складається з дев'яти членів, призначених указом на основі їхньої економічної, юридичної чи технічної компетентності або професійного досвіду в галузі комунікацій. Голова Органу призначається Президентом Республіки після консультацій з відповідними постійними комітетами Національних зборів та Сенату. Закон містить окремий розділ, присвячений саме аудіовізуальним комунікаційним послугам, забороняє заклики до ненависті чи насильства за однією з підстав, зазначених у статті 21 Хартії основних прав Європейського Союзу, або на підставі гендерної ідентичності. В даному випадку ми бачимо посилання безпосередньо на джерело права ЄС. Стаття 21 Хартії [14] забороняє будь-яку дискримінацію за будь-якою ознакою. Нагадаємо, цей документ також закріплює свободу думки, совісті та релігії, свободу вираження поглядів та свободу інформації, зокрема, дотримання свободи та плюралізму засобів масової інформації, що досліджувалося нами раніше [15]. Також слід згадати Закон 1994 року «Про використання французької мови» (закон Тубона) [16]. Відповідно до нього французька мова є обов'язковою в офіційних документах, публічних комунікаціях, рекламі, інструкціях, договорах тощо, що мають силу на території Франції. Будь-яка особа або юридична особа має право очікувати, що інформація, яка її стосується, буде представлена французькою мовою. Закон також зобов'язує до перекладу програм, реклами та програмного забезпечення на французьку мову, захищаючи французьку від англіцизмів .

Наступна держава-член ЄС, законодавство якої ми розглянемо, – Румунія. Аудіовізуальний закон Румунії 2002 [17] року містить цілу низку важливих визначень. Так, аудіовізуальна медіа-послуга визначена як послуга, за яку відповідає постачальник медіа-послуг з редакційною відповідальністю, основною метою якої є надання програм, призначених для інформування, розваги або освіти широкої аудиторії, за допомогою електронних комунікаційних мереж. Така аудіовізуальна медіа-послуга є або: теле-/радіомовленням, або аудіовізуальною медіа-послугою за запитом, та/або медіа-послугою, яка є аудіовізуальною комерційною комунікацією. Аудіовізуальна послуга за запитом, відповідно до цього закону, це нелінійна аудіовізуальна медіа-послуга, яка надається постачальником медіа-послуг для перегляду програм у момент, обраний користувачем, на його індивідуальний запит, на основі каталогу програм, сформованого постачальником медіа-послуг. Як можемо побачити, одним з ключових моментів є редакційна відповідальність, тобто здійснення ефективного контролю як за добором програм, так і за їх упорядкуванням: у програмній сітці — у разі телевізійного мовлення, або в каталозі – у разі аудіовізуальних медіа-послуг за запитом. Подія особливої важливості визначена як будь-яка подія, що може становити інтерес для значної частини громадськості та включена до переліку, затвердженого постановою Уряду за поданням Національної ради з питань аудіовізуалу. Визначення схожих понять присутні й в нормативно-правових актах інших держав-членів ЄС, які нами досліджуються далі. В продовження дослідження ми ще звернемось до визначень цих питань в законодавстві України.

Надзвичайно важливим є поняття європейських творів, що використано у законі Румунії, що нами розглядається. Це: твори, що походять з держав-членів ЄС; твори, що походять з європейських третіх держав – сторін Європейської конвенції про транскордонне телебачення Ради Європи та відповідають умовам, визначеним Законом; твори, створені у співвиробництві в межах угод, що стосуються аудіовізуального сектору, укладених між Європейським Співтовариством та третіми країнами, які відповідають умовам, передбаченим у відповідних угодах. Зміст поняття європейські твори розкривається у Директиві 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіа-послуги [7]. Ця директива містить норми щодо координації на рівні ЄС національного законодавства про всі аудіовізуальні медіа (як телевізійні, так і послуги за запитом). [18]. Також визначено зміст поняття європейських творів [7]. Документ встановлює певні квоти, що стосуються європейських творів, наприклад, частку у, як мінімум 30 % європейських творів у каталогах медіапослуг провайдерів аудіовізуальних медіапослуг на замовлення та необхідність забезпечення видимості таких творів. Аудіовізуальний закон Румунії [17] регулює правовий статус Національної ради з питань аудіовізуальних медіа, яка є публічним автономним органом, який підконтрольний Парламенту та виступає гарантом суспільного інтересу у сфері аудіовізуальної комунікації. Розділ 3 Акту регламентує зміст аудіовізуальної комунікації, в тому числі питання, що стосуються захисту дітей та права на відповідь. У звіті Національної ради з питань аудіовізуальних медіа Румунії для Форуму регуляторних органів з питань телерадіомовлення країн Причорноморського регіону (BRAF) 2024 року зазначається, що після завершення законодавчого процесу щодо імплементації Директиви (ЄС) 2018/1808 (AVMSD) у національне законодавство, Національна рада з питань аудіовізуальних медіа зосередилася на розробці вторинного законодавства. Рада продовжувала здійснювати регулювання питань, пов'язаних із аудіовізуальними медіа-послугами, забезпечувала постійний моніторинг програмних сервісів (включаючи сервіси відео на запит) з метою дотримання чинного аудіовізуального законодавства та була зацікавлена у розвитку вільного, плюралістичного й конкурентного аудіовізуального ринку [19]. Форум було створено з метою сприяння діалогу між регуляторними органами у сфері телерадіомовлення країн Причорноморського регіону в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Рішення щодо створення Форуму було схвалено на засіданні Робочої групи з питань інформації та комунікаційних технологій ОЧЕС в Києві 4-5 грудня 2007 року [20].

Перейдемо до дослідження нормативно-правових актів Угорщини, що регулюють діяльність медіаінституцій. В преамбулі Закону Угорщини 2010 року про медіа-послуги та мас-медіа [21] зазначено, що його було ухвалено парламентом з належною повагою до Основного закону, конституційних принципів, міжнародних правових зобов'язань та політики Європейського Союзу. В Угорщині медіа-послуги можуть надаватися, а друковані видання — видаватися вільно; інформація та думки можуть вільно поширюватися за допомогою засобів масової інформації; медіа-послуги, що походять як з Угорщини, так і з-за її меж, та призначені для широкої аудиторії, можуть бути вільно доступними. Зміст медіа-послуг і друкованих видань може визначатися вільно, однак постачальник медіа-послуги та видавець друкованого продукту несуть відповідальність за дотримання положень цього Закону. Різноманіття медіа-послуг має особливо важливе суспільне значення. Як вже зазначалось нами, право на доступ до інформації є гарантією реалізації багатьох інших прав людини. Про це йдеться й в нормативно-правовому акті, що досліджується. Право осіб, які проживають на території Угорщини, а також членів угорської нації на надання та отримання інформації, а також у цьому контексті – розвиток і зміцнення публічності в демократичному суспільстві, є важливими конституційними цінностями. Для розуміння поняття угорської нації слід звернутись до Основного закону Угорщини, який містить таку норму: Усвідомлюючи, що існує єдина угорська нація, яка становить цілісність, Угорщина несе відповідальність за долю угорців, що проживають за її межами, сприяє збереженню та розвитку їхніх громад, підтримує їхні зусилля щодо збереження угорської ідентичності, ефективного здійснення індивідуальних і колективних прав, створення органів самоврядування громад

і добробуту на рідній землі, а також заохочує їхню співпрацю між собою та з Угорщиною [22]. Суспільне мовлення є необхідним для належного функціонування демократичного суспільства. Про роль медіа та доступу до інформації в демократичному суспільстві, в реалізації інших прав людини ми говорили в попередніх дослідженнях [23; 24; 3; 2; 1; 15]. Частина друга Закону «Загальні положення щодо медіа-послуг та друкованих видань» містить Розділ I «Вимоги до змісту медіа-послуг», в якому зокрема врегульовані Захист дітей та неповнолітніх. Передбачається шість категорій, зокрема вікових, які постачальник медіа-послуг, який надає лінійні медіа-послуги зобов'язаний присвоювати кожній програмі. Також встановлений час доби, коли відповідні програми можуть транслюватись. Вимоги, з деякими особливостями, розповсюджуються й на медіа-сервіси за вимогою, що також нами розглядаються в цьому дослідженні. Документ містить й інші норми, що стосуються змісту аудіопослуг. Зокрема, попередження про образливий зміст, висвітлення кризових ситуацій у медіа-послугах. Окремо законом встановлені обов'язки постачальників медіа-послуг, які мають значний суспільний вплив. Закон передбачає заборону цензури. Ця норма також є важливою та має зв'язок із свободою вираження, що включає право шукати, отримувати та розповсюджувати інформацію. Заборона цензури відповідає й таким документам як: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Хартія Європейського Союзу про основоположні права 2000 року. Окремий розділ документу присвячений Національній раді з питань аудіовізуальних медіа Румунії, яка є публічним автономним органом, який підконтрольний Парламенту та виступає гарантом суспільного інтересу у сфері аудіовізуальної комунікації. Розділ 3 регулює зміст аудіовізуальної комунікації.

Один з документів, які також слід дослідити – Закон Чеської Республіки про аудіовізуальні медіа-послуги за запитом 2010 року [25], в преамбулі якого вказано, що він імплементує відповідні нормативно-правові акти ЄС. Ця норма є важливою, виходячи з мети дослідження – а саме аналізу законодавства країн ЄС. Також Законом встановлено повноваження Ради з питань радіо і телевізійного мовлення, яка уповноважена здійснювати нагляд за його дотриманням. В Законі України «Про медіа» Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення та її повноваженням присвячено цілий розділ, що, як ми вже можемо стверджувати, виходячи з досліджених документів, цілком відповідає підходу у законодавстві країн Європейського Союзу. В документі надається визначення аудіовізуальної медіапослуги за запитом, за яку постачальник несе редакційну відповідальність, що означає здійснення ефективного контролю як за добором програм, так і за їх упорядкуванням у межах каталогу програм. В Законі України «Про медіа» надається визначення аудіовізуального медіа, де, зокрема, згадується аудіовізуальний медіа-сервіс на замовлення, або нелінійний аудіовізуальний медіа-сервіс. Підкреслимо, що в цьому визначенні йдеться про редакційний контроль суб'єкта у сфері медіа. Отже, в цьому воно є аналогічним до визначення з Закону Чеської Республіки, яке ми розглянули вище. На відміну, у визначенні платформи спільного доступу до відео вказано, що провайдер платформи не здійснює редакційного контролю (редакційної відповідальності) поширення для загальної аудиторії з інформаційною, розважальною чи навчальною метою програм та/або користувацького відео. Окремо в законі надано визначення аудіального медіа-сервісу на замовлення та аудіовізуального медіа-сервісу на замовлення. Аудіовізуальна медіа-послуга за запитом не включає, зокрема, послугу, яка не може бути прийнята, прямо чи опосередковано, публікою в будь-якій державі-члені ЄС за допомогою пристрою, технічно здатного відтворювати аудіовізуальну медіа-послугу за запитом на індивідуально обраному користувачем рівні, і яка є доступною в комерційній мережі. Розділ 7 присвячений підтримці європейської творчості. Постачальник аудіовізуальної медіа-послуги за запитом зобов'язаний зарезервувати щонайменше 30% від загальної кількості програм, що пропонуються в каталозі програм його послуги за відповідний звітний період, для європейських творів, а також забезпечити їх виділення (помітність). Загальна кількість програм, з якої обчислюється частка європейських творів, не включає інформаційні програми, записи спортивних подій та програми змагань. В цьому дослідженні ми вже розглядали поняття європейських творів в законодавстві України та інших країн.

В ході дослідження ми змогли виявити багато спільних рис у законодавстві держав-членів Європейського Союзу та України, що регулює діяльність медіаінституцій. В деяких документах безпосередньо вказується Директива Європейського парламенту і Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги. В Законі України «Про медіа» такої прямої відсилки немає, але у розглянутому Роз'ясненні Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо впровадження цього Закону [6] йдеться про впровадження в українському законодавстві положень Директиви.

Список використаних джерел:

1. Дронов В. Ю. Право на доступ до інформації у сучасних міжнародних відносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 503–505. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/119.

2. Дронов В. Ю., Федорова Т. С., Гриб А. М. Деякі види інформації за національним та міжнародним правом та їх значення у міжнародних відносинах та для реалізації прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 527–530. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/121.

3. Дронов В. Ю. Аналіз рішень Європейського суду з прав людини у справах про доступ до інформації: нормативний та практичний ракурси. *Право і суспільство*. № 3. 2023. С. 314–319. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.46

4. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16 верес. 2014 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 09.07.2025).

5. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX: станом на 1січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (дата звернення: 01.07.2025).

6. Національна рада надає роз'яснення щодо впровадження Закону про медіа. *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.* 31 берез. 2023 р. URL: https://www.nrada.gov.ua/natsionalna-rada-nadaye-roz-yasnennya-shhodo-vprovadzhennya-zakonu-pro-media (дата звернення: 03.07.2025).

7. Directive 2010/13/EU of the European Parliament and of the Council of 10 March 2010 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive) URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/13/oj/eng (дата звернення: 04.07.2025).

8. Directive (EU) 2018/1808 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 amending Directive 2010/13/EU on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the provision of audiovisual media services in view of changing market realities URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj/eng (дата звернення: 04.07.2025).

9. Constitution du 4 octobre 1958 relative à la République française (Cinquième République). France. Paris, 1958 (version consolidée). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356 (дата звернення: 04.07.2025).

10. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789. France. Assemblée nationale constituante. Paris, 1789. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789 (дата звернення: 05.07.2025).

11. Loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse. France. Paris, 1881 (version consolidée). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000877119 (дата звернення: 04.07.2025).

12. Guedj N. The Law on the Freedom of the Press of 29 July 1881: a text that both guarantees and restricts freedom of expression. *Fondation Descartes.* 28 April 2021. URL: https://www.fondationdescartes.org/en/2021/07/the-law-on-the-freedom-of-the-press-of-29-july-1881-a-text-that-both-guarantees-and-restricts-freedom-of-expression/

13. Loi no 86 1067 du 30 septembre 1986 relative à la liberté de communication (Loi Léotard). France. Assemblée nationale. Paris. 1986. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000693748 (дата звернення: 04.07.2025).

14. Хартія основних прав Європейського Союзу : Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 09.07.2025).

15. Дронов В. Ю. Міжнародно-правові стандарти доступу до інформації у сучасних міжнародних відносинах. *Міжнародне право та євроінтеграційні перспективи України: сучасні виклики* : колективна монографія / М. Р. Аракелян, Х. Н. Бехруз, Ю. Ю. Акіменко [та ін.] за ред.: М. Р. Аракеляна, Х. Н. Бехруза, Ю. Ю. Акіменко. Одеса : Фенікс. 2023. С. 183–216. URL: https://hdl.handle.net/11300/26023. ISBN 978-966-928-975-9

16. Loi no 94 665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française (Toubon Law). *France. Assemblée nationale.* Paris, 1994. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000368337 (дата звернення: 04.07.2025).

17. Audiovisual Law: Law No. 504/2002. *Consiliul Național al Audiovizualului*. Bucharest, 2002 (text in force as of 22 November 2009). URL: https://cna.ro/IMG/pdf/LEGEA_AUDIOVIZUALULUI_nr._504_din_2002_CU_MODIFICARILE_LA_ZI_IUNIE_2019.pdf (дата звернення: 08.07.2025).

18. Summary of Directive 2010/13/EU on audiovisual media services (Audiovisual Media Services Directive). *EUR-Lex: Access to European Union law.* URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/audiovisual-media-services-directive-avmsd.html (дата звернення: 08.07.2025).

19. BRAF Country Report 2024. National Audiovisual Council (NAC) – Romania. Brussels: BRAF, 2024. URL: https://www.braf.info/upload/files/BRAF%2011th%20Annual%20Meeting/Country%20Report%20(Romania%20NAC).pdf (дата звернення: 08.07.2025).

20. Форум регуляторних органів з питань телерадіомовлення країн Причорноморського регіону. *Головна сторінка*. URL: https://www.braf.info/UKR/Home (дата звернення: 08.07.2025).

21. Act CLXXXV of 2010 on Media Services and on the Mass Media. Hungary. National Assembly. Budapest, 2010. URL: https://njt.hu/translated/doc/J2010T0185P_20230501_FIN.pdf (дата звернення: 08.07.2025).

22. The Fundamental Law of Hungary. Hungary. National Assembly. Budapest, 2011 (consolidated text as in force on 15 April 2025). URL: https://njt.hu/jogszabaly/en/2011-4301-02-00 (дата звернення: 09.07.2025).

23. Fedorov V., Fedorova T., Dronov V. The right to information from the point of view of legal theory, international law and international relations. *Amazonia Investiga.* 2023. № 12 (68). P. 324–332. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.30

24. Федорова Т. С., Дронов В. Ю. Право на доступ до інформації та захист персональних даних у міжнародному праві та міжнародних відносинах. *Нове українське право.* 2023. № 3. 226 с. С. 41–46. URL: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.6

25. Act No. 132/2010 Coll. of 13 April 2010 on on-demand audiovisual media services and amendment to certain acts (Act on On-Demand Audiovisual Media Services). Czech Republic. *Parliament*. Prague, 2010. URL: https://rrtv.gov.cz/en/static/documents/act-132-2010/132_2010-EN.pdf (дата звернення: 07.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЛИСИК В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
(Львівський національний університет імені Івана Франка)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.4:341.231:340.12
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.34

СПІЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ КОРЕНІ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті досліджено спільні філософські та антропологічні корені Міжнародного гуманітарного права (МГП) та Міжнародного права прав людини (МППЛ). Актуальність роботи зумовлена необхідністю глибокого розуміння концептуальної єдності цих галузей для їх гармонійного застосування в умовах сучасних викликів міжнародній безпеці. Метою статті є доведення тези про походження МГП та МППЛ з єдиного ідейного джерела – концепції гуманності. Методологія дослідження включає історико-правовий, порівняльний та міждисциплінарний підходи, що дозволило простежити еволюцію ідеї гуманності від її біологічних передумов (емпатія, кооперація) до інституціоналізації у світових релігіях та філософії Просвітництва.

У статті проаналізовано, як спільний гуманістичний імпульс реалізувався двома різними шляхами. Перший шлях – обмеження державної влади над індивідом – став основою для МППЛ і був парадигмально втілений у Біллі про права США. Другий – самообмеження жорстокості комбатантами – ліг в основу МГП, що яскраво демонструє Кодекс Лібера. Показано, що, попри інституційне розмежування, Застереження Мартенса завжди функціонувало як філософський міст, вбудовуючи «закони гуманності» та «вимоги суспільної свідомості» в тканину позитивного права. Результати дослідження свідчать, що на сучасному етапі відбувається інтенсивна конвергенція двох галузей, яка проявляється у «гуманізації гуманітарного права» та еволюції судової практики (зокрема МС ООН та ЄСПЛ) від жорсткого принципу lex specialis до гнучкого «узгодженого тлумачення». Зроблено висновок, що синергія МГП та МППЛ є логічним наслідком їхньої спільної інтелектуальної історії та становить найпотужніший інструмент міжнародного правопорядку для захисту людської гідності та боротьби з масовими звірствами.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародне право прав людини (МППЛ), гуманність, людська гідність, Застереження Мартенса, lex specialis, конвергенція права, філософія права, Кодекс Лібера, Загальна декларація прав людини, гуманізація, узгоджене тлумачення.*

Lysyk V. M. Common philosophical roots of International humanitarian law and International human rights law

This article explores the common philosophical and anthropological roots of International Humanitarian Law (IHL) and International Human Rights Law (IHRL). The relevance of the work is driven by the need for a deep understanding of the conceptual unity of these branches for their harmonious application in

the face of modern challenges to international security. The purpose of the article is to prove the thesis that IHL and IHRL originate from a single ideological source – the concept of humanity. The methodology includes historical-legal, comparative, and interdisciplinary approaches, which allowed tracing the evolution of the idea of humanity from its biological prerequisites (empathy, cooperation) to its institutionalisation in world religions and Enlightenment philosophy.

The article analyses how the common humanistic impulse was realised through two different paths. The first path – the limitation of state power over the individual – became the foundation for IHRL and was paradigmatically embodied in the U.S. Bill of Rights. The second – the self-restraint of cruelty by combatants – formed the basis of IHL, as vividly demonstrated by the Lieber Code. It is shown that, despite their institutional separation, the Martens Clause has always functioned as a philosophical bridge, embedding the «laws of humanity» and the «dictates of public conscience» into the fabric of positive law. The results of the study indicate that at the present stage, there is an intensive convergence of the two branches, manifested in the «humanisation of humanitarian law» and the evolution of judicial practice (notably by the ICJ and ECtHR) from the rigid lex specialis principle to a flexible «harmonious interpretation». It is concluded that the synergy of IHL and IHRL is a logical consequence of their shared intellectual history and constitutes the most powerful tool of the international legal order for protecting human dignity and combating mass atrocities.

Key words: *International Humanitarian Law (IHL), International Human Rights Law (IHRL), humanity, human dignity, Martens Clause, lex specialis, convergence of law, philosophy of law, Lieber Code, Universal Declaration of Human Rights, humanisation, harmonious interpretation.*

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному правопорядку МГП та МППЛ часто розглядаються як окремі, хоч і взаємодоповнюючі, галузі. Це розмежування, що підкреслюється доктриною lex specialis, може затьмарювати їхню глибинну концептуальну єдність. Відсутність цілісного розуміння їхнього спільного генезису ускладнює гармонійне застосування обох галузей, особливо в умовах гібридних конфліктів та окупації, де межа між війною та миром розмита. Актуальність дослідження полягає у необхідності довести, що МГП та МППЛ є не просто функціональними партнерами, а продуктами єдиного філософського та антропологічного імпульсу. Виявлення цього спільного кореня має важливе практичне значення, оскільки обґрунтовує необхідність їхньої синергії та узгодженого тлумачення для максимального захисту людської гідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи сучасного розуміння МГП були закладені такими класиками, як Ж. Пікте, який систематизував його принципи. Водночас міждисциплінарні дослідження розширили погляд на джерела гуманності. Праці приматолога Ф. де Вааля доводять біологічну вкоріненість емпатії, тоді як філософи А. Бучанан та Р. Пауелл у своїй біокультурній теорії показують, як культура трансформує еволюційні схильності людини в складні моральні системи. Історики права, зокрема Дж. Бест, простежили еволюцію гуманності у військових кодифікаціях.

Центральною для взаємодії галузей є праця Т. Мерона, який ввів у науковий обіг концепт «гуманізації гуманітарного права», та А. Кассезе, що глибоко проаналізував значення Застереження Мартенса як мосту між позитивним правом і «законами гуманності». Незважаючи на значну кількість праць, присвячених окремим аспектам МГП, МППЛ чи їхній взаємодії, невирішеною залишається частина загальної проблеми, а саме – створення цілісної наративної лінії, яка б простежувала еволюцію ідеї гуманності від її антропологічних витоків через релігійно-філософську інституціоналізацію до кодифікації у двох паралельних, але споріднених галузях міжнародного права.

Метою даної **статті** є доведення тези про спільне філософське походження МГП та МППЛ через комплексний аналіз їхнього спільного ідейного кореня – концепції гуманності. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: простежити еволюцію ідеї гуманності від її біологічних передумов до інституціоналізації в релігійних та філософських доктринах; продемонструвати на прикладі американського досвіду (Кодекс Лібера та Білль про права) формування двох паралельних парадигм (шляхів) реалізації ідеї гуманності в праві; розкрити роль Застереження Мартенса як концептуального мосту між МГП та МППЛ; проаналізувати сучасні процеси конвергенції та синергії обох галузей у світлі їхньої спільної філософської основи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундаментальна ідея, що лежить в основі як МГП, так і МППЛ, – це ідея гуманності, прагнення обмежити насильство та захистити людську гідність. Гуманність у даному випадку ми можемо розглядати в широкому розумінні як прагнення до справедливості, що має началом визнання цінності людського життя та гідності [1, p. 5-7]. Ця ідея не є суто юридичним чи філософським конструктом; її коріння сягає глибин еволюційної історії людства. Сучасні дослідження в галузі етології та приматології, зокрема праці Франса де Вааля, переконливо демонструють, що емпатія, яку він визначає як здатність «розуміти емоційний стан інших» [2, p. 28], є унікальною адаптацією, що дозволяє соціальним організмам працювати спільно. Ця здатність, що еволюціонувала від простого "емоційного зараження" до цілеспрямованої допомоги, притаманна не лише людям, а й багатьом іншим ссавцям, що спростовує спрощену модель «виживання найпристосованішого» як безжальної конкуренції [2, p. 81–85]. Цей біологічний імпульс до кооперації та альтруїзму є первинним джерелом гуманності.

Однак самі по собі біологічні диспозиції не створюють складних правових систем. Як доводять А. Бучанан та Р. Пауелл у своїй біокультурній теорії, культура «не тільки звільнила нас від, але, що важливіше, трансформувала нашу еволюціонувавшу моральну природу» [3, p. 45]. Людська мораль є динамічною системою, що розвивається у взаємодії між генетичною спадковістю та культурним середовищем, дозволяючи людству створювати універсалістські етичні системи. Цей підхід спростовує «евоконсерватизм» – песимістичний погляд, згідно з яким людська природа «жорстко запрограмована» на насильство. Натомість, людська психологія є пластичною, і завданням соціальних інституцій, включно з правом, є створення умов, що сприяють прояву кооперативних, а не агресивних аспектів нашої природи [3, p. 11–14].

Першими великими системами, що інституціоналізували ідею гуманності, стали світові релігії. Вони вперше кодифікували фундаментальну напругу між ідеалом співчуття та необхідністю виправданого насильства. В індуїзмі ця дилема розкривається у «Бхагавад-гіті», де Крішна переконує Арджуну виконати свій обов'язок воїна у праведній війні (дхарма юдх). Водночас індуїзм першою релігійною системою яка проповідує принцип ахімси (ненасильства) [4, p. 61–63]. Подібну подвійність ми бачимо і в християнстві, яке, закликаючи «любити ворогів своїх» (Матвія 5:44), розробило доктрину справедливої війни, та в ісламі, який, проголошуючи цінність людського життя, допускає джихад для самозахисту, встановлюючи при цьому суворі обмеження на ведення бойових дій [5, p. 17, 22]. Ці релігійні системи заклали концептуальну основу для майбутнього поділу на МГП (регулювання насильства між групами) та МППЛ (регулювання відносин усередині групи).

Філософія Просвітництва здійснила вирішальний крок до секуляризації та універсалізації цих ідей, розробивши концепцію природних прав. Мислителі, такі як Д. Локк, обґрунтували, що кожна людина має невід'ємні права на «життя, свободу та власність», які держава не дарує, а лише зобов'язана захищати [6, Ch. IX, § 123–124]. Ця ідея, що влада є інструментом для захисту прав, а не їхнім джерелом, стала філософським фундаментом для сучасного МППЛ. У центрі як релігійних, так і світських концепцій лежить ідея людської гідності. Як зазначено в Преамбулі до Загальної декларації прав людини, «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру» [7]. Схожі слова закріплено в преамбулі Статуту ООН [8].

Ця ідея, що кожна людина є «метою в собі» (за Кантом) або створена за «образом і подобою Божою», є спільним знаменником для МГП та МППЛ, вимагаючи поваги до особистості як у мирний, так і у воєнний час [9, p. 429].

Перехід від абстрактних ідей до позитивного права яскраво ілюструє американський досвід XIX століття. Тут були створені два документи, що стали парадигмами двох шляхів реалізації ідеї гуманності. Кодекс Лібера 1863 р., розроблений під час Громадянської війни в США, став першою сучасною кодифікацією законів війни [10]. Він намагався знайти баланс між військовою необхідністю та гуманністю, дозволяючи жорсткі заходи для швидкого завершення війни (Ст. 15), але водночас забороняючи безглузду жорстокість, тортури та вбивство "полонених" (Ст. 16, 70) [10]. Кодекс Лібера втілив шлях МГП – обмеження жорстокості через самообмеження комбатантів – і став «шаблоном для міжнародних зусиль з кодифікації законів та звичаїв війни» [11, p. 19], вплинувши на Гаазькі конференції, де було прийнято кілька документів, які стосуються регулювання правил ведення війни. З іншого боку, Білль про права США 1791 р. став втіленням шляху МППЛ – обмеження влади держави над індивідом. Він виходить з переконання, що права є природними, а уряд встановлюється для захисту власності «усякого роду» [12]. Білль про права встановлює чіткі юридичні межі для державної влади, захищаючи свободу слова, справедливий суд та недоторканність особистості [13]. Це шлях обмеження влади. Ці два документи є двома різними «технологіями» впровадження однієї філософії у різних контекстах, що заклало основу для майбутнього розвитку МГП та МППЛ.

На міжнародному рівні ці два шляхи оформилися в окремі галузі права. Сучасне МГП є результатом еволюції від звичаю до кодифікації, що традиційно поділяється на «Женевське право» (захист жертв війни), «Гаазьке право» (регулювання засобів і методів ведення війни) [14, p. 32-33]. Кульмінацією цього процесу стало прийняття чотирьох Женевських конвенцій 1949 р., які значно розширили захист, зокрема, прийнявши Четверту конвенцію «Про захист цивільного населення та спільну статтю 3, що поширила гуманітарні гарантії на неміжнародні конфлікти [15]. Цей розвиток змістив акцент МГП на захист прав та гідності індивіда, наблизивши його до правозахисної парадигми [16, p. 1–2].

Паралельно, як відповідь на жахи Другої світової війни, була прийнята Загальна декларація прав людини 1948 р., що мала стати «дорожньою картою для гарантування прав кожної людини в усьому світі» [17, p. 4]. Її розробка була ареною філософських дебатів між прихильниками природних та позитивних прав, індивідуалістичних та колективістських підходів тощо. Попри розбіжності, розробникам на чолі з Елеонорою Рузвельт вдалося створити універсальний документ, що кодифікував шлях МППЛ – захист особистості через встановлення універсальних стандартів, які обмежують державну владу [18, p. 221–234].

Хоча МГП та МППЛ розвивалися інституційно окремо, в самому серці МГП існував філософський місток – Застереження Мартенса. Вперше включене до Преамбули Гаазької конвенції (II) 1899 р., воно проголошує, що навіть у випадках, не врегульованих договорами, люди залишаються під захистом «принципів міжнародного права, оскільки вони випливають із звичаїв..., із законів гуманності і з вимог суспільної свідомості» [19]. Історично виникнувши як компромісне рішення, воно набуло глибокого значення. Застереження Мартенса запобігає аргументу a contrario (що не заборонено, те дозволено) і вбудовує непозитивістські елементи – «закони гуманності» та «вимоги суспільної свідомості» – у матерію позитивного права [20, p. 194–195]. Його цілком можна вважати геніальною сумішшю природного права та позитивізму, яка гарантує, що МГП ніколи не втратить зв'язку зі своїм гуманістичним джерелом, і його центральною ідеєю завжди буде ідея захисту прав людини, та воно завжди змушене буде зважати на розвиток МППЛ, яке часто і виступатиме в якості ідеалу гуманізму і вимог суспільної свідомості.

На сучасному етапі ми спостерігаємо інтенсивну конвергенцію та синергію цих двох галузей. Процес, названий Т. Мероном «гуманізацією гуманітарного права», полягає у зміщенні акценту МГП на захист прав та гідності індивіда [16, p. 1–2]. Цей процес яскраво проявився в практиці міжнародних кримінальних трибуналів. У справі Тадича МТКЮ,

зіткнувшись з необхідністю кваліфікувати звірства в неміжнародному конфлікті, застосував телеологічне тлумачення, натхненне правами людини, щоб поширити багато норм МГП на такі конфлікти, уникнувши «прогалини у захисті» [21, paras. 97, 119].

Еволюція судової практики від жорсткого розмежування за принципом lex specialis до гнучкого підходу узгодженого тлумачення є логічним завершенням цього процесу. Міжнародний Суд ООН у висновку щодо Ядерної зброї постановив, що МГП є lex specialis, але не для витіснення МППЛ, а для його тлумачення у специфічних умовах війни [22, para. 25]. Європейський суд з прав людини у справі Хасан проти Сполученого Королівства пішов ще далі, відмовившись від спрощеного застосування lex specialis і постановивши, що норми МГП та ЄКПЛ слід «узгоджувати» (accommodate) та застосовувати в гармонії [23, para. 104]. Суд не витіснив одну норму іншою, а створив єдиний, гармонізований стандарт захисту. Ця еволюція судової практики є практичним визнанням спільного філософського кореня обох галузей.

Синергетичний ефект від взаємодії МГП та МППЛ є ключовим для боротьби з масовими порушеннями прав людини. Сила МГП – у його специфічності для умов конфлікту, а сила МППЛ – у його розгалуженій системі органів (суди, комітети). Їхня взаємодія дозволяє компенсувати слабкості одна одної. Криміналізація порушень МГП розглядається як посягання на фундаментальні права людини; стандарти МППЛ щодо справедливого суду доповнюють процедурні гарантії МГП; а в ситуаціях, що не досягають порогу збройного конфлікту, МППЛ залишається єдиним джерелом захисту [1, p. 305–307]. Таким чином, синергія МГП та МППЛ є не просто теоретичною концепцією, а практичною реальністю, що дозволяє міжнародному співтовариству комплексно реагувати на масові звірства.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що Міжнародне гуманітарне право та Міжнародне право прав людини походять зі спільного філософського кореня – ідеї гуманності, яка має глибокі антропологічні основи. Ця ідея, що випливає з еволюційної схильності людини до емпатії та кооперації, пройшла довгий шлях від біологічного імперативу до інституціоналізації в релігійних та філософських системах, і зрештою – до кодифікації в позитивному праві. Спільний імпульс до гуманності реалізувався двома різними, але взаємопов'язаними шляхами. Перший, втілений у МППЛ, полягає в обмеженні влади держави над особою шляхом встановлення чітких меж для свавілля. Другий, що став основою МГП полягає в самообмеженні жорстокості самими комбатантами з метою збереження можливості досягнення миру. Американський досвід – Білль про права та Кодекс Лібера – слугує прикладом першої позитивації цих двох підходів. На міжнародному рівні ці шляхи оформилися в окремі, хоча й філософськи споріднені, галузі міжнародного права. Попри їхнє інституційне розмежування, Застереження Мартенса завжди слугувало концептуальним мостом, що не дозволяв МГП відірватися від своїх гуманістичних основ і вимагав врахування вимог суспільної свідомості.

Сучасний етап розвитку міжнародного права характеризується інтенсивною конвергенцією цих галузей. Процес «гуманізації гуманітарного права» та еволюція судової практики від жорсткого застосування принципу lex specialis до гнучкого «узгодженого тлумачення» є практичним визнанням їхньої спільної мети – захисту людської гідності. Ця синергія є логічним результатом їхньої спільної еволюційної та інтелектуальної історії. Саме у взаємодії МГП та МППЛ, у поєднанні їхніх сильних сторін, полягає найпотужніший інструмент сучасного правопорядку для боротьби з масовими звірствами та забезпечення справедливості для їхніх жертв.

Список використаних джерел:

1. Pictet J. Development and Principles of International Humanitarian Law. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1985. 99 p.

2. De Waal F. The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society. New York : Harmony Books, 2009. 304 p.

3. Buchanan A., Powell R. The Evolution of Moral Progress: A Biocultural Theory. New York : Oxford University Press, 2018. 496 p.

4. Johnson J. T. The Just War Idea: Law and Tradition in Western and Non-Western Cultures. University Park : Pennsylvania State University Press, 2022. 456 p.

5. Bassiouni M. C. Introduction to International Criminal Law. 2nd ed. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 1256 p.

6. Locke J. Two Treatises of Government. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 488 p.

7. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 31.07.2025).

8. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26 червня 1945 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 31.07.2025).

9. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals. *Practical Philosophy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 41–108.

10. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code). General Orders No. 100. Washington D.C., 24 April 1863.

11. Best G. Humanity in Warfare: The Modern History of the International Law of Armed Conflicts. London : Methuen, 1983. 410 p.

12. Madison J. Property. National Gazette. 29 March 1792. URL: https://founders.archives.gov/documents/Madison/01-14-02-0279 (дата звернення: 31.07.2025).

13. The Bill of Rights: A Transcription. 1791. URL: https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript (дата звернення: 31.07.2025).

14. The Handbook of International Humanitarian Law / D. Fleck (ed.). 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2021. 960 p.

15. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 31.07.2025).

16. Meron T. The Humanization of Humanitarian Law. *American Journal of International Law.* 2000. Vol. 94, no. 2. P. 239–278.

17. Roosevelt E. The Struggle for Human Rights. Speech delivered at the Sorbonne, Paris, 28 September 1948.

18. Morsink J. The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1999. 396 p.

19. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.

20. Cassese A. The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky? *European Journal of International Law.* 2000. Vol. 11, no. 1. P. 187–216.

21. Prosecutor v. Duško Tadić. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction. Case No. IT-94-1-AR72. Appeals Chamber, ICTY. 2 October 1995.

22. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. Advisory Opinion. I.C.J. Reports 1996. P. 226.

23. Hassan v. The United Kingdom. Application no. 29750/09. Grand Chamber, ECHR. 16 September 2014.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

СІДЄЛЬНІКОВ А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.44
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.35

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА АРЕШТ ЯК ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Опублікована стаття призначена для вивчення такого питання, як формування цілісної характеристики міжнародно-правового регулювання європейського ордера на арешт як інституту наднаціонального кримінального права Європейського Союзу, який замінив класичну загальноприйняту в міжнародному праві процедуру екстрадиції у відносинах між державами-членами Європейського Союзу. Також вивчається питання про можливості переходу України до практичного застосування європейського ордеру на арешт в майбутньому.

Метою цієї статті є створення характеристики європейського ордера на арешт як інституту міжнародного кримінального законодавства на підставі системного аналізу наукових і нормативних джерел.

Автор досліджує історію створення інституту екстрадиції в наднаціональному законодавстві Європейського Союзу, його розвиток та спроби його реформування в рамках наднаціонального законодавства Європейського Союзу. Автор розкриває зміст європейського ордера на арешт у процесі трансформації процедури екстрадиції. Автор дійшов висновку, що метою створення європейського ордеру на арешт є скасування формальної процедури екстрадиції між країнами-членами шляхом трансформації наявного класичного механізму видачі злочинців в систему правил і процедур, що дозволяють передачу обвинувачених втікачів або засуджених під компетентну юрисдикцію в рамках Європейського Союзу.

Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 13.06.2002 р. про європейський ордер на арешт і процедури передачі правопорушників між державами-членами регулює зміст, форму, сферу застосування, порядок видачі та практичного застосування європейського ордера на арешт. Автор встановив, що Рамкове рішення Ради Європейського Союзу від 13.06.2002 р. про європейський ордер на арешт і процедури передачі правопорушників між державами-членами замінило процедуру екстрадиції на передачу обвинувачених або підозрюваних або засуджених осіб на основі європейського ордера на арешт у сфері передачі злочинців між державами-членами ЄС із збереженням процедури екстрадиції у відносинах з державами, які не є членами ЄС. Також з'ясовано, що європейський ордер на арешт належить до інститутів de lege lata та має пряму дію як частина наднаціонального законодавства Європейського Союзу.

Досліджено суб'єктів процедури виконання європейського ордеру на арешт. Встановлено, що головна відмінність європейського ордеру на арешт від традиційної процедури екстрадиції полягає в тому, що передача за європейським ордером на арешт здійснюється за рішенням судових органів, а екстрадиція здійснюється за рішенням адміністративних органів.

Зосереджено увагу на принципах європейського ордеру на арешт як на основоположних засадах даного інституту, їх співпадіння та відмінності від принципів класичної екстрадиції. Доказано, що принцип взаємного визнання рішень судових органів усіх держав-членів ЄС є головною засадою європейського ордеру на арешт, також важливим залишається принцип подвійної осудності. Досліджено часткове скасування принципу невидачі своїх громадян, також повне скасування принципу невидачі за політичні злочини в європейському ордері на арешт.

Було зроблено висновок, що європейський ордер на арешт за своєю правовою природою уявляє собою створений в Європейському Союзі та для внутрішнього застосування в Європейському Союзі з метою встановлення режиму «взаємного визнання» рішень судових органів держав-членів в рамках Європейського Союзу спрощений варіант екстрадиції із скасуванням тих класичних принципів екстрадиції, які заважають цьому встановленню.

Крім того, із дослідження випливає, що між положеннями Конституції України та Рамкового рішення Ради Європейського Союзу від 13.06.2002 р. про європейський ордер на арешт і процедури передачі правопорушників між державами-членами існують суперечності, оскільки останне частково скасовує принцип невидачі своїх громадян, а Конституція України затверджує в категоричній формі принцип невидачі своїх громадян, що унеможливлює застосування в Україні передачі розшукуваної особи за європейським ордером на арешт. Запропоновано застосувати в Україні лише умовну форму передачі за європейським ордером на арешт щодо українських громадян.

Ключові слова: *європейський ордер на арешт, екстрадиція, наднаціональне законодавство ЄС, взаємне визнання судових рішень, інтеграція України в Європейський Союз.*

Sidielnikov A. V. European arrest warrant as an institution of international criminal law

The published article is intended to study such an issue as the formation of a holistic characteristic of the international legal regulation of the European arrest warrant as an institution of supranational criminal law of the European Union, which has replaced the classical extradition procedure generally accepted in international law in relations between the Member States of the European Union. The issue of the possibility of Ukraine's transition to the practical application of the European arrest warrant in the future is also being studied.

The purpose of this article is to create a characteristic of the European arrest warrant as an institution of international criminal law based on a systematic analysis of scientific and regulatory sources.

The author explores the history of the creation of the institution of extradition in the supranational legislation of the European Union, its development and attempts to reform it within the framework of the supranational legislation of the European Union. The author reveals the content of the European arrest warrant in the process of transforming the extradition procedure. The author concluded that the purpose of creating a European arrest warrant is to abolish the formal extradition procedure between member states by transforming the existing classical mechanism for the extradition of criminals into a system of rules and procedures that allow the transfer of fugitive accused or convicted persons to competent jurisdiction within the European Union.

The Framework Decision of the Council of the European Union of 13.06.2002 on the European arrest warrant and the procedures for the surrender of offenders

between Member States regulates the content, form, scope, procedure for issuing and practical application of the European arrest warrant. The author established that the Framework Decision of the Council of the European Union of 13.06.2002 on the European arrest warrant and the procedures for the surrender of offenders between Member States replaced the extradition procedure for the surrender of accused or suspected or convicted persons on the basis of the European arrest warrant in the field of the surrender of criminals between EU Member States, while maintaining the extradition procedure in relations with non-EU Member States. It was also clarified that the European arrest warrant belongs to the institutions de lege lata and has direct effect as part of the supranational legislation of the EU.

The subjects of the procedure for executing a European arrest warrant have been studied. It has been established that the main difference between a European arrest warrant and a traditional extradition procedure is that transfer under a European arrest warrant is carried out by decision of judicial authorities, while extradition is carried out by decision of administrative authorities.

The focus is on the principles of the European arrest warrant as the fundamental principles of this institution, their coincidence and differences from the principles of classical extradition. It has been proven that the principle of mutual recognition of decisions of the judicial authorities of all EU Member States is the main principle of the European arrest warrant, the principle of double jeopardy also remains important. The partial abolition of the principle of non-extradition of one's own citizens, as well as the complete abolition of the principle of non-extradition for political crimes in the European arrest warrant, has been investigated.

It was concluded that the European arrest warrant, by its legal nature, is a simplified version of extradition created in the European Union and for internal application in the European Union in order to establish a regime of "mutual recognition" of decisions of the judicial authorities of the Member States within the European Union, with the abolition of those classical principles of extradition that hinder this establishment.

In addition, the study shows that there are contradictions between the provisions of the Constitution of Ukraine and the Framework Decision of the Council of the European Union of 13.06.2002 on the European arrest warrant and the procedures for the surrender of offenders between Member States, since the latter partially abolishes the principle of non-extradition of its citizens, and the Constitution of Ukraine categorically affirms the principle of non-extradition of its citizens, which makes it impossible to apply in Ukraine the surrender of a wanted person under a European arrest warrant. It is proposed to apply in Ukraine only the conditional form of surrender under a European arrest warrant for Ukrainian citizens.

Key words: *European arrest warrant, extradition, EU supranational legislation, mutual recognition of court decisions, Ukraine's integration into the European Union.*

Вступ. 28.04.2022 р. Україна подала офіційну заявку на членство в Європейському Союзі (далі ЄС) та почала процес офіційного вступу до ЄС. 23.06.2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Приймаючи рішення щодо підтримання кандидатури України до вступу в ЄС Європейська комісія звернула увагу на необхідність подальшого напряму розвитку системи правосуддя та захисту фундаментальних прав людини відповідно до законодавства ЄС у сфері третьої опори ЄС − юстиції, свободи та безпеки. Одним із пріоритетних напрямів діяльності Європейського Союзу вважається поступове формування простору свободи, безпеки та юстиції (ПСБЮ), тісно пов'язаний зі співпрацею держав-учасниць у сфері юстиції, свободи та безпеки, яка становила третю опору ЄС. Створення ПСБЮ як самостійного напряму діяльності ЄС почалося після набуття чинності Маастрихтським договором про Європейський Союз 1993 року. Трьома опорами ЄС в міжнародному праві вважаються: (1) європейські спільноти, (2) спільна зовнішня та безпекова політика і (3) співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ.

Суттєва роль у виконанні завдань Європейської комісії належить реформуванню кримінального законодавства України зі спрямованістю останнього на інтеграцію в наднаціональну правову систему ЄС.

ЄС є унікальним міждержавним утворенням, яке має власний «суверенітет», що складається з права реалізації суверенних прав і окремих повноважень, переданих йому урядами держав-членів. Публічна влада в ЄС теж еволюціонувала до загальновизнаного демократичного рівня із залученням різних кіл інтересів − від держав-членів, представлених у Раді ЄС та Європейській Раді, до громадян ЄС, представлених Європейським Парламентом. Установчі договори ЄС еволюціонували від сукупності домовленостей, які були обов'язковими лише для держав-членів, до унікального правового режиму, котрий надає права та накладає обов'язки на всіх публічних та приватних осіб на території ЄС. На сучасному етапі ЄС має найвищий ступень розвитку інтеграційної взаємодії між своїми членами, що своєю чергою покладає на країни, які входять до цього міждержавного утворення, певні зобов'язання, спрямовані на постійну дію механізмів співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю.

Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю – це певний вид діяльності держав, який ґрунтується на положеннях міжнародних договорів та національного законодавства, основною метою яких є боротьба з проявами міжнародної та національної злочинності [1, с. 123]. Н. Зелинська виділяє такі форми міжнародного співробітництва: надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах; видача осіб, які вчинили злочини для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку; обмін оперативною, правовою та іншою інформацією тощо [2, с. 44–45].

В міжнародному праві спеціально для видачі осіб, які вчинили злочини для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, створено процедуру екстрадиції. Класичне визначення екстрадиції наведене в рішенні Верховного суду США у справі Terlinden vs Ames, де ця процедура описується як «передача однією нацією іншій особи, обвинуваченої чи засудженої за злочин, вчинений за межами власної території першої та в рамках територіальної юрисдикції другої сторони, яка вимагає передачі та компетентна судити і карати цю особу» [3, с.153]. Традиційна для міжнародного права екстрадиційна процедура є двоєтапною: розгляд питання про правову прийнятність запиту та його задоволення владою тієї чи іншої держави. Проте в рамках наднаціонального законодавства ЄС екстрадиційна процедура була реформована, в результаті чого з'явився новий інститут – європейський ордер на арешт (European Arrest Warrant, EAW, далі по-українські ЄОА), який радикально змінив механізм екстрадиції між державами-членами ЄС. Слід зауважити, що Суд ЄС визнав у рішенні по справі Марії Пупіно (Pupino Case) [4] обов'язковість рамкових рішень, що приймаються в рамках «третьої опори», для держав – членів ЄС.

Політичне спрямування України до членства в ЄС висуває перед вітчизняними правниками та законодавцями питання про можливий перехід України до практичного застосування європейського ордеру на арешт в майбутньому, що викликає актуальність дослідження європейського ордера на арешт як інституту міжнародного кримінального законодавства.

Постановка завдання. Метою статті є створення характеристики європейського ордера на арешт як інституту міжнародного кримінального законодавства на підставі системного аналізу наукових і нормативних джерел.

Результати дослідження. Правовій природі екстрадиції більше уваги приділяли закордонні дослідники, такі як Дж. Вандерсанден, П. Пескаторе, Дж. Салмон та ін. Серед вітчизняних дослідників слід відмітити Н. Бенч, В. В. Зуєва, В. І. Ірінєєву.

Вчені-правники в усьому світі визнають, що основою для формування та побудови всієї системи норм міжнародного права є основоположні засади міжнародного права, які звичайно об'єднують в категорію принципів. До принципів традиційної екстрадиції вчені-правники зараховують: принцип екстрадиційності злочину; принцип подвійної підсудності; принцип спеціалізації; принцип взаємності; принцип універсальності; принцип невідворотності покарання (aut dedere aut judicare); принцип невидачі власних громадян; принцип вчинення злочину на території країни, до якої звернена вимога; принцип спливу строку

давності; принцип звільнення від відповідальності за політичні злочини; принцип non bis in idem; принцип відповідальності за скоєння фінансових злочинів (податкових та інших злочинів); принцип невидачі громадянина третій державі; принцип відмови з гуманних міркувань [5, с. 132].

До середини XX ст. в усьому світі інститут екстрадиції ґрунтувався головно на двосторонніх договорах. У ЄС першим фундаментальним присвяченим екстрадиції міжнародно-правовим актом стала Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957 р. [6], яка вперше сформулювала процедуру екстрадиції між європейськими країнами, зобов'язала їх надавати друг другу допомогу в передачі злочинців-втікачів, встановила певні обмеження на видачу, зокрема, право країни відмовляти в екстрадиції своїх громадян. Питанням видачі при необхідності осіб, уже визнаних іноземною державою винними у вчиненні злочинів, для відбування покарання на батьківщині ЄС присвятив Конвенцію про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі, громадянами якої вони є, від 19.05.1978 [7] та Конвенцію про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 р. [8]. У 1985 році країни Бенілюксу, Франція і Німеччина уклали Шенгенську угоду, в якій відображено і правила, що доповнили положення Європейської конвенції про видачу правопорушників від 13.12.1957 р. і пізніше стали частиною Шенгенської конвенції 1990 року. Ці правила згодом «взяли на озброєння» й інші члени Євросоюзу, а також Швейцарія, Ісландія і Норвегія [9, p. 85]. Для створення окремої системи екстрадиції в рамках ЄС було прийнято Конвенцію про спрощену процедуру екстрадиції (1995) та Конвенцію про екстрадицію (1996), але вони були ратифіковані всього дев'ятьма і вісьмома державами-учасницями відповідно [10, с.120]. ЄС поставив собі за мету скасування формальної процедури екстрадиції між країнами-членами шляхом трансформації наявного механізму видачі в систему правил і процедур, що дозволяють передачу обвинувачених втікачів або засуджених під компетентну юрисдикцію в рамках ЄС.

Ця мета була досягнута шляхом прийняття Рамкового рішення Ради ЄС від 13.06.2002 р. про європейський ордер на арешт і процедури передачі правопорушників між державами-членами (далі – Рамкове рішення про ЄОА) [11]. Правове регулювання ЄОА відрізняється від регулювання екстрадиції, оскільки регулюється правовими актами ЄС. Рамкове рішення про ЄОА було прийнято відповідно до ст. 34 Договору про ЄС [9, с.86] і отримало ті самі юридичні якості, що й директиви. На відміну від конвенцій та інших угод, рамкові рішення в обов'язковому порядку підлягають інкорпорації (включенню) у внутрішнє право всіх держав-членів ЄС без проходження ними процедури ратифікації, тому що вказують лише на спільний знаменник, до якого кожна держава-член ЄС повинна адаптувати свою національну правову систему.

1 січня 2004 року Рамкове рішення про ЄОА набуло чинності, не скасувавши дії Європейської конвенції про видачу правопорушників від 13.12.1957 р. і двох додаткових протоколів до неї [6], Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом від 1977 р. [12], оскільки члени ЄС є учасниками цих договорів. Крім того, існують і власні договори інтеграційного об'єднання, що регламентують питання екстрадиції (Конвенції про екстрадицію 1995 і 1996 рр., а також Шенгенська конвенція) [10, с. 121]. Рамкове рішення замінило відповідні положення цих міжнародно-правових актів у сфері передачі злочинців між державами-членами ЄС із збереженням їх застосування у відносинах з державами, які не є членами ЄС. ЄОА має пряму дію, як частина наднаціонального законодавства ЄС, тому належить до інституту de lege lata в чинному законодавстві ЄС.

Наразі законодавство ЄС передбачає три види європейських ордерів: європейський ордер на арешт, європейський ордер на провадження слідчих дій, європейський ордер на захист, з яких ми розглядаємо тільки перший.

Відмінність ЄОА від традиційної процедури екстрадиції насамперед полягає в тому, що передача за ЄОА здійснюється за судовим рішенням, а екстрадиція – за рішенням адміністративних органів. Також у Рамковому рішенні термін «екстрадиція» змінено на «передача», поняття «запитувана держава» і «запитуюча держава» на «держава, яка видала ордер» і «виконуюча ордер держава» відповідно.

Необхідно зауважити, що основні принципи ЄОА, як і належить суто європейському правовому інструменту, уявляють собою специфічне поєднання загальносвітових принципів екстрадиції із принципами, які забезпечують побудову спільного простору правосуддя ЄС, із скасуванням тих класичних принципів екстрадиції, які заважають цій побудові. До принципів ЄОА належать взаємне визнання судових рішень у кримінальних справах держав-членів ЄС; взаємна довіра між країнами-членами ЄС; прямий зв'язок між судовими органами; повне скасування принципу взаємності; часткове скасування (пом'якшення) принципу подвійної осудності (кримінальності); пом'якшення принципу конкретності; часткове скасування принципу невидачі власних громадян; повне скасування невидачі злочинців, які вчинили злочини політичного характеру або з політичних мотивів, або злочини, пов'язані з ними [13, p. 68]. Принцип взаємного визнання судових рішень у кримінальних справах держав-членів ЄС полягає в тому, що юридичний акт, винесений компетентним органом однієї країни-члена ЄС, має обов'язкову юридичну чинність на території всього ЄС і відображається в самому визначенні ЄОА.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Рамкового рішення про ЄОА європейський ордер на арешт – це судове рішення, винесене державою-членом з метою арешту та передачі іншою державою-членом розшукуваної особи для цілей ведення кримінального переслідування або виконання покарання у вигляді позбавлення волі чи тримання під вартою [11]. Також з даної статті випливає, що суб'єктами ЄОА є орган, який видає ордер, та орган, який виконує ордер, це повинні бути судові органи, але деякі держави ЄС надали повноваження по видачі ордерів прокурорам.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Рамкового рішення про ЄОА ЄОА може видаватися стосовно діянь, щодо яких закон держави, яка його видає, передбачає покарання або захід безпеки, пов'язані з позбавленням волі, з верхньою межею не менше як 12 місяців, або – коли вже було призначено покарання або застосований захід безпеки – стосовно обвинувальних вироків, які передбачають засудження до позбавлення волі не менше ніж на чотири місяці [11]. Принцип подвійної осудності (кримінальності) полягає в тому, що діяння, за вчинення якого суд держави-члена ЄС видав європейський ордер на арешт, визнається злочином як в державі, яка видала ордер, так і в державі, яка виконує ордер. Даний принцип в ЄОА виражається в тому, що виконуючий ЄОА орган може відмовити в його виконанні на підставі того, що розглядуване діяння не визнається злочином за законодавством виконуючої ЄОА держави-члена. У разі відсутності подвійної осудності діяння відповідно до ч. 4 ст. 2 Рамкового рішення про ЄОА [11] орган, що виконує ЄОА, може відмовити в передачі розшукуваної особи, але можливі виключення. Це залежить від того, чи входить склад скоєного злочину до наявного у ч. 2 ст. 2 Рамкового рішення про ЄОА переліку 32 злочинів [11], якщо входить, тоді можна не проводити перевірку здійсненого діяння на подвійну осудність. Принцип пропорційності в ЄОА полягає в тому, що ЄОА застосовується до обвинувачуваних в серйозному злочині, за який передбачено мінімум рік позбавлення волі

Рамкове рішення про ЄОА передбачає чотири підстави для обов'язкового невиконання європейського ордера на арешт. По-перше, особа не може бути передана до держави, де існує серйозний ризик того, що вона буде піддана смертній карі та/або катуванню. По-друге, особа повинна за віком підлягати відповідальності за скоєний нею злочин, ця вимога відповідає принципу спеціалізації, відповідно до якого запитуюча держава може переслідувати в судовому порядку видану особу тільки за злочин (злочини), зазначений (зазначені) в запиті про видачу. По-третє, якщо злочин, через вчинення якого видано ордер на арешт, підлягає амністії в виконуючій ордер державі-члені, і вона мала юрисдикцію переслідувати злочин за своїм кримінальним законодавством. По-четверте, якщо виконуючий ордер судовий орган поінформовано про ухвалення державою-членом остаточного судового рішення за той самий злочин щодо розшукуваної особи, за умови, в разі засудження до покарання, що покарання було відбуто або наразі відбувається чи більше не може відбуватись згідно із законодавством держави-члена, яка винесла вирок. Ця підстава відповідає принципу взаємного визнання судових рішень у межах ЄС та принципу ne bis in idem, згідно з яким ніхто не може бути засуджений за один і той же злочин двічі.

Ст. 4 Рамкового рішення про ЄОА передбачає вісім факультативних підстав відмови у виконанні ЄОА [11], зокрема: 1) незастосовність принципу подвійної осудності; 2) триваюче переслідування особи за той самий злочин, але в виконуючій державі-члені; 3) набуття чинності рішення виконуючого ЄОА судового органу не переслідувати або зупинити кримінальне переслідування чи винесення остаточного рішення щодо розшукуваної особи за скоєння того самого злочину; 4) закінчення строку позовної давності за законодавством виконуючої держави-члена; 5) набуття чинності остаточного рішення судового органу третьої держави стосовно розшукуваної особи за скоєння того ж злочину; 6) рішення судового органу виконуючої держави-члена виконати покарання або міру безпеки стосовно розшукуваної особи, якщо вона – власний громадянин або резидент; 7) місце скоєння злочину; 8) рішення стосовно розшукуваної особи, винесене in absentia.

Відповідно до розглянутих підстав для відмови в передачі Рамкове рішення про ЄОА не дотримується принципу невидачі за політичні злочини. Важливо те, що заборона на видачу своїх громадян не входить в перелік обов'язкових підстав для відмови держави-члена у виконанні ЄОА. Ч. 4 ст. 6 Рамкового рішення про ЄОА [11] визначає факультативною підставою відмови у виконанні ЄОА якщо розшукувана особа є громадянином, резидентом виконуючої країни, або залишається на її території, за умови, що відмовляюча держава-член зобов'язується забезпечити відповідно до свого законодавства виконання розшукуваною особою покарання або запобіжного заходу. В іншому випадку громадяни будь-якої країни-члена підлягають передачі для виконання покарання згідно з ЄОА. Також відповідно до ч. 3 ст. 5 Рамкового рішення про ЄОА [11] перед виконанням ЄОА держава-член має право вимагати гарантії повернення свого громадянина або резидента для несення покарання на батьківщині з подальшим зобов'язанням забезпечення такого виконання покарання або запобіжного заходу. Все, що замінило в ЄОА принцип невидачі своїх громадян, це обов'язок отримавшей ЄОА держави передати справу своїм компетентним органам на основі ЄОА у разі відмови видати свого громадянина і цей обов'язок втілює принцип aut dedere aut judicare «видавати або переслідувати».

ЄОА підлягає виконанню за місцезнаходженням розшукуваної особи. Перша та основна частина виконання ЄОА – це ухвалення виконуючою ордер країною ЄС рішення про передачу особи. Відповідно до ст. 17 Рамкового рішення про ЄОА остаточне рішення про виконання ЄОА повинне бути ухвалене протягом 60 днів після арешту розшукуваної особи [11], якщо наявна згода розшукуваної особи на передачу, то цей строк скорочується до 10 днів, у виняткових випадках цей строк продовжується до 90 днів.

Якщо ЄОА виданий з метою кримінального переслідування, виконуючий судовий орган повинен до ухвалення рішення або заслухати розшукувану особу або погодитись на тимчасову передачу розшукуваної особи. У випадку тимчасової передачі розшукувана особа повинна мати змогу повернутися до виконуючої держави-члена для участі в слуханнях щодо неї в рамках процедури передачі. . Судовий орган заслуховує розшукувану особу відповідно до законодавства виконуючої держави-члена та згідно з умовами взаємної угоди між видавшим ЄОА судовим органом та виконуючим ЄОА судовим органом. Останній негайно повідомляє судовому органу, що видав ЄОА, про рішення щодо заходів, що будуть вжиті за ЄОА. Розшукувана особа передається не пізніше 10 днів після ухвалення остаточного рішення про виконання ЄОА. У виняткових ситуаціях дата передачі може двічі переноситись. Також відповідно до ст. 24 Рамкового рішення про ЄОА виконуючий ордер судовий орган може вирішити виконати ЄОА у вигляді відкладеної передачі розшукуваної особи, щоб уможливити її переслідування в виконуючої ордер державі-члені, або, якщо її вже засуджено, відбування нею на території цієї держави-члена за її злочин іншого, ніж призначене в ЄОА покарання [11].

Відповідно до ст. 28 Рамкового рішення про ЄОА особа, передана згідно з ЄОА державі-члену, що видала ЄОА, може без згоди виконуючої ЄОА держави-члена, бути передана державі-члену, іншій ніж виконуюча ЄОА держава-член, згідно з виданим за вчинений до передачі особи злочин ЄОА, [11] якщо розшукувана особа: 1) мала можливість залишити територію держави-члена, якій вона була передана, не зробила цього протягом 45 днів після

свого звільнення або після залишення цієї території повернулась назад; 2) дала добровільну задокументовану згоду на свою передачу державі-члену, іншій ніж держава-член, що виконує ордер, згідно з ЄОА; 3) не підлягає правилу конкретності згідно зі пп. a, e, f, g ч. 3 ст. 28 Рамкового рішення про ЄОА [11].

Також відповідно до ч. 2 ст. 24 Рамкового рішення про ЄОА [11] можлива так звана умовна передача, яка полягає в тому, що виконуючий ордер судовий орган, тимчасово видає розшукувану особу державі-члену, що видає ордер, за умов, що визначаються за взаємною обов'язковою угодою між судовим органом, що виконує ордер, та судовим органом, що видає ордер.

Необхідно розглянути питання ЄОА як правового інституту в рамках співпраці між Україною та ЄС з метою майбутнього членства України в ЄС. Для реалізації конституційного закріплення вступу України в ЄС необхідною є гармонізація законодавства України з правом ЄС та розробка нормативно-правової бази для співробітництва відповідних органів України і ЄС. Актуальним є питання інтеграції Україні в кримінально-правовій сфері у простір правосуддя ЄС, метою якого є створення миру, правосуддя, простору свободи та безпеки для усіх держав-членів ЄС. У наукових колах відзначають неготовність України до забезпечення перенесення у своє законодавство в чітко визначені терміни значного масиву правових актів наднаціонального права ЄС. Ратифіковані Україною міжнародні договори відповідно до положень Конституції України є частиною національного законодавства і є вищими за акти законодавства України. Укладення міжнародних дво- та багатосторонніх угод у сфері міжнародного співробітництва правоохоронних і компетентних органів у боротьбі зі злочинністю створило підґрунтя для співробітництва України з інституціями ЄС у правоохоронній сфері, яке полягає в обміні оперативною інформацією, зборі доказів, переслідуванні та видачі злочинців, створенні спільних слідчих груп, організації робочих візитів представників правоохоронних органів іноземних держав.

Правовою особливістю інституту ЄОА є те, що Рамкове рішення про ЄОА не містить прямої заборони щодо передачі державами ЄС своїх громадян, обмежуючись можливістю держави-члена вимагати як умову для передачі свого громадянина його обов'язкове повернення після його участі в судовому засіданні до країни свого громадянства для відбування покарання. Саме це положення стане в близькому майбутньому основною перешкодою для імплементації Рамкового рішення в Україні, оскільки ст. 25 Конституції України прямо забороняє видачу громадян України іншій державі [14]. Дане конституційне положення дублюється в ч. 1 ст. 10 Кримінального Кодексу України [15]. Наразі Рамкове рішення про ЄОА не застосовується в Україні і Європейська комісія не вимагає цього від України, оскільки застосування Рамкового рішення про ЄОА обов'язкове лише для держав-членів ЄС.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що європейський ордер на арешт – це створений в ЄС та для внутрішнього застосування в ЄС з метою встановлення режиму «взаємного визнання» рішень судових органів держав-членів в рамках ЄС спрощений варіант екстрадиції, який замінив процедуру екстрадиції системою передачі осіб у відносинах між державами-членами ЄС та має форму виданого державою-членом судового рішення з метою затримання та передачі іншим державам-членам особи, яка розшукується, для здійснення кримінального переслідування або для виконання покарання чи заходів безпеки, пов'язаних із позбавленням волі.

Також з вищевикладеного випливає, що між положеннями Рамкового рішення про ЄОА та Конституції нашої держави існують суперечності, які потребують дуже обережного та зваженого підходу для їх розв'язання. Оскільки внесення змін у Конституцію України процес дуже складний в процедурному аспекті, накладає величезну відповідальність за його наслідки на законодавців та вдаватися до нього слід у крайніх випадках, тому, можливо, в майбутньому, Україна буде застосувати Рамкове рішення про ЄОА у випадках, коли воно видано щодо українських громадян, лише у вигляді умовної передачі.

Список використаних джерел:

1. Грищук Г. М. Реалізація інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення в правозастосовній практиці. *Вісник пенітенціарної асоціації України.* 2017. № 2. С. 122–127.

2. Зелинська Н. А. Міжнародні злочини і міжнародна злочинність : монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2006. 568 с.

3. Денисов В. Н. Актуальні питання застосування норм міжнародного права у внутрішньому праві України. *Правова держава: проблеми, перспективи розвитку* : короткі тези доп. та наук. повідомл. учасн. республік. наук.-практ. конф., 9–11 листоп. 1995 р. Харків : Нац. юрид. акад. України, 1995. С. 153–156..

4. Case C-105/03. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 June 2005. Criminal proceedings against Maria Pupino. Reference for a preliminary ruling: Tribunale di Firenze – Italy. URL: http://eur-lex.europa.eu/-legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62003CJ0105 (дата звернення 16.06.2025).

5. Макаров М. А. Відображення принципів екстрадиції в кримінально-процесуальних нормах. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 7. С. 131–134.

6. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення: 12.06.2025).

7. Конвенція ООН про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі, громадянами якої вони є, від 19.05.1978 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/-159888___528916 (дата звернення: 20.06.2025).

8. Конвенція про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_025#Text (дата звернення: 20.06.2025).

9. Hryszczuk H. Powstanie instytutu ekstradycji osoby, która popełniła przestępstwo karne. *Knowledge. Education. Law. Management.* Lodz (Poland), 2013. № 4 (1). P. 69–87.

10. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : монографія. Київ: Таксон, 2002. 344 с.

11. Рамкове рішення Ради Європи про європейський ордер на арешт та процедури передачі правопорушників між державами-членами від 13.06.2002 № 2002/584/ЮВС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b17#Text (дата звернення: 20.06.2025)

12. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text (дата звернення: 20.06.2025).

13. Klimek L. European Arrest Warrant. London : Springer, 2015. 375 p.

14. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 24.06.2025)

15. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 24.06.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ФЕДЧУК Т. Ю.,
ад'юнкт
(Національний університет оборони України)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.3(075.8)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.36

ПИТАННЯ РЕГУЛЯТОРНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТА ДІЄВОСТІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті досліджуються проблеми регуляторної спроможності та ефективності норм міжнародного гуманітарного права (МГП) у контексті збройної агресії рф проти України. Розкрито кризовий стан сучасної системи міжнародного права, яка виявляє неспроможність гарантувати захист жертв війни, цивільного населення та військовополонених у новітніх умовах гібридних конфліктів. Аналізуються ключові недоліки чинних міжнародно-правових актів, зокрема Женевських конвенцій і звичаєвих норм, які демонструють обмежену адаптованість до сучасних форм ведення війни. Увага приділяється прикладам грубих порушень норм МГП з боку рф, що призводять до девальвації гуманітарних принципів, розмивання механізмів міжнародної відповідальності та підриву глобального правопорядку. У статті обґрунтовано необхідність перегляду концептуальних підходів до МГП, оновлення інструментів притягнення до відповідальності за воєнні злочини та створення ефективних механізмів реалізації норм гуманітарного права в умовах трансформації природи збройних конфліктів. Висвітлюється проблема розбалансованості між декларативними положеннями міжнародних договорів та відсутністю практичних важелів контролю й примусу. У роботі аргументовано необхідність переосмислення ролі МГП в умовах нової безпекової реальності, перегляду міжнародної договірної бази та впровадження механізмів інституційного тиску. Запропоновано також напрями вдосконалення національного законодавства України з урахуванням потреб воєнного часу та перспективи інтеграції в глобальні правозахисні структури. Зроблено висновок про необхідність модернізації міжнародно-правової архітектури для забезпечення її адаптивності, ефективності та спроможності діяти в умовах сучасних конфліктівЗапропоновано напрями вдосконалення міжнародної договірної бази та національного законодавства України на основі досвіду протидії агресії. Зроблено висновок, що лише модернізація існуючої архітектури МГП із урахуванням нових викликів дозволить відновити довіру до міжнародного правопорядку, забезпечити дієвий захист жертв конфліктів та посилити роль України в системі колективної безпеки.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право, збройний конфлікт, агресія, правове регулювання, Женевські конвенції, гібридна війна, відповідальність, правовий механізм, міжнародна безпека, Україна.*

Fedchuk T. Yu. The issue of regulatory capacity and effectiveness of the norms of international humanitarian law in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine

The article examines the problems of regulatory capacity and effectiveness of international humanitarian law (IHL) norms in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The crisis state of the modern system of international law is revealed, which reveals the inability to guarantee the protection of war victims, civilians and prisoners of war in the new conditions of hybrid conflicts. The key shortcomings of current international legal acts, in particular the Geneva Conventions and customary norms, which demonstrate limited adaptability to modern forms of warfare, are analyzed. Attention is paid to examples of gross violations of IHL norms by the Russian Federation, which lead to the devaluation of humanitarian principles, the erosion of mechanisms of international responsibility and the undermining of the global legal order. The article substantiates the need to revise conceptual approaches to IHL, update instruments for bringing to justice for war crimes and create effective mechanisms for implementing humanitarian law norms in the conditions of transformation of the nature of armed conflicts. The problem of imbalance between the declarative provisions of international treaties and the lack of practical levers of control and coercion is highlighted. The paper argues for the need to rethink the role of IHL in the new security reality, revise the international treaty framework, and introduce mechanisms of institutional pressure. It also proposes directions for improving the national legislation of Ukraine, taking into account the needs of wartime and the prospects of integration into global human rights structures. It concludes that it is necessary to modernize the international legal architecture to ensure its adaptability, effectiveness, and ability to act in conditions of modern conflicts. It proposes directions for improving the international treaty framework and national legislation of Ukraine based on the experience of countering aggression. It concludes that only the modernization of the existing IHL architecture, taking into account new challenges, will allow restoring trust in the international legal order, ensuring effective protection of victims of conflicts, and strengthening the role of Ukraine in the collective security system.

Key words: *international humanitarian law, armed conflict, aggression, legal regulation, Geneva Conventions, hybrid war, responsibility, legal mechanism, international security, Ukraine.*

Вступ. Сучасний стан розвитку глобальної інфраструктури безпеки та світового порядку характеризується трансформаційними процесами із загальним трендом до перегляду існуючої системи міжнародно-правового регулювання. Велика кількість країн ставить під сумнів дієвість існуючих міжнародних договорів та самої системи міжнародних відносин, що склалася після ІІ Світової війни та «Холодної війни» і це тягне за собою спроби цих країн нав'язати власне бачення розвитку геополітичних процесів, що втілюється у веденні агресивних загарбницьких війн, активізації гібридних конфліктів та асиметричних конфліктів у всіх регіонах Світу. Подібна ситуація, зокрема на прикладі російсько-української загарбницької війни, демонструє слабкість, а іноді навіть не дієвість існуючої системи міжнародного гуманітарного права та відповідних міжнародних конвенцій та договорів. Декларація принципів міжнародного гуманітарного права та гарантій щодо дотримання прав жертв війни не має практичного втілення у дієвих механізмах їх забезпечення, через що порушується цілісність системи міжнародного правового порядку. Неспроможність міжнародної спільноти його забезпечувати та підтримувати як раз таки і має своїми наслідками збройні конфлікти та відкриту військову агресію з боку рф щодо України, а також постійних погроз застосування сили проти інших країн. Подібна ситуація суттєво підвищує рівень регіональної та глобальної нестабільності, що має не тільки негативні наслідки для

сталого економічного зростання, але ставить під сумнів ефективність демократичної форми правління та моделі врегулювання міжнародних відносин заснованої на принципах компромісу, консенсусу та взаємної поваги. Вітчизняні науковці досліджуючи дану проблематику, зокрема Базов В. П., Войтенко О., Гуліч Ю. Є, Денисенко С. І., Єлігулашвілі М., Козорог О., Репецький В. М., Сенаторова О. В., Стратонов В. М., Тарнополова М. акцентують увагу і на тому, що агресія з боку рф розкриває слабкість системи принципів міжнародного гуманітарного права ще й через трансформацію самого сутнісного розуміння збройних конфліктів. Розробка концепції гібридної війни та асиметричних конфліктів на думку Алієва Р.В., Ануфрієва М.І., Бортняка В.А., Замриги А. В., Курилюка Ю. Б., Павленка Ж., Тични Б.М., Царенко О.М., Чалапка В. В. обумовлює необхідність перегляду існуючої архітектури міжнародного гуманітарного права. Саме тому, актуалізація даної проблеми ставить нас перед очевидною метою - визначити найбільші ризики та недоліки у сучасній системі практичного забезпечення вказаних принципів та спробувати розв'язати проблеми їх ефективності через пропозиції як теоретико-методологічного, так і практичного виміру. Все це підвищує актуальність даного дослідження створюючи відповідні передумови для перегляду системи регіональної та глобальної безпеки та ролі й участі України в міжнародних договорах.

Постановка завдання (формулювання цілей статті). Метою даної статті є комплексне дослідження сучасного стану регуляторної спроможності та практичної дієвості норм міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії рф проти України та запропонувати шляхи вдосконалення національного та міжнародного правового механізму реалізації норм МГП для зміцнення системи міжнародної безпеки й запобігання повторенню подібних конфліктів у майбутньому.

Результати дослідження. Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) має в своєму арсеналі надзвичайно великий обсяг принципів та механізмів захисту жертв війни під час збройних конфліктів. І саме агресивна війна рф проти України стала тестом для здатності міжнародного співтовариства забезпечити дотримання МГП та відновити справедливість. Дотримання основоположних принципів МГП в контексті збройної агресії рф повинно відбуватись не тільки з боку України, контроль над чим забезпечують безліч міжнародних інституцій, зокрема Міжнародний Комітет Червоного Хреста, моніторингові місії Комітетів ООН у правах біженців, захисту дітей тощо. Основним завданням МГП, або точніше кажучи практичним його проявом має бути забезпечення дотримання відповідних принципів з боку рф та примус з боку міжнародного співтовариства з метою примушення рф до їх дотримання.

Такі міжнародно-правові акти як: Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (Женевська конвенція I 1949 року); Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 року (Женевська конвенція II 1949 року); Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року (Женевська конвенція III 1949 року); Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (Женевська конвенція IV 1949 року); Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 21 (Протокол I), 1977 року – були ратифіковані не тільки Україною, але і країною агресора, але на відміну від України нею [рф] вони не дотримуються. Більше того денонсація з боку рф Європейської конвенції з прав людини та Римського статуту взагалі є красномовними фактами прямого наміру країни агресора уникнути покарання за недотримання принципів МГП.

Як зазначає Н. Мельцер одним із основоположних принципів МГП є принцип розрізнення (determination) який зобов'язує всі сторони збройного конфлікту постійно розрізняти: цивільне населення та комбатантів (учасників бойових дій); цивільні об'єкти та військові цілі. Мета дії цього принципу на практиці полягає у захисті цивільного населення та об'єктів від впливу воєнних дій. Його зміст зводиться до того, що цивільні особи не повинні бути об'єктом атак, а цивільні об'єкти (школи, лікарні, житло) не підлягають збройним нападам. При чому порушення цього принципу є воєнним злочином, що передбачає кримінальне

переслідування [12, с. 24–28]. Натомість як демонструє досвід війни російські війська регулярно атакують цивільні об'єкти, включно з лікарнями, школами, житловими будинками, що є прямим порушенням цього принципу. Але міжнародна спільнота не може досягти дотримання цього принципу з боку рф жодним чином окрім як діями Міжнародного кримінального суду, що втілилось у видачі ордеру щодо арешту в.путіна, що правда за порушення іншого принципу – захисту цивільного населення та недопустимості депортації в тому числі дітей.

Другим за значущістю принципом МГП, який також не дотримується рф є принцип пропорційності (proportionality). Його сутність зводиться до заборони атак, під час яких передбачувана шкода для цивільного населення (життя, здоров'я, об'єкти) буде надмірною у порівнянні з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою, яку планується досягти. Мета цього принципу полягає у так би мовити мінімізації «супутніх» втрати серед цивільного населення навіть тоді, коли військова атака сама по собі є законною. При цьому цивільні втрати допускаються лише як «побічний ефект», якщо: об'єкт атаки є військовою ціллю; ці втрати не є надмірними щодо очікуваної вигоди для воєнної операції. Порушення цього принципу також тягне за собою кримінальне переслідування, оскільки є злочином [12, с. 24–28]. Натомість атаки рф наприклад, м. Маріуполя, та зокрема драматичного театру, де переховувалися сотні цивільних, є прикладом непропорційного застосування сили.

В свою чергу О. В. Сенаторова акцентує увагу на двох інших ключових принципах: воєнної необхідності та гуманності. Так, принцип воєнної необхідності (military necessity) дозволяє сторонам збройного конфлікту застосовувати лише такі засоби та методи війни, які є необхідними для досягнення законної військової мети, тобто перемоги над супротивником. Водночас цей принцип не виправдовує дії, що порушують інші норми МГП, зокрема принципи пропорційності, розрізнення чи гуманності. Мета цього принципу полягає у забезпеченні балансу між досягненням військових цілей та дотриманням гуманності у війні. Тобто дозволяється лише такий рівень сили, який є необхідним для досягнення конкретної військової переваги. При цьому військові дії повинні бути спрямовані виключно проти військових об'єктів, що роблять внесок у бойові дії [15, с. 41–43]. Натомість руйнування рф греблі Каховської ГЕС є прямим порушенням даного принципу, однак кримінальне переслідування за такі дії здійснюється відносно військових злочинців виключно силами системи юстиції України, що свідчить про неспроможність міжнародної спільноти забезпечити його практичну реалізацію.

Принцип гуманності (humanity) вимагає, щоби всі особи, які не беруть участі або припинили участь у бойових діях (цивільні, поранені, хворі, військовополонені), отримували повагу до життя, гідності, фізичної і психічної недоторканності. Цей принцип, прямо закріплений в Женевських конвенціях 1949 р. та їх Додаткових протоколах, а також в Римському статут Міжнародного кримінального суду забороняє: жорстоке, нелюдське або принижуюче поводження; тортури; страти без суду; сексуальне насильство; негуманне утримання. Принцип гуманності покликаний обмежити жорстокість війни та забезпечити мінімальні стандарти захисту для всіх осіб у конфлікті [15, с. 44-48]. Неодноразове порушення рф цього принципу, зокрема Бучанська трагедія та Ізюмська трагедія свідчить про свідоме недотримання з боку рф положень МГП, що замість жорсткої реакції викликає у міжнародної спільноти лише засудження та глибоке занепокоєння.

Як зазначають О. Войтенко, М. Єлігулашвілі, О. Козорог одним із найбільш недотримуваних принципів МГП є принцип захисту гуманітарного персоналу та об'єктів. Так, МГП гарантує захист гуманітарного персоналу, транспорту та об'єктів, які надають допомогу постраждалим від збройного конфлікту. Цей принцип зобов'язує всі сторони війни поважати та не перешкоджати роботі гуманітарних місій. Це прямо передбачено не тільки I та IV Женевськими конвенціями, але і спеціальною Конвенцією ООН про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з ним персоналу від 1994 року. Відповідно до цих Конвенцій захищеними об'єктами є зокрема: лікарні, мобільні медичні частини, госпіталі, медичний транспорт (швидка допомога, санітарні машини, евакуаційні кораблі), склади та центри гуманітарної

допомоги; а захищеним персоналом: лікарі, медсестри, парамедики, співробітники Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ), представники міжнародних гуманітарних місій (наприклад, ООН, «Лікарі без кордонів») [3, с. 34-37]. Але, як демонструє досвід війни рф проти України, крана агресор не тільки не дотримується цього принципу, а й прямо обмежує діяльність МКЧХ на своїй території та доступ його представників до полонених українців, що залишається без належної реакції з боку самого Комітету.

Слід зауважити на тому, що МГП встановлює, що цивільне населення та військовополонені мають бути захищені від будь-яких форм насильства, принижень, дискримінації та жорстокого поводження. Цей принцип зобов'язує сторони конфлікту поважати права, гідність та фізичну недоторканність осіб, які не беруть участі у бойових діях або вже вибули з них. Згідно з Женевською конвенцією III (військовополонені) та IV (цивільне населення), заборонено: катувати; принижувати гідність; використовувати заручників; депортувати населення. Натомість цивільному населенню прямо гарантовано: право на медичну та гуманітарну допомогу, захист у зонах окупації, а військовополоненим: повагу до особистості, релігії, честі, умови утримання на рівні мінімальних стандартів, право на контакт з родиною, право на захист і судовий розгляд [3, с. 39-43]. Жодна із цих гарантій не дотримується з оку рф ні щодо цивільного населення, яке постійно зазнає депортації; ні щодо військовополонених, яких часто піддають тортурам та нелюдському поводженню.

В. П. Базов в своїх дослідженнях звертає увагу і на таких принципах як заборона безладного знищення та мародерства та обов'язок розслідувати та переслідувати воєнні злочини, останній з яких власне і розкриває основну слабкість та недієвість норм МГП в сучасних збройних конфліктах і зокрема в умовах російсько-української війни.

Так, Женевська конвенція IV від 1949 в ст. 33 прямо забороняє знищення майна та насильницьке привласнення чужого майна, якщо це не виправдано воєнною необхідністю. В той же час в ст. 46-56 Гаазьких правил 1907 р. прямо гарантується та забезпечується захист приватної власності, культурної спадщини, релігійних об'єктів. Мародерство та безладне руйнування цивільної чи культурної інфраструктури розглядається як серйозне порушення МГП і кваліфікується як воєнний злочин відповідно до положень Римського статуту [2, с. 51–54]. Однак, вже загальновідомими в інформаційному просторі є фати що свідчать про те, що окупаційні війська рф неодноразово фіксувалися за мародерством і руйнуванням цивільної власності. При чому кримінальне переслідування щодо таких злочинів здійснюється не силами МКС, а виключно правоохоронною системою України.

В. П. Базов акцентує увагу на тому, що держава, яка є стороною збройного конфлікту, має зобов'язання виявляти, розслідувати та карати осіб, відповідальних за вчинення воєнних злочинів – незалежно від їхнього громадянства, посади чи місця скоєння. Цей обов'язок є універсальним і стосується як власних військових, так і ворога. Держава сторона збройного конфлікту зобов'язана: розслідувати будь-яке повідомлення про воєнні злочини; вжити судових або дисциплінарних заходів проти винних; переслідувати винних або передати їх для суду іншій державі чи міжнародному суду. Деякі злочини (наприклад, катування, страти без суду, депортація цивільного населення) дозволяють державам переслідувати винних незалежно від місця скоєння злочину [2, с. 60–62]. При цьому Україна активно документує злочини рф силами Офісу Генерального прокурора, МВС, СБУ та співпрацює з МКС, створивши навіть Єдиний реєстр воєнних злочинів. Натомість рф не тільки відмовляється визнати злочини та переслідувати винних у власних збройних силах, але й ігнорує ордери МКС, зокрема на арешт в. путіна.

Все це створює асиметрію у практичному забезпеченні реалізації принципів МГП під час агресивної війни рф проти України, що призводить до наступних безкарних їх порушень (табл. 1).

Наведене свідчить, що рф, реалізуючи свої злочинні наміри відносно України веде нічим не виправдану агресивну війну, повністю порушуючи всі принципи МГП, що демонструє низький рівень їх дієвості та неспроможності адекватно реагувати на нові геополітичні конфлікти в XXI ст.

2. Причини недієвості норм та принципів МГП в умовах сучасних збройних конфліктів

Наведені нами вище випадки прямого порушення норм та принципів МГП та відсутності дієвої реакції з боку міжнародного співтовариства та ефективних механізмів примушення рф до їх дотримання або ефективного кримінального переслідування винних за такі порушення ставлять доволі логічне питання причини того, що одна країна доволі вдало штучно створює «обґрунтування» нібито законності власних інтересів.

Таблиця 1

Основні принципи МГП у контексті війни рф проти України

Принцип МГП	Суть принципу	Порушення в Україні (приклади)
Розрізнення	Відокремлення цивільних/комбатантів і цивільних/військових об'єктів	Обстріли шкіл, лікарень, житлових будинків
Пропорційність	Заборона атак, де шкода цивільним надмірна щодо військової вигоди	Атака по драмтеатру в Маріуполі, загибель сотень цивільних
Воєнна необхідність	Сила лише для досягнення законної військової мети	Руйнування електростанцій, інфраструктури без очевидної військової мети
Гуманність	Заборона тортур, жорстокого поводження, принижень	Тортури, страти військовополонених, сексуальне насильство
Заборона мародерства	Заборона грабежу, знищення майна без воєнної потреби	Мародерство, навмисне спалення та грабунок приватної власності
Захист гуманітарних об'єктів	Заборона нападів на лікарні, гуманітарний персонал	Бомбардування пологового будинку в Маріуполі, атаки на медичні заклади
Захист цивільного населення та військовополонених	Заборона катувань, депортацій, страти без суду	Депортація дітей, фільтраційні табори, катування полонених
Обов'язок переслідувати злочини	Обов'язок розслідувати порушення та карати винних	Створення Україною реєстрів, документування злочинів, співпраця з МКС

Як слушно зазначає Ю. Б. Курилюк «міжнародне гуманітарне право характеризується відсутністю чіткого правового регулювання певних засобів ведення війни, наприклад, ядерної зброї; розмитістю і нечіткістю правової відповідальності суб'єктів-порушників норм; декларативністю норм міжнародного гуманітарного права. Водночас іншого інструменту, який би обмежував насильство під час збройного конфлікту та забезпечував захист окремих категорій осіб, людство не напрацювало. Міжнародне гуманітарне право – це про дозволені засоби та методи ведення війни, а також про захист прав людини під час збройного конфлікту [11, с. 9–11]. З одного боку пояснити цю ситуацію можна було б тим фактом, що прийняття основних міжнародно-правових актів, якими гарантуються принципи МГП, відбувалось ще в середині XX ст., тобто задовго до того, як отримали розвиток такі явища як погрози ядерною зброєю, міжнародний тероризм, гібридні війни тощо. З іншого – викликає питання наявності дієвих механізмів практичної реалізації відповідних конвенцій та створення системи міжнародно-правової відповідальності країн за їх порушення и недотримання.

На думку Р.В. Алієва, М.І. Ануфрієва, В.А. Бортняка [1, с. 108–111] система принципів МГП сформована з метою становлення загальних безпекових контурів та рамкових обмежень щодо вирішення потенційних конфліктів між різними державами на етапі їх ескалації аж до воєнного втручання. Тобто вчені зауважують на декларативному характері

Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них, що можна інтерпретувати, як встановлення умов ведення війни, а не умов її превентивного запобігання.

Розглядаючи під таким кутом систему принципів МГП перед нами постає інше питання: яким чином мають забезпечуватись практичні дотримання принципів МГП вже на етапі військових конфліктів? Відповідаючи на це питання В. М. Репецький, використовуючи досвід ведення Україною оборонної війни проти агресії з боку рф приходить до висновку про необхідність підвищення участі міжнародного співтовариства у вирішенні вказаних проблем. Захоплення певної території іншою державою ніколи не буде визнане міжнародною спільнотою. Відповідно, законний характер міжнародно-правової норми щодо заборони застосування сили неможливо заперечувати на тій лише підставі, що така норма порушувалась [14, с. 370–371]. Вчений зазначає, що агресія рф проти України, яка виправдовувалась країною агресором потребою захисту власних національних інтересів та інтересів «російськомовного населення» не можу навіть і близько розглядатись як аргумент для виправдання застосування сили в межах концепції jus in bello, як і в межах концепції jus contra bellum, оскільки першочерговим є порушення з оку рф суверенітету та територіальної цілісності України шляхом розв'язання агресивної війни.

Але рф стверджує, що оскільки відсутнє оголошення війни, то жодна із концепцій – jus in bello чи jus contra bellum – не можуть застосовуватись, а отже порушення прицнипів МГП не відбувається, а відбувається лише реалізація права країни-агресора нібито надане їй ст. 51 Статуту ООН. Така інтерпретація є вочевидь не тільки свавільною, але й деструктивною, однак вона не має прямого заперечення з боку міжнародного співтовариства, оскільки воно не має єдності в питаннях оцінки агресивної війни рф проти України вважаючи її «міждержавним конфліктом».

В таких умовах, як зазначає М. Тарнополова, наприклад, реалізація принципів захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту, ускладнюється тим, що його порушення вимагає кримінального переслідування винних осіб. Але в умовах коли не має загальносвітової єдності в оцінці таких порушень та визнання їх злочинами, а рф – країною агресором, що розв'язала загарбницьку війну – неможливою є і практична реалізація принципів МГП [17]. Ця теза є не тільки влучною, але і надзвичайно актуальною в контексті розвитку агресії рф проти України в період з 2014 по 2025 роки. Відсутність закріплення на рівні міжнародно-правових актів запобіжних заходів та прямих форм відповідальності за порушення загальних правил ведення війни, механізмів їх прямого застосування через вихід за межі індикаторів дозвільної поведінки формує ситуацію невизначеності при розширенні конфлікту, а також фомує відчуття безкарності для агресора.

Знову ж таки, звертаючись до позиції Ю. Б. Курилюк зауважимо, що сучасне МГП не містить конвенційних норм про ситуації, відмінні від збройного конфлікту (так звані атипові ситуації). Такі ситуації набувають окремих ознак збройного конфлікту, однак можуть називатися гібридними збройними конфліктами («антитерористична операція», «військова агресія», «військова операція», «каральна операція» або «спеціальна визвольна операція» тощо). Гібридна війна – це війна з поєднанням принципово різних типів і способів ведення війн, що скоординовані для досягнення спільних цілей. Гібридна війна може характеризуватися інформаційно-психологічними методами впливу на сторони конфлікту, політичну дискредитацію органів влади та їх представників, кібератаками на бази даних, залученням приватних військових компаній до воєнних дій та інше. [11, с. 9-11]. Тобто основною проблемою недієвості системи МГП є недостатня термінологічна точність при визначенні різних форм та видів агресії, загроз та конфліктів, що створює відповідне поле «для маневру» та обґрунтування агресором «законності» власних дій.

Так, дійсно, у сучасному міжнародному законодавстві поширюють свою дію лише два положення МГП, які вказують на заборону тероризму як методу ведення війни. Перше, відповідно до якого в пункті 2 ст. 51 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (Протокол 1) забороняє «Акти насильства або погрози насильством маючи на меті тероризування цивільного населення». Та друге положення зазначається

у ст. 33 IV Женевської конвенції про захист цивільних осіб під час війни у якій використовується термін «тероризм» і міститься положення загальне для територій сторін в конфлікті. Це положення доповнює загальне правило, згідно з яким сторони, які воюють повинні гуманно поводитися з цивільним населенням з боку противника, що знаходиться під їх юрисдикцією (ст. 27) [16, с. 781–782]. В цьому контексті А. В. Замрига обґрунтовує статус рф – країна-терорист, – адже по відношенню до сусідніх держав країна-агресор використовує терористичні методи, такі як залякування та терор. Доцільно згадати про погрози рф захопити Польщу, Литву, застосувати ядерну зброю, терористичний акт у с. Оленівці, де утримували українських полонених [6]. Відсутність відповідальності за такі порушення принципів МГП – це все прямий насідок недієвості міжнародно-правових норм, наявності різних інтерпретацій форм конфлікту та агресії, відсутності чітких індикаторів та критеріїв оцінки й визначення вини конкретної країни за агресію проти іншої, порушення норм МГП відносно третіх сторін та механізмів застосування відповідальності ad hoc, тобто притягнення до відповідальності вже на етапі встановлення таких критеріїв. При чому відповідальність повинна бути заздалегідь визначена в тих де міжнародно-правових актах як зобов'язання всіх країн, що їх ратифікують безумовного введення та застосування санаційних режимів ті обмежувальних заходів максимального рівня ефективності.

Слід наголосити на тому, що російсько-українська війна, що почалась у 2014 році, не усіма суб'єктами міжнародного права одразу кваліфікувалась як міжнародний збройний конфлікт. Тоді необхідні були докази ефективного контролю з боку рф за організованими збройними формуваннями на Сході України, оскільки до 2022 року війна в Україні мала гібридну природу, збройний конфлікт був опосередкований, війна здійснювалася нібито не від імені рф. Зараз зобов'язання норм МГП рф використовує на свій власний розсуд та кваліфікує її також не як збройний конфлікт. Введено прямі законодавчі заборони щодо вживання терміну «війна». Через це, зокрема, українських військовополонених називає «особами, які протидіють спеціальній воєнній операції», не поширюючи на них гарантії правового статусу військовополонених [18]. Це все призводить до масштабних порушень норм МГП в умовах російської збройної агресії по відношенню до комбатантів та цивільного населення і надзвичайно неефективну реакцію з боку світового співтовариства.

Висновки. Враховуючи необхідність підвищення дієвості норм та принципів МГП та їх практичного втілення, Україна повинна проводити більш активну зовнішню політику спрямовану на перегляд існуючої системи МГП. Зокрема вирішення проблеми їх неефективності вбачається нами в наступних кроках:

По-перше, вимагає перегляду концепція «збройних конфліктів» та права jus in bello і jus contra bellum. На івні міжнародно-правових договорів, шляхом прийняття додаткових протоколів до існуючих Женевських конвенцій необхідно суттєво розширити перелік форм збройних конфліктів та актів агресії, зокрема введенням в міжнародно-правовий обіг таких явищ як «антитерористична операція», «асиметрична загроза», «асиметричний конфлікт», «гібридний конфлікт», «гібридна війна», «міжнародна терористична діяльність», «каральна операція» тощо.

По-друге, необхідним є розробка та впровадження на рівні міжнародно-правових актів чіткий критеріїв для визначення порушення з боку країни принципів МГП, які повинні визначатись на засадах системи відповідних соціально-економічних, гуманітарних та військових індикаторів, порушення чи перевищення яких означатиме беззаперечне визнання вини відповідної країни-агресора та притягнення винних осіб о міжнародної відповідальності без вжиття додаткових заходів та процедур. Порушення критеріїв саме по собі повинно сприйматись міжнародним співтовариством як прояв агресивної поведінки, що суперечить принципам добросусідства та порушує положення Статуту ООН.

По-третє, система міжнародно-правових договорів повинна бути доповнена набором прямих обмежувальних заходів та санкцій, що запроваджуватимуться не за додатковим рішенням міжнародного співтовариства, а як наслідок порушення країною агресором встановлених критеріїв дотримання принципів МГП. Такі санкційні заходи повинні

впроваджуватись та дотримуватися всіма країнами, що ратифікували відповідні міжнародні конвенції без додаткових перемовин, консультацій та інших заходів, що дозволяють на сьогодні рф, як країні агресору вести загарбницьку війну проти України грубо порушуючи всі без винятку принципи МГП.

Список використаних джерел:

1. Алієв Р. В., Ануфрієв М. І., Бортняк В. А. Міжнародне гуманітарне право : навч. посіб. Київ : ВД «Професіонал», 2023. 598 с.
2. Базов В. П. Теорія та принципи міжнародного гуманітарного права : монографія. Київ : Фенікс, 2020. 511 с.
3. Войтенко О., Єлігулашвілі М., Козорог О. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право. Київ ; Одеса : Фенікс, 2021. 268 с.
4. Денисенко С. І. Актуальні проблеми міжнародного гуманітарного права в умовах сучасних збройних конфліктів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 182–184.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
6. Замрига А. В. Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. *Проблеми сучасних трансформацій*. 2022. № 6.
7. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року (Женевська конвенція IV) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
8. Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 року (Женевська конвенція III) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
9. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (Женевська конвенція I). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text
10. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 року (Женевська конвенція II) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text
11. Курилюк Ю. Б. Міжнародне гуманітарне право на захисті військовополоненого : запитання побратимів – відповіді правників : навч. посіб. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2024.
12. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Женева ; Київ : Міжнар. Комітет Червоного Хреста, 2020. 398 с.
13. Павленко Ж., Антонов А. «Гібридна війна»: аналіз визначень поняття. *Вісник Нац. юрид. ун-ту ім. Я. Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 2(53). С. 106–119.
14. Репецький В. М. Застосування міжнародного гуманітарного права у збройному конфлікті України. *Наук. вісн. Львів. комерц. акад. Серія : Юридична.* 2015. Вип. 2. С. 368–373.
15. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти. Харків, 2019. 312 с.
16. Стратонов В. М., Гуліч Ю. Є. Тероризм, як актуальна проблема міжнародного гуманітарного права. Світова *наука : проблеми, перспективи та інновації* : зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Торонто, 24–26 берез. 2021 р. Торонто (Канада), 2021. С. 780–784.
17. Тарнополова М. Захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту як правовий режим. *Розвиток законодавства України у сфері оборони : проблеми адаптації до стандартів НАТО та шляхи їх вирішення* : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 23 квіт. 2021 р. Київ, 2021. С. 308–312.
18. Царенко О. М., Тична Б. М., Федчук Т. Ю. Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287378/281278
19. Чалапко В. В. Гібридна війна як сучасна форма насильства. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.* 2021. № 1(48). С. 133–145.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ФОРОСТЯНИЙ А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної власності та права)

СОЛОНЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент

МИКИТЧИК О. В.,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної власності та права)
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.64
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.37

АКТУАЛЬНІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

У статті досліджуються питання функціонування Міжнародного кримінального Суду у контексті сучасного кримінального права, як у ретроспективі розвитку так і у застосуванні правових норм відповідно до викликів сучасності з урахуванням проблем, які виникають через окремі недоліки правового регулювання так і через політичні проблеми у міждержавних відносинах. Розглядаються різні визначення міжнародного кримінального права, його система і зміст. Проводиться порівняльно-правова характеристика окремих норм міжнародного кримінального права і відповідних йому норм національного кримінального права з визначенням проблемних питань окремих норм права і можливих шляхів їх вирішення.

Здійснюється особливий акцент на Римський статут Міжнародного кримінального суду як однин з головних нормативно-правових актів сучасного міжнародного кримінального права. Досліджуються проблемні питання ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Розглядаються окремі проблеми тривалого процесу його визнання Україною і деякі причини які до цього призвели в тому числі і політичні. Висвітлюються як позитивні так і негативні наслідки імплементації цього нормативно-правового акта у національне кримінальне законодавство. Здійснюється детальний аналіз окремих норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду і відповідних статей Кримінального кодексу України щодо їх гармонізації і оптимізації з метою максимально ефективного застосування у практичній діяльності судових і правоохоронних органів.

Звертається увага на необхідність максимального узгодження і зближення за змістом норм національного законодавства відповідно до норм міжнародного

кримінального права. Детально досліджуються проблеми виконання державами учасницями рішень які видаються в межах повноважень Міжнародного кримінального суду, співвідношення цих рішень з національним законодавством, пропонуються можливі шляхи їх вирішення. Окремо досліджуються проблемні питання виконання вироків Міжнародного кримінального суду пов'язаних з позбавленням волі і довічним позбавленням волі.

Ключові слова: *Міжнародне кримінальне право, міжнародна кримінальна юстиція, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут Міжнародного кримінального суду, кримінальне право, кримінальне процесуальне право, міжнародна правова допомога.*

Forostianyi A. V., Solonenko O. M., Mykytchyk O. V. Current legal aspects of the functioning of the international criminal court

The article examines the issues of the functioning of the International Criminal Court in the context of modern criminal law, both in retrospect of development and in the application of legal norms in accordance with the challenges of modernity, taking into account the problems that arise due to individual shortcomings of legal regulation and due to political problems in interstate relations. Various definitions of international criminal law, its system and content are considered. A comparative legal characteristic of individual norms of international criminal law and the corresponding norms of national criminal law is carried out with the identification of problematic issues of individual norms of law and possible ways to solve them.

Special emphasis is placed on the Rome Statute of the International Criminal Court as one of the main normative legal acts of modern international criminal law. The problematic issues of the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court by Ukraine are investigated.

Some problems of the long process of its recognition by Ukraine and some of the reasons that led to this, including political ones, are considered. Both positive and negative consequences of the implementation of this normative legal act into national criminal legislation are highlighted. A detailed analysis of individual norms of the Rome Statute of the International Criminal Court and the corresponding articles of the Criminal Code of Ukraine is carried out with a view to their harmonization and optimization in order to maximize their effective application in the practical activities of judicial and law enforcement bodies.

Attention is drawn to the need for maximum harmonization and convergence of the content of national legislation in accordance with the norms of international criminal law. The problems of the implementation by the participating states of decisions issued within the powers of the International Criminal Court, the correlation of these decisions with national legislation, and possible ways of their solution are studied in detail. The problematic issues of the implementation of sentences of the International Criminal Court related to deprivation of liberty and life imprisonment are separately studied.

Key words: *International criminal law, international criminal justice, International Criminal Court, Rome Statute of the International Criminal Court, criminal law, criminal procedural law, international legal assistance.*

Вступ. Система міжнародного кримінального права має гарантувати відповідальність за вчинення найтяжчих злочинів які є небезпечними не лише для однієї держави, а для держав загалом. Співробітництво між державами протягом XX-XXI століть дало можливість сформувати механізм притягнення до відповідальності суб'єктів які вчинили міжнародні злочини і таким чином створити більш безпечний світовий порядок, що є позитивним як для міжнародних відносин так і для людства в цілому. Одним з самих важливих

етапів створення міжнародного кримінального права стала ратифікація Римського статуту міжнародного кримінального суду 1998 року. Україна 2024 року також ратифікувала цей міжнародно-правовий акт. Однак незважаючи на позитивні результати створення і розвитку міжнародного кримінального права як на міждержавному та і на національному рівні у його застосуванні виникають окремі проблеми які стосуються не тільки власне застосування норм права але й вирішення політичних питань, які обумовлюють міжнародне кримінальне право заручником окремих глав держав, які нерідко переслідують особисті політичні інтереси, а не загальне благо. Проблеми міжнародного співробітництва протидії злочинності були предметом досліджень таких науковців як Гутник В.В., Задоя К.П., Кузьменко В.М., Мануїлова К.В., Матковський А.А., Підгородинська А.В., Піменова А.Ю., Пращук С.В., Солоненко О.М., Юртаєва К.В., Чалий М.В. разом з тим окремі питання такі як вдосконалення окремих норм міжнародного кримінального права, гармонізація норм міжнародного кримінального права і національного кримінального права і процесу, виконання рішень і вироків Міжнародного кримінального суду та ін., залишаються дискусійними і потребують подальших наукових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих проблемних питань діяльності Міжнародного кримінального суду, як на рівні правового регулювання так і безпосередньо реалізації повноважень як на міжнародному так і на національному рівнях. Дослідження має на меті аналіз нормативно-правових актів, наукових джерел з метою формування і узагальнення пропозицій щодо вдосконалення як законодавства так і практики діяльності відповідних судових і правоохоронних органів.

Результати дослідження. Міжнародне кримінальне право має свою тривалу історію розвитку. Створення і функціонування таких норм права є позитивним розвитком міждержавних відносин, побудови стабільної, захищеної міжнародної людської спільноти, яка намагається мінімізувати можливість вчинення міжнародних злочинів та з цією метою підтримує функціонування системи кримінального переслідування на глобальному рівні, притягнення до відповідальності суб'єктів які скоюють такі злочини.

Слід означити, міжнародне кримінальне право – це система норм, що утворюються внаслідок співпраці між державами або міжнародними органами та організаціями, яка має на меті захист миру, безпеки народів, міжнародного правопорядку як від найтяжчих міжнародних злочинів, що спрямовані проти миру та людства, так і від інших злочинів міжнародного характеру, які передбачені міжнародними угодами, конвенціями або іншими правовими актами міждержавного характеру, а також є караними відповідно до цих актів та норм національного права [1, с.14.]. Відтак, можливо резюмувати те, що міжнародне кримінальне право є конститутивною правовою основою функціонування міжнародної кримінальної юстиції.

У цьому контексті відзначимо, в аспекті теоретико-правового аналізу міжнародної кримінальної юстиції, О.М. Солоненко виділяє наступні її видові категорії в міжнародному праві, зокрема: 1) міжнародні воєнні трибунали, до яких віднесено Нюрнберзький та Токійський трибунали; 2) міжнародні кримінальні трибунали створені Радою Безпеки ad hoc (Міжнародний трибунал по колишній Югославії та Міжнародний трибунал по Руанді); 3) змішані міжнародні органи кримінальної юстиції, створені на підставі договорів між ООН та державами (Спеціальний суд по С'єрра-Леоне, Спеціальний суд по Лівану); 4) квазі-міжнародні суди – національні суди, до юрисдикції яких спеціальними рішеннями віднесено правосуддя у справах про міжнародні злочини з участю міжнародних суддів та інших учасників кримінального судочинства (Надзвичайні палати у судах Камбоджі); 5) постійно діючі міжнародні органи кримінальної юстиції (Міжнародний кримінальний суд) [2, с.340-357]. Саме останній орган кримінальної юстиції є особливим предметом цього теоретико-правового аналізу.

Відтак повинні відзначити, сучасна система норм міжнародного кримінального права складається переважно з нормативно-правових актів ООН, міжнародно-правових договорів тощо. Одним з головних міжнародних актів міжнародного кримінального права є Римський статут Міжнародного кримінального суду ратифікований Україною 21 серпня 2024 року, який набрав чинності 01 січня 2025 року.

У цьому ж сенсі національне законодавство, насамперед Розділ XX Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» містить перелік норм які регламентують відповідальність за злочини які відносяться до міжнародного кримінального права (пропаганда війни (ст. 436), злочин агресії (ст. 437), воєнні злочини (ст. 438), застосування зброї масового знищення (ст. 439), розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (ст. 440), екоцид (ст. 441), геноцид (ст. 442) та ін [3]. Це дає можливість притягнути особу до кримінальної відповідальності за міжнародний злочин на території України. Римський статут доповнює національну систему кримінального правосуддя.

Римським статутом визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, а також відповідне ґрунтовне визначення цих злочинів, їх тлумачення, процедури їх розслідування та здійснення міжнародного правосуддя. Ратифікувавши Римський статут, основоположний документ цього унікального міжнародного судового органу, Україна стає його повноправною учасницею з усіма правами і обов'язками та водночас демонструє всьому світу свою відданість міжнародному праву та міжнародному правосуддю. Після набрання чинності для України Римським статутом Міжнародного кримінального суду та поправок до нього Україна стане 125-ю державою-членом Міжнародного кримінального суду та набуде повноправного членства в Міжнародному кримінальному суді і братиме участь у роботі Асамблеї держав – учасниць Римського статуту, зможе подавати кандидатури для обрання суддів та прокурорів Міжнародного кримінального суду [4].

Ратифікація Україною Римського статуту пройшла тривалий і складний шлях. Серед ключових викликів, які затримували ратифікацію, варто виділити такі:

1. Політичні ризики для національної еліти. Частина українських політиків та військових побоювалася, що ратифікація Римського статуту може створити ризики для їхньої особистої відповідальності за певні дії під час воєнних дій. Хоча статут не має зворотної сили, страх можливого переслідування був вагомим фактором у дебатах.

2. Законодавчі труднощі. Після рішення Конституційного Суду України у 2001 році необхідно було внести зміни до Основного Закону України. Однак для цього потрібно було знайти політичний консенсус серед політичних фракцій парламенту, що часто виявлялося складним.

3. Міжнародний контекст. Інші держави, зокрема Російська Федерація, використовували нерозуміння і страх щодо Міжнародного кримінального суду, у своїй пропаганді, змальовуючи цей суд як інструмент тиску Заходу. Це створювало додаткові внутрішні політичні бар'єри для ратифікації [5, с.121].

Ратифікація Римського статуту Україною означає відмову України від частини суверенітету (судового) на користь міжнародного органу – Міжнародного кримінального суду. Втрата частини суверенітету це негативний наслідок але мета заради якої це було зроблено виправдана. Взаємодія держав для загального блага – боротьби з міжнародними кримінальними злочинами виправдовує такі наслідки.

Якщо виділити позитивні наслідки ратифікації Україною Римського статуту то слід назвати такі:

• Розслідування воєнних злочинів. Тепер Міжнародний кримінальний суду може офіційно розпочинати власні розслідування злочинів, скоєних на території України, що особливо важливо в контексті триваючої російсько-української війни.

• Покращення міжнародного іміджу. Ратифікація показала міжнародній спільноті серйозність намірів України у сфері захисту прав людини та боротьби з безкарністю.

• Посилення національної правової системи. Визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду сприятиме удосконаленню української системи правосуддя та приведенню її у відповідність із міжнародними стандартами [5, с.121].

Також ратифікація Україною Римського статуту передбачає гармонізацію норм міжнародно права з нормами національного законодавства. У зв'язку з чим виникає ряд питань.

Одне з них це гармонізація норм Римського статуту до законодавства України. Так окремі норми Римського статуту набагато більш повно формулюють зміст кримінального правопорушення. Так стаття 8 bis Римського статуту визначає злочин агресії як планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй. «Акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

Натомість Кримінальний кодекс України (далі ККУ) набагато вужче за змістом визначає злочин агресії. Так ст. 437 ККУ визначає злочин агресії як планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій [3]. Відповідно бажаним є оптимізація норм вітчизняного законодавства до змісту норм Римського статуту.

Як слушно зазначає О. Шипілов: «…злочин агресії у чинному національному кримінальному законодавстві залишається не гармонізованим з міжнародним правом» [6, с.195]. Також науковець доречно стверджує, що стаття 8 Римського статуту передбачає фактично всі різновиди воєнних злочинів, які є уособленням останніх напрацювань міжнародного права в частині кримінального переслідування за відповідні міжнародні злочини. Разом з тим ст. 438 КК України, в якій лише змінено назву, потребує суттєвого коригування її змісту, оскільки вказана норма не характеризується ознакою серйозного порушення законів та звичаїв війни, вчиненням відповідних воєнних злочинів у рамках плану чи політики або в рамках широкомасштабного їх скоєння [6, с.195].

Таким чином гармонізація норм національного кримінального законодавства до відповідних міжнародного кримінального права є необхідною і подальша робота в цьому напрямі має систематизувати і максимально зблизити за змістом відповідні правові норми для максимально швидкого і ефективного їх застосування у відповідних ситуаціях.

Однією з ключових проблем діяльності Міжнародного кримінального суду є реалізація державами учасницями рішень, які видаються в межах повноважень Міжнародного кримінального суду. Це питання, як правило, не правового або процедурного характеру, а винятково політичне. Через небажання окремих держав ускладнювати міждержавні стосунки у багатьох випадках держави які мають виконувати рішення Міжнародного кримінального суду натомість їх просто ігнорують. Так під час свого візиту до Монголії 3 вересня 2024 року президент Російської Федерації не був затриманий і арештований за офіційної наявності ордера для його затримання, що виданий Міжнародним кримінальним судом. Рішення про невиконання рішення Міжнародного кримінального суду у цьому випадку суто політичне. Монголія ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду 11 квітня 2002 року і має свого суддю у цьому органі. Тому невиконання рішень Міжнародного кримінального суду повинно мати для цієї держави наслідки. На жаль випадки невиконання рішень Міжнародного кримінального суду непоодинокі. Наприклад, у випадку з президентом Судану Омаром аль-Баширом. Обвинувачений 2009 року в геноциді в Дарфурі, він залишався на посаді ще протягом десяти років. І тільки потім його повалили в результаті державного перевороту. Відтоді його так і не передали МКС. Перебуваючи на посаді, він відвідав чимало країн, серед яких країни – члени МКС Йорданія, Чад, Джибуті, Кенія, Південна Африка та інші, що відмовилися затримувати його. Тож якщо країни ігнорують свої міжнародні зобов'язання, вони порушують баланс сил. Відмова країни – члена МКС видавати Суду підозрюваного насамперед вдарить по авторитетності самого Суду та міжнародної кримінальної юстиції загалом. І це реально є дуже вигідним для підозрюваних у вчиненні міжнародних злочинів [7]. Як слушно вважає Г. Мамедов «настав час не тільки розширити юрисдикцію МКС (наприклад, щодо злочину агресії, зробивши її ефективною), а й наділити реально дієвими правовими інструментами реагування на недотримання зобов'язань перед Судом. Норми міжнародного права завжди були сферою великих компромісів, і саме тому ми час від часу

стаємо заручниками застарілих норм і практик. І змінювалося це майже завжди великими потрясіннями» [7].

Отже проблема невиконання рішень Міжнародного кримінального суду з політичних мотивів є нині вельми актуальною. Її вирішення потребує вдосконалення правового механізму реагування на невиконання рішень Міжнародного кримінального суду і створення дієвого механізму покарань щодо держав порушників, в тому числі виключення таких держав з держав учасниць Римського статуту. Але як показує практика політичні мотиви для окремих держав набагато важливіше притягнення міжнародних кримінальних злочинців до відповідальності. Так Угорщина з метою невиконання рішень Міжнародного кримінального суду з політичних мотивів ухвалила рішення про вихід з Міжнародного кримінального суду [8].

Також однією з проблеми роботи Міжнародного кримінального суду є виконання вироків Суду. Приведення національного законодавства ряду держав, що виконують вироки МКС, у відповідність до міжнародних стандартів ускладнюється рядом причин, в силу яких примат договорів все ще багато в чому існує на рівні декларацій:

– по-перше, безпосереднє застосування правоохоронними органами норм міжнародних договорів реально представляє складність, а конкретний механізм такої діяльності уявити досить складно;

– по-друге, деякі міжнародні акти просто не можуть бути «самоздійснюваними», внаслідок чого виникає необхідність обов'язкового закріплення у внутрішньодержавному праві [9, с.86].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі КПКУ) у ст.636 регламентує виконання судових рішень Міжнародного кримінального суду. Так виконання в Україні рішень Міжнародного кримінального суду здійснюється згідно з КПК, іншими законами України та на підставі Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Виконання в Україні покарання у виді позбавлення волі або довічного позбавлення волі, призначеного особі Міжнародним кримінальним судом, здійснюється згідно з правилами цього Кодексу на підставі Римського статуту Міжнародного кримінального суду та на умовах, визначених відповідним міжнародним договором, укладеним між Україною та Міжнародним кримінальним судом, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України. Рішення Міжнародного кримінального суду про штраф та/або конфіскацію центральний орган України надсилає до суду за місцем проживання особи, місцем відбування покарання особою або місцезнаходженням майна для звернення до виконання у тридцятиденний строк у порядку, визначеному статтею 535 КПКУ. Виконання рішення Міжнародного кримінального суду про штраф та/або конфіскацію здійснюється без шкоди для прав добросовісних (bona fide) третіх сторін. Майно або доходи від продажу нерухомого майна чи у відповідних випадках від продажу іншого майна, отриманого в результаті виконання рішення, зазначеного у частині четвертій цієї статті, передаються до Міжнародного кримінального суду [10].

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 103 Римського статуту покарання у виді позбавлення волі виконується в державі, визначеній Судом з переліку держав, що повідомили Суду про свою готовність прийняти засуджених осіб. Тобто виконання вироку суду у частині позбавлення волі залежить від доброї волі країн-учасниць. Однак при цьому держави повинні враховувати ті позитивні наслідки, які матиме така згода для нормального функціонування Суду. У Гаазі в розпорядженні Суду знаходиться лише обмежена кількість місць утримання ув'язнених (Міжнародний кримінальний суд отримав 12 тюремних камер в пенітенціарному комплексі Гаазького району Схефенінген, але в перспективі у його розпорядженні буде ціле крило цього комплексу), тому Суд буде змушений в цьому питанні практично повністю покладатися на держави, які візьмуть на себе виконання винесених Судом покарань за вчинення злочинів «в виправних установах, розташованих на їх території» [9, с.88]. Тому доцільним має стати обов'язок держав учасниць виконувати вироки Міжнародного кримінального суду на своїй території за умови відповідності передбаченим критеріям виконання цих вироків.

Висновки. Міжнародне кримінальне право як сукупність норм які прийняті на міждержавному рівні і мають на меті притягнення до відповідальності суб'єктів за вчинення

найтяжчих злочинів пройшло складну і тривалу історію і має стати одним засобів кращого майбутнього для стабільного існування людства як сукупності держав. Норми міжнародного кримінального права мають визнаватися усіма державами і максимальне залучення України до цього процесу є бажаним і корисним з багатьох причин. Ратифікація Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду є позитивним кроком але потребує подальшого вирішення ряду як правових так і організаційних питань. Разом з тим ратифікація статуту мала для України як позитивні так і негативні наслідки. Окремі норми національного кримінального законодавства потребують гармонізації і розширеного формулювання відповідно до Римського статуту. Існує нагальна потреба вдосконалення процедури виконання рішень суду у зв'язку з невиконанням окремими державами цих рішень без реальних негативних наслідків для них. Підтримується ідея виключення держав з переліку учасниць Міжнародного кримінального суду за невиконання рішень Міжнародного кримінального суду. Також пропонується зобов'язувати держав-учасниць Римського статуту Міжнародного кримінального суду виконувати на своїй території вироки суду за умови відповідності встановленим правовим критеріям.

Список використаних джерел:

1. Міжнародне кримінальне право : навчальний посібник / кол. авторів ; за заг. ред. Т.І. Созанського та О.М. Броневицької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 472 с.

2. Солоненко О.М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку. Київ : Ліра-К, 2017. 360 с.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 16.06.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 16.06.2025).

4. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html#:~:text=Верховна%20Рада%20України%20прийняла%20на,підтримали%20281%20народний%20депутат%20України (дата звернення 16.06.2025 р.)

5. Пращук С.В, Чалий М.Г. Проблема ратифікації Римського статуту в Україні. *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*.2025. № 6 (January 24, 2025; Seoul, South Korea), 119–123. https://doi.org/10.36074/logos-24.01.2025.023 (дата звернення 16.06.2025)

6. О. Шипілов Актуальні питання законодавства, пов'язані з ратифікацією римського статуту міжнародного кримінального суду. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XIV Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м.Чернігів, 13 грудня 2024 р.) / голов. ред. В. Ф. Пузирний ; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. 208 с., С.193-196.

7. Мамедов Г. Візит Путіна до Монголії: в чому проблема. *Дзеркало тижня,* 2 вересня 2024 р. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/vizit-putina-do-monholiji-v-chomu-problema.html (дата звернення 16.06.2005)

8. Угорщина ухвалила рішення про вихід з Міжнародного кримінального суду – ЗМІ. *Дзеркало тижня,* 02 квітня 2025 р. URL: https://zn.ua/ukr/europe/uhorshchina-ukhvalila-rishennja-pro-vikhid-z-mizhnarodnoho-kriminalnoho-sudu-zmi.html (дата звернення 16.06.2005)

9. Кузьменко В.М., Піменова А.Ю. Проблеми виконання вироків міжнародного кримінального суду. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. *Серія ПРАВО.* Випуск 88: частина 4, С. 84-90.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI станом на 16.06.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 13.04.2012 р.)

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

КРАВЧЕНКО М. О., КІСЛІЦИНА І. О. ДО ПИТАННЯ КОМУНІКАЦІЇ ПРОКУРОРА ТА АДВОКАТА: ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ..... 3

КРИВИЦЬКИЙ Ю. В. ВСТУП ДО МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ: ПІДБІР ПІЗНАВАЛЬНОЇ ОПТИКИ.....10

КУШНІР Р. О. ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ПРИТУЛОК ІЗ ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ NON-REFOULEMENT.....19

ПЕТРЕНКО А. А. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: АСПЕКТИ ГАРМОНІЗАЦІЇ..... 26

СТЕЧИШИН А. В. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У МІСЦЕВОМУ ВРЯДУВАННІ: ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ 32

ЧЕРНЕНКО В. В. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....39

ЧОБОТАР Д. В. РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ»: СУЧАСНИЙ ПІДХІД.....45

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВАКАРЮК Л. В., МАЛЄНКО О. В. ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ТРУДО-ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....52

ЛУЦЕНКО О. Є. ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ВИПЛАТ ПРАЦІВНИКАМ «НАПЕРЕДОДНІ» БАНКРУТСТВА РОБОТОДАВЦЯ: ПАРАДОКСИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....58

МЕЛЬНИК В. П. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....65

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

СЕМЕНЮК А. Л. ПОЛІЦЕЙСЬКІ ПОСЛУГИ І ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....71

СОБОЛЬ Є. Ю. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....77

ТИХОНОВА Д. С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....82

ТРУБА Р. М. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ..... 89

ЧЕПКОВА К. О. СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВА ДИТИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....95

ЧИГИР П. Р. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СУКУПНОСТІ ФОРМ ВПЛИВУ НАРОДУ НА ДЕРЖАВНУ ВЛАДУ.....101

ШАМАРА О. В. КОМПЛЕКСНИЙ СТРАТЕГІЧНИЙ ПЛАН РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК ЧАСТИНИ СЕКТОРУ БЕПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ НА 2023-2027 РОКИ: ЗАКОНОДАВЧІ ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ (ЧАСТИНА ПЕРША).....108

ШОВКОПЛЯС О. В. ДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....118

ЩЕРБИНА Є. М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ УЧАСТІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ОРГАНІЗАЦІЇ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ.....124

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НІКІТІНСЬКИЙ О. П. ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТРАНСФОРМАЦІЯ, АДАПТАЦІЯ ТА ФІСКАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСУВАННЯ ОБОРОНИ.....131

ПАЛАМАРЧУК Д. В. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ПОДАТКОВОГО ПЛАТЕЖУ ЗА КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ ДЛЯ ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН.....138

ЯКУТІН В. В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВИНИ ПРИ ЗАЛУЧЕННІ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ.....144

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БАБИЧ М. В. ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ.....151

БАРАННІК Р. В. ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЗАКОННОСТІ ЯК ОРІЄНТИРИ ТЛУМАЧЕННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....157

БУЛГАКОВА Ю. М., ГОРБАНЬ Р.С. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ОСОБОЮ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ-ПІДПРИЄМЦЯ.....165

БУЛГАКОВА Ю. М., КУЗЬМЕНКО О. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ОПТИМІЗАЦІЮ ПРОЦЕСУ ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПРИЙМАЮЧІ ГРОМАДИ НА ОСНОВІ МЕТОДУ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....171

ВАСЮТА Д. К. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ НА ЕНЕРГЕТИЧНИХ РИНКАХ: ДОСВІД США ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....181

ДЕМЕДЮК С. В. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ON-LINE ШАХРАЙСТВА В УКРАЇНІ.....186

КАРДАШЕВСЬКИЙ Ю. Р. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ В БАНКІВСЬКОМУ СЕКТОРІ.....195

MELNICHUK R. V. CURRENT ISSUES OF DIGITALISATION OF CRIMINAL PROCESS IN UKRAINE.....202

ТКАЧЕНКО П. І. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ЯКИЙ ПОРУШИВ СТАТУТНІ ПРАВИЛА ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ.....209

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БАБАРИЦЬКИЙ О. В., ІГНАТЬЄВА А. І., ТИХОНЕНКО А. А. МІЖНАРОДНА ПРАВОВА ДОПОМОГА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ МІЖ ДЕРЖАВАМИ-ЧЛЕНАМИ ЄС.....224

ДРОНОВ В. Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІАІНСТИТУЦІЙ У КРАЇНАХ ЄС ТА В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....231

ЛИСИК В. М. СПІЛЬНІ ФІЛОСОФСЬКІ КОРЕНІ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ.....238

СІДЄЛЬНІКОВ А. В. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОРДЕР НА АРЕШТ ЯК ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....244

ФЕДЧУК Т. Ю. ПИТАННЯ РЕГУЛЯТОРНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ТА ДІЄВОСТІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ.....253

ФОРОСТЯНИЙ А. В., СОЛОНЕНКО О. М., МИКИТЧИК О. В. АКТУАЛЬНІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.....262

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW: ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

KRAVCHENKO M. O., KISLITSYNA I. O. ON THE ISSUE OF COMMUNICATION BETWEEN PROSECUTOR AND ADVOCATE: ETHICAL ASPECT.....3

KRYVYTSKYI YU. V. INTRODUCTION TO THE METHODOLOGY OF LAW REFORM: SELECTION OF COGNITIVE OPTICS.....10

KUSHNIR R. O. HARMONIZATION OF UKRAINIAN ASYLUM LEGISLATION WITH EUROPEAN UNION LAW: A LEGAL ANALYSIS OF COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF NON-REFOULEMENT.....19

PETRENKO A. A. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE LEGAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION AND NATIONAL LAW: ASPECTS OF HARMONIZATION.....26

STECHYSHYN A. V. HISTORICAL FORMS OF CITIZENS' PARTICIPATION IN LOCAL GOVERNANCE: LEGAL TRADITIONS AND INSTITUTIONAL MODELS.....32

CHERNENKO V. V. LEGAL RESPONSIBILITY OF MILITARY PERSONNEL AS A TOOL FOR ENSURING LEGAL ORDER AND MILITARY DISCIPLINE.....39

CHOBOTAR D. V. UNDERSTANDING THE CATEGORY OF "REGULATORY ACT": A MODERN APPROACH.....45

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

VAKARIUK L. V., MALIENKO O. V. ON THE ISSUE OF INTERACTION BETWEEN THE LABOR-LEGAL REGIME AND THE STATE'S SOCIAL POLICY.....52

LUTSENKO O. YE. INVALIDATION OF PAYMENT TO EMPLOYEES "ON THE EVE" OF THE EMPLOYER'S BANKRUPTCY: PARADOXES OF THEORY AND PRACTICE.....58

MELNYK V. P. INTERNATIONAL LABOR REGULATION: MODERN CHALLENGES AND PROSPECTS.....65

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE, INFORMATION LAW

SEMENIUK A. L. POLICE SERVICES AND RESPECT FOR HUMAN RIGHTS IN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE.....71

SOBOL YE. YU. INFORMATION AND LEGAL MECHANISMS OF REGULATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX AND RESPONSIBILITY IN THE SPHERE OF LAND LEGAL RELATIONS.....77

TYKHONOVA D. S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF PREVENTING CORRUPTION IN UKRAINE.....82

TRUBA R. M. ORGANIZATIONAL ELEMENTS OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF NATIONAL SECURITY ENTITIES.....89

CHEPKOVA K. O. SPECIAL RIGHTS OF THE CHILD DURING ARMED CONFLICT.....95

CHYHYR P. R. NORMATIVE REGULATION OF DIRECT DEMOCRACY AS A SET OF FORMS OF PEOPLE'S INFLUENCE ON STATE POWER.....101

SHAMARA O. V. COMPREHENSIVE STRATEGIC PLAN FOR REFORMING LAW ENFORCEMENT AGENCIES AS PART OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF UKRAINE FOR 2023-2027: LEGISLATIVE WAYS OF IMPLEMENTATION (PART ONE).....108

SHOVKOPLIAS O. V. ON THE ISSUE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF MEDICAL ACTIVITIES IN UKRAINE.....118

SHCHERBYNA E. M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS OF PARTICIPATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE ORGANIZATION OF THE IMPROVEMENT OF HUMAN SETTLEMENTS.....124

FINANCIAL LAW

NIKITINSKYI O. P. THE TAX SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF MARTIAL LAW: TRANSFORMATION, ADAPTATION AND FISCAL TOOLS FOR FINANCING DEFENSE.....131

PALAMARCHUK D. V. KEY ELEMENTS OF THE LEGAL MECHANISM FOR TAX PAYMENTS FOR THE USE OF SUBSOIL FOR MINERAL EXTRACTION.....138

YAKUTIN V. V. CERTAIN ASPECTS OF ESTABLISHING GUILT IN THE CONTEXT OF CRIMINAL LIABILITY FOR TAX EVASION.....144

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW

BABYCH M. V. THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS AS THE BASIS OF CRIMINAL LAW PROTECTION OF ADVOCACY: INTERNATIONAL STANDARDS AND THEIR VALUES.....151

BARANNIK R. V. PRINCIPLES OF THE RULE OF LAW AND LEGALITY AS GUIDELINES FOR INTERPRETING EVALUATIVE CONCEPTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....157

BULHAKOVA YU. M., HORBAN R. S. CRIMINAL LAW REGULATION OF LIABILITY FOR OFFENSES COMMITTED BY INDIVIDUALS USING THE STATUS OF SOLE PROPRIETO.....165

BULHAKOVA YU. M., KUZMENKO O. V. ENHANCING LEGAL REGULATION OF INTERNAL DISPLACEMENT THROUGH CLUSTER ANALYSIS.....171

VASYUTA D. K. COMPARATIVE ANALYSIS OF LEGAL REGULATION OF COUNTERACTION TO MANIPULATION IN ENERGY MARKETS: EXPERIENCE OF THE USA AND THE EUROPEAN UNION.....181

DEMEDIUK S. V. CURRENT TRENDS IN ONLINE FRAUD IN UKRAINE.....186

KARDASHEVSKYY YU. R. CURRENT CHALLENGES
OF CYBERCRIME IN THE BANKING SECTOR.....195

MELNICHUK R. V. CURRENT ISSUES OF DIGITALISATION
OF CRIMINAL PROCESS IN UKRAINE.....202

TKACHENKO P. I. CRIMINOLOGICAL PORTRAIT OF A CRIMINAL
MILITARY SERVICEMAN WHO VIOLATED THE STATUTORY RULES
OF RELATIONS BETWEEN MILITARY PERSONNEL
IN THE ABSENCE OF A RELATIONSHIP OF SUBORDINATION.....209

INTERNATIONAL LAW

BABARYTSKYI O. V., IGNATIEVA A. I., TYKHONENKO A. A.
INTERNATIONAL LEGAL ASSISTANCE IN CRIMINAL CASES
BETWEEN EU MEMBER STATES.....224

DRONOV V. YU. LEGAL REGULATION OF MEDIA INSTITUTIONS
IN THE EU COUNTRIES AND UKRAINE: A COMPARATIVE ANALYSIS.....231

LYSYK V. M. COMMON PHILOSOPHICAL ROOTS OF INTERNATIONAL
HUMANITARIAN LAW AND INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW.....238

SIDIELNIKOV A. V. EUROPEAN ARREST WARRANT
AS AN INSTITUTION OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW.....244

FEDCHUK T. YU. THE ISSUE OF REGULATORY CAPACITY
AND EFFECTIVENESS OF THE NORMS OF INTERNATIONAL
HUMANITARIAN LAW IN THE CONTEXT OF THE ARMED AGGRESSION
OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE.....253

FOROSTIANYI A. V., SOLONENKO O. M., MYKYTCHYK O. V.
CURRENT LEGAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING
OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT.....262

НОТАТКИ

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **4 • 2025**

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 26.09.2025 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 0925/705.
Обл.-вид. арк. 24,69. Ум. друк. арк.23,72. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
С відоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.